

Райнгарт Козеллек

ЧАСОВІ ПЛАСТИ

Дослідження з теорії історії

Зі статтею Ганса-Георга Гадамера

СПІЛЬНИЙ ВИДАВНИЧИЙ ПРОЕКТ
ТЕЛЕКАНАЛУ "1+1" ТА ВИДАВНИЦТВА "ДУХ І ЛІТЕРА"

ДУХ І ЛІТЕРА

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
“КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ”
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Видатний німецький історик Райнгард Козеллек є лідером одного з найвпливовіших напрямків досліджень фундаментальних історичних понять, широко визнаного науковцями Європи і світу. Зміни смислу ключових понять історії та права, філософії людини та соціальної теорії глибоко проаналізовано у міждисциплінарному синтезі Р. Козеллека. Книга “Часові пласти” відкриває нові обрії досліджень європейської історії, з якими почали знайомити читача українські переклади праць Козеллека “Історичні пошуки ідентичності” (2004) та “Минуле майбутнє” (2005).

Дослідження Р. Козеллека є надзвичайно конструктивними для сучасних дискусій гуманітаріїв, оскільки пропонують теоретичні засади розгляду минулого на основі категорій теорії історичного часу.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА ВИПУСК:

Костянтин Сігов

Переклад з німецької: Володимир Швед
Загальна редакція, вступна стаття, коментарі:
доктор історичних наук Сергій Стельмах
Літературний редактор: Петро Кравчук
Коректор: Наталія Анікієнко
Підготовка текстів: Вадим Залевський
Комп'ютерна верстка: Юрій Кореняк
Художнє оформлення: Ірина Пастернак

Козеллек Райнгард.

P-183

Часові пласти. Дослідження з теорії історії.
/Пер. з нім. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 436 с.

**Це видання здійснене за підтримки
програми перекладів ГЕТЕ-ІНСТИТУТУ в Києві
і Міжнародного фонду “ВІДРОДЖЕННЯ”**

На обкладинці використано картину
“Годинник з маятником і голубим крилом”
Марка Шагала

УДК 930
ISBN 966-378-028-2

© Suhrkamp Verlag
Frankfurt am Main, 2000
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2006

Зміст

“Теорія можливих історій” Райнгарта Козеллека: традиція та інновація. <i>Передмова Сергія Стельмаха</i>	7
Передмова.....	19
Вступ.....	21

I. ПРО АНТРОПОЛОГІЮ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ ЧАСУ

Часові пласти.....	33
Злами досвіду та зміна методів. <i>Історико-антропологічний нарис</i>	42
Простір та історія.....	98
– Теорія історії та герменевтика.....	119
– Теорія історії та мова. <i>Відповідь Ганса-Георга Гадамера</i>	141

II. ПЕРЕПЛЕТІННЯ ТА ЗСУВИ ТРЬОХ ЧАСОВИХ ВИМІРІВ

Темпоралізація утопії.....	153
Чи існує прискорення історії?.....	173
Скорочення та прискорення часу <i>Дослідження з питань секуляризації</i>	201
Невідоме майбутнє та мистецтво прогнозу.....	228

III. РОЗГОРТАННЯ В ЧАСІ ТА ПОВТОРНІ СТРУКТУРИ

Наскільки новою є нова доба?.....	251
Сталість і змінність усіх історій сучасності <i>Зауваження з історії понять</i>	273
Фільтри пам'яті та пласти досвіду <i>Вплив двох світових війн на соціальну свідомість</i>	293

IV. ІСТОРИОГРАФІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ НА РІЗНИХ ЧАСОВИХ РІВНЯХ

Часи історіографії	315
Про необхідність теорії історичної науки	326
Сучасна соціальна історія та історичні часи	346
Історія, право та справедливість	365
Німеччина – запізнiла нація?	389
Показчик географічних назв та імен	413
Предметний і понятійний показчик	425

“Теорія можливих історій” Райнгарта Козеллека: традиція та інновація

Незаперечним і загальноновизнаним є той факт, що історична наука та історичне пізнання в цілому протягом останніх двох десятиліть переживають важкі часи. З одного боку, наприкінці минулого століття парадигми соціальної і культурної історії, які тривалий час панували в дисципліні в інтелектуальному та кількісному плані, були піддані частково справедливій критиці за надмірну увагу до метаісторичних категорій, соціальних класів, верств і груп (часто маргінальних), раціоналізації індивідумів в історії, нехтування політичними та державотворчими проблемами тощо. “Протягом 50 років спочатку соціальна, потім культурна історія були найбільш винахідливими та захоплюючими іграми для істориків. Вони поставили історію з ніг на голову. А потім, у 80-ті роки, самі стали перетворюватися у жертву власних успіхів, хоча до цього часу в соціальній і культурній історії створюються праці високого професійного рівня”, — писав з цього приводу у 1994 р. Л. Стоун¹. Водночас зростав інтерес до історії, що підкріплювалося універсалістськими тенденціями інформаційного суспільства, а падіння у 1989–91 рр. світової комуністичної системи поставило під сумнів дві ґрунтовні світоглядні парадигми, які визначали історичний розвиток у “довгому” ХІХ і “короткому” ХХ століттях і породило скептицизм щодо прогностичних функцій, затверджуваних у соціально-орієнтованих гуманітарних науках².

Ми живемо в епоху постмодернізму (хоча, як іронічно відмітив П. Рікер, перш ніж говорити про “постмодерне”,

¹ *Стоун Лоуренс*. Будущее истории // THESIS. 1994. Вып. 4. С. 164.

² *Motmsen Wolfgang J.* Die Geschichtswissenschaft an Ende des 20. Jahrhunderts // *Cornelien Christoph* (Hrsg.) *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*. Frankfurt a.M., 2000. S.26.

необхідно дати чітке визначення “модерному”³), пост-структуралізму, деконструктивізму, “нового історизму”, прихильники якого в історичній науці влучно названі Л. Стоуном “емпіриками-номіналістами” і “фактографічними релятивістами”, розвивають численні напрями історіографії з незмінною етикеткою “нова” – “нова інтелектуальна історія”, “нова культурна історія”, “нова соціальна історія” тощо. Попри свої досить сумнівні успіхи (за винятком хіба що “історії повсякденного життя”, “історії ментальностей” та “історії жінок”) виразним атрибутом їхніх т.зв. “дискурсів” є обов’язкове посилання на метрів постмодернізму – М. Фуко, Д. Ла Капра, Г. Уайта та ін.⁴ Гасла на кшталт “не існує нічого поза текстом” (Дерріда), а отже, й не існує емпіричної реальності поза текстом, всього минулого досвіду реальних людей, ставлять під сумнів ґрунтовні пізнавальні засади історичної науки, насамперед історичну герменевтику⁵. Все це створює враження глибокої кризи епістемологічних основ історичної науки, оскільки представники фаху змушені захищати її теоретичні засади і втягуються в численні дискусії.

В історії історіографії ця ситуація не є унікальною. Згадаємо хоча б методологічну дискусію кінця XIX – початку XX століття, наслідком якої стало утвердження парадигми “аналітичної, соціально-орієнтованої” історичної науки в її різних варіантах: французької школи “Анналів”, марксистської історіографії, американської квантитативної історії, німецької “історичної соціальної науки” та ін. Очевидно, людству притаманно на межі століть переосмислювати домінуючі світоглядні основи з огляду на нові “виклики” часу, які

³ Ricouer Paul. Die Geschichte ist kein Friedhof // Die Zeit. 1998. № 42. S.69.

⁴ З численної літератури, присвяченої цьому питанню виділимо: *Conrad Ch. und Kessel M. (Hrsg.) Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion.* Stuttgart, 1994; *Nagl-Docekal H. (Hrsg.) Der Sinn des Historischen. Geschichtsphilosophischen Debatten.* Frankfurt a. M., 1996. Про історіографічні дискусії див.: *Зашикільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми.* Львів, 2004. С. 24–43.

⁵ На мою думку, найкращу відповідь “постмодерністам” в історичній науці дав англійський історик Річард Еванс: *Evans Richard J.* In Defence of History. London, 1997 (нім.: *Evans Richard J.* Fakten und Fiktionen: über die Grundlagen historischer Erkenntnis. Frankfurt a. M.; New York, 1998).

змушують нас критично переоцінювати інтелектуальні здобутки з метою знаходження “точки опори” в сучасному і окреслення перспектив на майбутнє. Це безперервний процес. В іншому випадку – прийнявши фіналістське розуміння історії – людство неминуче провалювалося б у чорну безодню. Історична наука, яка а ргіогі вивчає минулий людський досвід, опиняється в авангарді інтелектуальних дебатів, оскільки лише її науковий доробок дозволяє зрозуміти сучасне і сформуванати орієнтири майбутнього. Безперечно, фахові претензії на інтелектуальне і політичне виховання суспільства (зразка “історизму” XIX ст. і “соціальної історії” XX ст.) можуть бути поставлені під сумнів у багатовимірному інтелектуальному просторі, проте незмінною повинна залишатися вимога зберігати спадковість із попередніми формами історіографічного освоєння світу. Поєднання “традиції” та “інновації” мають стати тим рятувальним кругом, завдяки якому можна утримати рівень науковості нашої дисципліни з постійним її оновленням шляхом створення нових теорій і акумуляції здобутків суміжних наук.

З огляду на це і необхідно розглядати нову книгу відомого німецького історика-теоретика Райнгарта Козеллека “Часові пласти. Дослідження з теорії історії”, чия біографія і наукова творчість відома українському читачу за перекладом його праці “Минуле майбутнє” (2005)⁶. Книга “Часові пласти” вийшла друком у 2000 р. (друге видання 2003 р.) і належить до масиву історичної літератури “часу мілленіуму”, а отже, й спрямована на участь у дебатах про пізнавальні проблеми історії та майбутнє історичної науки. Вона є частиною проекту, мету якого Р. Козеллек оприлюднив у 1996 р. – опублікувати у трьох томах 50 статей, більшість з яких побачила світ у попередні роки, щоб “знову отримати слово”⁷. Пропонований українському читачеві том складається із 17 статей, промов та доповідей вченого за період 1972–98 рр. причому лише три з

⁶ Про біографію і наукову творчість Райнгарта Козеллека див.: *Стельмах Сергій*. Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії // Козеллек Райнгарт. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. К.: “Дух і літера”, 2005. С. 7–14.

⁷ *Bathmann Torsten*. Rezension. Koselleck, Reinhart: Zeitschichten: Studien zur Historik. Frankfurt/M. Suhrkamp Taschenbuch Verlag 2000 // hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/463.pdf.

них є працями останніх років (“Наскільки новою є Нова доба” [1990], “Часові пласти” [1995], “Німеччина – запізнiла нація?” [1998]). Проте і попередні праці автора, які зазнали ґрунтового доопрацювання, є актуальними на фоні сучасних дискусій і масивного вторгнення в історіографію “культурно-історичного” підходу, оскільки пропонують “теорію можливих історій” на основі категорій “теорії історичного часу”⁸.

Декілька попередніх зауважень щодо поняття “теорія історії”, яка у німецькому варіанті книги означена як “Historik”. Історик-германіст та історіограф одразу зверне увагу на те, що воно відсилає нас до видатного німецького історика XIX ст. Й. Дройзена та його знаменитої “Historik”, яка являла собою першу у професійній історіографії систематично викладену методологію і теорію історичної науки (розділи “Методика”, “Систематика” і “Топіка” в останньому виданні 1882 р.)⁹. В сучасній німецькій історичній науці виділяють: “історичний метод” і “теорію історії”, яка у свою чергу поділяється на “теорію історичної науки” (Мета-Теорія) і в традиціях німецької історіографії називається “Historik”, оскільки зосереджується на науковому статусі самої історичної науки, принципах історичного пізнання, правилах історичного дослідження й історіографії, та на “теорію в історичній науці” (Об’єкт-Теорія), чия предметна сфера охоплює ґрунтовні категорії історичної онтології, розглядає суть Історії, часові зміни людського світу в минулому, співвідношення між модальностями часу (минуле, сучасне і майбутнє), дає загальну характеристику історичних феноменів тощо¹⁰. Я думаю, що Р. Козеллек свідомо об’єднує

⁸ Цьому питанню Р. Козеллек присвятив книгу “Минуле майбутнє”. Див. статті II частини: “Історія, історії та формальні часові структури” і “Просторовий і часовий зв’язок. Місце, час, особа та історичність. Історіографічне освоєння світу історії”.

⁹ *Droysen Johann Gustav. Historik. Bd.1: Rekonstruktion der ersten vollständigen Fassung der Vorlesungen (1857). Grundriß der Historik in der ersten handschriftlichen (1857/1858) und in der letzten gedruckten Fassung (1882). Stuttgart, 1977; про Дройзена див.: Стельмах С.П. Дройзен Йоган Густав Бернгард // Енциклопедія історії України. Т.2.: Г-Д. К.: “Наукова думка”, 2004. С. 467; Його ж. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). К., 2005. С.138–140.*

¹⁰ Див.: *Rüsen J., Jäger F. Historische Methode // Richard van Dülmen (Hrsg.) Das Fischer Lexikon. Geschichte. Frankfurt a. M., 1997. S. 13; Rüsen J. Theorie der Geschichte // Ebenda. S. 32.*

дві частини “теорії історії”, очевидно, виходячи із змісту запропонованих у виданні статей, хоча й допускаю, що він не поділяє запропонованого Й. Рюзеном поділу¹¹.

Для того, щоб зрозуміти суть головних теоретичних положень Р. Козеллека, необхідно пам’ятати, що головні інтенції його наукових підходів сформувалися в руслі німецької традиції повоєнної соціальної історії¹², чий висхідні положення значно відрізнялися від аналогічних напрямів інших національних історіографій. Тривале домінування в німецькій історіографії “історичної школи” з традиціями Л. фон Ранке й акцентом на політичну історію та теоретичними постулатами “класичного історизму” призвели до категоричного неприйняття більшості академічних істориків соціологічних моделей (“Історична школа національної економії”) і культурно-історичного підходу (К. Лампрехта і Я. Буркхарда) наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Попри колосальні зусилля М. Вебера теоретично обґрунтувати взаємодоповнюваність “індивідуалізуючого” та “синтетичного” підходів в історичному пізнанні шляхом “ціннісної інтерпретації” і “каузального аналізу” й окремі спроби О. Хінтце запровадити ці підходи у конкретну дослідницьку практику, соціальна історія до початку 1960-х років залишалася на узбіччі німецької історіографії, ідентифікуючи себе виключно з економічною історією, яка також була тісно зв’язана з політичною історією, досліджуючи правові умови господарського життя. Інноваційні поштовхи належали В. Конце – вчителю Р. Козеллека, – котрий у 1950-х роках обґрунтував програму сучасної структурної історії в Німеччині, яка мала зосередитися на вивченні “індустріально-технічної епохи”, на відміну від орієнтованої на доіндустріальні суспільства французької школи “Анналів”, у представника якої (Ф. Броделя) був запозичений термін “структура” і “структурна історія” (“histoire des structures”). Водночас для В. Конце та його

¹¹ Тут можна звернути увагу на 6-томну “Теорію історії”, яка вийшла протягом 1970–1980-х років під загальною назвою “Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik” і охоплювала широке коло проблем історичного пізнання.

¹² Див.: *Стельмах Сергій*. Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії... С.10–11.

послідовників соціальна історія мала бути політичною, чим докорінно відрізнялася від французьких “Анналів”¹³, і виконувала значною мірою функцію політичної емансипації в повоєнному німецькому суспільстві. Підґрунтя ж структурно-історичної основи формують господарські, соціальні й культурні фактори. Структурно-історична школа 1950-х років заклала підвалини для розвитку “історичної соціальної науки” наступних десятиліть, найвідомішими представниками й апологетами якої є Ю. Кокка, Х.-У. Велер, котрі об’єдналися навколо журналу “Історія і суспільство” (“Geschichte und Gesellschaft”), заснованого 1975 р. Теоретичним орієнтиром нової дисципліни¹⁴ мала стати “розуміюча” соціологія М. Вебера, доповнена політологічними та економічними концепціями. Німецька соціальна історія акцентувала увагу на структурах і процесах історичної еволюції (соціальної сфери, політичному, економічному і культурному розвитку, світу ідей), та, не відмовляючись від герменевтики, доповнювала пізнавальний підхід узагальнено-типологічними аналітичними методами тощо. Таким чином, на передньому плані опинялися “відношення” й “обставини”, умови, свобода дій і можливості людського досвіду та вчинків в історичній ретроспективі, тобто – колективні феномени. Соціальні історики, як писав Ю. Кокка “роблять предметом дослідження ті сфери реальності, які необхідно розкривати переважно засобами описання і пояснення, а не герменевтичного розуміння смислу. За такого підходу у фокусі опиняються передусім довготривалі, “міцні” феномени, які з трудом піддаються змінам, пласти дійсності, які повільно еволюціонують, а не ті, які швидко перетворюються і слабо опираються імпульсам, які на них впливають”¹⁵. Тобто основна

¹³ З цього приводу див.: *Ле Гоф Жак*. Является ли все же политическая история становым хребтом истории? // THESIS. 1994. Вып.4. С.177–192.

¹⁴ Поняття “соціальної історії” має подвійне значення: а) дисципліна історичної науки; б) “історія суспільства у соціально-історичному плані” (*Кокка J. Sozialgeschichte: Begriff, Entwicklung, Probleme*. Göttingen, 1977. S.48–49).

¹⁵ *Кокка Юрген*. Социальная история между структурной и эмпирической историей // THESIS. 1993. Вып. 2. С.179. Про розвиток німецької соціальної історії див. також: *Зидер Райнхард*. Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении “социального” //

увага приділялась довготривалим у часі “структурам” і “процесам”, які вимагали насамперед теоретичного обґрунтування під час їхньої взаємодії із швидкоплинними “подіями”.

Оскільки основна увага німецьких соціальних істориків зосереджувалася на періодах індустріального розвитку з посиленою увагою на політичній та культурній історії, то “потреба в теорії” компенсувалася за рахунок широкого використання теоретичних положень соціології М. Вебера (зокрема, його праць із господарської історії), теорій “модернізації”, “раціоналізації”, кон’юктурних циклів, соціально-економічних концепцій раннього марксизму тощо. Особливої уваги заслуговує питання про ставлення німецьких соціальних істориків до герменевтики як базового елементу “історизму”, з огляду на численні гасла “подолання історизму”, які звучали з їхнього табору в 1970-х роках¹⁶. Головним завданням історика з XIX ст. було розуміння цілісного взаємозв’язку історії людства, яке можливе на основі романтичної теорії індивідуальності й відповідної їй герменевтики. Текст для історика був не самоцінним, а проміжним засобом для пізнання історичного взаємозв’язку. Джерела необхідно було зрозуміти шляхом “чуттєвого” проникнення у смисл їхнього автора, власне “проникнення в іншу свідомість за допомогою зовнішнього позначення”¹⁷, що неможливо було зробити без знання контексту самого джерела – діяла схема цілого і частини, або ж т. зв. “герменевтичне коло”. Історична школа працями Ранке, Дройзена і Дільтея перенесла принципи філологічної та універсальної герменевтики на історичний ґрунт, створивши історичну герменевтику: не лише джерела потребують розуміння, а вся історична дійсність повинна бути зрозуміла як текст. Апорія історизму полягала в тому, що минуле “переносилося” в сучасне шляхом його дослід-

THESIS. 1993. Вып. 1. С.163–181; Мозер Йозеф. Оновлення та трансформація соціальної історії в Німеччині після Другої світової війни // Історія та історіографія в Європі. 2003. Вып.1–2. С.102–113.

¹⁶ Див., наприклад, широко відому працю: Mommsem W.J. Die Geschichtswissenschaft jenseites des Historismus. 2. Revidierte Auflage. Düsseldorf, 1972.

¹⁷ Рикёр П. Герменевтика и метод социальных наук // Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика. М., 1995. С. 4.

ження як традиції¹⁸. Таким чином минуле культурне середовище, в якому діяли історичні актори, стало доступним для розуміння і реконструкції істориками, які ніби перебували у близькій їм культурі. Цей підхід соціальними істориками рішуче відхилявся, хоча вони неодноразово заявляли про те, що історична соціальна наука ніколи не відмовлялася від герменевтики і наголошувала на необхідності поєднання аналітичних і герменевтичних методів¹⁹. Останні спрямовані на дослідження соціальних дій та досвіду, сприйняття, пізнання, переробку, прийняття або відхилення аналізовуваних довготривалих структур і процесів. Фактично йшлося про дослідження структур культури. Традиційна герменевтика зазнала критики і з боку представників "історії повсякденного життя", які протиставили їй соціально-наукову герменевтику, в основі якої лежить принцип реконструкції "чужого", недовіри до того, що видається "близьким і знайомим"²⁰.

Критика історичної соціальної науки з боку представників нових напрямів дослідження минулого спричинила у 1990-х роках її переорієнтацію на культурно-історичні аспекти, дослідження соціальної історії сім'ї, релігії та гендерних зв'язків тощо. Водночас, окреслюючи перспективи соціальної історії на майбутнє, Ю. Кокка був переконаний у тому, що вона повинна більше уваги приділяти структурам культури, реконструкції елементів повсякденного життя, політичній історії, порівняльним дослідженням і бути теоретичною дисципліною історичної науки.

Р. Козеллек дотримується традицій соціальної історії, розвиваючи її методологічний арсенал прийомами "історії понять", які дозволяють у діахронному та синхронному вимірі зрозуміти сприйняття і ставлення людей минулого (досвід) як до окремих подій, так і структур та процесів загалом. Разом з тим, він доповнює історичну семантологію вченням про

¹⁸ Гадамер Х.-Г. Истина и метод. С.245–246.

¹⁹ Кокка J. Überraschung und Erklärung. Was die Umbrüche von 1989/90 für die Gesellschaftsgeschichte bedeuten könnten // Hettling M. (Hrsg.) *Was ist Gesellschaftsgeschichte?: Positionen, Themen, Analysen*. München, 1996 S.37.

²⁰ Зидер Райнхард. Указ. соч. С. 177.

історичні часи, що дає більш чітке розуміння самих понять “структура” та “подія”. Для того, щоб зрозуміти взаємодію і взаємозалежність між цими поняттями, вчений наводить простий приклад із листиношею. Під “структурою”, на його думку, розуміють “тривалість у часі, більшу сталість, зміну протягом довших періодів часу”²¹. Події відбуваються і стають надбанням досвіду певних суб’єктів, є короткотривалими у часі, а структури володіють інтерсуб’єктивністю та надіндивідуальністю. Зміни, які відбуваються у структурах, набувають емпіричної реальності лише тоді, коли в часовому вимірі вони не виходять за межі колективної пам’яті покоління. Константні структури і миттєві події є взаємозалежними, але не розчиняються один в одному, оскільки структури формують умови для перебігу подій, а події дають можливість розпізнати і проаналізувати самі структури – тобто відбувається т.зв. “перехрещення” подій і структур. “Історія проявляє себе або в напруженому співвідношенні між тим, що існувало до і сталося після випадку, процесу і його фіналу разом з наслідками, або ж розкладається на окремі елементи й набуває вказівного характеру, відсилаючи до тих суспільних умов, котрі дозволяють зрозуміти перебіг подій”, – твердить Р. Козеллек²². Відповідно, і в нарративі події розповідаються, а структури – описуються.

Однак це зовсім не означає, що історія набуває свого наукового значення лише на рівні аналізу структур. Події і структури можуть бути для історика і “конкретними”, і “абстрактними” залежно від часових пластів, у межах яких здійснюється аналіз. Історик завжди має справу з фікцією фактичного, оскільки минула реальність канула у вічність, а виокремлені у джерелах шляхом їхнього тлумачення події ніколи не є ідентичними реальним минулим зв’язкам. Теж саме стосується і структур, яким властива лише гіпотетична “реальність”. Водночас тривалі й сталі структури, навіть якщо вони й не усвідомлювалися діючими акторами, можуть стати більш дієвим засобом для виявлення самих подій, якщо вони

---

²¹ Козеллек Райнгарт. Виклад, події та структури // Козеллек Райнгард. Минуле майбутнє. С.151.

²² Там само. С.154.

не розчинилися в структурах, котрі також здатні до змін. Встановити гіпотетичну "реальність" структур, на думку Р. Козеллека, можливо використанням історичних понять, які охоплюють весь контекст минулої події і мають бути зрозумілими для історика і його читача. Без історичних понять неможливо розповісти про жодну подію, проаналізувати структуру і процес. "Будь яка історіографія рухається у двох площинах: або вона досліджує предмети, явища, відносини, котрі набули мовного оформлення раніше, або ж вони реконструює предмети, явища, відносини, не втілені в мові на попередніх етапах, які, втім, можна вичленити за допомогою певних методів та індуктивних умовиводів. У першому випадку усталені поняття є евристичним "входом", через який осягається минула дійсність. У наступному ж випадку історії вдається до категорій, творення й дефініція яких відбувається *ex post* та які вживаються попри неможливість їх віднаходження в письмових джерелах"⁴³.

Р. Козеллек розвиває концепцію "часів історії" Ф. Броделя. Останній виділяв два часових пласти: "короткий час", в якому присутня описова, подієва історія, котра створює ґрунт для більш глибокого проникнення в матеріал і, "довга тривалість", де здійснюється соціологічний аналіз. Німецький історик натомість виділяє "довго-, середньо- та короткотривалі" часові відрізки, в межах яких відбуваються події і формуються здатні до повторення структури. Феномен рекурентності (повторюваності), властивий структурам, є основою для здійснення прогнозів на тривалу перспективу. Структури змінюються з різною швидкістю залежно від тих часових пластів, у межах яких вони функціонують, діють конкретні люди і відбуваються події. Їхній аналіз, на думку Р. Козеллека, дозволить з'ясувати передумови цих вчинків і подій. Він виділяє три часові пласти, які аналізуються з категорій "теорії часу" (лінійності і циклічності), де і відбувається накопичення "досвіду". Спочатку його набутком є одноразовість, що поширюється і не численні події та їхні взаємозв'язки в минулому. Всі вони є лінійними, оскільки розгортаються як послідовність оди-

⁴³ Козеллек Райнгард. Історія понять і соціальна історія // Козеллек Райнгард. Минуле майбутнє. С.132-133.

Передмова

Наукові студії, доповіді та есе, представлені у цій книзі, створено протягом останніх тридцяти років. Системний зв'язок між ними пояснюється наскрізною послідовною постановкою теоретичних питань. У центрі уваги незмінно залишаються часові структури людської історії, людський досвід та способи його оповідання. Попри суттєву віддаленість окремих тем у часі та просторі, всі вони зведені воедино в теорії пластів історичного часу. Два наступних томи, в одному з яких буде розглянуто теорію і практику історії понять, а в другому – вміщено історіографічні дослідження про історію як процес сприйняття, з'являться незабаром після виходу цієї книги. Неважко помітити співзвучність і взаємозалежність у назвах усіх трьох томів.

Появу цього тому неможливо собі уявити без підтримки численних помічників і порадників, яким я хотів би висловити свою вдячність. У "Нідерландському інституті поглиблених досліджень у сфері гуманітарних та суспільних наук" ("Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Science") я у цілковитому спокої отримав можливість переглянути, впорядкувати та критично переосмислити свої попередні праці. Без дружелюбної настирливості Зігфріда Унзельдса та його наполягань багато чого так і залишилося б неопрацьованим. А без компетентних і водночас принципово важливих порад Вольфганга Кауссена заключна частина роботи не виявилася б такою вдалою. Складаю також подяку Флоріану Буху за укладання довідкових списків.

Вступ

Коли говориш про час, не обійтися без метафор, бо час стає доступним уявленню лише через певні просторові одиниці. Шлях, пройдений із однієї точки до іншої, поступальний рух вперед, прогрес чи розвиток – усі вони несуть в собі наочні образи, суттєві для пізнавального осмислення часу. Історику, який прагне до компетентного розгляду питань, які співвідносяться з різним часом, неможливо уникнути метафор із світу просторових уявлень. Бо історія, як і дієслово “траплятися” (geschehen), що передувало іменнику “історія” (Geschichte) і первісним значенням якого було “поспішати, мчатися або летіти”, завжди має справу з різновидами часу, що зберігають зв'язок із просторовими параметрами не лише на метафоричному, а й на емпіричному рівні. Будь-який історичний простір твориться часом і може бути ним виміряний, завдяки чому піддається опануванню в політичному та економічному сенсах. Питання, пов'язані з простором і часом, постійно перехрещуються між собою попри той факт, що первинним джерелом метафоричної виразності всіх часових образів залишаються просторові уявлення.

Від тієї обставини, що слово “історія” допускає просторову конотацію, бо може уявлятися як поєднання різних пластів (Schichten), ще можна якось відмахнутися як від несерйозної гри слів. Однак метафора, яку воно несе в собі, надає просторового звучання та поліфонічного забарвлення поняттю часу і має одну яскраво виражену перевагу. “Часові пласти” (Zeitschichten), як і їхній геологічний аналог, відсилають свідомість до багатьох рівнів із різною тривалістю в часі та розвитком, які попри це існують і діють одночасно. “Часові пласти” підводять під єдиний понятійний знаменник і одночасність неодночасного – один із найповчальніших історичних феноменів. Хоч би якою гетерогенною сукупністю життєвих умов як із синхронічної, так і діакронічної точок зору зумовлювалися ті чи інші явища, всі вони можуть відбуватися

в один і той же час. Крізь призму теорії часу усі конфлікти, компроміси та консенсуси – і тут не уникнути просторових метафор – можна звести до тертя, напруги та ліній розламів, що дримають в різних часових пластах й можуть ними ж пробуджуватися до життя.

Саме так в загальних рисах можна окреслити поле, в межах якого розгортається пропоноване читачу дослідження. Всі мої попередні роботи з історії понять, соціальної історії чи історіографії, опублікування яких заплановане в рамках окремого видання, тут поступаються місцем тим працям, первинне покликання яких полягає насамперед у виявленні незримих і плинних ліній часового виміру завдяки теорії часу.

Одна із моїх відправних тез полягає в тому, що історичні часи докорінно відрізняються від природно зумовлених часів, навіть попри той факт, що вони – хоча й дуже по-різному – впливають один на одного. Систематичні повтори руху Сонця, планет, Місяця, зірок по орбіті, обертання Землі відсилають свідомість до постійних мір часу: років, місяців, днів та “співвідношень” між ними й чередування пір року. Всі ці типи перебігу в часі дані людині наперед, незважаючи на те, що вона навчилася тлумачити і, що головне, обраховувати їх завдяки своїм культурним та інтелектуальним досягненням. Створені нами різноманітні календарі і хронології, масиви даних і статистичні підрахунки ґрунтуються на відкритих людиною і запозичених у природи одиницях виміру, якими, проте, люди не можуть розпоряджатися на свій розсуд. А тому твердження про задані наперед природні часи (*Naturzeiten*) залишається й надалі незаперечним.

Метафора “часові пласти” поряд із поняттям “природних часів” звучує й точніше окреслює наше семантичне поле. Вона була введена в обіг у XVIII столітті, після того як стара і достойна поваги дисципліна природознавства “історія природи” (“*historia naturalis*”) сама зазнала темпоралізації. Кант і Буффон* відкрили новий темпоральний горизонт, який дав можливість

---

* Buffon, Georges-Louis Leclerc, Comte de (до 1725 р. Georges-Louis Leclerc, 1707–1788), французький натураліст, автор популярної праці з історії природи «*Histoire naturelle, générale et particulière*» (1749), яка являла собою першу сучасну спробу систематично представити всі існуючі на той час знання із сфери історії природи, геології й антропології. – *Ред.*

передумови – біологічний годинник, вмонтований в наше тіло; статевий інстинкт в обрамленні народження та смерті, що є передумовою відтворення людини із покоління в покоління – все те, що за висловом Гайдеггера зумовлює темпоральність (*Zeitlichkeit*) нашого буття, є однаковим і для нас, і для тварин. Це спільне від природи, звісно ж, зазнає культурних трансформацій: смерть через політично вмотивоване убивство, стать – через крайні свої прояви в задоволенні й терорі, потреба їсти й пити – через аскезу або зростання насолоди по спіралі.

Антропологічно й природно зумовлена спільна риса цих форм поведінки полягає в їхній повторюваності. Попри неймовірну варіабельність в умовах різних культур, усі інстинкти або природні потреби ґрунтуються на повторюваності, без якої вони не могли б щоразу проявлятися і вдовольнитися. Фундаментальний темпоральний механізм повторюваності в цьому випадку свідчить про сталість історій людини, відлік яких розпочався близько двох мільйонів років від нашої так званої “праісторії”.

Отже, явище, назване Ф. Броделем “довга тривалість” (*longue durée*), що в структурному відношенні передує всім окремим історіям або лежить в їхній основі, потребує темпоральної диференціації. Йдеться або про попередні умови, замкнуті в географічні чи біологічні цикли, часова тривалість яких, у принципі, недоступна для людського втручання, або про репродуктивні структури, які людина свідомо бере на озброєння, включає до арсеналу своїх ритуалів, піддає культурному збагаченню й доводить їх до такого ступеня малості, котрий допомагає стабілізувати суспільство, в якому вона живе. Середземноморський регіон, який досліджував М. Одель, з його заданими заздалегідь природними параметрами, що протягом століть визначали перебіг історії, характеризується тривалістю іншої якості, аніж та сталість, яка виростає з людських дій і вчинків. Тут можна виділити два часові пласти, які, на перший погляд, відсилають нас до схожої в обох випадках категорії тривалості. Але одна з них – тривалість, що забезпечує безперервність існуючих заздалегідь природних параметрів – може проявлятися несвідомо й дедалі більше переноситися у сферу свідомого. Географічні й біологічні умови людських історій непідвладні цілком волі людини навіть

той факт, що в результаті ще одного зворотного переносу історія людства теж почала тлумачитися за допомогою нових метафор довгострокової дії. Коли Гьоррес³ спробував з'ясувати “характер модерного”, тобто його власного часу, або ж “нашого часу”, він відразу ж звернувся до яскравих порівнянь зі світом геології: “Старий час співвідноситься з новим так, як співвідносяться між собою період утворення первинних гірських порід із періодом формування пізніших осадових гірських пластів в історії Землі”⁴. Новий час, як і всі пізніші геологічні формації, що нашаровуються на твердий панцир із компактних і гомогенних гранітних гірських порід, формується молодшими й рухомими пластами. Із романтичних спекуляцій Гьорреса, якими щедро усіяний його текст, з усією ясністю випливає один висновок: те, що досі існувало у формі космогонічних вчень і міфів про створіння світу, відтепер набуває структурного історичного виміру. Тривалі часові періоди історії Землі, зокрема й утворення осадових та вулканічних гірських порід, зливаються воедино у “прелюдію” історії людства, що характеризується певними – причому не лише метафоричними – аналогіями з точки зору структурних ознак.

Існують метаісторичні фактори, дія яких простягається за межами людських можливостей. До них, окрім історії Землі, відносяться всі географічні та кліматичні умови, на які людина, щоправда, може впливати, але які ніколи не залежать цілком від її волі. Вони й створюють ті природні передумови, які лягають в основу нашого суто антропологічного досвіду, пов'язаного з часом. Із власне зоологічної точки зору такі

---

³ Görres, Joseph von (1776–1848), німецький письменник-романтик, історик, один із провідних католицьких журналістів. Був прихильником французької революції й редагував журнал «Das rote Blatt» (1799) республіканського спрямування. Вивчав природничі науки в університетах Кобленц і Гайдельберг, де був редактором «Zeitung für Einsiedler» – органу гайдельберзьких романтиків. Цікавився німецькою народною літературою і контактував з романтичним рухом. Автор «Die deutsche Volksbücher» (1807) – колекції пізньосередньовічної прози. Брав участь у німецькому визвольному русі проти наполеонівських загарбників. У 1824 р. повернувся до католицизму, а у 1827 р. став професором історії університету в Мюнхені. Автор «Deutschland und die Revolution» (1819) та монументальної 4-х томної «Christliche Mystik» (1836–42). – *Ред.*

⁴ Joseph Görres, *Korruskationen* [= Wetterleuchten], in: *Ausgewählte Werke*, hg. v. Wolfgang Frühwald, Freiburg, Basel und Wien 1978, т. 1, с. 97 і далі.

передумови – біологічний годинник, вмонтований в наше тіло; статевий інстинкт в обрамленні народження та смерті, що є передумовою відтворення людини із покоління в покоління – все те, що за висловом Гайдеггера зумовлює темпоральність (*Zeitlichkeit*) нашого буття, є однаковим і для нас, і для тварин. Це спільне від природи, звісно ж, зазнає культурних трансформацій: смерть через політично вмотивоване убивство, стать – через крайні свої прояви в задоволенні й терорі, потреба їсти й пити – через аскезу або зростання насолоди по спіралі.

Антропологічно й природно зумовлена спільна риса цих форм поведінки полягає в їхній повторюваності. Попри немовірну варіабельність в умовах різних культур, усі інстинкти або природні потреби ґрунтуються на повторюваності, без якої вони не могли б щоразу проявлятися і вдовольнятися. Фундаментальний темпоральний механізм повторюваності в цьому випадку свідчить про сталість історій людини, відлік яких розпочався близько двох мільйонів років від нашої так званої “праісторії”.

Отже, явище, назване Ф. Броделем “довга тривалість” (*longue durée*), що в структурному відношенні передує всім окремим історіям або лежить в їхній основі, потребує темпоральної диференціації. Йдеться або про попередні умови, замкнуті в географічні чи біологічні цикли, часова тривалість яких, у принципі, недоступна для людського втручання, або про репродуктивні структури, які людина свідомо бере на озброєння, включає до арсеналу своїх ритуалів, піддає культурному збагаченню й доводить їх до такого ступеня малості, котрий допомагає стабілізувати суспільство, в якому вона живе. Середземноморський регіон, який досліджував М. Одел, з його заданими заздалегідь природними параметрами, що протягом століть визначали перебіг історії, характеризується тривалістю іншої якості, аніж та сталість, яка виростає з людських дій і вчинків. Тут можна виділити два часові пласти, які, на перший погляд, відсилають нас до схожої в обох випадках категорії тривалості. Але одна з них – тривалість, що забезпечує безперервність існуючих заздалегідь природних параметрів – може проявлятися несвідомо й дедалі більше переноситися у сферу свідомого. Географічні й біологічні умови людських історій не підвладні цілком волі людини навіть

попри той факт, що завдяки прогресу природничих наук в окремих випадках подібне трапляється дедалі частіше. Інший тип тривалості в часі має своїм джерелом бажаний і цілеспрямований повтор. Він є основою тривалого і сталого характеру суспільних форм поведінки. Емпірично природні й людські упорядковані структури здатні повторюватися і переплітаються між собою, але в теорії часів їх необхідно чітко розрізняти.

Насамперед ніколи не буде зайвим наголосити, що такі структури не можна зводити до циклів, отриманих шляхом аналізу обертання космічних тіл. Такі метафоричні уявлення про циклічний характер розвитку з часів античності відігравали визначну роль у незліченних тлумаченнях історії, однак залишали поза полем зору ту самотню рису часу, що полягає не у вічному механічному поверненні одного й того ж, а в щоразу актуальному повторі. Будь-яка одноразова дія людини за певної конфігурації обставин, несе в собі часові пласти, що повторюються з покоління в покоління. Вони уможливають, зумовлюють чи обмежують шанси на вчинення дій і водночас прокладають їм шлях. Так, кожне весілля є індивідуальним та одноразовим актом для діючих осіб, насамперед подружжя, але ритуали, за допомогою яких весілля готується і проводиться, скеровується традиціями, звичаями і закони, гарантуючи своєрідну сталість. В їхній повторюваності лежить передумова прийняття рішень в кожному випадку.

Тому у процесі подальшого викладу те, що називають “тривалістю” або “довго-, середньо-, чи короткостроковими” часовими тривалостями, аналізується з точки зору повторів, на яких ґрунтується можливість здійснення окремих вчинків або практичних дій. Отже, методологічний підхід Броделя відрізняється від моделі паралельно сполучених і співіснуючих довгої, короткої та ситуативної тривалості в часі, а полягає у віднаходженні спільного антропологічного фундаментального знаменника, що поєднує в собі різні часові пласти. Без подібної диференціації неможливо пізнати і відтворити історію. Ритуали та догми, побудовані на явищі повторюваності, що є фундаментом їхньої сталості. Звичаї, правові норми та закони спираються на можливість свого повторного використання, без чого неможливо досягнути порядку і

справедливості. Будь-яка структура, організація чи інституція в політичній, економічній або соціальній сфері існує завдяки якомусь певному мінімальному незмінному залишку, без якого неможлива ані їхня адаптація, ані оновлення. Навіть мистецтво, хоч би яким самобутнім воно було, ґрунтується на щоразу новому використанні заданих наперед можливостей. Будь-яке сприйняття містить в собі елементи повтору, або проростає з них.

Аналогічне дійсне і до історії мови. Мовна прагматика завжди одноразова і ситуативна, оскільки процес мовлення, мовна дія творять подію, орієнтовані на неї. Натомість семантика є тривалішою в часі, менш варіативною і змінюється повільніше. Бо будь-яка семантика несе в собі потенціал тлумачення, котрий продовжує діяти з покоління в покоління. Без попереднього знання цього потенціалу було б неможливим спілкування як у межах одного, так і між різними поколіннями. Нарешті граматична і синтаксична структури змінюються ще повільніше і майже не піддаються прямому впливу.

Отже, елементами всіх сфер життєдіяльності людини є здатні до повторення структури, що складаються із пластів, котрі залягають один над одним і зазнають різношвидкісних змін. При цьому аж ніяк не слід думати, що все змінюється паралельно або одночасно, навіть якщо хронологічно все відбувається водночас і взаємопов'язано.

Уявлення про те, як і де саме мовне освоєння світу відхиляється від так званої реальної історії, але водночас зумовлює та вивільняє її, дає різноманітну аргументація, з якою у процес роздумів над цим питанням вступає мій учитель Г.-Г. Гадамер. Я й надалі схильний тлумачити відношення між історією мови та матеріальною історією як апорію: у мові завжди можна висловити більше або менше від того, що мало місце в реальній історії. І навпаки, за кожною історією стоїть більше або менше, аніж сказано у мові. Вже хоча б через цю причину історична наука змушена постійно докладати нових зусиль і переписувати минулу історію.

Якби історичні часи не склалися з багатьох пластів, неможливо було б наважитися і на прогнози, оскільки події, дії або свідомі бездіяльність людей є одноразовими і унікальними. Натомість більшою чи меншою мірою можливий аналіз здатних

до повторення рамкових умов, в межах яких розгортаються майбутні події. А тому прогностичний потенціал ґрунтується на феномені мінімальної повторюваності. В іншому разі людство щодня провалювалося б у бездонну “чорну діру”.

Однак межа можливостей прогнозування майбутнього розвитку швидко дає про себе знати там, де відбувається темпоралізація просторової колись утопії й досягається її проекція в майбутнє: досить швидко цей процес приносить зворотний результат від того, що на перший погляд без будь-яких протиріч передбачалося досягнути за його допомогою.

Оскільки структури, здатні повторюватися, ніколи не відтворюються механічно й монотонно, з теоретичної точки зору неминуче постає питання про різну швидкісність змін (*Veränderungsgeschwindigkeiten*), а отже, й про феномен уповільнення чи прискорення. Відповідь на це питання можна дати лише шляхом чіткого розмежування суб'єктивних напрямків очікувань (*Erwartungshaltungen*), а також досягнень і розчарувань від поставлених цілей, і тих чинників, які в контексті індустріалізованого та високотехнологічного суспільства невмолимо входять у життя людини у формі прискорення часових ритмів, що піддаються науковому виміру.

Пов'язані з прискоренням чи скороченням часу очікування існують ще з часів юдейсько-християнських апокаліпсичних вчень, а реальний процес прискорення є явищем Нового часу та його світу, який змінює навколишню дійсність під впливом технічного прогресу. Ці часові виміри поєднується в чуттєвому сприйнятті учасників і свідків без можливості каузального пояснення одного іншим. “...Цей шалений ритм розвитку ...відчує на собі людина, якій відміряно коротке життя, обмежене здебільшого половиною століття”, – такими словами Ж. Поль переоформив скорочуючі час очікування близького приходу християнського Апокаліпсису в сучасний досвід прискорення⁵. Але мовна гіперболізація у формі вислову “шалений ритм розвитку” ще не ідентична процесу акселерації в реальній історії. Щоб отримати висновки, які піддаються обґрунтуванню, необхідно і тут в методичному плані розмежовувати мовну форму та мовний зміст.

⁵ Jean Paul, hg. v. N. Miller, München 1980, т. 5, с. 929.

Наскільки історіографічна перспектива визначає відправні положення теорії часів, дотримання яких необхідне для того, щоб збагнути реальну історію, буде показано в підсумкових розділах цієї праці. Важливо завжди опиратися на формалізовані категорії, що забезпечують можливість реконструкції конкретних історій, і, що головне, створюють можливість їхнього зіставлення та порівняння. Саме часові визначення, позбавлені будь-якої наочної конкретики, неминуче вимагають змістовного заповнення. Такі формальні категорії, як “Всередині/Ззовні”, “Зверху/Знизу”, “Раніше/Пізніше”, належать до тих основоположних величин, до яких можна звести все розмаїття історій попри необмежені можливості змістовної диференціації. Саме постійні і стабільні антропологічні диференціальні визначення проростають конкретними часовими наслідками. На цій основі здійснюється порівняння п’яти типів часового перебігу, на основі яких робляться спроби поєднати різні форми справедливості або так званої “історичної правди” з відповідним історичним досвідом.

З особливим випадком доводиться мати справу, коли щось трапляється не лише “раніше ніж...”, “одночасно із...”, “пізніше, ніж...”, а “зарано” чи “запізно”. Подібне визначення націлене на унікальний контекст дій, що містить у собі переломний момент (*kaïros*), коли щось може бути здійснене, згаяне чи змарноване. Тому категорію запізнення, якою нині так охоче користуються, коли йдеться про німецьку історію, потрібно співвідносити з моментом часу, релевантним з точки зору дій. Натомість, скажімо, категорія запізнення не може вживатися для аналізу таких соціальних формацій, як держава або суспільство, не кажучи вже про культури чи мови. Зволікання, що викликає почуття прикрості та жалю, завжди асоціюється із втраченою нагодою, із ретроспективною бажаністю того, що могло відбутися, спрямованою на програмування ідеології прискореного надолужування. Ця категорія належить до мови політичних програм, однак позбавлена аналітичної переконливості та логічності. Бо, слідом за Гердером, можна висловити припущення, що будь-яка історія має своє власне мірило часу. Моральні судження про те, що колись відбулося, є потрібними, але вони не мають вирішального значення.

I.

*Про антропологию
історичного досвіду часу*

Часові пласти

Моя тема називається «часові пласти». Забігаючи наперед, хотів би зауважити, що як історик я не можу вдаватися до висловлювань, обґрунтованих фізичними чи біологічними аргументами. Мої думки розгортатимуться скоріш у площині метафорики: «часові пласти» співзвучні геологічним формаціям із різноглибинним та неоднаковим розвитком, які упродовж так званої історії Землі формувалися та змінювалися з різною швидкістю. Отже, ми вживаємо метафору, яка з'явилася в мові лише з XVIII століття, після того як старе статичне природознавство – «*historia naturalis*» – набуло часового, а отже, й історичного виміру. Екстраполяція цього поняття на політичну, соціальну, суспільну, а отже, й на структурну історію дає можливість шляхом аналізу виділити різні часові рівні, в межах яких діють люди, розгортаються події, або можуть з'ясуватися питання про стійкі передумови цих вчинків і подій.

Звичні способи трактування часу істориками мають біполярну структуру: час представляється у них, з одного боку, в лінійному плинні, у формі своєрідної «стріли часу», в його теологічному розумінні й як «відкритого майбутнього». У цьому випадку він рухається лише в одному напрямку. З іншого ж боку, час мислиться як рекурентна, циклічна категорія. Авторство такої моделі, в якій втілюється ідея систематичного повтору по суті одного й того ж, часто приписується грекам, а їй протиставляється лінійна модель, створена нібито юдеями та християнами*. Те, що така опозиція має ідеологічне підґрунтя,

* Давнім грекам було властиве моністичне бачення світу, яке включало людину в його загальну картину – космос, що являв собою кінечність єдності сутності. В його основі лежить божественний розум, логос, котрий тахож визначає рух космосу у двох формах – кругообігу і циклічності циклічна концепція часу Платона та космологія Аристотеля). Середньовічне ж розуміння історії визначалося домінуванням церковної доктрини, яка сформувала християнський світогляд, в основі якого, на відміну від безликого космосу античності, лежав Бог – засновник всього сущого, на-

показав ще Момільяно¹. Про обидві моделі можна лише сказати, що самі по собі вони є недостатніми, бо кожний сегмент історії містить як лінійні, так і рекурентні елементи. Насамперед так званий кругообіг вписується в телеологічну модель мислення. Адже кінець руху – це мета, що ставилася на початку, а кругообіг – лінія, що відсилає до самої себе.

Подальші спроби декодування історичних напрацювань через теорію історичних пластів пояснюються намаганням подолати жорстку опозицію між лінійним і циклічним розвитками. Адже історичний час складається з багатьох пластів, котрі взаємно відсилають один до одного, однак ніколи не є цілком залежними один від одного. Насамперед – міркування етимологічного характеру. Гердер, критикуючи апіорну формальну дефініцію Канта, обстоював – на відміну від Канта – ідею індивідуального часу, наголошуючи на тому, що кожній живій істоті притаманний свій власний час і своя власна міра часу. І ще одне міркування етимологічного характеру, що може слугувати орієнтиром для історії. Слово «Historia»² спочатку означало в грецькій мові те, що у німецькій мові позначається словом «Erfahrung» (досвід). «Набувати досвіду» – означає мандрувати з одного місця до іншого, аби

ділений атрибутами трансцендентності та всемогутності. Центральним пунктом історії людства було життя та смерть Ісуса Христа, і, відповідно – догмати віри розкривалися в християнстві за допомогою понять і датування людської історії, що історизувало християнський міф й історія набувала рис християнської теології. Хід історії мислився лінійно, оскільки в ній є свій початок (народження Христа), середина (друге пришествя Христа) і кінець (Страшний Суд). Лінійність історичного процесу, яка замінила античну циклічність і кругообіг, доповнювалася його провіденціальністю та есхатологічністю (очікування «кінця світу»), а утвердження доктрини єдності людства – ідеєю універсальності Християнська теологія історії обґрунтована в праці Августина «Про град Божий» («De civitate Dei»), де була здійснена спроба систематизувати універсальну схему священної історії та показати підпорядкованість й залежність від неї світської історії. – *Ред.*

¹ Arnaldo Momigliano, *Time in Ancient Historiography*, in: *History and Theory* Beiheft 6, 1966, с. 1–23, переклад нім. мовою Горста Гюнтера у кн.: А. М. *Wege in die Alte Welt*. Вступне слово: Карл Кріст, Берлін, 1991, с. 38–58. Див також: А. М., *On Pagans, Jews and Christians*, Wesleyan University Press 1987 (Paperback 1989).

² У грецькій мові слово історія (історія) означало «розпізнавати» або «інформувати когось», збирати відомості або розповідати про побачене. Отже, похідне від цього істор (історик) – той хто бачить і одночасно є

довідатися про щось. По суті справи це можна назвати «мандрами заради відкриття нового». Але історія як наука виникає лише завдяки оповіді про ці мандри та їхньому осмисленню. Тобто вже за самою своєю суттю вона є *per definitionem* наукою, що ґрунтується на досвіді. Коли йти-меться про часові пласти, ми завжди посилатимемося на набутки досвіду, навіть попри те, що при аналітичному підході вони постають у вигляді трьох окремих пластів.

I. Якщо розглядати час на тлі історичних процесів, то першим набутком досвіду є, безперечно, його одноразовість. На перших порах події сприймаються досвідом як щось несподіване і незворотне, причому кожний може пере-свідчитися в цьому на своїй власній біографії. Однак те ж стосується й діючих формацій, політична чи військова історія, соціальні або економічні взаємозв'язки яких сприймаються зрештою як послідовність неповторних констеляцій (ви-няткового поєднання обставин). Те ж стосується всіх сфер, що стають предметом історії. Історія релігії знає переродження Савла у Павла; історії політики відомий феномен зламу 1789 року або ж – якщо говорити про новітню добу – 1989 року. Щоразу йдеться про одноразові зрушення, які незворотно фіксують і вивільняють події, що назріли. Те ж стосується *eo ipso* й тих військових перемог чи поразок, які радикальним чином змінили початкову сукупність своїх передумов, і економічних криз, або відкриттів в історії науки чи про-мисловості, неповторна новизна яких спричинила незворотні за своїм характером наслідки. Таким чином, усі одиничні послідовності, пов'язані з подіями, можна назвати лінійними, і саме на такій лінії можна розташувати всі новації. Прогрес є можливим і мислимим тому, що час, якщо він розгортається як послідовність одиничних подій, породжує нові явища, що піддаються тлумаченню в прогресії.

II. Однак така одноразовість є лише напівістиною, бо вся історія водночас базується на здатних до відтворення струк-

---

тим, хто знає. «Historia» – латинського походження і означає «відомості, знання, розповідь, опис, дослідження» (Тахо-Годи А.А. *Ионийское и аттическое понимание термина «история» и родственных с ним // Вопросы классической филологии. Вып.2. М., 1969. С.112–114; Латинско-русский словарь. М., 1961. С. 300–301 та ін.*). – *Ред.*

турах, чий зміст не вичерпується поняттям одноразовості. Взяти хоча б банальний приклад із листоношею, який приходить якось уранці із звісткою про смерть вашого близького родича. Вони може глибоко вразити вас, ба навіть викликати у вас радість. Так чи так, ідеться про одиничний випадок, про який вам стає відомо через цього листоношу. Але той факт, що листоноша приходить зранку у встановлений час, є рекурентним процесом, який у свою чергу, уможлиблюється регулярною діяльністю поштової адміністрації із бюджетом, який щороку формується наново. Поштовий кур'єр щоранку о тій самій порі регулярно з'являється знову і знову, щоб передати одноразові вісті. Те ж стосується всіх транспортних мереж і способів комунікації. І навіть той факт, що всі ми зібралися разом тут (на місці засідання) і прибули сюди одночасно, або ж все ще прибуваємо, уможлиблюється розкладами руху, що забезпечують рекурентність процесів у залізничній мережі. Без однакового повтору, принаймні без аналогій у плануванні та без організації, взагалі неможливі такі одиничні події, як наше засідання. На перший погляд, ідеться про повсякденні події, що лежать на поверхні. Однак існують і значно глибші докази того, що рекурентність є передумовою одноразовості.

Розглянемо співвідношення між мовленням і мовою. Той, хто хоче висловити свою думку, щоб порозумітися, вдається до наперед відомої йому мови, яку повинен знати і слухач, оскільки лише за таких умов взагалі можлива комунікація. І навіть якщо хтось намагається сказати щось нове, йому доведеться доступно висловити все, що він хоче сказати, у формі заданої наперед мови. Щоб одноразові акти мовлення залишалися зрозумілими, повинна зберігатися можливість використання мовної системи у наперед заданій формі. Отже, одиничні акти мовлення ґрунтуються на властивості мови до відтворення. Мова щоразу приводиться в дію у процесі мовлення і змінюється доволі повільно, навіть якщо в неї залучається щось зовсім нове.

Ту ж картину отримаємо, якщо скористаємося іншим прикладом, а саме – співвідношенням між законом і справедливістю. Забезпечити можливість повторного використання законів можна лише шляхом досить абстрактного рівня їхнього формулювання. А лише можливість повторного

використання законів може гарантувати справедливість. Окремо взяті випадки можуть бути різними у своїй одноразовості, але для застосування законів до врегулювання окремих випадків необхідний мінімальний рівень рекурентності, щоб узагалі забезпечити справедливість. Тобто всі теорії, що стосуються справедливості, базуються на відносній сталості текстів закону й на можливості їхнього багатократного використання. Така ж ситуація існує в теології та церковному житті стосовно ритуалів і догматів, гарантією істинності яких є їхня повторюваність.

Однак досить прикладів. Феномен рекурентності, який є необхідною умовою можливих разових подій, простежується у всіх сферах життєдіяльності. Але при цьому виникає важке питання: чи змінюються самі структури, що повторюються, і яким чином це відбувається? У світлі такої постановки питання з'ясовується, що сталі повторювані структури, виявляючи властивість змінюватися, самі часом набувають характеру одиничності або одноразовості. Тут на поверхню виринає саме той феномен, який робить історію такою цікавою: схоже, зміни можуть втілюватися не лише у формі несподіваних разових подій, а й у формі довготриваліших структур, котрі попри свою удавану статичність уможливають зміни і самі можуть видозмінюватися. Отже, головний здобуток теорії часових пластів полягає в тому, що вона уможливає різношвидкісний вимір свого об'єкта, робить зримими прискорення чи уповільнення, а значить, й різні види змін, які є свідченням неабиякої темпоральної комплексності.

Прикладом, до якого охоче вдаються останнім часом, є злам, що стався у 1989 році. НДР порівняно швидко була інтегрована до складу Федеративної Республіки старого зразка завдяки процедурам, що були небезсумнівними, але перетворили колишню НДР у невід'ємну частину нової Федеративної Республіки*. Історія Конституції – як історія цієї події – не залишає жодних сумнівів у цьому. Однак це жодним чином не стосується економічних умов та менталітету колишніх

* Про сучасні дискусії в німецькій історіографії з приводу об'єднання Німеччини див.: Бауеркемпер А. *Вузька стежка між апологією та звинуваченням: про трактування історії НДР в об'єднаній Німеччині* // Історія та історіографія в Європі. Вип. 1–2. 2003. С. 53–71. – Ред.

громадян НДР. Політичний акт, реалізований безповоротно швидко і динамічно, протягом одного року і з неабияким дипломатичним хистом, аж ніяк не зміг безпосередньо змінити економічні умови, не кажучи вже про ментальну диспозицію тих людей, які жили на цій території. Подолання труднощів соціальної та економічної адаптації засобами прямого політичного впливу неможливе. Їх можна подолати лише за умови змін у поведінці чи суспільної акліматизації або взаємної гармонізації населення західних і східних регіонів, причому межах часового відрізка, котрий триватиме довше ніж половина життя одного покоління. Наскільки довгим він буде не знає поки що ніхто. В будь-якому разі в таких випадках емпірична наука, принаймні імпліцитно, повинна послуговуватися теорією множинності пластів часу.

Досі йшлося про одноразові події, а також структури, що повторюються, і без яких неможливі й самі одноразові події. При цьому різні часові пласти проектувалися на набутки досвіду індивідів та співіснуючих поколінь. Поглянемо ще раз детальніше на цю релятивістську дефініцію. Одноразовісті певної послідовності подій в емпіричному сенсі можна завжди віднайти там, де є місце для несподіванки. Раптовим є те, що трапляється всупереч задуманому. «По-перше, сталося інакше по-друге, не так, як гадалося» (В. Буш⁷). Саме той часовий мінімум, який народжується в проміжку між тим, що було досі, і що буде потім, переповнює нас здивуванням. Відбувається розрив безперервності, що пролягає між попереднім досвідом та очікуваним прийдешнього. Досвід формується по-новому. Саме цей часовий мінімум між «досі» і «потім», що не мають вороття, є рушійною силою несподіванок, які ми переживаємо. Тому ми постійно прагнемо до їхнього витлумачення. Саме представники гільдії істориків ставлять питання не лише про випадок і його одиничність, а й про причини, що призвели до нього. Вони шукають докази, сила яких коріниться в їхній повторюваності. Достовірність одиничності доводиться доказами лише за умови їхньої повторюваності. Усвідомлення цього фіксується висловами на зразок: ага, це я міг би знати й

---

⁷ Busch, Wilhelm (1832-1908), німецький поет-сатирик і художник, відомий своїми комічними скетчами, популярними у німецькомовному середовищі. – *Ред.*

наперед; «таке-то спричинилося через те-то». Тут *post factum* проявляється наша реакція на рекурентні чинники, які щоразу можуть бути активовані нашою пам'яттю. Звичайно ж, із точки зору суто історичного підходу, існують і разові причини, котрі покликані висвітлювати процеси послідовного розгортання подій в часовій площині. У міру накопичення досвіду, що був для нас колись несподіваним, а отже, й разовим, зростає усвідомлення можливості таких разових несподіванок. Чим старшою стає людина, тим менше речей, які можуть здивувати її. Таким чином, прикметною ознакою старіння є зменшення діапазону дивовижного. У міру зростання багажу можливих несподіванок, що стає надбанням нашої свідомості, слабшає здатність дивуватися, яка є прикметою молодості. Це – звісно, біологічний аспект історичного людського досвіду, що не знаходить свого повного втілення у політичній чи економічній історії.

Зарозумілість із віком може швидко перерости у за-спіленість, оскільки опір дивовижному блокує можливість нарощування досвіду. Рух звичними шляхами набуття досвіду призводить до втрати здатності взагалі сприймати нове. З урахуванням цієї обставини можна сказати, що історичний час базується на біологічній тлінності (*Endlichkeiten*). Поєднання накопиченого багажу досвіду та здатності до сприйняття разових несподіваних подій утворює той кінцевий запас, що супроводжує людину від її народження до смерті, вага і розміри якого не повинні перевищувати допустимої межі. Не кожна людина здатна осмислити все. В цьому й полягає індивідуальне визначення покоління, яке без особливих зусиль може бути застосоване до людей, що живуть в один і той же час, у схожому соціальному оточенні і зі схожими рівнями політичного досвіду. Так виникає гомогенність поколінь, попри постійні зрушення та зміщення, зумовлені процесами відмирання й народження. Отже, все те, що можна сказати із приводу багатократного досвіду й осмислення одиничності, завжди стосується співіснуючих поколінь, взаємний зворотний зв'язок між якими простежується на комунікативному рівні.

III. Короткий нарис біологічного підґрунтя й водночас меж можливого історичного досвіду відсилає нас до ще одного часового пласту. Існують такі історичні часи, які виходять за

межі досвіду індивідуумів і поколінь. У таких випадках ідеться про набутки досвіду, які пропонувалися для засвоєння ще до появи співіснуючих у часі поколінь і, скоріш за все, діятимуть після їхнього зникнення. Процес постійного, біологічно зумовленого відтворення є лише особливо простим і переконливим прикладом, бо щоразу непорушно діє поза межами будь-яких емпіричних надбань. Тут ідеться про той цикл між зачаттям, народженням і смертю, який і справді регулярно повторюється і є канвою для розгортання всіх історій кохання чи ненависті, усіх конфліктів між поколіннями. Цей біологічно зумовлений цикл повторюється у певному ритмі доти, доки існує людство, і з цієї біологічної точки зору не зазнав жодних суттєвих змін протягом майже двох мільйонів років.

При переході від біологічного до культурного контексту постановки питань ми відразу ж потрапляємо в середовище повторюваних процесів, що згасають значно швидше. Але й тут існує чималий потенціал для повторів, котрі виходять далеко за рамки співіснуючих у часі поколінь, як і емпірично збагненого чередування поколінь, зцементованих можливістю усного порозуміння між собою. Цей феномен систематичних повторів, що перекриває собою повсякдення, можна назвати «трансцендентальним». Сюди відносяться релігійні або метафізичні істини, котрі базуються на фундаментальних висловах, що зазнають постійних модифікацій протягом тисячоліть, однак завжди можуть бути активовані пам'яттю – навіть попри ту обставину, що не всі люди поділяють їх. Нам відома послідовна пизка магічних способів поведінки, різноманітних релігійних або сучасних наукових диспозицій, котрі сягають за часові межі співіснуючих поколінь. Такі людські проекти облаштування чи побудови світу повторюються в надто повільному ритмі, аби зрушення в них могли стати надбанням досвіду одного покоління. А тому такі довгострокові фундаментальні припущення щодо можливих пояснень, які повторюються й зазнають повільних і прихованих змін, можна назвати – на противагу будь-яким емпіричним даним – трансцендентальними. «Трансцендентальними» не в сенсі потойбічного, а в сенсі того, що вони виходять за межі того чи іншого покоління й водночас є його фундаментом. Всі одиниці досвіду містять у собі такий мінімум потреби у трансцен-

дентності: без цього не існувало б пояснень в останній інстанції – хоч би якими тимчасовими вони виявлялися – без цього був би неможливим перехід досвіду в науку.

Отже, те, що у повсякденній мові називають довго-, середньо- чи короткостроковим, вимагає створення комплексної теорії історичних часів. Модель різних часових пластів дозволяє тематизувати різні швидкості зрушень і долає небезпеку стати заручником псевдоальтернативи між лінійним і циклічним плинами часу².

² Після цієї лекції я довідався про роботу Фрідріха Крамера, *Der Zeitbaum. Grundlegung einer allgemeinen Zeittheorie*, Frankfurt am Main und Leipzig 1993. Її положення моментами збігаються з викладеними тут міркуваннями історико-антропологічного характеру, однак спираються на значно ширший і емпірично багатший арсенал обґрунтувань як з точки зору природничих наук, так і з точки зору історії самої науки.

Злами досвіду та зміна методів*

Історико-антропологічний нарис

Пошук, віднаходження та виклад історичної правди ніколи не залежить лише від надбань досвіду історика, як і від методів, які він застосовує. Звісно ж, поява історичного твору виникає на переплетінні досвіду і методів. Співвідношення між ними визначити важко, оскільки воно, по-перше, постійно змінювалося із плином історії, а по-друге, й досі не існує ані антропологічно обґрунтованої історії людського досвіду^{**}, ані універсального літопису історичних методів¹. Тому цю спробу автора слід сприймати лише як поштовх до роздумів. Вона радше ставить більше запитань, аніж дає відповіді на них.

1. Вступні семантичні зауваження

В одній із найкращих своїх статей Якоб Грімм витлумачує нам значення та семантичні зрушення вокабул «дизнавання, довідування» (*das Erfahren*) та «досвід» (*die Erfahrung*). Насамперед він наголошує на активному, майже процесуальному

* Фрагменти статті публікувалися українською мовою. Див.: Козеллек Р. *Зміни досвіду та методів. Історико-антропологічний начерк* // Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоквиум / Райнгарт Козеллек, Юта Шеррер, Костянтин Сігов. – К.: Дух і літера, 2004. С.5–19. – *Ред.*

** Теоретичне осмислення проблемного поля «історія досвіду» залишається периферійною темою в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. Певні здобутки були досягнуті лише у т.зв. «новій філософії історії». Докладніше див.: Ankersmit F., Kellner H. (Ed.). *A New Philosophy of History*. L., 1995; Зверева Г.И. *Понятие «Исторический опыт» в «новой философии истории»* // Теоретические проблемы исторических исследований. Вып.2. М., 1999. С.104–117; Олейников А. *Исторический опыт – новый предмет теоретических исследований* // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного. В 2 кн. Кн.1. М., 2003. С.299–311. – *Ред.*

¹ Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, München und Berlin 1936, передрук: New York 1969, вважає методичні прийоми частиною історіографії, не вдаючись до чіткого розмежування між риторикою і ме-

змістовному наповненні, котре раніше було притаманне цим словам. «Досвід» мав переважно значення «розвідування», «дізнання», «перевірка з метою з'ясування». Таким чином, стара семантика слова була дуже близькою до грецького «historein», яке теж, за винятком вторинного значення «повідати, розповідати», містило в собі значення «перевіряти» або «відстежувати». Отже, «досвід» – з точки зору реального змісту та його досліджень – великою мірою збігався зі значенням слова «Historie» або навіть з історичним методом, доки містив у собі компоненти, пов'язані з довідуванням та перевіркою його результатів. «Той, хто довідується, дізнається, мислиться як той, хто рухається в напрямку об'єкта свого дослідження»². «Мати досвід» – означає в такому разі «здобувати знання чи інформацію в процесі розвідування». Однак Грімм уже тоді фіксує семантичний зсув, релевантний і для нового періоду, який можна навіть назвати процесом диференціації поняття досвіду. На передній план виступає більш пасивне, рецептивне значення: «найвіддаленішим від первинного значення поняття «вистежування/розвідування» є доволі вживане нині тлумачення його як процесу чистого сприйняття чи споглядання речей, якому не передує процес руху і дослідження»³. Саме тому слово «Erfahrenheit», що спочатку означало «конкретний результат активного процесу розвідування», було витіснене з мовного вжитку або, так би мовити, розчинилося у слові «Erfahrung», позбавленому такої конотації, як із жалем констатує Грімм.

«Erfahrung» (досвід) на початку нового часу втратило свій дієвий семантичний вимір, пов'язаний із ідеєю дослідження, а «методичний» шлях перевірки був вилючений або ж виділений в окрему лексему. Навіть з урахуванням того факту, що Грімм цитує лише літературні або теологічні джерела, у загальному мовному вжитку все ж чітко окреслюється тенденція до звуження значення слова «Erfahrung», осердям якого стає

годиною; Jerzy Topolski, *Methodology of History*, Dordrecht und Boston 1976 (англ. переклад польського видання: Варшава 1973 р.), цій праці притаманний системний підхід із залученням широкого історичного контексту, в ній теоретичні відправні посилки імпліцитно включено до арсеналу методики.

² Jacob und Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1862, нове видання: München 1984, т. 3, Sp. 789.

³ Там само, Sp. 790.

чуттєве сприйняття, відчуття, переживання. «Те, що стало надбанням досвіду» як «щось дійсне», вступає в опозицію до того, «що лише мислиться»⁴. Отже, з точки зору історії мови відбувається розмежування досвіду у формі пережитої дійсності та як розумової діяльності, що раніше завжди було присутнім у значенні цього слова. «Erfahrung», починаючи з XVIII століття, означає й надалі «все погане і добре, що випадає на нашу долю», однак саме поняття досвіду не поширюється більше на процес розвідування, з'ясування чи дослідження, на метод як рушійну силу пізнання. Грімм шкодує з приводу такої диференціації, котра започаткувала у німецькомовному просторі вічне питання історизму: в якому співвідношенні перебувають між собою «життя» й історія як наука. Висловлюючись словами Грімма: «мабуть, усе ж дуже важко у всьому проводити розмежування поміж розвідуванням і сукупністю знань, дієвим і пасивним сприйняттями дійсності»⁵.

І Грімм мав рацію. Він намагався врятувати широкою єдність та ємність старого поняття досвіду, бо рецептивний досвід дійсності та продуктивні процеси дослідження й аналізу цієї пережитої дійсності є нерозривно пов'язані між собою, взаємозумовлені сторонами одного цілого. Він повстав проти аналітичного роз'єднання чуттєвого – зорового чи слухового – сприйняття та свідомої діяльності з дослідження та розвідування, які ще Геродот об'єднав у формі спільного знаменника – поняття «Historia», і для якого в німецькій мові було запропоновано відповідник у формі слова «Erfahrung» з пасивним та активним значеннями водночас.

Тому дивним є те, що Грімм відмежовується від дефініцій Канта як від технічних висловів, котрі, на його думку, за своїм значенням аналогічні «емпірії». Адже з точки зору семантики, Кант упорядкував розчленовані категорії сприйняття, досвіду й формування суджень таким чином, що набуття досвіду ставало неможливим без чуттєвого сприйняття та формування суджень. Грімм цитує його слова: «Перетворенню сприйняття у досвід передують судження, те, що сприймається органами відчуття, повинне бути підведене під одне із існуючих понять»⁶.

⁴ Там само, Sp. 790.

⁵ Там само, Sp. 794.

⁶ Там само, Sp. 793.

Попри філософсько-історичне, орієнтоване на пізнання природи підґрунтя своїх дефініцій, у суто семантичному відношенні Кант повернув поняттю досвіду всю повноту його старого значення, тобто активний і рецептивний його характер, завдяки чому воно, за висловом Грімма, охоплювало і дослідження, і сукупність знань. Щоправда, як сказав Кант, будь-яке пізнання починається з досвіду, але досвід, у свою чергу, може набуватися лише за умови формування суджень або понять⁷.

Науково-теоретична двозначність поняття досвіду в Канта, що відсилає нас як до дійсності, так і до її пізнання, несподівано знаходить аналогію в новому понятті «Geschichte» (історія), котре формується саме в цей час. Із 1780 року поняття історії, яке досі відсилало свідомість лише до подій, вбирає в себе значення спорідненого з ним поняття «Historie» (історія як наука). Відтоді у повсякденному мовному вжитку існує загальне поняття «Geschichte» для позначення дійсності, що входить у свідомість через відчуття, і для вчення про неї та її наукового пізнання. Отже, з огляду на тлумачення Гріммом старого поняття досвіду можна сказати, що сучасне поняття досвіду перетворилось у сплав «знань про дійсність, отриманих через відчуття», і «дослідження цієї дійсності». В цьому сенсі сучасне поняття «Geschichte» зберегло в собі стару понятійну поліфонічність «досвіду», а з нею і значення грецького слова «Historie» у значенні «дизнання, дослідження».

Результат цих міркувань, що стосуються історії мови, слід вбачати у тій дивовижній послідовності, що проходить червоною ниткою через усі процеси понятійних зміщень і зрушень. «Geschichte» була й залишається «наукою про досвід» (Erfahrungswissenschaft), незалежно від того, як вона мислиться: як у Геродота, де історія є і сукупністю знань, і процесом

⁷ «З огляду на міркування емпірично-практичного характеру» Кант наважується навіть давати визначення досвідові як різновиду суджень, «що підлягає постійній апробації методом спроб і невдач». Immanuel Kant, *Werke*, hg. v. Wilhelm Weischedel, т. 6, Darmstadt 1964, с. 424; *Anthropologie*, Частина 1, § 6. Для усвідомлення семантичного змісту поняття досвіду у Канта, як і раніше, незмінно корисною залишається праця Рудольфа Аїслера: Rudolf Eisler, *Kant-Lexikon*, Berlin 1930, пове видання, Hildesheim 1964, с. 123–131. Про співвідношення між історією і досвідом у ранній період нової доби див.: Arno Seifert, *Cognitio Historien. Die Geschichte als Namengeberin der frühneuzeitlichen Empirie*, Berlin 1976.

дослідження; чи в наш час, де історія, послуговуючись тонкими методами, перетворює задану дійсність в площину історичних висловлювань. В обох випадках йдеться про «історію», в якій переплітаються досвід і пізнання. Одне без одного не існує і не набувається.

Те, що з точки зору картини світу пов'язане так щільно, що його важко розрізнити, однак потребує аналітичного розділення хоча б задля того, щоб висвітлити взаємне перехрещення досвіду та дослідження. Помічене Гріммом розмежування цих обох сфер не випадково припадає на час, коли історія у німецькомовному просторі почала усвідомлювати себе як самостійна наука. Не пізніше того часу з'явилася необхідність методичного розмежування освоєння дійсного досвіду (*Wirklichkeitserfahrung*) і його наукового аналізу та осмислення. Однак результати семантичного аналізу відсилають нас до «переломного часу» (*Schwellenzeit*), позначеного появою сучасного поняття «історії». Саме його аналітична розмитість, здатність означати як дійсність, так і процес її пізнання, дає можливість – з урахуванням необхідних методичних застережень – застосувати його до всіх більш ранніх історій та способів їхнього пізнання, а отже, й до *res gestae* (діянь) і *historiae*, що повинні власне мислитись окремо.

Тому відправною точкою подальших міркувань є гіпотеза про те, що будь-яким зламам в досвіді й змінам у методах мають передувати періоди мінімальної антропологічної спільності, яка уможливорює співвіднесення обох понятійних величин і не виключає можливість осмислення як єдиного цілого так званої історії.

2. Вступні методичні зауваження

Якщо звернутися до семантичного розмежування між *pragmata* і *res gestae*, подіями, з одного боку, та історіями або вченнями про історію, з іншого боку, то суто теоретично можна допустити наявність взаємовпливу між ними. В такому випадку з'являється можливість автономного аналізу в темпоральній перспективі зламів у досвіді чи методах як головного чинника змін. Загалом історик схилитиметься до того, щоб віддати перевагу зламові в досвіді, виступаючи при цьому в ролі оповідача-реєстратора або

аналітика. Однак не може бути жодних сумнівів і в тому, що історичний досвід у методичному обрамленні сам по собі може набути статусу впливового фактору з далекосяжними наслідками. Без месіансько-історичного, теологічно-клерикального тлумачення світу християнською церквою неможливо уявити собі ані суперечки поміж правителями Англії, Франції та Німеччини й римськими Папами щодо призначення єпископів чи абатів у XI-XII століттях* з усіма їхніми політичними наслідками, ані хрестових походів, так само як і освоєння заокеанських земель християнськими мореплавцями або ж історію релігійних громадянських воєн ранньої нової доби. Започаткована Макіавеллі версія історичного викладу з виділенням факторів впливу** може недооцінюватися, але навряд чи хтось стане сперечатися, що методично (хоча в опосередкованій формі) навіяне ним бачення історії у Маркса породило наслідки для світової історії, які були б у такому вигляді неможливими без Маркса.

Відповідно, можна, по-перше, уявити собі іманентну історію методів, що живиться головним чином тими новаціями, які попри всі свої передумови неможливо вибудувати таким чином, аби утворився ряд, кожна ланка якого була б похідною від попередньої. Така історія задля тлумачення історії суспільними умовами жила власне у своїх великих винахідниках: Геродоті – батькові історіографії, Фукидіді – винахідникові політичного світу, Августині – фундаторі месіанської історії, хід якої визначається Богом, можливо, й Нібури – майстрові філологічних методів як способу збагнути чуже минуле***, Марксі чи Максові Вебері. Цей майже випадковий ряд можна було б заповнити значно щільніше, щоб окреслити той іманентний, з точки зору методів, не-

* Боротьба за т.зв. «інвеституру» – церемонії затвердження духовної особи на посаді і в сані єпископа або абата – фактично означала боротьбу за владу у Священній Римській імперії й свідчила про намагання підпорядкувати світській владі церковні інституції в межах новопосталих національних держав. – *Ред.*

** Йдеться про обґрунтовану італійським державним діячем, політиком та письменником Н. Макіавеллі (1469–1527) у працях «Князь» (1513) і «Роздумах з приводу перших десяти книг Тита Лівія» (1513/1517) образу історії як реального втілення силової політики. – *Ред.*

*** Niebuhr, Barthold Georg (1776–1831), німецький історик, член Пруської Академії Наук і офіційний історіограф прусського двору. Автор впливової 3-х томної «Римської історії» (1811–1832), яка започаткувала нову епоху в історичних дослідженнях за допомогою методу джерел.

оборотний поступальний розвиток, який, безперечно, наявний у дійсності.

Інша можливість полягала б у висновку про те, що, з точки зору соціології знань, зміна методів у свою чергу може пояснюватися зламами досвіду. Ця гіпотеза легко піддається верифікації, бо задокументовані зміни в соціальному чи політичному оточенні корелюють із методичними новаціями. Конкретний досвід ставить нові питання, нові питання спонукають до пошуку нових шляхів дослідження. Така аргументація завжди претендуватиме на переконливість. Але дедуктивним шляхом так само можна вивести нові методи із нового досвіду, а тому, насправді, з точки зору соціології знань маємо, зрештою, справу із своєрідним неспростовним «коротким замиканням».

Обидва наукові підходи можуть генерувати внутрішню притаманну їм ясність. З одного боку, можна говорити про прогрес пізнання, що має тверду методичну опору і є рушійною силою власного розвитку, або ж розвивається визначними інноваторами. З іншого ж боку, можна ставити питання про злам в історичному досвіді, який теж, без сумніву, наявний у дійсності та зумовлює формування нових методів. Обидва прийоми базуються на гіпотетичних обґрунтуваннях в останній інстанції, що не можуть бути поставлені під сумнів. Але при цьому вони залишаються такими ж однобокими та волюнтаристськими, як, скажімо, пояснення зрушень у методах поперемінно внутрішніми або зовнішніми факторами.

Надалі ми не намагатимемося сформулювати такі обґрунтування в останній інстанції. Натомість буде зроблен спробу з'ясувати взаємні точки дотику між поняттями «досвід» та «методи» шляхом їхньої антропологічної диференціації, створити кореляції, підґрунтям яких є постулат про те, що історія як наука (*Geschichte*) та історія як подія (*Historie*), дійсність та її ментальне осмислення завжди взаємно перегукуються між собою, є, зрештою, взаємозумовленими величинами, не будучи повністю похідними одне від одного.

Фундатор філолого-історичного методу критики джерел, який був покладений в основу німецької історичної науки XIX ст. Аналізуючи джерела давньої історії, Нібур застосовував до них окремі методи літературознавства й універсальної герменевтики. – *Ред.*

Отже, в основу наступних міркувань покладено історико-антропологічні гіпотези⁸, продиктовані намаганням висвітлити зв'язок між способами сприйняття історичної дійсності та збагаченням історичного пізнання. Попри можливу появу моментів, пов'язаних із історичними витоками чи «коренями» певних методів, цей генетичний аспект відіграватиме вторинну роль. Автор прагне рухатися насамперед у напрямку систематики. Ставиться завдання виявити антропологічні умови можливих різновидів досвіду та їхнього методичного освоєння. Але позаяк антропологічні передумови самі зазнають історичних змін, масштаби яких піддаються визначенню, будь-яка орієнтована на систематику постановка питання змушує вдаватися і до діахронії.

Тому, власне, необхідно співвіднести так званий злам в реальній дійсності та супутній йому злам у пізнанні цієї дійсності із відповідною теорією історії, в якій часто непомітно, або й у відкритій формі відбувається їхня взаємна проєкція. Однак подібні теорії теж змінюються з плином часу, незалежно від того, у якій формі вони втілені: у формі раціональної критики міфів, філософських базових гіпотез, різноманітних теологічних вчень, філософських теорій історії, або ж і просто теорій самої історії. Цей злам у теорії, який охоплює «стрибокподібні» фази розвитку досвіду та методичні новації, не є темою подальшого викладу. Натомість буде зроблено спробу виявити спільні формальні ознаки, які лежать в основі всіх форм і видів досвіду та його збагачення, а також всіх методів та їхніх різновидів. Отже, поділ між зрушеннями в досвіді та в методах має слугувати чіткій доказовості з метою з'ясування їхніх історико-антропологічних основ. У них, можливо, криються витoki універсальної історії, що проростає одиничними історіями.

3. Три тити набуття досвіду

Те, що історії на первісному рівні постають із власного досвіду їхніх активних або пасивних учасників, є передумовою можливості їхньої оповіді, а отже, й передумовою можливості оповіді чужого досвіду, аналіз якого і домінує в сучасній

⁸ Див. з цього питання роботи Томаса Лукманна, в тому числі й останню його працю: Thomas Luckmann, *Lebensweltliche Zeitkategorien, Zeitstrukturen des Alltags und der Ort des «historischen Bewusstseins»*, Heidelberg 1986 (Grundriß der Romanischen Literaturen des Mittelalters, т. II.), с. 117–126.

історіографії. А тому предметом будь-якої історії прямо чи опосередковано є власний або чужий досвід. Звідси можна припустити, що типи викладу або методичного оброблення історій можуть бути співвіднесені із типами їхнього набуття, накопичення та змін. Виявлення того порогового показника, котрий є індикатором «нарощування» і будь-яких зрушень досвіду в його часовому вимірі, можливе шляхом аналізу трьох типів набуття досвіду.

Перший тип досвіду завжди є індивідуальним і неповторним, таким, що породжується несподіванкою. «По-перше, сталося інакше, по-друге, не так, як гадалося». Цю форму досвіду можна було б назвати прадосвідом, бо без неї було б неможливим існування жодної біографії або історії. Досвіду набуває той, хто володіє здатністю дивуватися. Якщо досвід такого типу вкарбовується чи з'являється в пам'яті, він залишається унікальним. А тому будь-який досвід має свою власну історію. Вона криється у тому «нарощуванні» досвіду, першопричиною якого стало здивування в межах мінімального часового відрізка між «досі» й «потім», або між «зарано» й «запізно», які за умови ретроспективного споглядання і творять історію досвіду. При цьому йдеться про такий вид досвіду, котрий кожний індивід щоразу переживає по новому, котрий виникає свідомо або несвідомо. Це не означає, що цей тип неодмінно слід пов'язувати з окремими особами, адже несподівані явища зазвичай торкаються багатьох людей, однак він передбачає індивідуальний відбиток окремої особистості. Тому цілком доречним є аналіз методичних прийомів істориків на тлі їхнього цілком особистого, пережитого ними колись досвіду, без якого неможливо зрозуміти їхні новаторські підходи, якщо вони існують.

Втім, досвід виникає не лише у випадках його набуття, а й мірою його повтору. В цьому й полягає друга можливість «нарощування» досвіду. Досвід нагромаджується, стає результатом акумуляційного процесу, якщо він знаходить своє підтвердження, міцніше з часом завдяки певним корективам. Як говориться у прислів'ї: «Якщо про щось неможливо довідатися по-новому, то слід довідатися про нього по-старому»⁹. Людину

⁹ *Die Deutschen Sprichwörter*, укладач: Karl Simrock, Frankfurt am Main 1846, нове видання: Dortmund 1978, з післямовою Ієрмана Баузінгера, с. 97, номер 1105.

з досвідом не так-то легко приголомшити, бо завдяки своєму досвіду вона наперед знає, що на неї чекає або принаймні може чекати. Тоді мінімальний відрізок у часі для первісного «нарощування» досвіду охоплює проміжки, протягом яких відбувається членування, перевпорядкування чи стабілізація життя, а максимальний проміжок покриває шлях від життя до смерті: адже жоден досвід не піддається прямому переносу. Якщо поглянути на коло осіб, на яких поширюються періоди такої середньострокової стабілізації досвіду, то в полі зору, звісно ж, завжди перебуватимуть окремі люди, котрі його нагромадили. Однак можна припустити, що проміжки набуття досвіду відчутно позначені й специфікою поколінь.

Ця вікова специфіка впливає із біологічно заданої характеристики, якою позначене життя кожного індивідуума в часовому розходженні між батьками і дітьми. Між вихованням та емансипацією, між наявними надбаннями досвіду й власним досвідом виникає та дуга напруги, яка накладає свій відбиток практично на індивідуальне життя кожної людини. У рамках соціальних єдностей біологічно зумовлений досвід, аранжований у часі залежно від року народження, набуває спільних рис. Вони зберігаються та змінюються з відмиранням старих і появою нових поколінь. Окрім того, відбуваються злами або ж прориви в накопиченому досвіді у зв'язку зі спільно пережитими чи організованими політичними подіями. Звичайно, зсуви у досвіді, зумовлені політичними чинниками, по різному сприймаються та осмислюються залежно від віку чи соціальної належності. Однак вони породжують, у свою чергу, ті мінімальні спільні характеристики, що поширюються на всі вікові категорії, у зв'язку з чим з'являються підстави говорити не лише про біологічні чи соціальні покоління, а й про покоління, позначені єдністю політичного гатунку. Їхня спільність триває доти, доки не вимирає покоління у всьому своєму часовому розгалуженні. На відміну від одиничних несподіванок, які, звичайно ж, можуть торкатися одночасно багатьох людей, підтвердження та підкріплення набутків досвіду відбувається за умови наявності подібного досвіду у всього оточення, інакше важко уявити собі їхнє засвоєння.

А тому, окрім особистих вражень і переживань, існують і строки та межі досвіду, специфічні для представників певного

покоління, котрі в міру їхньої інституціоналізації чи переходу за межі одного покоління творять спільну історію. Вони охоплюють усіх співіснуючих у часі людей у межах сім'ї, професійних груп, громадян якогось міста чи солдатів якоїсь армії, підданих держав чи представників соціальних верств, віруючих чи атеїстів, у рамках церков чи поза ними, членів політичних спільнот будь-якого гатунку (партії, секти, фракції, камарильї, штаби, гуртки, комітети, громади). Одне слово, кожна спільнота, членів якої звели разом доля, життєвий шлях або організація, сприяє стабілізації досвіду, набутого одного разу. Тому в часовій перспективі в таких випадках можна говорити про політичні або соціальні спільноти поколінь, котрих єднає набуття, нагромадження та впорядкування одноразового чи повторюваного досвіду або ж співпереживання у його зрушеннях.

Конкретні приклади можна навести насамперед із політичного життя. Досить згадати конституційні зміни, зумовлені реалізовані внаслідок громадянських чи міждержавних воєн: Пелопоннеські війни чи перехід від Римської республіки до монархії імператора Августа, трансформацію Римської імперії в країни, що стали її спадкоємцями, Реформацію чи ті ж класичні революції нідерландців, британців, американців, французів або росіян та інших численних народів їхньої континентальної імперії.

Переплетіння досвіду поколінь охоплює водночас переможців і переможених, навіть попри можливу різницю у сприйнятті та його осмисленні. Стабілізуватися завдяки відносно спільного досвіду, який залишається невловимим для їхніх нащадків, можуть і біологічно по-різному структуровані покоління. Тому від моменту зародження історії обов'язковою її методичною передумовою є звернення до первісних джерел із метою виявлення не лише неповторного та індивідуального досвіду, а й нагромадженого спільнотою співіснуючих у часі поколінь. Цього правила дотримуються з часів Геродота, воно ж приховано присутнє і в працях істориків, що працюють їх вторинним матеріалом. До цього питання ми ще повернемося.

Отже, досвід за характером його набуття є одиничним, але водночас і повторюваним в міру його нагромадження. Внаслідок цього історія, котра формується досвідом і виводиться із

нього, може розглядатися у двох аспектах. Зумовлювати досвід і породжувати історії можуть як одиничні, а тому раптові події, так і акумульований досвід, який сприяє структуризації історій у середньостроковій перспективі. Існують умови та процеси, специфічні для певних поколінь, які хоча й накладаються на історію особистостей, але все ж відсилають до тривалих у часі проміжків, котрі й творять спільний простір досвіду. Хоч би яким був дух часу, його завжди слід шукати саме тут. Через цю причину Кларендон* крім історії особистостей наголошував на тому аспекті історії, котрий є «кориснішим»: «more useful to posterity to leave a character of the times, than of the persons, or the narrative of the matter of fact, which cannot be so well understood, as by knowing the genius that prevailed when they were transacted»¹⁰.

Наша подвійна часова перспектива на можливості досвіду дозволяє зафіксувати перший проміжний підсумок. Зрушення в досвіді, які *in situ* завжди є одиничними, розгортаються, так би мовити, в різних часових площинах, є результатом гри тих обставин, котрі ситуативно або спонтанно проростають новим досвідом, або ж здійснюються повільніше, шляхом узагальнення, справджування накопиченого досвіду чи реагування на зміни у відносно постійному плетиві тих умов, завдяки яким взагалі стають можливими події. Отже, в міру того, як досвід або зрушення в ньому породжують історії, самі історії демонструють зворотний зв'язок із цими обома параметрами, а саме тим, що люди набувають досвід індивідуально й однокрратно, і тим, що їхні набутки досвіду утворюють сплав, який містить специфіку відповідного покоління. Тому можна вважати цілком виправданим членування історій, що орієнтується не лише на суто хронологічні дані, а й на династії чи політичні події, що є специфічними віхами досвіду певного покоління. І саме тому сучасна соціальна історія демонструє зв'язок із конкретними спільними рисами, котрі окреслюють блоки досвіду, властиві певному поколінню.

* Clarendon, Edward Hyde (1609–1674), англійський державний діяч та історик, міністр при дворах Карла I і Карла II. Автор «Історії повстань та громадянської війни в Англії» (1702–1704), що охоплювала період 1628–1660 рр. і написана на основі різних свідчень сучасників. – *Ред.*

¹⁰ Edward Clarendon, *Selections of the History of the Rebellion and Civil Wars*, hg. v. G. Huehns, Oxford 1955, c. 7.

Втім, по-третє, зрушення у досвіді можуть розгортатися і в довгостроковій перспективі, де вони відбуваються приховано чи стрибкоподібно, незалежно від будь-яких спонтанних вражень чи непередбачуваностей, зумовлюючи при цьому зсуви у специфічному для певного покоління усталеному та відшліфованому досвіді. Тоді відбуваються взагалі зміни у багажі досвіду, набутому перед тим у коротко- чи середньостроковій перспективі.

Прикладами, навколо яких постійно точиться дискусія, є розпад Римської імперії під ударами германських племен, що освоювали нові землі, а також паралельне в часі відмирання та перетворення язичницьких культів у процесі християнізації. Попри увесь особистий чи характерний для представників певного покоління первинний досвід відбувалася зміна цілої суспільної системи, що могло бути сприйняте досвідом в аспекті образного сприйняття як загибель, а в аспекті месіанського сприйняття історії як сподівання на грядуще спасіння. Іншим прикладом є виникнення світової системи економіки, місцем народження якої стала Європа і яка спричинила зовнішньо- і внутрішньополітичні зрушення у всьому державному та суспільному організмі на планеті. Такі довгострокові процеси, котрі є складовою кожного конфлікту або ж сприяють його виникненню, присутні у формі фонового досвіду, навіть попри те, що входять у нашу свідомість лише через постановку питань історико-методичного характеру.

В таких випадках, грубо кажучи, завжди наявні системні зрушення, які виходять за межі окремих осіб чи поколінь і які усвідомлюються лише через ретроспективний процес історичного споглядання, або ж за якими, на чому завжди наголошував Карл Фердинанд Вернер, з часів Орозія* закріплено статус випереджального освоєння майбутнього, сповненого передчуттям перемоги. Усний доробок, що опосередковано передається від батьків до онуків, виявляється самим по собі недостатнім для сприйняття довгострокових зрушень. Описані

---

* Orosius, Paulus (дати народження і смерті невідомі) – теолог, захисник ранньої християнської ортодоксії, автор популярної в середньовіччі історичної праці «Historiarum adversus paganos libri septem», світової історії понад 5 тис. років до 417 р. до н.е., написаної з позиції апологетики християнства. – *Ред.*

досі «нарощення досвіду» та «зрушення в досвіді» є синхронними з огляду на те, що зберігають зворотний зв'язок із співіснуючими в часі поколіннями. Третій випадок довгострокових змін досвіду є суто діахронічним, ці зміни формуються у проміжках часу, що сягають за межі людського покоління і є недоступними безпосередньому людському досвіду.

Цей вид чужого досвіду, який опосередковано привноситься у власний досвід, сьогодні у звуженому чи «специфічному» значенні можна назвати «історичним». Щоб пояснити своєрідність нинішнього часу або розкрити іншоякісність попередньої історії, мобілізується те, що передувало минулому. В антропологічному сенсі в обох випадках йдеться про засвоєння чужого досвіду, що сягає за межі одного покоління, включення його у свій власний емпіричний доробок. Такі системні зміни, до того ж збережені у формі містичних образів, можна досягнути за допомогою певної техніки постановки питань історичного характеру. Окреслена нами третя форма змін досвіду, а саме зміна удовгострокової перспективі, взагалі не може бути описаною без методів історичного дослідження. Таким чином ми вторгаємося у сферу наступного розділу. Зміни досвіду, що проходять через декілька поколінь і стосуються чинників, які недоступні для власного досвіду, можуть адекватно осмислюватися лише за умови застосування методів, аналогічних цьому досвіду. Отже, можна навіть сказати, що тут йдеться про історичне творення досвіду, який зміцнює увесь первинний досвід.

Незалежно від того, чи відбувається переосмислення старих язичницьких історій у християнській перспективі, нова інтерпретація християнських історій крізь призму просвітницького раціоналізму, залучення минулого чужого досвіду у процес власного розуміння навколишнього світу чи тлумачення всієї історії економічними аналогами досвіду, в усіх випадках засадничою передумовою для входження довгострокових змін досвіду у власний досвід індивідуума залишається участь у цих процесах історичної науки.

Втім, було б помилкою думати, що довгострокові системні зміни в методичному плані набули звучання лише в новий час, тобто з моменту відкриття епохи середньовіччя чи прискорених зрушень у досвіді, зумовлених процесом індустріалізації. Звісно ж, на користь цієї гіпотези свідчить те, що досвід нашої

власної історії, збагаченої герменевтикою та соціологією, полягає якраз у виявленні цілком іншогоякісного минулого з його ефектом зворотної дії. Звичайно ж, поділ історії на античність, середньовіччя та новий період з часів епохи Відродження, або сучасні класифікації за критеріями виробництва, в яких історія розгортається від орд, що займалися полюванням чи збором їжі, через землеробство та високорозвинені культури аж до сучасного технічного й індустріального розвитку, теж є втіленням того світу досвіду, що сягає за межі поколінь, усталився протягом століть і тисячоліть людського розвитку, і зміни якого відбувалися у формі поштовхів.

Але якщо поглянути на антропологічні передумови довгострокових перспектив такого ґатунку, можна стверджувати, що вони формували історію не з часів нової доби, а від самого початку. Навіть Геродот, піднявши важливу тему історії свого часу про одиничний (разовий) та специфічний для свого покоління досвід війни між персами і греками, саме через це звернувся поверх голів двох-трьох поколінь до далекого минулого, критичне опрацювання якого уможлиблювалося лише опосередкованим чужим досвідом. Уже сам виклик максимально можливої раціональної історизації міфів і переказів спонукав його до залучення попереднього досвіду шляхом його оповіді або тлумачення.

У своєму вступі Фуکیدід виявив глибокий структурний злам в історії еллінів, що охоплює чотири століття й завдяки концентрації влади створив передумови для великої і унікальної війни афінян.

Оригінальний метод, до якого вдався Тацит із метою зображення жажів імператорського правління, ґрунтується на контрастності осмислення іншогоякісності його часу порівняно з попередніми століттями існування Римської республіки.

Йоахім фон Фьоре* створив вчення про три епохи, що взаємно накладаються одна на одну, і глибинно передбачає наявність довгострокових блоків досвіду і його зрушень. На цьому й обмежимося прикладами із досучасного періоду.

---

* Joachim Fiore (бл.1130/35–1201/02), італійський містик, теолог, коментатор Біблії, філософ історії, засновник монастирського ордену San Giovanni in Fiore. Автор історіософської концепції розвитку історії за трьома епохами (status) еволюції Духу: епохи Батька, Сина і Святого Духу. – *Ред.*

Якщо прийняти три формалізовані в цій праці модальності досвіду, можна зробити висновок про те, що як коротко-середньострокові, так і довгострокові відрізки досвіду уможливають історії, які мають аналогічні витoki.

Тиск досвіду, під яким перебувають і діють люди, має різну часову структурну глибину. Очевидно, ця обставина має зворотний вплив на методи історичної науки, які мали б узгоджуватися з трьома наведеними способами досвіду. Адже методи, що застосовуються істориком з метою перенесення в часі історичного досвіду у формі оповіді чи наукового аналізу, є завжди співзвучними сучасності, орієнтованими на сучасний досвід, вони мають довести свою ефективність в сьогодні, навіть якщо й зміст, котрий є предметом дослідження, віддалений у часі. Тому надалі спробуємо поставити питання про окремі методи з точки зору темпоральної структури досвідів.

4. Написання, продовження та переписування історії: мінімальні методичні передумови

Якщо спроектувати темпоральні структури історичного досвіду на способи інформації про нього, його письмового подання та методичного опрацювання, можна – незалежно від всіх вчень про різновиди – виявити три типи: написання, продовження й переписування історії. Написання є одноразовим актом, продовження акумулює в собі певні часові проміжки, переписування пов'язане з корективами в історичних записах та їхньому продовженні, з метою породження нової історії. Внаслідок цього три типи історіографії, що розглядатимуться надалі, в ідеально-типовому вимірі могли б бути співвіднесені з трьома способами «нарощування» досвіду. Однак відразу ж наперед зауважимо, що подібна спрощена кореляція була б не адекватною тому переплетінню всіх трьох часових вимірів, що існує насправді. Натомість вона віддзеркалює спільну рису всіх історій, котра полягає в тому, що всі три способи набуття досвіду з короткою, середньою чи довгою тривалістю в часі, незалежно від їх односторонньої важливості, входять у всі типи історіографії. Існує мінімальна методична спільність, притаманна і одноразовій фіксації, і кумулятивному продовженню, і спробам переписування, що народжуються

знову й знову. Звичайно ж, із бігом часу відносини між ними, а водночас і співвідношення з існуючими методами, зазнають змін. Однак наш погляд буде спрямований у бік тих довгострокових антропологічних умов, котрі взагалі уможливають існування історичних методів і є прикметною ознакою їхнього формального співзвуччя.

Написання історії

Насамперед, логічним видається позначення написання як первинного процесу. У формі оповіді чи запису твориться історія, в яку незмінно вливається безпосередній досвід історика. В цьому криється причина домінантного становища так званої історіографії сучасності, або, за словами Ф. Ернста, «хроністики сучасності», котра змогла зберегти за собою пізнавальний пріоритет аж до XVIII століття¹¹. Новизна, на яку може претендувати будь-яка нова історія, не потребує якогось додаткового обґрунтування для історіографічного опрацювання небаченого досі і несподіваного. Тому й немає нічого дивного в тому, що з часів Геродота чи Фукідида особливо наголошується на неповторності подій, про які розповідається, і до цього постулату щоразу можна звернутися, переконуючись у його доречності. З огляду на це аксіома історизму про індивідуальність належить до того прадосвіду, котрий покладено в основу всіх історій, які вважаються вартими згадування чи запам'ятовування.

Невловимість того, що пережите одноразово, прямо зумовлює виникнення історіографії. Фіксується слава чи

---

¹¹ Fritz, Ernst, *Zeitgeschehen und Geschichtsschreibung*, in: *Welt als Geschichte*: 17 (1957), с. 137–189 та: Reinhart Koselleck, *Das achtzehnte Jahrhundert als Beginn der Neuzeit*, in: Reinhart Herzog, Reinhard Koselleck (Hg.), *Epochenschwelle und Epochenbewußtsein*, München 1987, с. 269–282.

В німецькій традиції «історизм» розглядається з двох позицій: а) як духовно-культурний рух XIX ст., важливою складовою якого була «ідея індивідуалізації», і б) як вид і спосіб історичної думки, яка стала основою для розвитку історичної науки. У першій третині XIX ст. «історизм» означав історично орієнтоване пізнання індивідуального в його «конкретному часі й просторі», спрямоване на фактологічне емпіричне дослідження («історична школа права») на противагу універсалістському образу історії метафізичної гегелівської філософії історії, яка ігнорувала історичні факти. – *Ред.*

ганьба людей, що були учасниками подій, їхні здобутки та страждання. Основною темою ж залишається той «приріст» досвіду, який має бути збережений у людській пам'яті. Саме тут – історичне місце для історичних методів у загальному сенсі цього поняття. Досвід може втілюватися в оповідь і без постановки питань, й у повсякденному житті так воно зазвичай і трапляється. Говорити про методи можна лише тоді, коли шляхом цілеспрямованих запитань приводяться в дію способи дослідження з метою отримання знань, котрі неможливо набути без цих способів. Із часів античної історіографії ставиться – прямо чи опосередковано – два таких запитання: Що трапилось? І чому справа дійшла до цього¹²? Лише таким чином одноразовий досвід може бути втілений у знання, які переживають у часі причину, що породила їх. Для цього необхідна наявність мінімальних шляхів дослідження, що веде за межі голої звістки або її фіксації розумом.

З часів Геродота і Фукідіда було освоєно такі шляхи досліджень, які, попри увесь новий досвід, що відтоді постійно привноситься в історіографію, донині зберегли свою доказову силу та чинність. Насамперед тут слід навести метод, який у наш час зустрічається під назвою «усна історія» («oral history»), без якого неможливо розкрити змістовне наповнення досвіду та комплексний зміст подій узагалі. Хоч би про що йшлося: послідовний розгляд свідчень очевидців, що залюбки практикується Геродотом; визначення достовірності цих свідчень шляхом їхнього взаємного порівняння; залучення для перехресного контролю письмових свідчень, або надписів (як у працях Геродота і Фукідіда), розсилання анкет, до чого ще у XVIII столітті вдався Робертсон¹³, чи прийоми усного опи-

¹² Cicero, *De oratore* II 15, 63.

¹³ Див.: Manfred Schlenke, *William Robertson als Geschichtsschreiber des Europäischen Staatensystems*, Diss. (Masch.) Marburg 1953, із вдячністю Георгу Іггерсу (Georg Iggers) за дружню пораду звернути увагу на цю працю.

* Robertson, William (1721–1793) – впливовий церковний політик, ректор (Principal) університету Единбург, королівський історіограф Шотландії, одна із ключових постатей епохи Просвітництва. Серед його найважливіших праць (12-томне видання 1817 р. в Лондоні) важливу роль посідали історичні праці: *The History of Scotland, During the Reigns of Queen Mary and of King James VI* (1759), *The History of the Reign of the Emperor Charles V* (1769); *The History of America* (1777). На розвиток

тування, адресовані представникам одного покоління, відібраним за певними критеріями з метою соціологічного дослідження, і порівняння їхніх висловлювань, навіяних пам'яттю про минуле, із наявними щоденниками або листами, всі методи у принципі залишаються однаковими, бо спрямовані на перетворення досвіду у знання. Таким чином, з'ясування фактичних обставин події – що ж трапилось? – метою якого є виявлення її конкретної індивідуальності, послуговується загальними методами, здатними її розкрити, незалежно від того, чи прагнув Фукідід показати те, що було насправді¹⁴, або ж чи намагався Ранке поставити питання про те, як усе справді відбувалося¹⁵.

Ця методична градація: від опитування очевидців або вивчення опосередкованих свідчень і аж до контролю завдяки письмовим документам – уся ця глибинна часова шкала в досить диференційованому вигляді присутня в працях Геродота чи Беда* і зберігається і в дослідженнях сучасних істориків. Існують певні антропологічні передумови можливого осмислення комплексного змісту, які складаються із індивідуальних надбань досвіду, від яких у міру їхнього набуття неможливо відмовитися. Це і є прикметною ознакою методики.

історичної науки, зокрема на перехід від «антикварного» до «наукового» етапу, великий вплив мали використання ним архівних джерел і «анкет місіонерів», котрі він використовував при написанні північно-американської історії. – *Ред.*

¹⁴ Thukydides, II 48; пор.: Lukian, Hist, conscrib. 39 і 41.

¹⁵ Leopold von Ranke, *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*, Leipzig² 1872, с. VII. У цій же праці пор. класичне розмежування між «ЩО» і «ЯК»: «Суворе зображення фактів - попри всю свою зумовленість і непривабливість - поза всяким сумнівом залишається головним законом. Другим законом для мене було досягнення єдності та послідовності подальшого розвитку подій». Те, що ця теза Ранке є перекладом афоризму Фукідида: «ego de hoion te egineto lexo», показав у своїй праці Konrad Repgen, *Über Rankes Diktum von 1824: "Bloss sagen, wie es eigentlich gewesen"*, in: *Historisches Jahrbuch* 102 (1982), с. 439–449.

* Beda Venerabilis (Baeda) (673–735, канонізований 1899) – англосаксонський теолог, історик, хроніст. Його історіографічна діяльність почалася працею «*Historia abbatum*» (725), що являла собою біографічне зібрання абатства Вермут та історії монастиря. Найважливішою історичною працею була «*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*», яка представляла політичне і культурне життя англійців до 731 р. Крім того, він був укладачем двох хронологій: «*De temporibus*» (703) і «*De temporum ratione*» (725). – *Ред.*

Для усвідомлення події у всій її індивідуальності та неповторності необхідний ще один крок, а саме зустрічне запитання про те, чому сталося саме так, а не інакше. Це, висловлюючись сучасною мовою, призводить до формулювання гіпотез, у рамках яких ставиться питання не лише про те, як це сталося, а й чому це взагалі стало можливим. За кожним питанням «яким чином це сталося» криється питання «як це могло статися».

Так, Геродот вдався до аргументу у формі запитання: чим би закінчилася війна з персами, якби в ній не взяли участі Афіни, щоб дійти до висновку: їхня участь відіграла вирішальну роль. З методичної точки зору це той самий аргумент, яким послуговувався і Монтеस्क'є, коли поставив питання: чому долю війни вирішила одна єдина битва. Він пояснив її умовами, які, у свою чергу, це й уможливили¹⁶. Питання про можливість реалізації дійсності, що увійшла в досвід як одноразова подія, логічно веде до розмежування між довгостроковими причинами та ситуативними нагодами, яке висвітлює те, що відбувається. Подібний подвійний прийом характерний для всіх праць Фукідида. Він не лише описує причини й наслідки одиничних рядів подій, а й зіптовхує індивідуальні, а тому й приголомшливі події з їхніми довгостроковими і тривкими передумовами, які він вбачає у патології людської влади, що дають відповідь на запитання про те, чому сталося так, а не інакше.

Цей же прийом, щоправда, з іншою аргументацією, застосовується і Геродотом. Так, у його працях знаходимо аналогічну модель тлумачення, коли він з Єгипту повідомляє, що Єлену було вивезено не до Трої, а на узбережжя Нілу¹⁷. «Якби Єлена була в Ліоні, її б повернули грекам»: на користь цього припущення свідчать усі раціональні причини. Отже, троянці взагалі не мали змоги повернути Єлену, щоб уникнути війни, але греки не повірили їм, щоб здійснити помсту. Таким чином, війна велася через фантом. Істинна причина, що передувала будь-якій зовнішній нагоді, крилася у засліпленні людей, яких зазвичай карають боги.

¹⁶ Herodot. Hist. vn 139; Montesquieu, *Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur decadence*, hg. v. Henri Faguet, Paris 1951, гл. XVIII, с. 475.

¹⁷ Herodot. Hist. II 113–121.

Хоч би яким чином історик втілював страх чи радість несподіваного досвіду у пізнанні, він неминуче змушений вдаватися до аналізу середньо- і довгострокових та тривких причин із метою тлумачення разового досвіду. Аналіз випадків спонукає до формулювання і висування гіпотез, і в свою чергу, спонукає до пошуку пояснень, в яких дійсність зіставляється з умовами її уможливлення. Таким чином в арсенал аргументів входить часове розмежування між ситуативною одноразовістю та довгостроковими причинами, без якого неможливе пізнання історії. Воно здатне вистояти за умов будь-яких парадигматичних змін.

Показана вище часова багат шаровість передумов досвіду виявляється у його методичному опрацюванні. Адекватне відображення непередбачуваності одноразових подій можливе лише тоді, коли вони містять нагромаджений досвід середньо-, довготривалого чи квазітривкого характеру. Лише таким чином за допомогою методики можна дати відповідь на запитання, чим був конкретний випадок і яким чином він міг трапитися. Продемонстрований на прикладі Геродота і Фукидіда поділ між зображенням окремих подій та їхніми обґрунтуваннями із значно більшою тривалістю в часі залишається антропологічною константою будь-якого методу.

З нашої точки зору, формальній історичній антропології, байдуже, до чого вдається дослідник з метою опрацювання одноразовості та унікальності первинного досвіду: до каузальних дедукцій при послідовному розгляді ланцюга подій, довгострокових умов або тривких характеристик розумового сприйняття. Часова багат шаровість, котра виявляється в тому, що досвід набувається одномоментно й водночас, так би мовити, нагромаджується, неминуче входить до складу методу, яким здійснюється реконструкція випадку і ставиться запитання про те, як він узагалі міг трапитися. Йдеться про мінімальну методичну передумову, без якої неможливо втілити постійну новизну та несподіваність усіх історій. Саме завдяки цьому Геродоту вдалося вивести на поверхню з усіх своїх історій притаманну їм справедливість, саме тому Фукидід зумів витлумачити унікальний характер описаних ним Пелопоннеських війн, що розкрили людську природу, як *ktēma es aiei*, саме тому відтоді існує можливість звернення до одно-

разон
насту

Ол

свок

ділят

пере

однс

суті

вивч

яким

Ц

втіл

пли

пит

пок

спо,

одн

пов

фат

пра

фо

Вол

ви

пос

Бед

діе

ста

пр:

ко

См

ми

пе

тл

пе

тр

—

ic

Gé

Rc

разових історій як прикладу, що може бути застосованим до наступної події.

Отже, характерною ознакою методу є те, що він переживає свою власну причину. Він може ставати самостійним, відділятися від своїх висхідних передумов, формалізуватися й переноситися від одного випадку на інший. Аналізуючи одноразові випадки з метою їх розуміння чи навіть виявлення суті конкретного випадку шляхом опитування свідків та вивчення джерел, історик щоразу звертається до блоків досвіду, яким притаманна властивість повторюватися.

Ця історико-антропологічна задана величина по-різному втілюється у злами досвіду, що й справді відбуваються з плином історії. Найчіткіше це виявляється при постановці питань про обґрунтування в останній інстанції, котрі покликані впоратися з тим, що є разовим і щоразу несподіваним. Тоді, взаємно перетинаючись і змінюючи одна одну, з'являються ті інстанції, котрі допомагають забезпечити повторюваність досвіду, хоч би ким вони були: богами, чи фатумом, що витає над ними (Геродот, Полібій); вродженим прагненням до влади (Фуکیدід, Макіавеллі, лорд Ектон); фортуною (Полібій, Тацит, Отто фон Фрайзінг, Макіавеллі, Вольтер) чи християнським Богом як джерелом усіх названих вище сталих обґрунтувань, що співвідносить із вічністю постійно відтворюване минуле людського буття¹⁸ (Августин, Беда, Отто фон Фрайзінг); сили, ідеї, принципи, що зберігають дієвість протягом тривалого часу (Гердер, Гумбольдт, Ранке); сталі можливості (Якоб Буркгардт); умови виробництва, правові константи, економічні чи інституційні детермінанти, кон'юнктурні хитання поза контролем людей (Фергюссон, Сміт, Маркс) або ж сучасні комбінації й теоретичне осмислення даних досвіду, нагромаджених упродовж тривалого періоду часу. В методичному відношенні незмінно ідеться про тлумачення первинного досвіду одноразових несподіваних переживань і новацій з точки зору їхнього усталення на тривалу перспективу.

¹⁸ З цього приводу див. структурний аналіз текстів середньовічної історіографії у праці: Gert Melville, *Der Zugriff auf Geschichte in der Gelehrtenkultur des Mittelalters. Vorgaben und Leistungen* (Grundriß der Romanischen Literaturen, wie Anm. 8), с. 157–228.

Попри фундаментальні зміни обґрунтувань в останній інстанції залежно від того, про кого йдеться: греків, римлян або християн чи дослідників нового часу, котрі діють як вчені, формальна структура методичного опрацювання досвіду залишається незмінною. Вона ґрунтується на заломленні в часі того первинного досвіду, котрий – більш чи менш свідомо – членується та диференціюється з метою взаємовідсилаючого зв'язку поміж одноразовістю та вічністю. Саме тут коріння тієї мінімальної спільності всіх шляхів історичних досліджень, що дає підстави говорити про єдність історії незалежно від конкретних способів появи, усвідомлення, збору, зламів чи змін у змісті досвіду.

Продовження написання історії

У міру діахронічного плину історії сумарно нагромаджується досвід. Однак із цієї обставини зовсім не випливає, що при цьому слід говорити про «приріст» досвіду. Люди забудькуваті, вони схильні до сприйняття своїх власних вражень за єдине джерело досвіду. Щоб мати підстави говорити про «приріст» досвіду, необхідний історичний метод, який систематизує та впорядковує цей діахронічний плін. Мінімальною передумовою є подовження часових строків, що в ретроспективі уможливорює їхнє сприйняття та доступність для споглядання.

Найпростішим прикладом є записування чи списування попередніх історій, щоб додати до них дещо нове. Цим прийомом послуговуються і хроністика, і аналістика, хоча він постійно піддається сумнівам, а з епохи Відродження ці сумніви підкріплюються ще й зростаючою кількістю аргументів системного характеру. Принаймні за більш чи менш наївним записуванням чи списуванням можна судити про те, що набутки досвіду – з точки зору постійного новтору передумов, що уможливорюють окремі випадки – у принципі не зазнали суттєвих змін. Звідси й випливає можливість інтерпретації історії протягом останніх півтора тисячоліття як прояву риторики згідно з усталеними правилами правдивого зображення й оповіді¹⁹. Підпорядкування історії риторичі* може

¹⁹ Пор. з цього приводу провокаційну за своїм стилем працю Гайдена Уайта без постановки питання про істинність методу і відповіді на нього:

вважатися навіть стабілізуючим чинником опрацьованого колись історіографією досвіду. Комплексний зміст, який потрібно відобразити, сам по собі зображається належним чином, так би мовити, непроблематично. І, хоча правила зображення слід віднести до повноправних методів історичного опрацювання досвіду, в цьому випадку погляд повинен скеровуватися в напрямку тих досягнень у пізнанні, які впливають із продовження написання історії, або ж неминуче нав'язуються ним.

Хоч би які думки викликав повчальний тон Полібія, йому все ж вдалося завдяки експансії Риму подолати певний поріг, а саме озвучити єдність історій з різним географічним розташуванням²⁰. Він наголошує на значущості цього нового кроку у пізнанні як «нарощуванні» досвіду свого покоління, однак йому вдається реалізувати його і в плані методики. Він вміщує розрізнений простір дій у спільний контекст, який не може сприйматися індивідуальним досвідом. Історія вибудовується як механізм вищого порядку. Відтоді можна зробити висновок, що географія є не лише передумовою всякої історії, а й набуває статусу її інтегрального елементу. Цей новий крок у пізнанні, зроблений колись у методичному плані, постійно простежується і в історії науки. Тут досить згадати транс-позицію локальних історій європейських держав Спінтле-

---

Hayden White. *Auch Klio dichtet oder die Fiktion des Faktischen. Studien zur Typologie des historischen Diskurses*. Stuttgart 1986 (Topics of discours. Essays in cultural criticism, Baltimore und London 1982).

* В епоху Відродження філологія була важливою складовою studia humanitatis і завдяки зусиллям Лоренцо Валли виконувала функції скомпроментованої середньовічними теологами філософії, спрямовуючи зусилля на критичне осмислення людської діяльності. Важливу роль при цьому відіграло виявлення специфічних ознак античності й шляхом порівняння з ним розкриття особливого характеру власного часу. Намагання виявити індивідуальність кожного античного автора спонукали істориків наділяти своїх персонажів чітко вивіреними роздумами, що розглядалося важливою методичною заповіддю правдивості. Додамо, що граматика і риторика (seremonicales) викладалась у школах разом з логікою. Докладніше див.: Гарен Э. *Проблеми італійського Возрождения*. М.: «Прогресс», 1986. – Ред.

²⁰ Polybios, Hist, I 3-4; V 31; VIII 4.

ра* у глобальну історію системи європейських держав та колоніальних імперій Геерена**.

Зроблений свого часу Полібієм новий крок у пізнанні, він полягав в об'єднанні на перший погляд, розрізнених історій з їхнім щоразу власним і безпосереднім первинним досвідом з того часу став доступним і для методики. Нині ця можливість пізнання є імпліцитною передумовою численних окремих історій, котрі з XVIII століття можуть бути достатнім чином осмислені лише за умови їхнього розгляду в глобальному контексті. Чимало первинного досвіду коротко- чи довгострокового характеру розглядається – часто підсвідомо з точки зору методики – у віддаленому від географічних умов контексту зокрема, на тлі економіки, без якої не можна було б собі уявити чималу частину нашого первинного досвіду. Методичний принцип, що практикувався колись Полібієм чи Посейдоном і згідно з яким історією можна займатися лише як «світовою історією», відтоді набуває практичної переконливості як необхідний наслідок наростаючого тиску досвіду світової історії

Із цим географічним аспектом творення взаємозв'язків тісно пов'язана потреба у синхронізації, що впливає з нього. Те, що в замаскованій і тонкій формі було зроблено ще Геродотом²², тобто синхронізація різних рядів династичних даних, стало для Полібія свідомим методом. У міру нагромадження арсеналу досвіду різного ступеня диференціації та тлумачення зростала потреба

* Spittler, Ludwig Timotheus (1752–1810) – німецький історик епохи Просвітництва, професор теології і політичної історії в університеті Геттінген. Автор: «Geschichte Württembergs» (1783), «Geschichte des Fürstenthums Hannover» (1786), «Entwurf der Geschichte der europäischen Staaten» (1793/94). – *Ред.*

** Heeren, Arnold Hermann Ludwig (1760–1842) – один із найвідоміших німецьких істориків першої третини XIX ст., професор античної історії, загальної географії, етнографії і статистики (державознавство) університеті Геттінген. Автор популярного і впливового в Європі посібника «Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Kolonien vom 16. J. an» (1809) і багатомної праці «Ideen über der Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmster Völker der Alten Welt» (1793/96). – *Ред.*

²¹ Christian Meier, Стаття: «Geschichte, Historic», у кн.: Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (Hg.), *Geschichtliche Grundbegriffe Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache*, т. 2, Stuttgart 1975, с. 605

²² Hermann Strasburger, *Herodot als Geschichtsforscher*, Zürich und München 1980, особливо с. 39 і далі.

у створенні методично однорідних способів датування – в цьому контексті достатньо згадати лише імена пізнього Дионісія Екзігія та Беда – аж до моменту, коли Скалігеру²¹ вдалося розробити абсолютно природну хронологію, достовірність якої була підкріплена астрономією, спільну для всіх гетерогенних культур на земній кулі. І в цьому випадку можна сказати, що зроблене колись наукове відкриття про культури, що мають відрізнятися між собою з точки зору їхньої хронологічної класифікації, увійшло в історичне пізнання лише після формування самої хронології та її виокремлення як методичної допоміжної науки.

Однак слід назвати й інші методично обрешені типи пізнання, передумовою яких є наявність якогось мінімуму завершених історій, що можуть бути виокремлені за умови розгляду у вигляді послідовного в часі чи просторі ланцюжка. Лише за цієї умови можливі порівняння, що можуть бути мірилом співвіднесення власного та чужого досвіду.

Найуживанішим прийомом, що залюбки використовується й досі з дивовижною послідовністю, є порівняння устроїв²². Ще у Геродота, де воно подане у формі софістичного диспуту, з'являються аргументи, які проходять через праці Платона, Аристотеля та Полібія, і які відтоді перебувають у розпорядженні всіх історій, що працюють із порівнянням, зокрема Рошера²³**. Можна навіть стверджувати, що тут наявний

²¹ Scaliger, Joseph Justus (1540–1609) – голландський філолог і історик, професор університету в Лейдені. Його дослідження з хронології мали великий вплив на вчених епохи Відродження. У праці «Opus de emendatione temporis» (1583) на основі дослідження попередніх календарів він скоригував хронологію історії античності. Праця «Thesaurus temporum, complectens Eusebii Pamphili Chronicon» (1609) являла собою реконструкцію «Хроніки» раннього християнського історика Ейсебія Пампілуса. – *Ред.*

²² Herodot, Hist, III 80–82.

²³ Лише як приклад структурної аналогії, в рамках якої здійснюється співвіднесення одноразових конкретних форм устрою із середньо- і довгостроковими надбаннями досвіду див.: Wilhelm Roscher, *Umriss zur Naturlehre des Cäsarismus*, Leipzig 1888, його ж: *Umriss zur Naturlehre der Demokratie*, Leipzig 1890. З цієї причини Маркс кепкував з нього, називаючи його «Вільгельмом Фукідідом Рошером»: (Karl Marx, *Das Kapital*, т. I, Berlin 1955, с. 225; т. 3, Кар. 7, прим. 30 – подка за пораду ГД, Кітлінгайнеру).

** Як стверджується в сучасній німецькій історіографії, праці геттінгенського професора Вільгельма Рошера (1817–1894), представника «старої» «Історичної школи німецької політекономії», написані в

класичний приклад повторюваності накопиченого колись досвіду людської самоорганізації та певних регулярний процесів із наслідками різної питомої ваги.

Наше антропологічне визначення, згідно з яким приголомшуюча новизна будь-якої конкретної історії з методичної точки зору може перевертлюватися в пізнання лише за умови її співвіднесення з блоками досвіду середньо- чи довгострокового характеру, знаходить чинне й досі застосування в універсальній історії. Мінімальні процеси, котрі можна охопити зором завдяки триваючій письмовій фіксації історій, вивільняють можливості для зіставлення, які за інших обставин на могли б існувати. Те, що набувається одного разу – мається на увазі реальне збагачення пізнання, – може бути передано іншим. Можна припустити, що всі сучасні типології, зокрема досить продуктивне евристичне вчення Макса Вебера про ідеальні типи, зводяться до однієї й тієї ж основної фігури або величини.

Але завдяки нескінченному потоку писемної фіксації створюється не лише можливість для зіставлення, а отже, і структурної повторюваності подібних або ж аналогічних історій, сюди ж належать правила діахронічної послідовності, що перекликаються із нагромадженим досвідом. Фраза Аристотеля про те, що малі причини можуть породжувати вагомні наслідки – запроваджена в історичний обіг Полібієм і Тацитом швидше з міркувань аргументації²⁵, – з ентузіазмом була підхоплена у XVIII столітті Бейлем, Вольгером або Фрідріхом Великим²⁶ із метою пояснення швидкоплинного бігу подій. Таким чином, іронія в цьому випадку стала методом.

Я дещо вагаюсь навести в цьому ж ряду й фігуральне тлумачення історії середньовіччя, однак твердження про те, що багатозначність письмового тексту з методичної точки зору дає можливість прочитання текстів як в аспекті їхньої

досі бонапартизму, були останніми в численному ряду, котрі базувалися на аристотелівських категоріях й обґрунтовували сучасну політику історично. – *Ред.*

²⁵ Aristoteles, Pol. V 1303 a; Polybios, Hist, III 7; Tacitus, Ann. 4, 32.

²⁶ Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et politique*, т. 4, Amsterdam⁴ 1730, с. 789: «Revolutions d'Etat, les plus grandes n'ont la plupart du temps pour principe qu'une bagatelle», т. 2, с. 321 b. Пор. також: Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft*, Frankfurt am Main 1979, с. 161 і далі.

одиничності, так і в аспекті зв'язків, не обмежених певними часовими періодами. Спочатку ця багатозначність стала підтвердженням довговічності божественного провидіння, що наповнювало окремі випадки змістом. Згодом аналогічний прийом створив Кондорсе, щоб звести воедино множини конкретних окремих, але гетерогенних поступальних кроків у загальну картину історії. Місце богообраного народу посідає гіпотетичний народ як конструкт розуму: "Ici le tableau commence à s'appuyer en grande partie sur la suite des faits que l'histoire nous a transmis: mais il est nécessaire de les choisir dans celle de différents peuples, de les rapprocher, de les combiner, pour en tirer l'histoire hypothétique d'un peuple unique, et former le tableau de ses progrès"²⁷. В обох випадках використовується метод тлумачення багатозначності змісту письмового джерела з метою перенесення окремо взятого факту в ширший контекст. Хоч би про що йшлося: повторне відкриття та усвідомлення Божого провидіння чи прогресивне тлумачення одноразових досягнень, про сучасні структурні зрушення, осмислені та підготовлені соціальною історією, в усіх цих випадках відбувається збагачення досвіду аналогічними методами, котрі проєктують окремо взятий факт чи випадок на довгостроковий загальний контекст, не зумовлюючи при цьому його зникнення. Навпаки, саме ця можливість двоякого прочитання і творить історію.

В усіх наведених випадках ішлося про те, що із зростанням емпіричного сприйняття часу виникають методи, покликані належним чином відобразити зростаюче географічне переплетіння – від універсальної історії до всесвітньої історії – та його узгодженість у часі. При цьому – на квазі-синхронному рівні – інструментарієм наукових досліджень були і зіставлення, аналогії, паралелі з точки зору ймовірної повторюваності, і спроби виявити діахронічну систематичність певних чергувань подій чи перебігу історії в цілому. Звісно ж слід визнати, що подібні прийоми зберігають особливо сильний зворотний зв'язок із попередніми філософськими, теологічними чи історико-теоретичними рішеннями. Однак

²⁷ Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1793), hg. v. Wilhelm Alff, Frankfurt am Main 1963, c. 38.

численні із наведених нами прийомів витримали тест на можливість свого переносу, повтору, а отже, й перевірки. Вони і справді збагачують досвід, який би з часом вивітрився, якби не існувало можливості за допомогою певного мінімуму методів перевести його у знання і, отже, оформити для тривалого зберігання в часі. Щоправда, ніколи не вдасться знайти пояснення тому, чому історичні знання з'явилися саме в якийсь певний проміжок часу, але з моменту їхнього зародження ними можна в будь-який момент скористатися. Висновки Фукідіда неможливо перевершити, однак їх можна доповнити. Зіставлення устроїв у Геродота крок за кроком ставало диференційованішим і збагачувалося новими елементами, однак воно незмінно залишалося стартовою платформою. Тому можна напевно говорити про прогрес у пізнанні, який без багатократного застосування набутих колись знань неможливо було б зафіксувати. Отже, прогрес у методичному опрацюванні історичного досвіду полягає не у так званій зміні парадигми, а в тому, що зміна парадигми, яка покликана збагатити й осмислити нові надбання досвіду, демонструє залежність від багатократного використання створених досі методів.

Втім, завдяки відшліфованим методам, історія разом із усіма набутками досвіду не лише одномоментно пишеться, списується або продовжує писатися, не менш часто вона – в міру її критичного ретроспективного споглядання – переписується й навіть до певної міри твориться по новому. Таким чином надзвичайно зростає тягар доказовості, без якого неможливо обґрунтувати, чому історія, що оповідалася або записувалася досі, насправді була зовсім іншою, аніж те, що про неї розказано чи написано.

Переписування історії

Переписування історії є таким самим одноразовим актом, як і первинне записування історії взагалі. Однак воно є інновативним по суті, бо свідомо вступає в опозицію до історії, що оповідалася або писалася досі. Звідси можна зробити попередній висновок про те, що воно пов'язане зі зрушеннями у досвіді, рівноцінними новому досвіду. Згідно з нашими трьома типами темпоральної протяжності досвіду: коротко-, середньо- і довгостроковими набутками досвіду (та відповідними їм

втра
мож
дос
вип
пов
гов
рич

З
нем
мож
зафі
сер
вид
граф
де з
мето
дом
ванн
імпл
пізн
ляти
а не
очер
на в
істо
звер
ног
в іст
гнос
пере
дос
свід
опи
дію
чал
Геро
до с

втратами досвіду) є підстави сподіватися, що й тут існує можливість співвіднесення методичних способів опрацювання досвіду із зазначеними вище трьома його типами. В таких випадках вивчення фактичних обставин та їхнє обґрунтування повинні набувати іншого звучання, бо інакше доводилося б говорити про списування чи продовження літопису історичного спадку, що існував досі.

Звісно ж, будь-яке переписування історії немислиме і неможливе без списування чи продовження її описання, без можливості звернення до запасу досвіду, накопиченого й зафіксованого досі. Це стосується не лише літописів і хронік середньовіччя, джерела яких, розписані в повному обсязі, видаються невеликим друком, це стосується й усієї історіографії аж до нашого часу. Не все піддається «ревізії». Але там, де здійснюється перегляд, неминуче виникає потреба в нових методах, незалежно від того, наскільки рельєфно вони усвідомлюються. Часто вони криються за новими висловлюваннями, із яких можна вивести інновативні методичні імплікації – як це, зокрема, наявне у символічній історіографії пізнього середньовіччя. Або ж інколи доводиться відмовлятися від списування, тому що оповідь почерпнута з книжок, а не первинного джерела, яким можуть бути свідчення очевидців, учасників подій, або яка принаймні ґрунтується на високій частотності відповідного досвіду, що й створює для історика можливість правильної постановки питань²⁸. Отже, звернення до справжнього чи лише передбачуваного первинного досвіду ще з часів античності досить рідко практикується в історії для того, щоб відділити істину від омани. Але з чисто ґносеологічної точки зору тут ще немає підстав говорити про переписування, бо пошук автентично переданого первинного досвіду все ще чіпляється за останню інстанцію, якою є ті свідчення безпосередніх очевидців, які після належного опитування заслуговують письмової фіксації. Цьому й досі діючому методичному прийому притаманна, як уже зазначалося, та мінімальна сталість, якою жоден історик із часів Геродота не може нехтувати, якщо він прагне зберегти довіру до себе.

²⁸ Polybios, Hist. XII: Kritik an Timaios.

Натомість переписування історії відсилає до зрушень у досвіді, який без його методичного осмислення виявився б утраченим для нашого розуму. Про те, що цей прийом поширюється або, принаймні, може поширюватися на всі три порізному структуровані типи досвіду, свідчать праці Фукідіда. Тоді як велика кількість окремих історій, розказана Геродотом із віддаленого минулого, залишається вплетеною в канву іманентних релігійних смислових настанов, Фукідід вдається до різкої зміни перспективи. У своїй довгостроковій археології він – на перший погляд, як і Геродот – ставить величезну кількість питань економічного, технічного, демографічного, політичного, археологічного, семантичного чи культурно-типологічного характеру, але робить це лише з метою процесуальної структуризації усієї еллінської передісторії, аж до часів війни з персами. У Фукідіда концепція давноминутого носить не адитивний характер, як у Геродота, вона постає як діахронічне ціле, в якому переплітаються найрізноманітніші чинники. Грецьке «Просвітництво» у нього з релігійних смислових настанов, нав'язаних міфами, зводиться до того стрижня, що живе у вірі учасників подій, тобто виявляється зумовленим багатьма історичними чинниками. Таким чином давноминуле, з його релігійним підмурівком у Геродота, стало доступним для гіпотетично-аргументативної реконструкції за лекалами власного досвіду, як це було наявне у Фукідіда. Його археологія, що вміщує в собі відкриті заново, довгострокові передумови сучасної історії, стала можливою саме завдяки такому підходу.

Утім, зміну методів спостерігаємо й у сфері короткострокової акумуляції досвіду. З метою з'ясування істинної причини війни період П'ятидесятиріччя між війною з персами та Пелопоннеською війною за допомогою іманентної телеології тлумачиться протиріччями внутрішнього устрою полісів і розбіжностями у способі сприйняття подій громадянами, взаємовпливами внутрішньої та зовнішньої політики міст-держав: відповідником концентрації імперської влади афінянами був зростаючий страх спартанців²⁹.

²⁹ Поп.: Christian Meier, *Die Entstehung des Politischen bei den Griechen*, Frankfurt am Main 1980, особливо розділ С: «Das Politische und die Zeit». Найсвіжіша праця того ж автора: *Die Entdeckung der Ereignisgeschichte bei Herodot*, в кн.: *Storia della Storiografia. Rivista Internazionale* 10 (1986), с. 5–23.

Зрештою, слід враховувати також індивідуальний злам у досвіді самого Фукідіда. До його краху в ролі стратега ми ще повернемося. Штрасбургер особливо високо ставить специфічно особистий прийом Фукідіда, який вичленює із насиченого традицією етапу оновлення тодішнього покоління політичні й лише політичні моменти³⁰. Всупереч усім усталеним моральним і правовим поняттям Фукідіду, принаймні на рівні аргументації, вдається тверезо оцінити події з метою виявлення історичної істини, справедливої для всіх історичних подій – того, що відповідає людським можливостям.

Йдеться про той реалізм, який і донині залишається пов'язаний із цим іменем і підтверджується у перекладах Валли і Гоббса³¹, а також сприйнятті реальної політики раннього нового часу. Назвімо лише один приклад: нове, викривальне тлумачення вбивства тирана (вбивці стали героями культу возвеличення, що черпає свою легітимність у демократії), підкріплене Фукідідом із методичного боку, саме завдяки його особистому теоретичному досягненню. Ще Геродот зображує вигнання тиранів багатопланово, розгортаючи перед очима спостерігача картину снів, віщувань, різних культових форм, шантажу та оповідаючи насамперед про роль чільних аристократичних родів і сусідніх міст, не виділяючи при цьому особливо роль обох убивць Гіппарха. Однак Фукідід робить вирішальний крок вперед, позбавляючи вбивство його героїчної функції в очах публіки і пояснюючи його гомосексуальними мотивами, спричиненими ревнощами. Політика, висловлюючись по-сучасному, розгортається між двома крайніми полюсами природних передумов та ідеологічного засліплення. Той, хто зв'язується із політикою, повинен мати викривальний хист. Геродот у своїх спробах використати «просвітництво» проти старого досвіду так далеко не заходив ніколи³¹. Не кожне свідчення, зауважує Фукідід, однаковою мірою заслуговує на оповідь. Він вибудовує ієрархію своїх

³⁰ Hermann Strasburger, *Die Entdeckung der politischen Geschichte durch Thukydides*, in: Hans Herter (Hg.), *Thukydides*, Darmstadt 1968, с. 412–476.

³¹ Йдеться про переклади історичних праць Фукідіда та Геродота італійським гуманістом Лоренцо Валлою (1407–1457) і праць Фукідіда англійським філософом Томасом Гоббсом (1588–1679). – *Ред.*

³¹ Herodot, *Hist.*, v 55–56; VI 109, 123 і далі; Thukydides, I 20, VI 54, 59.

джерел, щоб продемонструвати внутрішньо притаманний, однорідний за своєю природою, моментами трагічний конфліктний характер історії, що спітається щоразу по новому складні вузли. Хоч би яким було наше сучасне прочитання Фукідіда³², але він залишається класичним прикладом переписування історії методом вдумливого споглядання заданих наперед історичних відомостей, котрі не витримують проектування на них свого власного досвіду.

Створений ним колись метод викриття і тверезого аналізу на основі систематичного підходу – попри всі припливи і відпливи чи стрибки у споглядальному осмисленні, попри всю його селективність – став дороговказом у переписуванні історії.

І при ретроспективному розгляді в рамках діахронічного структурного аналізу його археології, і при врахуванні специфіки осмислення нового колективного досвіду із владної сфери та його мовного оформлення як представником свого покоління, яким позначена його пентеконтетія, як і в процесі опрацювання абсолютно особистісного досвіду самої Пелопоннеської війни, Фукідід переписав її історію, яка існувала до нього, і написав її по новому, небаченим досі способом.

Можна піти навіть настільки далеко, щоб стверджувати: вже у фіксації фактичних обставин справи, яку він здійснював методом усного опитування свідків і контролю писемних джерел, криється прагнення до переписування всього сказаного і написаного досі, причому робиться це методично цілком усвідомлено. Тому його праці – не лише з огляду на втілення набутого разового і неповторного досвіду в історичні тривалі знання, а й з методичної точки зору – залишаються *ktēma es aiei*. Цей висновок веде нас до наступного антропологічного параметру, який дає можливість методичного опрацювання як коротко- і середньострокового, так і довгострокового досвідів.

Фукідід вчить нас, чому історія взагалі може піддаватися переписуванню. Він показав, що з'ясування фактичних обставин не є ідентичним із тим, що говорить чи передається нащадкам про них. Крім того, він ще й продемонстрував, що

³² Зумовлені часом симпатії чи антипатії до сторін у потрактуванні Фукідідом вбивства тиранів під критичним кутом зору продемонстровано у праці: Hans Jürgen Diesner, *Peisistratidenexkurs und Peisistratidenbild*, in: Hans Herter (Hg.), *Thukydides (Anm. 30)*, с. 531–545.

на п
відп
крізі
пері
дійс
наві
істо
його
под
пері
й до
осм
кер
одн
пер
уст
вла
цьс
між

які
зор
мо
та
фі
по
ви
оз
пс
пр
вл
зі
ді
ві
—

W
la
tl

на питання, чому трапилося саме так, а не інакше, можна дати відповідь лише в діалогічному ракурсі, шляхом його розгляду крізь призму бачення учасників подій. Інакше кажучи: Фуکیدід першим усвідомив протиріччя, котре завжди виникає поміж дійсною історією та її мовним тлумаченням і фіксацією, і навіть те, що ця відмінність є чи не засадничою рисою пізнання історії взагалі. У донесенні цієї думки до відома загалу і полягає його методичний здобуток, коли він озвучує дійсний характер подій лише через висловлювання їхніх учасників щодо передумов, які уможлиблюють ці події. Звісно ж, в основі цього – й досі неперевершеного прийому – лежить специфічний досвід осмислення грецької політики, яка ще в V ст. до н.е. навчилася керувати взаємовпливами й використовувати одне проти одного релігію та софістичне просвітництво, перську супердержаву й міста-держави, громадянські свободи та розмаїття устроїв, колоніальні утворення і союзи, економічну і моральну владу, право і вигоду³³. Методичний врожай, зібраний при цьому Фуکیدідом, полягав у тривкому визначенні розмежування між ділом і словом, між *logoi* та *erga*³⁴.

Секрет антропологічної довговічності всіх історичних тез, які намагався виявити і довести Фуکیدід, з методичної точки зору криється у відтворенні напруги, що існує поміж промовама і діями, словами і задумом, мовою і дійсністю, і яка саме так, а не інакше творить історію. Вже в процесі письмової фіксації історії Пелопоннеських війн Фуکیدід «переписував» її по-своєму, з її довговічними передумовами, середньостроковими структурами і минулими, одномоментними подіями. Він озвучив антропологічний «пра-досвід», згідно з яким між усіма подіями, що належать історії, і тим, що про них говориться в процесі творення цієї історії, зяє лакуна. Її Фуکیدід зробив власне методичним предметом своїх Пелопоннеських війн, зіштовхуючи між собою висловлення монологічного чи діалогічного характеру і хронологічний опис подій, але не виводячи цілком одне з іншого. Завдяки цьому методу він

³³ Meier, *Entstehung des Politischen* (Anm. 29).

³⁴ Пор. у цьому зв'язку дослідження Джеймса Бойда Уайта: James Boyd White, *When words lose their meaning. Constitutions and reconstitutions of language, character and community*. Chicago und London 1984, особливо главу 2: «The dissolution of meaning. Thucydides' History of his world».

розкрив для нас довговічний антропологічний тезис, який стосується необхідності переписування історії. Його текст відкритий іншим тлумаченням не лише з огляду на те, що він час від часу відверто стає на той чи той бік, зокрема Афін, під проводом Перикла. Новаторський здобуток Фукідіда полягав у мовному відтворенні різниці між відтинками подій та висловленнями про них до, під час і після їхнього розгортання як передумови будь-якої історії. Таким чином він імпліцитно розкрив неодмінну умову можливого переписування будь-якої історії як передумову всякого осмислення історичного досвіду.

Якщо поглянути на розвиток прикладних методів із плином часу аж до моменту виникнення історико-філологічного методу, можна тлумачити його як розгалуження висхідного положення, показаного на прикладі праць Фукідіда. Починаючи з XVIII століття він остаточно спричинив відмову від так званих вигаданих висловлювань, хоча і йому не під силу виявилася загадка, чому письмове джерело, навіть за умови його найкращої редакції та коментарів, ніколи не є ідентичним тій історії, пізнання якої прагне історик. Зображену колись Фукідідом відмінність між мовою та історією, озвучену ним *expressis verbis* завдяки його промовам, неможливо подолати жодним філологічним методом. Адже його метою є критика, реконструкція тексту, його тлумачення або інтерпретація, в результаті якої неможливо отримати ті критерії, котрі – як наголошує Нібур³⁵ – дають можливість збагнути народження історії, яку потрібно вивести з цього тексту.

³⁵ Barthold Georg Niebuhr, *Römische Geschichte*, т. I, Berlin 1811, Вступ: «Bei визнають, що історія перших чотирьох сторіч Риму є невідомою і сфальсифікованою. Тому зовсім нерозумно ляяти з цієї причини Лівія. [...] виправданням йому є непервершений стиль його оповіді [...] Втім, ми дотримуємося іншого погляду на історію [...] перед нами стоїть [...] зовсім інше завдання, аніж неминуче невдале переоповідування того, що римським істориком було підняте до рівня «віри в історії». Ми покликані відрізнити поетичний вимисел і фальшування, і напружити свій погляд, щоб розпізнати під пізнішими нашаруваннями обриси істини. Розпізнання поетичного вимислу, руйнування обману задовольняє лише критика: він прагне до викриття історії, що вводить в оману, і вдовольняється висуванням окремих гіпотез, тоді як більша частина цілого залишається лежати в руїнах. Натомість істориком потрібний позитив: він прагне принаймні з певною долею достовірності виявити взаємозв'язки й отримати правдоподібніше зображення подій, аніж те, що стало жертвою його переконань».

Той мінімум послідовності, якого зобов'язаний дотримуватися історик, звертаючись до безпосередніх мовних свідчень дій і вчинків (чи до їхніх зображень або описів), ніколи не є достатнім, щоб гарантувати тим самим істинність засвідчуваної ними історії. Завдяки мовній мультивалентності, завжди існує можливість її інакшого прочитання або переписування. Фулідід показав нам межу можливостей слова, те, як в умовах громадянської війни перекручується їхній смисл, як аргументи можуть змінювати становище і водночас розминатися із ситуацією³⁶. Полібій розмірковував над питанням про те, чому істинні причини події не є ідентичними мотивам або приводам, якими мають заручитися люди, щоб викликати ці події до життя³⁷. Тацит із точки зору методики прагнув показати нам, наскільки сильно дійсність залежить від сприйняття тих, хто переживає її, а також те, що реальність живе в чутках і страхіві, в ситуативних диспозиціях діючих осіб і тих, хто потерпає, настільки ж, наскільки і в подіях, які опосередковано дійшли до нас. Християнське Просвітництво, керуючись непорушним переконанням існування Бога, виявилось здатним до прочитання язичницьких текстів – міфів, байок чи переказів – з точки зору обману і самообману, причому зробило це ще саркастичніше, аніж самі критики язичництва. Розходження між мовою та дійсністю виявляються невичерпними, аби вдаватися до методичного осмислення щоразу нового досвіду. Тому Боден вважав за можливе рекомендувати читачеві прочитання історичних письмових документів, орієнтоване на відкриті заново інтереси та соціальні ситуації, що криються за висловлюваннями їхніх авторів³⁸. Тому Нібур знайшов можливість проаналізувати всі джерела з точки зору того, що в них промовляє до читача з точки зору історії мови та історії відповідного устрою всупереч інтенції їхніх авторів.

³⁶ Thukydides, III 82.

³⁷ Polybios, Hist, III 6.

³⁸ Julian H. Franklin, *Jean Bodin and the 16th Century Revolution in the Methodology of Law and History*, New York und London 1966, особливо с. 137 і далі; Erich Hassinger, *Empirisch-rationaler Historismus. Seine Ausbildung in der Literatur Westeuropas von Guiccardini bis Saint-Evremond*, Bern und München 1978; Fritz Wagner, *Die Anfänge der modernen Geschichtswissenschaft im 17. Jahrhundert* (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. [1979], 2).

Одне слово, те, що використовується в новітній критиці ідеології з метою переписування і нашої власної історії, міститься в антропологічній тезі про те, що мова й історія, слово і діло, ніколи ідеально не кореспондують між собою. Кожен текст говорить водночас і більше, і менше від того, що було насправді, але в будь-якому разі робить це інакше. В цьому розходженні й криється розмаїття можливих обґрунтувань. Тому Фукідід – всупереч Геродоту – зміг показати нам, що писати історію – означає переписувати її.

Однак абсурдний вигляд мало б прагнення звести всі наступні кроки в методиці критики історичних джерел до унікального здобутку Фукідіда, надто з огляду на те, що діалогічна структура його опрацювання досвіду з часів табуїзації штучних промов була витіснена на периферію на користь претензій сучасної науки на об'єктивність, що не слід хибно розуміти як прогрес у пізнанні³⁹. Слід ще й згадати те, що сам Фукідід не був релятивістом, переповненим мовного скепсису, а прагнув віднайти в мовних аберациях спільний почерк людини як діючої істоти, яка заплутується у непрохідних апоріях. Утім, в нашій постановці питання йдеться не про унікальний приклад цього унікального історика, а про антропологічне уможливлення тлумачення всіх історій по-новому. Метаісторичну передумову такої можливості він розкрив нам, послідовно зробивши методичним стрижнем своїх праць різницю поміж виступами і справами, словами та ділами.

З точки зору самих по собі методів джерелознавства, окреслюється три можливості, які можуть зумовити необхідність переписування по-новому. По-перше, можуть з'явитися нові свідчення, які по-новому висвітлюють існуючі перекази.

³⁹ Ранке, вченому учневі Фукідіда, ще вдавалося, послуговуючись автентичними промовама і листами, створювати певну напругу, що завжди виникає між мовним тлумаченням *in actu* і самою дією і лише таким чином породжує історію. Пор., зокрема, 4-ту главу 2-го тому книги: *Preußische Geschichte* (Leopold von Ranke, *Werke. Gesamtausgabe der Deutschen Akademie: Zwölf Bücher Preussischer Geschichte*, т. 3, hg. v. Paul Joachimsen und Georg Küntzel, München 1930, с. 165–185), в якій Ранке майстерно послуговується всіма реєстрами наведених нами вимірів досвіду довго-, середньо- і короткострокового характеру шляхом одночасного показу взаємовпливів між мовним тлумаченням самих учасників та подіями, що не розчиняються в ньому.

Отже, навіть історик-переповідач потрапляє в ситуацію примусового вибору, яка змушує його *volens nolens* вдаватися до переписування. Вже сам внутрішній власний досвід історика, знання ним свого фаху, спонукає його до критичного аналізу джерел, який із епохи Відродження невтомно шліфується, вдосконалюється та систематизується.

По-друге, нові питання можуть вивести на слід нових свідчень і допомогти у їх віднаходженні. Тоді в новому світлі постає усе, що передане у спадок і досі було зафіксоване чи й далі писалось лише в одному руслі. Відхід від суто оповідних джерел і звертання до документів, актів, інсигній, котрі дедалі інтенсивніше почали опрацьовуватися з часів гуманістичних наук про античність чи історії права⁴⁰, мали своїм наслідком збагачення методичних знань, які відтоді стають невід'ємною частиною наукового спадку. Він робить суворішими критерії автентичності, до яких досі завжди звертали в дослідженнях. У цьому й полягає той поступ, що вистояв навіть під тиском ліберальних і національно-політичних мотивів німецької історичної школи* і сприяв освоєнню нових шляхів розвитку науки.

По-третє, завжди існує можливість нового прочитання та інтерпретації всіх існуючих свідчень, хоч би якими причинами вони зумовлювалися: спробами знову відкрити нібито первісний смисл чи вичленувати в ньому висловлювання, котрі взагалі не входили в намір авторів. Тут досить лише нагадати про відкриття так званих фальшувань, які з часів Валли стали

---

⁴⁰ Notker Hammerstein, *Jus und Historie*, Göttingen 1972.

* Акцент на державотворчі аспекти під впливом тогочасних політичних завдань німецької нації зумовили політичну спрямованість історіографії XIX ст. й визначили її майбутній національно-консервативний характер. Учні і послідовники Л. Ранке сформували дві генерації німецьких істориків й відповідні напрями історичної науки – т.зв. “пруссська школа” (Г. фон Трайчке, Г. фон Зібель та ін.) з історіографічно обґрунтованим міфом про національну місію Пруссії і “неоранкіанці” (М. Ленц і Е. Маркс та ін.) з концепцією єдності політично-релігійного і духовного розвитку Німеччини від Лютера до Бісмарка, за яким заснування Німецької імперії розглядалося обов'язковим наслідком об'єктивно-історичного розвитку. Підґрунтям національно-консервативної історіографії виступали ідея “німецької свободи” й концепція “особливого шляху” (*Sonderweg*), які утверджували створювану істориками картину культурної зверхності Німеччини в Європі й обґрунтовували імперіалістичні цілі імперії. – *Ред.*

постійним заняттям істориків, щоб виявити приховані наміри⁴¹, або про протиріччя у Святому Писанні, показані Ріхардом Сімоном з метою формулювання висновку про неможливість відхилення від традицій та авторитету Церкви, що не врятувало його ані від звинувачення у ересі Католицькою Церквою, ані від кальвіністів, у яких він марно намагався знайти порятунок. Суперечливість самого тексту, зокрема подвійна історія сотворіння першої людини, стала скандалом, який можна було подолати лише позатекстовими поясненнями чи пізнішими набутками досвіду. Увесь новітній первинний досвід економічної зумовленості соціальних і політичних змін може знайти своє підтвердження в давноминулому часі лише шляхом прочитання політичних чи релігійних джерел «проти течії».

У сучасній практиці поєднуються водночас всі три способи використання письмових свідчень. Але в діахронічному аспекті можна висловити припущення, що тут ідеться про кумулятивний поступ людського пізнання. Розширення обсягів залучення письмових джерел, здійснене колись Ранке*, та інвентаризація досліджень привели до висновків, які не спростовуються новим тлумаченням Марксом інших статистичних або економічних джерел, а, навпаки, розширюються ним. Він просто методично втілює інший досвід, аніж Ранке. Завдяки цьому ми сьогодні маємо ширші і кращі знання про наше минуле, які були недоступні попереднім поколінням.

---

⁴¹ Пор. застереження Отто фон Фрайзінга політико-теологічного характеру, ще не підкріплені методичними аргументами: Otto von Freising, *Chronica sive Historia de duabus civitatibus*, hg. v. Walter Lammers, т. 4, 3, Darmstadt 1960, с. 306, та: Horst Fuhrmann, *Konstantinische Schenkung und Sylvesterlegende in neuer Sicht*, in: Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 15 (1959), с. 523–540, що є блискучим прикладом філологічної аргументації, підкріпленої критичним аналізом тексту і покликаної пролити світло на неправдивість у зображенні.

* У праці «До критики новітніх історіографів» Л. Ранке звернув увагу на помилкові інтерпретації авторів попередніх історій під впливом суб'єктивних чинників і закликав істориків звернути увагу на численні письмові пам'ятки, котрі зберігаються в архівах. Цим було започатковано німецьку школу критики історичних джерел та їх археографічного опрацювання й публікації, що знайшло свій вияв у виданні «*Monumenta Germaniae Historica*» та ін. – *Ped.*

З іншого боку, неможливо заперечувати і той факт, що досягнутий прогрес у пізнанні може спричинити й певні втрати. Яскравим прикладом є відмова від свідомої мовної рефлексії історії досвіду, від сприйняття його крізь призму різних проєкцій, згадану вище й залишену нам у спадок Фукідідом. Аналогом такої історії сьогодні, скоріш за все, є художні твори, зокрема, романи Вільяма Фолкнера або Крісти Вольф, чи *Описання битви* Александра Клуґе, які цілком можуть сприйматися як історичні тексти. Так звана історія ментальностей, можливо, рухається у напрямку, котрий дозволить «наздогнати» приріст досвіду, що в методичному відношенні виявляється давно освоєним Фукідідом і Тацитом. Адже типи ментальності, навіть якщо вони й містять типи поведінки, можна розкрити лише завдяки досвіду сприйняття світу й оточення, пропущеному крізь специфічну мовну призму та уможливленому самою мовою.

З точки зору змістових аспектів пізнання можна припустити, що три названі нами способи використання історичних свідчень щоразу є супутниками певних змін досвіду, якими спровоковано відкриття нових джерел або нові способи прочитання відомих. Причому ці побіжні зауваження слід сприймати на фоні тих пояснень, котрі виходять за рамки окремих епох і є індикаторами системних зрушень, їхнього зламу в загальному арсеналі досвіду. Як тільки відбувається понятійне осмислення цих зламів і зрушень, його наслідком стає переписування всього передуючого минулого, принаймні можливість такого переписування з метою з'ясування умов появи нового власного досвіду. Тому до зміни ракурсів споглядання Фукідіда із притаманним їм ефектом зворотної дії слід додати осмислені аналогічним чином зрушення досвіду в перебігу історії.

Завдяки догматизації тексту Біблії з'явилася можливість синхронізації всіх інших язичницьких історій (хоч би якими «хибними» вони були) та усвідомлення їх як чогось єдиного, гомогенності теологічного сприйняття якого виявилася сильнішою, аніж про це могли догадуватися їхні язичницькі автори. Так народилася можливість нового тлумачення гетерогенного і поступового розпаду Римської імперії при збереженні сталості в чередуванні поколінь. Бо витoki цієї сталості сягають одно-

разового акту сотворіння та гріхопадіння, які є смисловим підмурівком уявлень людського роду про свою єдність. У цьому – завдяки текстам Одкровення, котрим судилося увійти і в теорії наступних всесвітніх історій, зокрема у спадщині Вольтера – й полягає надполітичний християнський досвід.

Інший зсув у досвіді був зумовлений новим баченням світу політики в її чистому вигляді у системі італійських міст-держав та на тлі впливу на них великих європейських держав, що надихнуло Макіавеллі на малі і великі паралелі, які дають можливість прочитання античної та нової історії з точки зору їхніх соціальних передумов та можливостей політичної поведінки.

Наступний зсув у досвіді, ознаменований розпадом універсальної церкви, теж сягає своїм корінням різних уже на той час способів прочитання Біблії. Наслідком його стала критика Біблії із взаємними спростуваннями сторін і можливість прочитання всіх мовних текстів, створених людиною, як одноразових джерел історичного одкровення, навіть якщо їх створення було продиктоване прагненням ослабити вплив текстів, догматизованих Церквою. Народження сучасної герменевтики зі спадку теології* та поява історії права з її вічними конфліктами сприяли, зрештою, й інституціоналізації філологічних методів. Відтоді в методичному відношенні були відкриті всі шляхи для нового тлумачення всесвітньої історії з притаманним їй ефектом зворотної дії. Навіть специфічне досягнення наших герменевтичних методів, що полягає в розумінні необхідності осмислення чужо- та іншоякісності минулого, щоб уможливити його сприйняття взагалі, теж не може обійтись без перекладу цього минулого на власну мову. А тому й тут зберігає свою чинність антропологічна теза про те, що будь-яке переписування переказів, що існували досі,

---

* Йдеться про те, що теологічна герменевтика як мистецтво розуміння тексту, виходячи з його контексту і його єдиного смислу (*scopus*), виникла із необхідності захисту реформаційного тлумачення Біблії від нападів тридентських теологів, котрі відстоювали традицію. Обґрунтований Лютером принцип, що розуміння Священного писання загалом може бути досягнуте лише знанням його окремих сюжетів і навпаки («герменевтичне коло»), далі застосовувався до аналізу світських текстів (філологічна герменевтика) і до історичних джерел та історії в цілому (історична герменевтика). – *Ред.*

змушене підганяти їх до власного, хай навіть усвідомленого герменевтичним шляхом, досвіду.

Ще один зсув у досвіді розгортає перед нами широку картину зумовленості інтересів усіх діючих формацій. Спочатку вона лягла в основу автономії держав стосовно релігійних заповідей, потім – автономії громадян стосовно станових розшарувань, щоб зрештою забезпечити тривку легітимацію колоніальної, індустріальної та імперської експансії. Відтоді всі функціональні інтерпретації, що пояснюють новітні зрушення у досвіді дотриманням інтересів чи зростанням економічних потреб, створюють можливість нового тлумачення історії з притаманним йому ефектом зворотної дії, щоб – на зразок археології Фукідіда – з'ясувати передумови новітнього власного досвіду.

Хоч би до чого вдавалися дослідники, особливо у плані статистичних методів, надалі неодмінно йшлося про від-заходження тривалих у часі змін або тривких передумов, щоб збагнути унікальність власних несподіваних вражень. Статистичні ряди XVIII століття були водночас і доказом триваючого господнього провидіння, і ситуативним інструментом планування державного панування⁴². Обидва аспекти діахронічних передумов можливих подій, недоступні спонтанному власному досвіду, і спроба на основі їхнього діагнозу вплинути діями на перебіг подій, ще й досі є прикметною рисою всіх статистичних методів.

Ставши колись самостійними, вони, у свою чергу, можуть застосовуватися до вивчення всього минулого, про що – за винятком хіба що Фукідіда – до XVII століття не міг навіть подумати жоден історик. Там, де статистичних джерел не існує, здійснюється статистична обробка наявних джерел із метою переписування існуючого досі минулого відповідно до досвіду. причому робиться це не без успіху, що можна перевірити з точки зору методики. Досить згадати лише прозопографічні ві різноманітні демографічні дослідження, що дають можливість здобути нові знання в розрізі прошарків, регіонів, конфесій, історії медицини, чи в будь-якому іншому напрямку,

⁴² Horst Dreitzel, J. P. Süßmilchs Beitrag zur politischen Diskussion der deutschen Aufklärung, in: Herwig Birg (Hg.), Ursprünge der Demographie in Deutschland, Frankfurt am Main und New York 1986, с. 29–141.

або ж на реконструкцію історії не лише аристократичних родів, а відтак і нижчих верств, аналіз частотності слів, який унаочнює довгострокові зміни в мові, що виходять за рамки герменевтичного опрацювання окремих текстів, і так далі.

Спроби зробити якийсь підсумок переписувань історії із притаманним їм зворотним впливом у діахронії підводять, як уже згадувалося у вступній частині⁴⁵, до двох однопланових висновків: вся історія як минулого, так і сучасності може бути зведена до первинного досвіду цілісного покоління, що жило саме в той час. Тоді вся історія постає як така, що під впливом ефекту зворотної дії щоразу переписується заново у міру її підтвердження на власному досвіді. Така відповідь не була б хибною, вона була б недостатньою. Результатом став би послідовний релятивізм, що хоча б і визнавав за, відповідно, власним тлумаченням право претендувати на вичерпність, але який – як свідчить досвід – неодмінно випереджався б часом.

Інший висновок ґрунтується на іманентній історії методів. Поза будь-яким сумнівом, створені у минулому методи піддаються раціональній перевірці, використанню та коригуванню, внаслідок чого завдяки методичним новаціям і розмежуванням з'являється можливість простежити в акумульованому вигляді поступ у пізнанні. Альтернативи типу «правдиво – фальшиво» можуть бути сформульовані рельєфніше, а відповіді на них можуть бути точнішими. Однак і ця відповідь була б правильною, хоча й недостатньою.

Метою нашої спроби є антропологічна класифікація, перед якою не стоїть завдання досягнути повної аналогії між історією методів та історією досвіду. Способи набуття людьми досвіду в трьох часових пластах із формальної точки зору існують до появи будь-яких змістовних набутоків досвіду: лише завдяки цьому з'являється можливість набуття, накопичення та зміни конкретного досвіду. У міру усвідомлення цього процесу він теж може втілюватися у метод, що уможливило раціональне відстеження таких процесів. Отже, тому, на що претендують методи і що піддається формалізації, ймовірно відповідають способи нарощування досвіду, які теж можуть бути формалізовані.

⁴⁵ Див. вище зазн. пр., с. 46 і далі.

Поступальна хода історії ґрунтується на потенційній повторюваності набутого одного разу досвіду, причому не лише з огляду на нове методичне освоєння, а й на структурні повтори самих способів його набуття – інакше історія залишалася б незбагненою. Насправді змінюється набагато менше, аніж те, що нам підказують наші суб'єктивні одномоментні переживання раптовостей і несподіванок, і саме зміна методів й покликана освоїти нові «нарощування» досвіду й уможливити їхню передачу.

Отже, з антропологічної точки зору існують тривкі та тривалі в часі структури, в яких криються умови можливих окремих історій. Ці умови, або причини того, чому все могло статися так, а не інакше – хоча на перших порах їхня дефініція відбувається на теоретичному або метаісторичному рівні і лише потім вони стають доступними для методики – все ж є такою ж складовою частиною історії, як і одномоментні раптовості, які щоразу проростають конкретними історіями. Історія завжди розгортається в різних часових ритмах, у формі повторів або повільних чи ситуативних змін, що проявляється у різній часовій градації структури людського досвіду, його змін, зламів чи форм існування. Погляд на діахронічну одноразовість усіх подій, яким переважно керувалася історія, є зрозумілим, адже кожна людина набуває свого власного досвіду самотужки, і він є унікальним настільки ж, наскільки унікальною є або здається відповідна особа. Чому б тоді за аналогією з індивідуальним досвідом усе, що відбувається, теж не вважати унікальним. Однак у такій, здавалося б зрозумілій, постановці питання криється не менш очевидна її хибність. Будь-яка безперечно унікальна історія таїть у собі структури її уможливлення, обов'язкові умови свого перебігу в обмежених просторових координатах, які змінюються з іншою швидкістю, аніж перебіг самих подій. Якщо спрямувати свій погляд в бік цієї темпоральної багатопластовості, то вся історія постає перед нами як простір потенційної повторюваності, вона ніколи не є лише діахронічним, але – залежно від часового сприйняття і можливостей ставати надбанням досвіду – й синхронним феноменом. У цьому й полягає урок Фукідіда, який нам належить засвоїти і знову підтвердити нашими розгалуженими методами. Тому насамкінець можна рекомендувати спробу

саме в цьому напрямку. Численні епохальні зсуви досвіду, про які вже йшлося і які змушували переписувати попередню історію, спочатку сприймалися й методично освоювалися переможеними. Тому тут можна висловити гіпотезу про дію певної історико-антропологічної константи, формальним критерієм якої є, так би мовити, її повторюваність у синхронії.

5. Історія переможців — історіографія переможених

Те, що історія протягом короткого періоду часу твориться переможцями, на середньострокову перспективу може визначитися ними, але ніколи не підвладна їм – є тезою, підтвердженою людським досвідом. Це засвідчує і щойно наведений ряд прикладів, котрий стосувався нових тлумачень минулого у довгостроковій перспективі. Структурні зміни фукідідівської Археології, Господнє провидіння, способи поведінки Макіавеллі, інтереси, зумовлені соціально-економічними чинниками, константи чи тенденції: на всі ці довгострокові параметри діюча людина завжди може відреагувати, однак оволодіння ними загалом залишається для неї недоступним. Вони навряд чи можуть стати предметом головної уваги переможця. Адже його історія є короткостроковою за своєю суттю, вона сконцентрована на тій послідовності подій, яка завдяки його власним досягненням увінчалась перемогою. Якщо ж переможець, щоб заручитися історичною легітимністю своєї перемоги, звертається до довгострокових тенденцій, до Божого провидіння, того неминучого шляху, що веде до створення національної держави, до реального соціалізму або свободи, то це швидко зумовлює деформації в баченні минулого – достатньо лише згадати «Історію цивілізації» Гізо⁴⁴ або «Історію Пруссії» Дройзена⁴⁵ – бо йому важко встояти перед внутрішньо притаманною будь-якому тексту критикою ідеології. Історик на боці переможців схильний тлумачити скороминущі успіхи як довгострокові здобутки телеологією ex post.

⁴⁴ François Guizot, *Histoire générale de la Civilisation en Europe* (1827), Paris 5 1842.

⁴⁵ Gustav Droysen, *Geschichte der Preussischen Politik*, 5 Teile in 14 Bänden, Leipzig 1855–1886.

Інша річ – переможені. Їхній первинний досвід полягає в тому, що все сталося всупереч планам і сподіванням. При спробах осмислення на методичному рівні їм доводиться брати на себе важчий тягар доказування, аби пояснити, чому щось трапилося всупереч задуманому. Ця обставина штовхає до пошуку коротко- чи довгострокових причин, котрі можуть обрамити, а можливо, і прояснити випадковість разової несподіванки. Отже, ця гіпотеза містить продуктивний заряд: адже саме з разових набутків досвіду, з якими вимушені мати справу переможені, виростають знання, які мають довготриваліший характер і, таким чином, більшу пояснювальну силу. Історія в короткотривалій перспективі й справді може творитися переможцями, однак автором збагачення історичних знань на довготривалу перспективу є зазвичай переможені⁴⁶.

Гіпотеза, згідно з якою далекоюсяжнішими знаннями в історії ми завдячуємо переможеним, звісно ж не дає підстав для зворотного висновку про те, що будь-яка історія, написана переможеними, з огляду на цю обставину є завжди пліднішою. Під гіпнотичним впливом обурливого для німців параграфу 231 у Версальському договорі серед них після 1918 року спалахнула моралізаторська дискусія про відсутність провини, що загородила собою шлях до усвідомлення глибших і триваліших у часі причин своєї поразки. Порівняно із цим самокритичний аналіз передумов поразки французів 1871 року Іпполіта Тена був набагато осмисленішим з огляду на довготривалий характер і психолого-антропологічний заряд його тематики, а саме на намагання відшукати «*Les origines de la France contemporaine*» у Просвітництві і революції: «*J'ai écrit comme si j'avais eu pour sujet les revolutions de Florence, ou d'Athènes*»⁴⁷. Антиісторичний за своїм характером і несподи-

⁴⁶ Наскільки я можу судити, лише юдеям і грекам – на противагу всім офіційним описам досягнутих успіхів – вдалося зробити своїм внутрішнім надбанням і поразки, щоб збагатити ними свої знання. Цим, можливо, й пояснюється той зачин, завдяки якому європейська історична наука навчилася методично збагаченому осмисленню своєї історії, хоча тут слід згадати й ісламську історичну науку, наприклад, праці Ібн Халдуна, що мають своїми витокami той же спадок.

⁴⁷ Hippolyte Taine, *Les origines de la France contemporaine. La Révolution*, Bd. 1: *L'anarchie*, Paris ¹⁷ 1893, c. 3.

ваний задум щодо потенційного порівняння з іншими революціями перегукується з нашою гіпотезою. В досвіді переможеного криється шанс на пізнання, що переживає в часі свою причину. Він реалізується саме тоді, коли переможеному доводиться через свою власну історію переписувати й ту історію, що виходить за її межі. Лише таким чином можна пояснити численні інновації тлумачених по-новому історій, за якими криються глибоко особисті поразки та злами досвіду, характерні для представників відповідного покоління.

Перший політичний досвід Геродота полягав, напевне, у вигнанні його сім'ї тираном Лігдамом із Галікарнасу. Розширення кордонів морської держави Аттика теж спочатку було для нього тим досвідом, з яким він змушений був змиритися і з метою опрацювання якого він спочатку подався до Афін, звідки згодом перебрався до колонії Туруа. Звісно ж, він не може безумовно вважатися переможеним, однак Крістіан Майер показав⁴⁸, що в умовах швидких змін у досвіді класичного п'ятого століття він потрапив на бік тих, хто ставив перед собою питання саме в такому ракурсі. Передуючий його історії девіз, підказаний досвідом про те, що щастя взагалі є зрадливим і непостійним, що колись великі міста тепер стали малими, а малі – великими, допускає прочитання, що звучить як відповідь на віки, добуту ним із усіх разових і окремих історій⁴⁹.

Фуکیدід як командуючий афінськими військами запізнився лише на кілька годин, щоб звільнити з осади союзний Амфіполіс, і змушений був відбути 20-річне заслання*, тобто «побував у шкурі обох сторін», як лаконічно зазначав він сам⁵⁰. Після одномоментного здивування, зумовленого тим, що все трапилося всупереч його бажанням, він змушений був встати на таку точку зору, яка дозволила йому подумки відтворити хід усієї війни здалеку, з перспективи обох ворогуючих сторін. Фуکیدід у методичному відношенні максимально скористався

⁴⁸ Meier, Entstehung des Politischen (Anm. 29), S. 434.

⁴⁹ Herodot, Hist. 15.

* Під час Пелопонеської війни (431–405 рр. до н.е.) Фуکیدід був одним із 10 стратегів і командував флотом, що базувався у Тасосі. Описана подія відбулася 424 р. до н.е. До 404 р. до н.е. Фуکیدід провів у вигнанні в Тракії. – *Ред.*

⁵⁰ Thukydides, v 26; IV 102–108.

тим мінімумом необхідної об'єктивації, який вчить нас, що збагнути історію можна, лише ставши на позиції обох сторін. Фуکیدіду вдалося збагнути й відобразити у своїх працях істину, засвоєну ним із тої відстані, на яку його відсунули самі події: кожна історія вмщує в собі більше, аніж те, що вдається видобути з неї її учасникам, її підгрунтям є сили, котрі мають значно більшу тривалість у часі. Це було осмислення подій з позиції переможеного і гнаного. Зрештою, як афінянин він сам належав до тих, хто опинився у програші. Завдяки такому унікальному підходу, цей набуток досвіду й нині звучить цілком сучасно. Існують-таки історії, здатні під надійним захистом методики протистояти будь-якій критиці ідеології, бо надають первинному досвідові неповторності, роблять його незамінним.

Полібій, якого як заручника доставили до Риму, змушений був пройти досі абсолютно невідомий йому шлях переможеного, перш ніж він навчився ототожнювати себе з переможцями настільки, щоб описати їхнє сходження на вершину найсильнішої держави у світі, однак він вимушений був зробити це водночас як сторонній спостерігач і безпосередній учасник, тобто так, як це ніколи б не вдалося зробити самим римлянам⁵¹.

Звісно ж, з емпіричної точки зору існує й чимало інших шляхів, які, як цього вимагав Лукіан, дають можливість історика займатися своєю історією аполітично (*apolis*)⁵², психологічного, соціального чи релігійного гатунку, одним із таких шляхів можна вважати й неодмінні подорожі, що озброюють історика хистом опосередкованого зображення близького і далекого у просторі й часі. Однак стан переможеного є тим специфічним, суто історичним досвідом, якому неможливо навчитися і який неможливо підмінити нічим іншим, і котрий, як і в наведених вище випадках, уможливив появу методів, що поставили набутки досвіду на довготривалу основу.

⁵¹ Згодом Плутарх схвально відгукувався про Філістоса, бо завдяки його вигнанню Клію вдалося завершити справу автора. Див. працю Renate Цюпфель: Renate Zöpfel, *Untersuchungen zum Geschichtswerk des Phyllistos von Syrakus*, Diss. Freiburg 1965, с. 65.

⁵² Lukian (Anm. 14), 41.

Це положення стосується не лише римських істориків. Саллюст, духовний учень Фукідіда, усамітнився, втративши як політик здатність діяти у нерозв'язних конфліктах сучасного йому століття громадянських воєн, щоб як історик зайнятись дослідженням причин занепаду*. У Тацита теж у гіперболізованій формі знаходимо пра-досвід існування в умовах відкритих та завуальованих громадянських воєн. Тацит, який у юнацькому віці став свідком правління чотирьох імператорів у 68/69 роках, а згодом як сенатор – співучасником системи терору Доміціана**, окреслює межу людських можливостей, яка попри все може розширюватися й долатися. Завдяки своєму тонкому методу зображення Тациту вдалося трансформувати у знання, що увібрали в себе досвід цілого покоління, брехню, яка обертається на брехливість, та страх і мужність, що перетворюються у злочин, співучасниками якого стають не лише ті, хто скоює його, а й спостерігачі та байдужі, розкручуючи та утверджуючи тим самим спіраль терору. «Reperies qui ob similitudinem morum aliena malefacta sibi objectari putent»⁵³. Це були знання людини, що стала цілковитим заручником обставин, в які вона потрапила, зазнавши цілковитої поразки⁵⁴. Тому його досвід може застосовуватись і в інших ситуаціях, не втрачаючи при цьому своєї актуальності й істинності. Тому Ліпсій*** в основу

* Політична кар'єра Саллюста (86–34 рр. до н.е.), римського квестора (55), народного трибуна (52), претора Цезаря і керівника завойованої римлянами провінції Нова Африка (Africa nova) була завершена у 45 р. до н.е. Історичні праці («Bellum Catilinae», 43–42 рр. до н.е.; «Bellum Jugurthinum», 41–40 рр. до н.е.; незавершена «Historiae», 78–67 рр. до н.е.) присвячені сучасній йому політичній історії Риму. – *Ред.*

** Римський історик Тацит (бл.56–120), автор «De vita Julii Agricolaе» (98 р.), «De origine et situ Germanorum» (98 р.), багатотомної «Historiae» (69–96 рр.), у 81 р. став квестором, у 88 р. – претором і командуючим легіоном, у 92–96 рр. – сенатором і правую рукою імператора Доміціана (81–96), котрий в останні роки свого правління розгорнув кривавий терор проти членів Сенату. – *Ред.*

⁵³ Tacitus (Ann. 25), Ann. 4, 33. Пор. найновішу працю з цього питання: Albrecht Dihle, *Die Entstehung der historischen Biographie*, Heidelberg 1987 (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie. Phil.-hist. Klasse [1986], 3), с. 46.

⁵⁴ Див. з цього приводу вступ до історій про історії Віктора Пьошля: Viktor Pöschl, Stuttgart 1959, та: Reinhart Koselleck, стаття „Revolution“, in: *Geschichtliche Grundbegriffe* (Ann. 21), т. 5, с. 69.

своєї політичної системи поклав хроніки та історії Тацита (які розділив саме так), щоб показати вихід із хаосу релігійних громадянських воєн, не вдаючись при цьому до цитування суперечливої Біблії. Опосередкований Тацитом досвід відкрив можливість для передбачення тих приголомшливих меж, що стають причиною постійних нових чвар між фанатичними конфесіями. З'явилися не лише нові знання, вони стали можливими завдяки повторному запровадженню в обіг довгострокових і доступних для використання набутків пізнання. Раціональні політичні відповіді знаходять своє обґрунтування через історію.

Зрештою, і громадянин Риму Августин теж належав до переможених. Коли у 410 році потік біженців із захопленого Аларіхом Рима заповонив Північну Африку, він збагнув, що продовження літопису переможної християнізації Римської імперії відтепер більше неможливе. Відповідь, знайдена Августином, виявилася ситуативно разовою, і водночас довгостроковою з точки зору історії подій. Він спробував – з опорою на своє вчення про два світи – взагалі відсторонитися від історії шляхом есхатологічної релятивації земних спроб самоорганізації, посприявши таким чином їхньому тверезішому тлумаченню. Звісно ж, первинне осмислення політичного досвіду катастрофи та її соціальних наслідків було здійснене ним на теологічній основі. Однак його тлумачення містить у собі шанс щодо розв'язання проблем у майбутньому інституційним шляхом – через дуально структуроване протиставлення *sacerdotium* та *imperium* – тобто кризь призму того, чому нас, висловлюючись по-сучасному, вчить усе минуле: структурно зумовленої плинності людського панування та соціалізації. Навіть той, хто не поділяє методи його письмових досліджень, все ж може скористатися багажними завдяки ним історичними пластами досвіду.

На порозі нової доби теж маємо три постаті переможених, які навчають нас мистецтву перенесування по-новому свого

*** Lipsius, Justus (1547–1606) – фламандський гуманіст, політичний теоретик, професор історії та риторики в університетах в Ієні (1572) і в Лейдені (1578). Його переклади Тацита (1574) тривалий час вважалися зразковими. – *Ред.*

власного часу або минулого і пізнавальні здобутки яких залишаються взірцем для наступників. Наприкінці ХІХ століття зафіксовано 123 видання Комміні. Він створив новий різновид мемуарів, в яких окреслено страшний досвід політичного світу, що породжує сам себе, і які, завдяки ситуативно орієнтованим роздумам про здобуття влади, її розширення та її – все ще встановлені Богом – межі, трансформуються у довготривалі знання та висновки. Після переходу від Бургундії на бік правителя Франції Людовика ХІ судження Комміні набули «панорамного», «стереоскопічного» характеру⁵⁵, однак він створив свої мемуари лише в період вигнання із французького двору. Така ж доля спіткала й Макіавеллі, котрого у 1512 році Медічі вигнали із Флоренції, а також Гвічардіні, який у 1530 році став емігрантом і персоною «non grata» тимчасової Флорентійської республіки⁵⁶. Обидва – після марних спроб знайти вихід із тривалої кризи своїх міст-держав у помірковано республіканському розвитку – втратили свої провідні позиції в дипломатії, армії та управлінні. Обидва написали свої великі праці в заслання й відкрили причини, які не піддаються контролю з боку людей. Темою їхніх роздумів став взаємний вплив соціальних типів поведінки, ментальності та форм суспільного або державного устрою в їхній зануреності у густе плетиво зовнішньої та внутрішньої політики. Їхній скепсис, породжений таким аналізом, трансформувався у метод, обидва стали наставниками сучасної політики та політичної історіографії, що виростає з неї⁵⁶.

⁵⁵ Commynes, Philippe de (1447–1511) – французький державний діяч, дипломат, автор знаменитих «Мемуарів» (1524). Спочатку воював проти Карла ХІ на боці Бургундії, а в 1467 р. перейшов до ворога і здійснював дипломатичні місії в Англії, Іспанії та ін. – *Ред.*

⁵⁶ Fritz Ernst, *Philippe de Commynes*, in: Fritz Ernst, *Gesammelte Schriften*, hg. v. Gunther G. Wolf, Heidelberg 1985, с. 263–288, тут: с. 279.

⁵⁷ Гвічардіні Франческо (1483–1540) – флорентійський державний діяч і історик, автор популярної в Європі «Історії Італії» (перша публікація 1561), був прихильником реставрації Медічі і в 1530 р. оголошений у Флоренції поза законом. Повернувся в політику 1537 р. з утвердженням при владі Косімо Медічі. – *Ред.*

⁵⁸ Rudolf von Albertini, *Das florentinische Staatsbewusstsein im Übergang von der Republik zum Prinzipat*, Bern 1955; назва, що по праву відсилає до паралелей з історією Риму, які стали частиною методу, створеного обома

Наш специфічний сучасний досвід, згідно з яким події не лише випереджають одна одну, а й спричиняють зміну передумов цих подій, тобто структур – причому, схоже, не лише у ретроспективі, а й у процесі безпосереднього сприйняття – зумовив методично усвідомлену перспективізацію всієї історії із множинністю темпоральних пластів. Великою темою історії відтоді стає не лише багатократна змінюваність усіх речей, *mutatio rerum*, а й сам процес змін. Відтоді ж з'являється новий тип переможеного: людини з усвідомленням того, що її обігнала історія чи прогрес, або людини, що поставила перед собою завдання наздогнати або й обігнати поступальний розвиток. Відтоді у спосіб бачення історії входить не лише зв'язок із певним місцем розгортання політичних подій – що більш-менш завжди існувало й досі – вирішальним для висновку про відставання чи випереджальний розвиток стає визначення соціальної та економічної ситуації. Це «громадянська» історія з точки зору первинного досвіду поступального розвитку разом із його обтяжливими наслідками. Заслуга шотландців якраз і полягає в усвідомленні цієї істини і в тому, що вони першими зробили з неї відповідні методичні висновки.

Досить привабливий вигляд має гіпотеза про те, що радикальна зміна в методах, здійснена шотландськими дослідниками соціальної історії, стала можливою лише в затінку Англії. Адже вони намагалися дати тлумачення довгостроковим і структурно зумовленим змінам, які можна було спостерігати при переході англійців як нації торговців до епохи індустріального розвитку. На цьому тлі самі шотландці все ще жили в умовах архаїчного кланового устрою, представники якого в атмосфері підозр з боку прихильників короля Якоба, що склалася до і після кривавого придушення повстання Стюартів у 1745 – 1746 рр., та існування високорозвинених з теологічної та філософської точки зору інституцій, особливо університетів, влилися у 1707 році до англійського парламенту, звідки

вигнаннями. Остання праця з цієї тематики: Gisela Bock, *Machiavelli als Geschichtsschreiber*, in: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 66 (1986), с. 153–191, с. 187 пор. зауваження про те, «що техніка фіктивних промов можливо наблизила його до історичної істини більше, аніж сучасна техніка цитування, до якої вдаються деякі пізніші історики».

можна було спостерігати всі ці процеси з відстані людини, що не бере в них безпосередньої участі.

Передування Англії в баченні тих, хто залишився позаду, увійшло у первинний досвід Кеймза, Гьюма, Робертсона, Фергюсона, Сміта, Міллара, Стюарта, щоб переплавити усвідомлення цієї часової розбіжності у відправну – в методичному відношенні – точку своєї нової історії. Наполегливо використовуючи досвід усіх історичних новаторів минулого, старі й нові описання подорожей, шотландці вели пошук правових, економічних, релігійних, моральних, історико-освітніх, одне слово, «суспільних» передумов, щоб шляхом їхнього аналізу отримати із мінімуму природних констант максимум очевидних зрушень і змін. Оскільки віднайти безпосередні джерела для відповіді на такі питання, котрі перетворювали політичну історію та її події на епіфеномен структурних змін, було важко, шотландці свідомо залучали до свого аргументативного арсеналу гіпотези та кон'юнктури. Методичним постулатом стало творення теорії. Бо важко уявити собі верифікацію «набутків досвіду» минулого та сучасності, недоступних прямому первинному досвіду в якійсь іншій формі, аніж теоретично постульованій «історії природи громадянського суспільства». Звернення до «природи» суспільних і інституційних змін дало ще й можливість застосування систематичного і порівняльного методів, залишивши наступним науковим дослідженням завдання емпіричного підтвердження добутих даних з опорою на джерела. З того часу з'явилася можливість поетапного проектування всієї історії з поглядом у відкрите майбутнє за допомогою економічних, соціологічних, але також і політичних чи антропологічних теорій та аналізу чинників⁵⁷.

⁵⁷ Поп.: Hans Medick, *Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Die Ursprünge der bürgerlichen Sozialtheorie als Geschichtsphilosophie und Sozialwissenschaft bei Samuel Pufendorf, John Locke und Adam Smith*, Göttingen 1973, вступ того ж автора у співавторстві із Цві Баца (ZwBatscha) до праці: Adam Ferguson, *Versuch über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft, übers v. Hans Medick*, Frankfurt am Main 1986. Остання праця з цього питання: Michel Foure, *Le Scottish Enlightenment. Naissance d'une anthropologie sociale*, in: *Revue de Synthèse* 4 (1986), с. 411–425.

Тут лише ставиться питання про те, чи можна вважати специфічні методичні досягнення німецької історичної школи внеском, аналогічним внеску шотландців. Утім, існують достатні підстави для такого твердження: зрозуміти Нібура чи Вільгельма фон Гумбольдта – цих теоретичних та емпіричних фундаторів методу філологічної рефлексії – неможливо без звернення до випереджального розвитку Британії або Французької революції. Політика й економіка, що поширювалися із Заходу на Схід, спонукали всю німецьку інтелігенцію до неабияких зусиль щодо осмислення цих процесів. Можна сумніватися в тому, чи забезпечує оригінальний авторський рекурс лише в історію мови і з опорою на аналіз письмових джерел, що дають можливість раціональної перевірки «приросту знань», достатній рівень розуміння. Принаймні Нібур у стані переможеного зрозумів, «що почуватється як Тацит»⁵⁸. Зрештою і Нібур, і Гумбольдт – усупереч усім своїм великим адміністративним і політичним досягненням – зазнали невдачі як державні діячі. А тому їх новаторські праці з історичної науки, історії мов, устроїв, права та економіки

---

⁵⁸ «Нещасливий час приниження Прусії став частиною моєї історії [...] Я озирнувся назад, на велику, але давно зниклу націю, щоб укріпити свій дух і дух свого слухача. Ми відчули себе у становищі Тацита»; Franz Lieber, *Erinnerungen aus meinem Zusammenleben mit B. G. Niebuhr*. Переклад з англ.: Dr. K. Thibaut, Heidelberg 1837, с. 199, цит. за працею: Franz X. Von Wegele, *Geschichte der deutschen Historiographie*, München und Leipzig 1885, с. 998.

У своєму дослідженні Альфред Гойсс робить, зокрема, такий висновок: «Те, що було засобом опанування політичною ситуацією і перетворилося в ніщо, в його руках стало плідним способом історичного пізнання. Відбулося переродження. Те, що було неспридатним з точки зору нинішніх подій, набуло самоцінності, а Нібур, у певному сенсі залишений напризволяще як «політик», отримав у свої руки нову зброю як історик: він відкрив новий, відтоді і донині неодмінний герменевтичний принцип у потрактуванні історії». Див.: Alfred Heuss, *Barthold Georg Niebuhrs wissenschaftliche Anfänge. Untersuchungen und Mitteilungen über die Kopenhagener Manuscripte und zur europäischen Tradition der lex agraria (loi agraire)*, Göttingen 1981, с. 455; хвилюючий приклад того, як політична причетність, що штовхає на пошук історичних обґрунтувань і аналогій, приводить до відкриття методів пізнання, які набули самостійного статусу, nolens volens перевершивши постановку висхідних питань. Про «поразку» Гумбольдта в ролі державного діяча див.: Siegfried H. Kaehler, *Wilhelm von Humboldt und der Staat*. Göttingen² 1963, Kap. 6.

можуть тлумачитися до певної міри як методично обґрунтована компенсація того, від чого вони мусили відмовитися.

Натомість первинним досвідом французької історіографії залишається Велика революція з усіма передуючими їй спробами. Всю французьку історію після 1789 року можна поділити залежно від того, хто і з яким етапом революції співвідносив себе, а отже, чи належав він до переможених, а чи до тимчасових переможців на перехідному етапі. На тлі цих темпоральних зламів, звісно ж, виділяється постать Токвіля⁵⁹, який, будучи аристократом, сприйняв фундаментальну думку про загибель свого суспільного стану. Він приєднався до табору переможених і став автором першого довгострокового тлумачення революції, причини якої лише посилювалися революційними подіями в ході адміністративного опанування суспільством з його прогресуючою пропорційно цьому процесу уніфікацією. Революція стала каталізатором довготривалих тенденцій, котрі тимчасовими переможцями сприймалися як їхній успіх, а переможеними – як «історія».

Із такою ж діаметральною протилежністю можливе і прочитання Маркса. Він витлумачив хід розвитку історії як шлях до перемоги досі нижчого в ієрархії класу, який ставши тимчасовим переможцем, буде перевершений класом пролетарів. Проте попри всі філософсько-історичні висхідні настанови, якими він керувався у своїх тлумаченнях, спеціальні історичні праці про революцію 1848/49 років та повстання Комуни написані ним з *точки зору* переможеного, хоча й не так як *нібито він був* переможеним. Відштовхуючись від ситуативно одиничної поразки, з якою він, будучи рупором пролетаріату, змушений був змиритися, Маркс спробував знайти довгострокові пояснення, які б в історичному плані забезпечили майбутній успіх. Йому вдалося створити методи критики ідеології, спрямовані на опосередковане тлумачення довгострокових економічних процесів поточною політикою. Створений ним метод пережив свого творця, навіть попри той факт, що реальна історія розгорталася не зовсім згідно з його очікуваннями.

⁵⁹ Поп.: Carl Schmitt, *Historiographie in nuce. Alexis de Tocqueville*, in: *Ex captivitate salus*, Köln 1950, с. 25–33. Там само вміщено і презирливу фразу Гізо: "C'est un vaincu qui accepte sa défaite".

Залишимо відкритим питання про те, чи не належав і Макс Вебер до числа переможених і в політиці, і в житті. Існує чимало аргументів на користь припущення про те, що він теж належав до переможених, до тих, кому не вдалося наздогнати реально пережиту історію, але зате вдалося – майже з фатальною закономірністю – створити теорії, що уможливають методично обґрунтований аналіз довгострокових структурних змін, що перевершують будь-який індивідуальний досвід.

Досить прикладів. Кожен історик може посперечатися за можливість трактування діяльності великих новаторів в осмисленні історичного досвіду через рефлексію, поставлену на методичну основу, як унікального прикладу. Тоді методичні інновації реконструюються через внутрішній аналіз текстів або тлумачаться особистими якостями, соціальними, психічними чи якимись іншими диспозиціями. Автор цієї спроби теж не уникнув спокуси вдаватися до таких аргументів. Однак питання про переможених потребує свого довготривалого антропологічного визначення. В стані переможеного, схоже, криється невичерпний потенціал збагачення пізнання.

Живильним ґрунтом змін в історії є переможені. Якщо їм вдається вижити, то вони набувають незамінного пра-досвіду всіх історій, який полягає в тому, що всі вони зазвичай розгортаються всупереч намірам причетних до них людей. Однак цей досвід стає доступним для опрацювання завдяки пошуку середньо- чи довгострокових причин, тобто завдяки здатності повторюватися. Саме це є прикметною рисою методів. Вони віддільні від своєї причини, здатні застосовуватися знову і знову. Досвід, методично трансформований переможеними в пізнання, – а хто з переможців хоча б раз не побував в їхньому стані? – залишається доступним для використання всупереч всяким зрушенням досвіду. В цьому для них, можливо, полягає втіха, а можливо – й виграти, що звільняє нас на практиці від необхідності перемагати. Втім, проти такого висновку повстає будь-який досвід.

Простір та історія

Говорити про простір та історію, встановлювати зв'язок між ними, означає скористатися двома поняттями, добре відомими у повсякденному вжитку. Натомість на науково-теоретичному рівні вони далекі від ясності, а до того ж ще й осмислюються по-різному. Простір може розумітися як чотирирівмірна величина, силове поле чи форма чистого споглядання, тобто як життєвий простір, або серце, по якому неначе миші скребуть. Історія ж може розумітися як оповідь, змістилище, що творить ідентичність, чи дає можливість упевнитися в ній, або як галузь дослідження із постановкою соціологічних питань. Від того, як визначається простір та історія, на користь якої версії я приймаю рішення, залежатиме й визначення співвідношення між простором та історією. Ніхто не буде заперечувати той факт, що історія, хоч би чим вона була, завжди має справу із простором, або точніше кажучи, історії розгортаються в просторових координатах. Однак узагальнюючий потенціал обох категорій є настільки високим, що значення їх або блякне, або стає емоційно перевантаженим.

Звернення до літератури із цієї теми робить ситуацію ще заплутанішою. Насамперед впадає в око, що стара історія (*Historie*) мала своїм предметом не лише світ людини, а й світ її дій і витворів, а також світ природи без їхнього чіткого розмежування¹. Тому й помітна аналогія, коли, скажімо, в Японії вживаються ті ж вислови для позначення простору та історії. Щонайпізніше у XVIII столітті у Європі відбувається розмежування між природою та історією. Водночас спостерігається дедалі сильніша історизація самої природи, котра досі сприймалася надто статично, а відтепер починає підпорядковуватися законам діяхронічного розвитку. «*Historia naturalis*» – колишне «природознавство», як підвид старої широкоюсяжної «*historia*» – набуває часового виміру і стає

¹ Arno Seifert, *Cognitio Historica, Die Geschichte als Namensgeberin der frühneuzeitlichen Empirie*, Berlin 1976.

самостійною дисципліною «історією природи», набуваючи відтоді окремих об'єктів зі своїми, притаманними лише йому часовими послідовностями, й досліджує його природознавчими методами, які відрізняються від культурологічних або гуманітарних методів². Так виникає сумнівна опозиція між природою і історією, яка ще й досьогодні дошкуляє нам, а з огляду на екологічні виклики, можливо, навіть більше, ніж раніше. У цьому вступному нарисі я свідомо не торкаюся поняття «простір». Пояснюється це просто: попри існування добротних природознавчих описів поняття «простір», не існує фундаментального дослідження історії цього поняття³. А тому у своїх ґносеологічних міркуваннях щодо простору та історії я рухатимуся по тонкому льоду. Те ж саме стосується й підсумкової частини, в якій я спробую співвіднести між собою простір й історію.

I

Загалом співвіднесення простору та часу існує з XVIII століття, але це не стосується простору та історії. З метою аналізу простору та часу природничі науки створили власні теорії та методи вимірювання, такі ж, що існують в історичних науках для вживання простору та часу як історичних категорій. Таке протиставлення природознавчих та історичних категорій

---

² Lepenies W. Das Ende der Naturgeschichte und der Beginn der Moderne. Verzeitlichung und Enthistorisierung in der Wissenschaftsgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts, in: *Studien zum Beginn der modernen Welt* / Hg. v. R. Koselleck. – Stuttgart, 1977. – с. 317–351; див. також: *Koselleck R. Geschichte, Historie // Geschichtliche Grundbegriffe* / Hg. v. Otto Brunner u. a. – Stuttgart, 1975. – т. 2, тут с. 678–682, “Von der ‘historia naturalis’ zur ‘Naturgeschichte’”.

³ C. F. v. Weizsäcker, *Die Geschichte der Natur*, Göttingen 1948, 1964; Max Jammer, *Das Problem des Raumes. Die Entwicklung der Raumtheorien*, Darmstadt 1960 (перекл. нім. мовою америк. видання, Нью Йорк, 1954); Elisabeth Ströcker, *Philosophische Untersuchungen zum Raum*, Frankfurt am Main 1965 – де озвучено антропологічний вимір поняття «простору». Під ключовим словом «життєвий простір» (Lebensraum) стисла і чітка історія поняття в політичному і психологічному аспекті подана авторами A. Lang und J. Debus у кн.: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Basel 1980, т. 5, Sp. 143–147. За час, що минув відтоді, побачила світ праця з історії цього поняття в контексті філософії і природничих наук, вміщена в тому ж енциклопедичному словнику, Basel 1992, т. 8, Sp. 67–111, історію поняття в психологічному потрактуванні див.: Sp. 111–121, а історія поняття політичного простору висвітлена В. Кьостером: W. Köster, Sp. 122–131.

простору й часу є сучасним. До старої «historia» як загальної науки про досвід входили і природознавство, або географія у більш вузькому сенсі, і хронологія. Щонайпізніше з часів Канта та Гердера кожен історик принципово декларує те, що він має справу з простором і часом, причому мається на увазі історичний простір та історичний час у горизонті власної історизації.

З того часу географія опинилася у незручній проміжній ситуації: з одного боку, вона має залишатися частиною суто природничих наук, з іншого – набуває антропологічного чи культурного виміру⁴, тобто стає частиною гуманітарних і соціальних наук. Вона піддається адекватному осмисленню лише як міждисциплінарна наука, тоді як свідомо своєї ваги історія позиціонує її всього-навсього як допоміжну науку.

Для початку розглянемо деякі принципові декларації істориків щодо простору та часу як висхідні положення їхньої власної науки. Визначення Дройзеном⁵ простору та часу як «регістрів нашого сприйняття» та його знакових систем, які «самі по собі» не існують у зовнішньому світі, вписується в традицію, започатковану Кантом. Дройзен запозичив трансцендентальний прийом Канта. За його словами, час і простір «корелюють між собою таким чином: усе, що сприймається нами, пропускається крізь призму цієї альтернативи [...] Однак ці найабстрактніші способи бачення – простір і час – є порожніми»⁵. Вони потребують емпіричного заповнення. Втім Дройзен не підхопив думку, висловлену Гердером у його полеміці з Кантом про те, що діючі історичні особи та

⁴ Hermann Overbeck, *Kulturlandschaftsforschung und Landeskunde*, Heidelberg 1965 (Heidelberger Geographische Arbeiten, hg. v. G. Pfeifer und H. Graul, H. 14); його ж: *Die Entwicklung der Anthropogeographie (insbesondere in Deutschland) seit der Jahrhundertwende und ihre Bedeutung für die geschichtliche Landesforschung*, in: *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 91 (1954), с. 182–244; ND in: *Probleme und Methoden der Landesgeschichte*, hg. v. Pankraz Fried, Darmstadt 1978, с. 190–271.

⁵ Droysen, Johann Gustav (1808–1884) – німецький історик, представник т.зв. «малонімецької» (пруської) школи німецької історіографії, політик, Професор університетів в Кілі та в Берліні. Автор: «Geschichte des Hellenismus» (1836); «Geschichte der preußischen Politik» (14 т. 1855–86) та першої праці з теорії історії «Historik». – *Ред.*

⁵ Johann Gustav Droysen, *Historik*, hg. v. Rudolf Hübner, München und Berlin² 1943, с. 8 і далі, в тій самій праці, с. 406–415, а також розділ «Природа та історія».

взаємозв'язки між ними щоразу відсилають до свого власного простору та часу. Заслугою братів Гумбольдтів, фон Ріттера, Каппа і Ратцеля залишається запровадження в науковий обіг теми часової та просторової структури емпіричних історій. В особі Лампрехта^{**} вони знайшли свого спадкоємця або ж колегу, який втілює цю концепцію в регіональній історії як проєкті емпірично обґрунтованої історії суспільства, що була спробою поєднання всіх умов і чинників просторово обмеженої тотальності[†].

Опинившись перед формальною альтернативою «простір або час», переважна більшість усіх істориків робила свій вибір на користь теоретично слабо обґрунтованого домінування часу. Так, на думку Бернгайма^{***}, історичний матеріал не дає можливості для систематичної класифікації. Тому він писав лише про історичний метод із підзаголовком: «Філософія історії». Адже, за його словами, історія ґрунтується на часовій послідовності. Події як зміни у часі є невлловимими для систематики. Перемагає аксіома історичної разовості, що, на перший погляд, здається цілком зрозумілим. Однак насправді, приголомшує його висновок про те, що просторова система-

---

* Ritter, Carl (1779–1859), німецький географ, професор університету в Берліні (з 1820), основоположник теорії географічного детермінізму в історії, викладений в його головній праці – 19 томній «Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen» (1822–1859). Ratzel, Friedrich (1844–1904), німецький географ і етнограф, автор концепції «Lebensraum» («життєвого простору»), котра була покладена в обґрунтування націонал-соціалістичної експансіоністської теорії. Праці: «Völkerkunde» (3 т. 1885–88), «Anthropogeographie» (2 т. 1882–91); «Politische Geographie» (1897) та ін. – *Ред.*

** Про концепцію Карла Лампрехта (1856–1915) докладніше див.: Стельмах С. *Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття)*. К., 2005, С.298–300. – *Ред.*

† Див. з цього питання: Karl-Georg Faber, *Was ist eine Geschichtslandschaft?*, in: *Festschrift Ludwig Petry*, Wiesbaden 1968, с. 1–28, його ж: *Geschichtslandschaft – Region historique – Section in History. Ein Beitrag zur vergleichenden Wissenschaftsge schichte*, in: *Saeculum* 30/1 (1979), с. 4–21.

*** Bernheim, Ernst (1850–1942), німецький історик, професор в університетах Лейпциг і Грайфсвальд (з 1899 – ректор). Автор популярного в Європі «Посібника історичної методології» (1889), котрий витримав 6 видань і був перекладений 4 мовами, у тому числі й російською (Бернгейм Э. Введение в историческую науку. М., 1908; Философия истории, ее история и задачи. М., 1910). – *Ред.*

тика є ще менш можливою. «Попри свою надзвичайну вагу в історичних спостереженнях просторовий спосіб буття відіграє настільки малозначну роль, що зазвичай його не беруть за основу загальних класифікацій, а підпорядковують часовому чиннику»⁷. Навіть у Всесвітній історії Гельмольтца, що ґрунтується на географічній концепції, членування матеріалу здійснюється не в просторовому, а в етнічно-культурному вимірі, зрештою просто за хронологічним принципом, а не за просторовими параметрами.

У своїй насиченій позитивістським духом історії до цього вердикту приєднується і Ріс. На одній із 400 сторінок він згадує непорушні географічні умови історичного збігу обставин і робить висновок: «Але, якщо говорити про серйозну методологію історичної науки, то не варто відволікатися на подібні тривіальні передумови історичного мислення». Ці тривіальні передумови він покладає на плечі географів та статистиків⁸. Домінуючий інтерес цих істориків до часу, а не до простору спочатку видається цілком зрозумілим. Для цього є одна загальна причина: з давніх часів історика цікавлять новації, зміни і зрушення, і він завжди ставить питання, тож як трапилося так, що людина сьогодні перебуває у контрасті до того, що було раніше. До цього слід додати ще й особливу причину: досвід разовості подій, який утвердився на тлі науково-технічного прогресу та бурхливого потягу до змін в Європі починаючи з 1770 року. З огляду на те, що з цієї миті не лише події обганяють у своєму розвитку одна одну, як спостерігалось й досі, а й змінюються самі суспільні формації, тобто структурні передумови подій, з'являється можливість трактування всієї історії як разової послідовності з пріоритетом хронології. Однак між цим обґрунтованим досвідом, теоретичним положенням і привілейованим становищем історії подій у науково-теоретичному плані в жодному разі не існує якоїсь неминучої відповідності, а тому в 1986 році було влаштовано з'їзд істориків під гаслом: «Історія і простір».

⁷ Ernst Bernheim, *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, Leipzig¹ 1889, тут ⁴ 1903, с. 46.

⁸ Ludwig Rieß, *Historik. Ein Organon geschichtlichen Denkens und Forschens*, Berlin und Leipzig 1912, с. 69.

Моя перша теза: простір, як і час, в їхньому категоріальному осмисленні належать до умов можливої історії. Однак «простір» сам має свою власну історію. Простір може бути мета-історичною передумовою будь-якої мислимої історії і водночас сам може набувати історичних рис, бо зазнає соціальних, економічних і політичних змін. Ця можливість подвійного використання категорії простору стала причиною численних двозначних міркувань, на які я зверну увагу далі.

Насамперед: історія змін уявлень про простір є добре дослідженою і повтори на цю тему були б зайві. Шлях від містичних космогонічних теорій до космологій, що дедалі більше піддаються емпіричній перевірці та верифікації, відкриття глобальності Землі, що до того часу сприймалася у формі плоского диска, створили ґрунт для прориву до так званого абсолютного безкінечного простору Ньютона та осмислення його відносності, початок якому поклав у своїх працях ще Лейбніц, а завершив Ейнштейн, незалежно від способу визначення цього відносного чотиривимірного простору як постійної чи як динамічної величини. В цілому ми, історики, можемо віднести цю історію просторових уявлень на рахунок історії філософії чи історії природознавства, котрі, звісно ж, мали вплив на економіку та політику, але не охоплюють тої історії простору, яка є предметом істориків, що займаються політичною чи історичною географією.

Наступний аспект питання: історична географія викристалізувалась із середньостатистичних зрізів тих блоків, що виділялися в державно-територіальних межах раннього нового часу. Вона реконструює простір минулого життя і дій політичних, правових, економічних, церковних чи соціальних спільнот у рамках їхніх, у свою чергу, мінливих або здатних змінюватися географічних параметрів та наслідків. На відміну від реконструкції минулих уявлень про простір вона спрямована на реконструкцію так званих реалій минулого. Сучасна картографія античного світу не є проєкцією існуючих нині даних і способів фіксації на тодішні уявлення про простір, вона наносить ці дані на карти, що виготовляються із застосуванням сучасних методів вимірювання, і, отже, враховує зміни, що відбулися з того часу і вивчені наукою та зумовлені геологічними або кліматичними причинами, невідомими за часів антич-

ності. В процесі самоутвердження представники історично географії постійно ведуть суперечку із своїми колегами з фахом, представниками природознавчих наук, які займаються своєю географією у відриві від людини як діючого суб'єкта Науково-теоретично ця суперечка є застарілою⁹. Адже ан природознавча геологія, ані антропологеографія не потребують жодних обґрунтувань доречності свого існування.

Тому я волів би, щоб наша постановка питання про співвідношення між простором і історією сприймалася в межах біполярної шкали. З одного краю цієї шкали маємо зумовленість будь-якої історії наперед заданими природними реаліями. Вона залежить від наперед існуючих параметрів природних умов або як сказав Ратцель, від географічного розташування. З іншого краю маємо просторові характеристики, які людина створює для себе сама, або змушена робити це з життєво необхідних причин. Між цими обома полюсами виникає продуктивна напруга у відносинах між геологами та морфологами, з одного боку, та антропологеографами і стратегами територіального розвитку, з іншого боку.

Дозвольте пояснити цю тезу з точки зору історії: задані наперед природою параметри людської історії ґрунтуються на тому, чим займаються астрофізика, геологія, географія, біологія та зоологія як науки. Усі ці висхідні природні характеристики мають свою власну історію з лініями розвитку, що обчислюються мільйонами і мільярдами років. При цьому щоразу йдеться про історії, що не потребують наявності людської свідомості як необхідної умови свого розгортання, але осмислення яких можливе лише завдяки нашій історичній свідомості. Усі дані в рамках цих історій природи з точки зору людської історії носять метаісторичний характер. Отже, метаісторичними є передумови наших історій, що вислизують з-під нашого впливу, але як передумови наших дій спонукають до активної людської діяльності. В цьому ряду слід назвати відомі всім сушу і море, узбережжя та річки, гори й рівнини, всі геологічні формації разом із своїми корисними копалинами. Вони теж належать до метаісторичних параметрів, бо можуть

⁹ Вона спалахнула нині з новою силою у праці Германа Гамблеха: Hermann Hambloch, *Der Mensch als Störfaktor im Geosystem*, Opladen 1986 (Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, G 280).

використовуватися, але не можуть відтворюватися. Сюди ж належить клімат і його коливання, без яких неможливо пояснити не лише зміни у флорі чи фауні, а й генезу високо-організованих цивілізаційних культур. Але завжди йдеться про параметри можливих історій, котрими людина не може розпоряджатися, але які вона може використовувати.

Клімат у нашому столітті *volens nolens* вже потрапив у сферу досяжності людини, що є зайвим підтвердженням тисячолітнього процесу зростання впливу людської діяльності на рослинний і тваринний світ. Можливо, незабаром наша планета перетвориться в суцільний зоопарк, в якому кожен подумки запитує себе, а хто ж опинився за ґратами, люди чи звірі, і чий ці ґрати. З плином людської історії відбувся різкий зсув у межах доступності та можливостях використання, і розгляд цього процесу крізь призму історії природознавства, політики та соціології міг би викликати не лише величезний інтерес, а й став би суттєвим внеском в екологію сучасності. Науково-теоретично це означало б спробувати дати відповідь на питання: де та грань, за якою метаісторичні параметри життєвого простору людини переходять чи трансформуються в історичні параметри, які потрапляють під вплив людини, опановуються або використовуються нею. Звісно ж, ще й сьогодні погода може зумовити катастрофічний голод або допомогти виграти битву. Отже, шкала співвідношень між історією та простором зміщується залежно від того, під яким кутом зору доводиться розглядати просторові параметри – історичним чи метаісторичним.

Ця думка веде мене до протилежного полюса: просторових характеристик в аспекті суто людської історії. Тут потрібно окреслити відповідний простір, який формується людиною, в якому вона, полюючи на звіра, осідає, який вона привласнює, заселяє, обробляє, надає йому певного вигляду, або який з огляду на тиск ворога змушена залишати. В таких випадках дедалі частіше йдеться про окремі просторові ділянки, які можуть бути виокремлені у своїх межах, і в умовах нового часу – залежно від груп діючих осіб та радіусу їхньої діяльності – дедалі більше накладаються одна на одну. Досить у цьому зв'язку лишень згадати транспортні і торгові шляхи, завдяки яким освоюються нові території, чи паломницькі

походи середньовіччя або Раннього періоду нової доби, що пролягли через землі з різною політичною і правовою організацією, а якщо говорити про океан, то через взагалі неосвоений і неорганізований простір. Або мені приходить на думку підкорення третього виміру: з давніх давен – у шахтах, нещодавно – в глибинах океану та всесвіту, що є свідченням того, як у просторі людської діяльності перехрещуються між собою економічні та військові аспекти, зростаюче взаємопроникнення яких є водночас і викликом, і предметом нашої світової історії.

Існує чимало наукових студій, в яких по-різному дозується залежність відповідних територій від людської діяльності або вплив на людину заданих наперед географічних параметрів. Зокрема, Фабер звертає нашу увагу на співзвучність постановки питань географами й істориками в історії регіонів чи територій, більше того, на те, що полем для експериментів при спробах конструювання так званої універсальної історії суспільства з часів Ратцеля, Тернера, Відаля де ля Блаша чи Генрі Берра стало історичне країнознавство¹⁰. Тут, як уже наголошувалося, йдеться про прагматичні величини дослідження, які є доволі малими, щоб увібрати в себе у сконцентрованому вигляді всі чинники: від клімату і геології до економіки та політики. В науково-теоретичному плані таке регіональне розмежування допустиме лише за можливості обґрунтування ізоляції окремих територій. Звісно ж, ця теза втратила свою чинність у новий час: тут всякий простір набуває відносно глобального характеру в емпірично опосередкованому сприйнятті людства.

Звідси пролягає шлях до третього висновку щодо так званої геополітики, навколо якої точиться постійна дискусія і спалахують суперечки. З точки зору історії науки, її виникнення не є випадковим, навпаки, воно стало наслідком глобальної взаємозалежності всіх діючих в економіці і політиці спільнот, яка знаходить своє підтвердження на емпіричному рівні. Залишаю поза рамками свого розгляду спрощений підхід на рівні критики ідеології, з яким вимушені були миритися німецькі геополітики 20-х – 30-х років, а також німецькі герма-

---

¹⁰ Пор. прим. 6.

ністи та історики того ж періоду, або – якщо спрямувати погляд у бік Заходу – Гомер Лі, Мехен, Меккіндер чи Г'Обле*, праці яких пронизані духом натуралізму або соціал-дарвінізму. Втім, вже Шьоллер поставив поширену на той час критику ідеології на ґрунт наукових аргументів¹¹. Тому мені залишається тільки згадати аргументи, котрі переводять суттєві питання, непрямо поставлені геополітикою, в контекст історичної науки.

Тут нам неабияк може стати в нагоді наше розмежування метаісторичних просторових параметрів та історичних просторових одиниць організації людського суспільства. Від природи існують просторові параметри, котрі в міру їхньої доступності для використання в техніці, економіці або політиці мають враховуватися в будь-якому історичному чи політичному аналізі як передумови можливих дій.

Приклад 1. Те, що Південна Африка на відміну від Алжиру не має розташованого навпроти Європи побережжя, радикально змінює статус громадянської війни, загроза якої виникла на півдні Африки. Політичне розв'язання конфлікту, на якому де Гюллю вдалося наполягти і з яким йому довелося миритися, реалізувати в Південній Африці не так-то просто. Таким чином безвихідне географічне становище визначає той спосіб відчайдушного панування білої меншості у Південній Африці, що відрізняється від панування французів в Алжирі.

---

* Mahan, Alfred Thayer (1840–1914), американський військовий історик, президент Американської Асоціації Істориків (1902). Автор: «The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783» (1890); «The Influence of Sea Power upon the French Revolution and Empire, 1793–1812» (1892); «The Interest of America in Sea Power, Present and Future» (1897). Mackinder, Sir Halford John (1861–1947), британський геополітик, державний діяч, професор і директор Оксфордської школи географії, директор Лондонської школи економічних і політичних наук, член британського парламенту від консерваторів, голова Імперського торговельного комітету та Імперського економічного комітету та ін. Під час Громадянської війни в Росії британський комісар у військах Білої гвардії. Обґрунтував теорію атлантичного співтовариства (1924 р.), яка після Другої світової війни була реалізована в ідеї НАТО. Автор: «Britain and the British Seas» (1902); «The Scope and Methods of Geography and the Geographical Pivot of History» та ін. – *Ред.*

¹¹ Peter Schöller, *Wege und Irrwege der Politischen Geographie und Geopolitik* (1957), in: *Politische Geographie*, hg. v. Josef Matznetter, Darmstadt 1977, із солідною добіркою джерел та наукових праць з питання історії наук та змін у їхньому становищі.

Приклад 2. Географічні параметри каналу Ла Манш віддавна забезпечували постійний захист Британії в процесі досягнення нею статусу світової імперії, ефективність якого повною мірою проявилася ще у 1588 році під час поразки іспанської армади. Прориву вдалося досягнути лише одного разу, під час успішного вторгнення Вільгельма Оранського у 1688 році. Сьогодні на тлі змін в економічному та військовому арсеналах влади з її балістичними та ядерними системами зброї ця умова більше не діє. Сьогодні, з політичної точки зору, канал перетворився у річку. Втім, неспроможність ще у 1940 році взяти боєм 30-кілометрову смугу для висадження по той бік каналу Ла-Манш стала першою військовою поразкою, яка призвела Гітлера, а отже, і німців, до катастрофи. Канал як метаісторична передумова став історичним чинником у міру неможливості використання його суб'єктами політичних дій, у цьому випадку – німецькими Люфтваффе та військово-морським флотом.

Приклад 3. Рухома полярна шапка над Північним полюсом Землі є висхідним природно-географічним параметром, який в оперативному просторі ракетної стратегії (і тут можна ризикнути і вжити це слово) набув геополітичного рангу. Підводні ядерні човни росіян та американців курсують у цій точці Землі під льодом, щоб у разі серйозної небезпеки піднятися на поверхню й завдати ударів на знищення з важкодоступних позицій.

Приклад 4. Фуکیدід пояснює затяжний характер Троянської війни надто малою кількістю на грецькому півострові кораблів, які можна було б одночасно роздобути і забезпечити екіпажами і які могли б перетнути Егейське море з метою підкорення Трої.

Отже, метаісторичні географічні умови простору людських дій змінюють свої просторові якісні характеристики у міру опанування ними в економічних, політичних або військових цілях. Або якщо вдатися до наукового формулювання: трансформація метаісторичних просторових параметрів в історичний простір, за словами Ратцеля, входить до переліку питань, які повинна ставити перед собою історична наука. Зрима чи незрима присутність цього питання простежується в будь-якій історіографії. Причому тут йдеться не про слово «геополітика», дискредитоване його користувачами, а про історичний

комплексний зміст, який має бути підведений під теоретичне поняття. Так, Ранке цілком слушно зазначив, що протиставлення «Європа – Азія», яке вперше було сформульоване Геродотом, і як з'ясувалося згодом, протрималося аж до наших днів, є по суті своїй не географічним, а історичним протиставленням¹².

І останній приклад. Меккіндер – із застосуванням характерної для нього мелодраматичної термінології та на тлі існуючих на той час військових і економічних умов – у 1919 р. витлумачив протиставлення між сушою і морем своєрідним потенційним кордоном у Європі, що тягнеться від Любека до Трієста. На його думку, саме по цій лінії проходить кордон між англосаксонським пануванням на морі та російським пануванням на суші¹³. Чи можна в цьому випадку стверджувати, що прогноз цей є чистою випадковістю, і що він не є результатом переходу в історично унікальних умовах метаісторичного географічного параметру у просторове визначення, сповнене – з точки зору історії – політичного змісту? Тоді ж Меккіндер водночас висунув і вимогу про переселення всіх східних пруссів, які перебували під пануванням прусського юнкерства. Він сподівався коштом Німеччини спорудити політично міцніший польський бар'єр проти Азії, а власне, комуністичної Росії, причому думка його рухалася шляхами, що виявилися недоступними для німців, і принесла прогнозований самим Меккіндером результат.

Дозвольте зробити такі два висновки:

1. У рамках загальної теорії історичної науки так звана геополітика має справу з питаннями про детермінанти людської свободи. Існують численні детермінанти соціального, економічного чи політичного характеру, котрі однаковою мірою і вивільняють простір для дій, і звужують його. До таких детермінантів належать позаісторичні, зумовлені географією параметри, залучення яких до переліку питань, котрі ставить

¹² Й досі відкрите і нез'ясоване питання, що викликає неабиякі суперечки, де мають проходити східні кордони Європейського Союзу – по південних схилах Кавказу чи в Криму, свідчить, наскільки безпосередньо географічні параметри можуть входити в політичні розрахунки, і є підтвердженням незаперечного статусу «геополітики» (Доповнення 1999).

¹³ Halford J. Mackinder, *Democratic Ideals and Reality*, New York 1919.

перед собою історія, є необхідним, причому ця необхідність нині – з огляду на екологічну кризу – гостріша ніж будь-коли. В науково-теоретичному плані помилковість, щоб не сказати абсурдність, намагань так званих геополітиків полягала у спробах перетворити ці детермінанти як умови потенційної людської діяльності у письмово фіксовані натуралістичні чи онтологічні закони, що визначають хід історії. Висловлена тут критика, звісно ж, спрямована своїм науково-теоретичним вістрям не лише проти геополітиків або численних пасажів поважної праці Ратцеля, що допускають подвійне тлумачення, а й проти багатьох аналогічних помилок у мисленні, які побутують серед представників нашого цеху істориків і в яких стверджується неминучість певних процесів, зокрема економічного характеру, котру неможливо довести. Жодна подія не стає неминучою від визначення її необхідності.

2. Другий висновок теж носить загальний характер. Геополітика вважала себе практичною наукою, своєрідним політичним консалтингом. До цього можна лише додати, що німецька політика отримувала погані поради, наскільки вона за часів Гітлера взагалі дозволяла консультивати себе. Якщо керуватись раціональними критеріями аналізу географічного та історичного простору разом із його військовим потенціалом, то Гітлерові взагалі не варто було розпочинати війну. Якщо вважати геополітику того часу фактором прийняття рішень, то ці рішення залежали від хибних теоретичних висхідних положень, у результаті яких геополітика взяла на себе зобов'язання з перелицьовування наперед заданих географічних параметрів у чинники впливу, покликані реалізувати нібито закономірні тенденції вже нині, або ж у майбутньому. Розкрити цю хибну думку – означає створити можливість наукового обґрунтування критики ідеології. Але з цього, звісно ж, не випливає висновок, що консультивання політики з боку науки є хибним саме по собі. Відступ сучасних географів на позиції географії культурних ландшафтів чи антропогеографії, щоб в опорі на цей плацдарм здійснювати стратегію просторового планування, чи то з метою створення для нас нових адміністративних кордонів, чи то з метою уможливлення адміністративних одиниць вищого ступеня організації, підтверджує в малому те, що у більших масштабах, зокрема на

рівні Європейського Співтовариства, і далі залишається для нас постійним викликом часу.

Підсумовую сказане однією фразою: питання, фальшиво сформульовані геополітикою, а також її квазіонтологічні висхідні положення по суті своїй орієнтовані на природні параметри можливостей людської діяльності, які й надалі повинні залишатися невід'ємною частиною всякого аналізу історичних і політичних умов.

2

У другій частині хотів би співвіднести наше питання про просторові, метаісторичні та історичні умови з часовим виміром. Для будь-якого простору людських дій приватного чи публічного характеру, пов'язаних зі спогляданням або контактами у сфері міжлюдських відносин чи глобальними взаємозв'язками, природним є наявність часового виміру, що робить простір доступним для досвіду й опанування. Діахронічні параметри, що творять простір досвіду, є такою ж його частиною, як і очікування, які виправдано або ж не виправдано пов'язуються з ним. Близькість чи дистанція, котрі по-різному окреслюють межі простору, можуть ставати надбанням досвіду лише завдяки часу, котрий допомагає освоювати безпосередньо близьке та опосередковане далеке, або прокладає міст до них. Я відсилаю до цих антропологічних набутоків для того, щоб зайвий раз нагадати про динамічні співвідношення між простором і часом як обґрунтовуючий контекст будь-якого людського тлумачення або самотлумачення. Праці Зіммеля, зокрема з його соціології простору, роботи Плесснера, Гелена, Гайдеггера чи Віктора фон Вайцзеккера ставлять перед істориками численні питання, на які ще належить дати відповідь. Тоді б гарне німецьке слово *Zeitraum* (простір часу) залишалося б не лише метафорою, вживаною у хронології чи періодизації, а дало б можливість дослідити взаємозумовленість простору та часу у відповідних історичних контекстах. Тут я хотів би лише запропонувати діахронічний нарис, який, швидше, ставить питання, аніж дає відповіді на них. Те, що співвідношення між простором і часом в історії людства змінювалося з наростаючим прискоренням, стало азбучною істиною. Це простежується на трьох показових кривих часу, аналогом яких щоразу є цілковито різні види простору.

По-перше, процес диференціації у розвитку людських істот відбувається у дедалі більш короткі проміжки часу¹⁴. Порівняно з 5 мільярдами років процесу затвердіння нашої земної кори чи мільярдом років органічного життя на ній 10 мільйонів років мавпоподібної людини є лише незначним часовим відрізком, а 2 мільйони років, протягом яких доведено існування створених своїми руками знарядь, здаються ще коротшою миттю. Поза будь-яким сумнівом у цей період формуючий вплив геологічних і географічних, біологічних чи зоологічних, загалом, метаісторичних параметрів був сильнішим, ніж у більш пізні періоди нашої історії. Людина навчилася використовувати оточуючий її навколишній світ, не маючи змоги розпоряджатися ним. Цьому висновку відповідає й те, що мінімальний простір діяльності роду або племені, що займалися полюванням аби забезпечити достатнє харчування, був набагато більшим і повинен був бути таким, ніж той, що є нині у розпорядженні окремих груп людей. За підрахунками праісториків в епоху давнього і середнього кам'яного віку на одну людину потрібно було декілька кілометрів простору, на якому можна було б добути їжу¹⁵. Мінімальні межі визначалися також і метаісторичними детермінантами, а саме ростом рослин для збирачів або ж шляхами міграції чи слідами дичини, на яку полювали, їхній діапазон мав бути значно ширшим, щоб забезпечити простір дій більший від того, який допускався наступною фазою розвитку. Цей процес триває аж до початку нашого століття і зумовлює витіснення культури мисливців і збирачів, ущільнення простору наших дій, межі якого окреслюються потребами сільськогосподарської чи підприємницької діяльності.

Звідси пролягає шлях до другого етапу, який (на відміну від Бернгайма) можна назвати структурованим періодом нашої історії. Порівняно з двома мільйонами років документально доведеної історії людства, народження самостійних галузей мистецтва і процес їхньої диференціації, як і відкриття смертоносної зброї приблизно 30 тисяч років тому, сталося

¹⁴ Karl J. Narr, *Vom Wesen des Frühmenschen: Halbtier oder Mensch?*, in: *Sacculum* 25/4 (1974), с. 293–324.

¹⁵ *Handbuch der Urgeschichte*, hg. v. Karl J. Narr, Bern 1966, т. 1, с. 236.

протягом порівняно короткого відрізка часу. Запровадження землеробства та скотарства 12 тисяч років тому і, зрештою, розвиток культур високого рівня організації, що базувалися на них, 6 тисяч років тому – знову ж таки на фоні передуючої їм історії – засвідчують дедалі більшу інтенсивність часової насиченості проміжків, упродовж яких виникає щось нове – те нове, що нині стало стабільною передумовою нашого власного життя. Цим часовим проміжкам відповідає здатність людини до організації та членування простору, яка квазістатично, тобто шляхом повтору, уможливила умови всіх наших історій аж до так званого раннього періоду нової доби. На цьому етапі сформувалася структурна модель, яка щонайпізніше до XVIII століття гіпостазує просторово-часову єдність наших високо-розвинених культур з ефектом накладання їхніх взаємовпливів. Можливість оволодіння географічними та іншими метаісторичними параметрами з того часу надзвичайно зросла. Можна навіть констатувати зростаючу інтеграцію метаісторичних параметрів в історію – але, звісно ж, до певних меж, які аж до раннього періоду нової доби ніхто не міг переступити. Здійснювалося регулювання річок, будівництво каналів, спорудження дамб, меліорація й осушення, на віддаль у тисячі кілометрів прокладалися транспортні шляхи, освоювалися та відкривалися для навігації внутрішні водні артерії та морські акваторії. Щільність організації систем зв'язку, пошти і транспорту сягнула своєї максимальної ефективності ще у великих східних імперіях, її не вдалося перевершити ані римлянам, ані монголам під проводом Чингіз-Хана. При цьому не виключено, що існували й варіанти досягнення досконалості, але все це відбувалося зрештою в рамках кінцево окресленого простору можливостей. Швидкості, з якими доводилося долати географічно задані, подекуди розбудовані й технічно поліпшені шляхи, звісно ж залишалися залежними від природних умов. Навіть винахід колеса не зміг підвищити вроджений від природи максимум тягової сили коней чи волів. Вищим досягненням, що залишалося таким аж до порогу епохи індустріального розвитку, були 200 кілометрів, які протягом одного дня вдавалося долати кінним кур'єрам. Ті ж три тижні, з якими доводилося рахуватися ще Цицерону, щоб доправити свого листа адресату в Афінах, потрібні були ганзейському

купцеві, аби його звістка пододала відстань від Данцига до Брюгге, і флорентійському комерсанту, щоб доправити депешу до Парижа. А для транспортування самих товарів, попри те, що вони рухалися швидшим, дешевшим, зате небезпечнішим морським шляхом, потрібно було вдвоє, втриє, вчетверо більше часу, аніж для доставки вістей. Утім, тут можна додати й те, що люди цієї епохи мали й відповідне мірило часу для простору, освоєного ними з точки зору організації та права. Співвідношення «простір – час» принципово стабілізувалось на рівні, який хоча й міг порушуватися війнами – під час яких доводилося пересуватися манівцями або ж повністю перерізалась транспортні шляхи – однак сам рівень протягом наступних 5 тисяч років підняти було неможливо. Це – доба великих імперій, котрі у своїй регіональній відокремленості повсюди вважали себе центром Землі. Ані компас, ані книгодрукування, ані порох, що знали в Китаї, не спонукали китайців до підкорення Тихого океану.

Переходимо до третього етапу. Якщо звузити поле огляду до періоду існування високорозвинених культур довжиною в 6 тисяч років, то знову ж таки можна виявити експоненту кривої часу. В цьому полі лише близько 200 років тому відбулося те прискорення, що визначає самотність світу, в якому ми живемо¹⁶. Світ, що змінює свою форму під впливом науки, техніки та промисловості, починає відтоді зазнавати таких процесів прискорення, що фундаментально змінюють усі відношення в парі «простір – час», точніше кажучи, розмивають їх. Досить назвати лише зростання народонаселення у світі від півмільярда людей у XVII столітті до майже шести мільярдів у 2000 році, який супроводжується концентрацією, започаткованою Європою, завдяки зростаючій потужності науки і техніки, котрі поступово перетворюють нашу земну кулю у замкнутий космічний корабель. Земна куля – космічний човен: метафора чи реальність? Це питання, відповідь на яке від нас вимагає час.

Насамкінець хотів би навести деякі міркування, що характеризують зміни у співвідношенні «простір – час» у межах

¹⁶ Wolfgang Zorn, *Verdichtung und Beschleunigung des Verkehrs als Beitrag zur Entwicklung der modernen Welt*, in: *Studien zum Beginn der modernen Welt*, hg. v. R. Koselleck. Stuttgart 1977, c. 115–134.

виділеного нами третього етапу. Продовжуючи низку наших прикладів, можна сказати, що саме європейські держави ще до початку індустріальної революції прискореними темпами здійснили потужну розбудову комунікаційних мереж. Швидкість подорожування на автомобільних шосе вдалося подвоїти ще до того, як завдяки залізниці день став годиною, а ніч – днем. Швидкісні вітрильники подвоїли швидкість пересування ще задовго до появи пароплавів. Комунікаційні мережі ставали дедалі щільнішими, кількість місць, доступних для пошти, дедалі зростала¹⁷. Рух регулювався розкладами з точністю до годин, перш ніж було запроваджено похвилинний розклад залізничного руху. Здійснювалася уніфікація одиниць виміру часу, правових унормувань плати за послуги, розмірів мита й оплати праці поштових службовців і перевізників. У XVI столітті в Парижі було лише три карети, одна – для короля, одна – для королеви, і одна – для аристократа, який був надто товстим для верхової їзди. Відтепер транспортна мережа стає доступною для всіх, принаймні для тих, у кого є гроші, щоб оплатити її послуги. Зрештою усі ці чинники у своїй сукупності створили можливості для посилення правління, підвищення контролю і кращого нагляду за кожним підданим. Цей комплекс, в основі якого лежать відповідні економічні передумови та умови, можна розглядати як своєрідну парадигму того, що можна назвати денатуралізацією географічно заданого простору. Це – той процес, який відтоді охоплює всі діючі формації у формі держави на нашій земній кулі.

Але індустріальна революція на цьому аж ніяк не зупинилася. Порядкові величини оптимальних форм діючих формацій абсолютно змінилися. Діючі формації залежно від щільності своєї внутрішньої організації можуть бути меншими чи більшими. Відомо, що Португалія у XVI, Голландія в XVII, Англія у XVIII, XIX і навіть у першій половині XX століття могли бути панівними світовими державами, що проходили у своєму розвитку фази хвилеподібного розширення чи звуження на тлі

¹⁷ Поп. і досі не замінимо працю Г. Штефана: *Geschichte der preußischen Post von ihren Ursprüngen bis auf die Gegenwart*, Berlin 1859 (ND Glashütten/Taunus 1976). Поп. також: Schweiger-Lerchenfeld, *Das neue Buch von der Weltpost. Geschichte, Organisation und Technik des Postwesens von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Leipzig o. D. (бля 1900 р.).

зростаючої інтенсивності свого панування на континентальних територіях.

Нині на зміну окремим державам прийшли континентальні блоки, котрі можуть братися до останнього – можливого з військової точки зору – рішення: освоєння величезних територій, від стану економіки в яких залежить більша частина решти населення землі. *Cuius regio, eius oeconomia*. Або точніше: *cuius oeconomia, eius regio*.

Тут виникає запитання, що стосується нашої планети в цілому. Буденне повсякдення мешканців Землі може й справді бути повністю залежним від державних форм організації чи панування громадян або людей, що зазнають їхнього впливу – досить лише згадати демократів у Чилі чи солідарність поляків або палестинців в Ізраїлі, чорношкірих мешканців у Африці, – однак тканина державної організації багато в чому стає проникною. Інакше кажучи: держава та суверенітет нині – на відміну від початкової фази прискорення нашої доби – не збігаються.

Для більшості держав економічна автаркія – що була колись ідеалом меркантилізму – означала б їхню загибель. Повернення до другого етапу описаної нами світової історії коштувало б нескінчених катастроф. Тобто економічні взаємозв'язки охоплюють всю земну кулю попри різноманітні форми політичної організації. Це положення зберігає свою справедливість і стосовно інших аспектів: з військово-технічної точки зору, підкорення космосу, літаки, ракети і супутники вже роблять світ єдиним. Згідно з Юстиніаном, повітря, як і вода належить усім. Це спонукає до глобальних за своїм характером дій. Навіть попри те, що стартові позиції ракет залишаються прикутими на суші до землі, а у воді – до човнів, цілі, яких вони можуть сягати, розкидані повсюди.

Отже, елементи змінюють, так би мовити, свою історичну якість. Водний простір дедалі більше ділиться на окремі території в рамках міжнародного права чи то з метою експлуатації підводних природних багатств, чи то для використання підводного рослинного світу, чи то з метою розведення та догляду в майбутньому за океанськими косяками риби, як у випадку із домашніми тваринами, та забезпечення продуктами харчування. Але навіть якщо вода у ХХІ столітті й буде цілком

поділена на території в сенсі її правової належності континентальним державам, з повітрям цього – всупереч усім суверенним правам – зробити не вдасться. Воно більше ніж будь-яка інша природна стихія засвідчує цілісність нашого життєвого простору, хоч би де проводилися чи проходили кордони поміж державами. І нарешті останнє зауваження: повітря є транслятором нинішньої системи радіо-, теле- і супутникового зв'язку. Таким чином досягається така концентрація просторово-часових відносин, яка пронизує не лише наше повсякдення, а навіть більшою мірою і нашу політику. Події та повідомлення про них дедалі більше, майже цілковито збігаються в часі. У Венеції десь у 1500 році кілька років не бажали усвідомлювати того, що португальці вже відкрили прямий морський шлях до Індії¹⁸, що було економічною загрозою першорядного значення, якої побоювалися неначе катастрофи і про яку воліли не задумуватися. Нині такі вагання та зволікання у сприйнятті подій неможливі. Ми живемо в часи посиленого тиску на нас необхідності сприйняття подій, яка змушує політиків дедалі більше вторгтися на територію майбутнього, наскільки це їм дозволяє простір, розміри якого суттєво стиснулися.

Потреба подібного перспективного планування може бути зумовлена й необхідністю ухвалення рішень, які в разі настання очікуваних подій в ту ж мить, коли надходить звістка про них, можуть зумовити негайні дії у відповідь. Чорнобиль, що добрався до нас повітрям, є лише типовим прикладом взаємозалежностей, що пронизують наш глобальний простір, жити в якому ми приречені.

Отже, я окреслив контури трьох експоненціальних кривих часу, що співвідносяться із цілковито різними просторами життєдіяльності. Перша з них охоплює великі площі, і в ній домінують природні константи. В межах другої зростає можливість розпоряджатися та використовувати метаісторичні умови, в ході історії відбувається освоєння і перетворення природних детермінант людської свободи і простору політичних дій. Виникають міста, імперії і, зрештою, держави, перед

¹⁸ Alberto Tenenti, *The sense of space and time in the Venetian world of the fifteenth and sixteenth centuries*, in: *Renaissance Venice*, hg. v. J. R. Hale, London 1973, с. 17–46, 29 і далі.

якими постає завдання оптимальної організації простору дій без можливості виходу за межі, встановлені природними умовами. Адже існували й імперії, що загинули внаслідок свого непомірного розширення.

Зрештою, було здійснено і нарис третьої фази: прискореного розвитку нашої епохи, який зцементував земну кулю в емпіричне ціле. Те, якого вигляду надати їй сукупністю людських дій, має вирішувати політика, а не географія. Але нагадування істини, згідно з якою природні параметри нашого життя можуть мати довшу чи коротшу часову протяжність, є справою солідної історичної науки, яка віддавна розглядала природу і світ людини як єдине ціле.

Теорія історії та герменевтика

Життя може бути довгим чи коротким. Якщо воно коротке, як у Шіллера, Кляйста* чи Бюхнера**, то біографія містить у собі печать суму, бо життя не дало можливості продовжити її опис. Якщо ж воно довге, як у Канта чи Гайдеггера, з'являється відчуття, що в пізньому періоді їхньої діяльності повною мірою і в усьому своєму розгалуженні присутнє й історичне майбутнє. Що б могли сказати Шіллер у 1813, Кляйст у 1830, Бюхнер у 1848 році – нам ніколи не довідатися. Але те, що міг би сказати стосовно цих років Кант, можна вивести із написаного ним, а те, що хотів сказати Гайдеггер про наше майбутнє, сформульовано у його працях.

Схоже, з огляду на ущільнення часу, біологічне відчуття якого наростає, тривалість віку людини змінює якість життя. У процесі старіння відбувається концентрація досвіду й часу, це відчуття не дано тим, чия біографія обірвалася надто рано. Його можна або примусити себе пережити силою уяви, як це зробив Шіллер, або ж свідомо блокувати, як Кляйст, або ж померти внаслідок наростаючої інтенсивності сприйняття, що перевершує психологічні можливості, як це трапилося з Бюхнером.

На цьому тлі життя нашого ювіляра Гадамера*** є особливим. По мірі старіння він ставав все молодшим і жвавішим. Свою головну працю «Істина і метод» він завершив лише тоді, коли йому виповнилося шістьдесят років, і на її основі набагато ширше ніж досі торкнувся багатьох аспектів, спрямованих у майбутнє та минуле. Отже, ми вже перекинули біографічний місток, що веде до постановки ним найважливішого з наукової точки зору питання: як співвідносяться між собою герменевтика

* Очевидно, йдеться про німецького драматурга Гайнріха фон Кляйста (1777–1811). – *Ред.*

** Автор має на увазі німецького драматурга Георга Бюхнера (1813–1837). – *Ред.*

*** Пропонована стаття була виголошена як доповідь при святкуванні 85-річчя Г.-Г. Гадамера у 1985 р. – *Ред.*

і час? Будь-яке розуміння без поправки на коефіцієнт часу приречене на німоту. Розуміння, хоч би на що воно було спрямоване, чи то на текст, чи то в онтологічному плані на пошуки сенсу людського буття, принципово пов'язане з часом, причому не лише з ситуативним часом або ж з духом часу, які є синхронічним камертоном людини, не лише з послідовністю часового розгортання, зрушеннями в часі; розуміння у трактовці Гадамера демонструє зворотний зв'язок із літературно-історичним процесом відображення реальності, джерела якого неможливо збагнути лише діахронічним шляхом, бо своєрідність цих джерел полягає в тому, що вони можуть бути досягнутими лише у своєму часовому континуумі. Життя Гадамера висвітлює його герменевтичний досвід. Час – це не лише лінійна послідовність апріорних даних – він реалізується у процесі трансформації його у внутрішній досвід того, хто робить цей час своїм внутрішнім надбанням шляхом його осмислення, поєднуючи при цьому в собі всі виміри часу і повністю використовуючи наявний досвід. Створена Гадамером філософська герменевтика і питання про історичні умови причин нашої залежності від процесів розуміння взаємно перехрещуються між собою. Тому герменевтика Гадамера має справу з тим, на що заявляє свої претензії і історична наука, а саме з розглядом передумов можливих історій, себто осмисленням апорій, пов'язаних із минуцністю людини в її зануреності у простір часу.

Питання, поставлене тут, відповідь на яке я – в міру своїх можливостей – спробую відшукати в ході подальших міркувань, звучить так: співвідношення між герменевтикою та історичною наукою.

Герменевтика Гадамера частково явно, частково імпліцитно претендує на те, що охоплює собою всю історичну науку. Історія таким чином на зразок теології, юриспруденції, поезії та їхніх тлумачень перетворюється у підвид осмислення сенсу буття. Згідно з таким підходом людина з її потягом до осмислення не може обійтися без трансформації досвіду історії у смисл буття, без герменевтичного опрацювання набутих досвіду, без якого неможливе її подальше існування.

Відразу ж визнаємо те, що історика як наука про історію і як мистецтво її зображення та переоповідання є частиною

герменевтичного космосу, створеного Гадамером. З огляду на процеси мовлення та вислуховування, що можуть бути опосередковано втілені у формі текстів, історик рухається тією ж платформою, що й інші парадигматичні фігури Гадамерівської герменевтики: теологи, юристи чи аналітики поезії. Отже, можна погодитися з тим, що екзистенційна герменевтика Гадамера гнучко охоплює історію як науку і сама навряд чи може уникнути її благотворного впливу. Той, кому доводиться працювати з мовою і текстами, не може знехтувати претензіями герменевтики на такий статус. Це стосується також історії як науки. Але чи справедливо це стосовно тієї історичної науки, тієї теорії історії, що не займається дослідженням емпіричного доробку минулих історій, а ставить питання про передумови можливих історій? Чи є тексти і мова вичерпним джерелом для встановлення таких передумов? Чи існують і позамовні, домовні передумови, навіть якщо доводиться здійснювати їхнє дослідження у мові? Якщо й справді існує такий тип передумов історії, які не вичерпуються мовою і не відсилають до текстів, то історична наука у гносеологічному аспекті повинна мати статус, який не можна вважати підвидом герменевтики. Такою є теза, яку я спробую надалі обґрунтувати. Для цього я вдамся до двох кроків.

По-перше, я спробую визначити контури такої герменевтики, яка скеровує увагу дослідника на свої домовні ознаки. Робитиму я це шляхом прочитання праці «Буття і час», бо без неї неможливо собі уявити і герменевтику Гадамера. По-друге, я вдамся до порівняльного зіставлення результатів історичної науки, спрямованої на дослідження своєї домовної зумовленості, з точками зору, викладеними в книзі Гадамера «Істина і метод».

1. Historik – теорія історії

Дозволимо собі висловити деякі зауваження, спрямовані своїм вістрям на домовний характер Historik. Як теоретична наука вона, на відміну від емпіричної історичної науки (Historie), займається не історіями самими по собі, прояви яких у минулій, нинішній, а можливо, й майбутній реальності є предметом розгляду та дослідження історичних наук (Geschichtswissenschaften). Теорія історії натомість є вченням

про умови можливих історій. Вона ставить запитання про параметри, які мають бути напрацьовані теоретично і які висвітлюють те, чому відбувається та чи інша історія, що уможливорює її розгортання й реалізацію, чому та яким чином її необхідно досліджувати, зображати чи розповідати. Отже, терія історії орієнтована на двоєдиний характер будь-якої історії, яка має властивість означати і сукупний контекст подій, і їхнє зображення.

У своїй праці «Буття і час» Гайдеггер представив фундаментально-онтологічний нарис, метою якого є закономірне виведення умов можливої історії як досвіду та умов можливої історії як науки з екзистенціального аналізу минушого буття. Основною структурою людського буття стає його сприйняття в часі в обрамленні народження і смерті. Таке сприйняття коріниться в унікальному досвіді минущості (*Endlichkeit*), що може усвідомлюватися лише в очікуванні смерті, або як сказав Інокентій III: ми помираємо, поки ми живемо, і лише коли ми перестаємо жити, ми перестаємо помирати¹.

Втім, при аналізі визначень минущості Гайдеггера впадає в око наявність численних категорій, що допускають антропологічне прочитання та витлумачення, які знайшли своє продовження та поглиблення, попри всі спроби самого Гайдеггера уникнути подібної антропологізації. Так, до його аналізу увійшли такі поняття, як турбота і страх, або ж вирок долі чи історія як фатум, поняття «властивого і невластивого стану», народу, вірності, спадку, вільного існування до смерті і, зрештою, самої смерті, провини, сумління і свободи, – одне слово, політичну семантику цієї термінології неможливо прибрати жодними запобіжними засобами методичного характеру. Той, хто до 1933 року твердив про рішучість, що передує смерті, щонайпізніше після 1945 року неодмінно став жертвою ідеологізації. Сьогодні численні визначення втратили свій блиск, вони звучать плоско, їх обігнав час, а тому вони потребують історичного перекладу, щоб зберегти можливість свого прочитання як фундаментальних онтологічних категорій і претендувати на сталість у часі. Однак тут не йдеться про висвітлення пафосу 20-х років крізь призму критики ідеології.

¹ Innozenz III., *De contemptu mundi*. Lib. I cap. XXIV (Migne, PL 217 Sp. 714 A).

Навпаки, перед нами постає питання про те, чи можна взагалі вважати достатніми наведені вище визначення Гайдеггера для того, щоб розвивати теорію історії, яка б давала можливість вивести передумови можливих історій із фундаментального визначення минуцості та історичності (*Geschichtlichkeit*). І саме їхня недостатність здається мені очевидною.

Людина як «буття» (*Dasein*) не є відкритою назустріч тим людям, що оточують її, – тематика, піднята Льовітом (*Löwith*) і не позбавлена дискусійності. Історичні часи не є ідентичними і не можуть бути цілком виведені із сукупності екзистенційних модальностей, що діють стосовно людини як «буття». Історичні часи завжди є міжлюдськими за своєю конструкцією, в них завжди йдеться про одночасність неодночасного, про різніювальні дефініції, котрі містять у собі свою власну минуцість, яку неможливо пояснити «існуванням».

Тому насамперед я хотів би розширити категоріальний діапазон. Особливо важливим я вважаю доповнення дефініцій минуцості в аналітиці буття Гайдеггера, щоб сфокусувати увагу на уможливленні дійсних історій. Центральна опозиційна пара у Гайдеггера: прихід у світ (з емпіричної точки зору – народження) та фаза, що передує смерті (з емпіричної точки зору – неминучість смерті), може бути доповнена іншими дефініціями-опозиціями, котрі чіткіше, принаймні інакше, окреслюють часовий горизонт нашого досвіду минуцості (*Endlichkeitserfahrung*). Оскільки йдеться про категорії, котрі можуть бути поширені на історичну антропологію, нас тим більше не повинен непокоїти той факт, що, хоча можливість антропологічного прочитання та тлумачення категорій Гайдеггера як таких і пробуджувала інтерес до теорії історії, однак була недостатньою для її обґрунтування. Адже передумови можливих історій неможливо достатнім чином обґрунтувати, послуговуючись такими поняттями, як походження, спадок, вірність, призначення, народ, доля, турбота чи страх.

Я спробую скористатися п'ятьма категоріями, добре відомими кожному, які у формі опозиційних пар є цілком придатними для того, щоб тематизувати такі базові часові структури можливих історій.

1. Щоб стати передумовою історій, центральна дефініція Гайдеггера «фаза, що передує смерті», має бути доповнена

категорією «можливість загибелі». Історії людей позначені не лише їхніми намаганнями вирішити завдання, пов'язані з необхідністю вижити в межах горизонту неминучої смерті. Це прагнення можна простежити від орд збирачів та мисливців і аж до епохи ядерних супердержав, коли боротьба за виживання є водночас загрозою смерті для інших або – ще більше – через існування інших. Ця загроза, як відомо, може стримати застосування насилля. Ризик виживання по суті своїй таїть у собі можливість взаємного винищення відповідно організованих людей з міркувань того ж таки виживання, а моментами ці люди можуть навіть бути впевненими в необхідності такого взаємного винищення. «Кавалерійська атака в одному відношенні є цілком подібною до буденного життя. Якщо ти живий і здоровий, міцно сидиш у сідлі, впевнено управляєш конем і можеш скористатися своєю зброєю, то твій противник здебільшого волітиме не ставати в тебе на дорозі. Але як тільки ти загубиш повідок, випустиш зброю, дістанеш поранення сам, чи якщо буде поранено твого коня, вороги в ту ж мить кинуться на тебе». Так Черчилль описує одну із останніх битв кіннотників у Судані, учасником якої він був сам. «(Моїх побратимів), що застрягли в гущі ворогів, хапають з усіх боків, колють списами і рубають шаблями, стягують з коней, після чого знавіснілий ворог рве їх на шматки»².

Користуючись риторикою Гайдеггера, можна цілком стверджувати, що взаємне винищення за своїми причинами є ідентичним фазі передування смерті, якщо вести мову про буття як історичне буття. Тому збереження, дотримання миру чи його досягнення після війни по праву вважаються історичним здобутком.

Хоч би до яких історичних проявів ми зверталися з плином часу, щоб дослідити всі форми можливих воєн і можливого миру, мистецтво і підлість, що стоять за ними, без здатності знищувати собі подібних, без спроможності насильно вкорочувати можливу тривалість життя інших, не існувало б і відомих всім нам історій.

2. Слідом за опозиційною парою «неминучість смерті – можливість убивства» слід назвати наступну опозицію: «друг –

² Winston S. Churchill, *My Early Life*, нім. мовою в: *Weltabenteuer im Dienst*, Hamburg 1954, с. 122.

варост». Без ми, об'єднано, відємо, що ця понятійна пара порушена на
тій самій політичній контекстом, що й книга Гайдеггера
«Буття і час», і завдяки якому вона набула того своєрідного і
спіквучного часова забарвлення, що уможливило спольовані
прочитання цього тексту як історичного. Але незалежно від
політичної та ідеологічної гостроти цих термінів і можливості
їх світоглядного використання, слід з усією ясністю усвідомити
одне: отозначна пара «друг – ворог» є сутю формально озвучує
тільки певні характеристики, що постійно проступають крізь усі
історії людської самоорганізації. Хоч би хто з ким воював в
історії насправд – греки з варварами, чи греки з греками,
християни з язичниками чи християни з християнами, хоч
би під якими гаслами формувалися сучасні спільноти діючих
суб'єктів – під гаслами гуманізму, коли боротьба ведеться проти
супротивника, що зрадив людську плоть, або під гаслами
класової свідомості з метою знищення класових відмінностей
узагалі – імпрізне розторгання в його ідіохронічній часовій
послідовності: вторапу має своєю передумовою наявність
отозначної пари «друг – ворог». Із категоріального погляду в
цьому випадку можна говорити про формальну отозначію,
достатню для будь-якого семантичного наповнення, тобто про
своєрідну трансцендентальну категорію можливих історій.
І навіть той, хто по мудрості своїй або керуючись пошуттями
гуманізму чи християнською заповіддю про любов до ворога,
наволює на дотримання цієї заповіді, той, хто в душі вчення
Макиавеллі висуває вимогу про самозбереження людини на
Землі, а отже, навіть той, хто вважає себе послідовником
християнської заповіді «возлюби ворога свого», неминує
відштовхується від понятійної пари «друг – ворог». Як екзистенціальні
дефініції ці категорії є надто жорсткими, а тому не
можуть трактуватися виключно з позицій ідеології. Ворог і друг
містяться усобі часові дефініції майбутнього, в межах яких буття
з метою смерті повсякчас може поступатися місцем буттю з
метою вщівства. Той, кому знайомий рухомий кордон між
Ірайдом і Ліваном, або той, хто перебирає комбінації мож-
ливих рішень за зеземим словом у Женеві, де йдеться про
озвіроєння, той добре знає, що однієї критики ідеології
ін достатньо для того, аби запобігти можливості того чи того
екзистенційного наповнення і заповнення екзистенціальних

категорій. Вже у самому по собі факті визнання іншої людини ворогом, а не уособленням зла, що підлягає знищенню, криється надія на мир. І навіть тому, хто сприймає принагідну необхідність розмежування на друзів і ворогів і пов'язане з нею наростаюче внутрішнє напруження як надмірну вимогу і волів би уникнути цієї необхідності, навіть такій людині доведеться усвідомити, що вона має справу з таким екстремальним випадком, який завдяки своїй потенційній повторюваності може бути передумовою прийдешніх історій.

3. За різким загостренням, звісно ж, криється ще одна, абстрактніша опозиційна пара, а саме протиставлення «зовнішній світ – внутрішній світ», що формує просторову спадковість історії. Гайдеггер з'ясував, що просторовість буття за своїми витокami є тим же, що й «у-світі-буття» (in-der-Welt-Sein), а теорія історії має доповнити це визначення в тому дусі, що будь-яке історичне буття членується по лінії «внутрішній – зовнішній простір». Не існує жодного соціального чи політичного діючого буття, яке б не формувалося шляхом винесення за свої межі інших форм діючого буття. Якщо всі люди є людьми, а це залишається незаперечною істиною, то з історичної точки зору вони виконують цю функцію щоразу по-різному. Не існує історії кохання, яка б не породжувала внутрішні та зовнішні зв'язки, напрута між якими і є її рушійною силою. Та ж опозиція між зовнішнім і внутрішнім зустрічається у всіх історіях, учасниками яких є набагато вище організовані і структуровані діючі спільноти, чисельність яких значно перевищує дві особи. Будь-якому внутрішньому чи зовнішньому зв'язку притаманні визначення меж із різним ступенем глибини їхньої ієрархізації, завдяки яким і виносяться судження про те, що є зовнішнім, а що – внутрішнім. Удіахронічному аспекті просторові параметри, як і їхня цілісність, розмір або межі, можуть, звісно ж, змінюватися. Так само змінюються і конфлікти, які стали причиною відповідного територіального межування з метою врегулювання цих конфліктів або розв'язання яких досягається зміщеннями цих меж.

Епохи всесвітньої історії з точки зору змісту можна було б визначити залежно від співвіднесення між зовнішнім і внутрішнім, починаючи з кочівників і мисливців і закінчуючи комплексними організаційними формами високорозвинених

культур аждо сучасного світового порядку в його суперечливому розмаїтті. В нинішній ситуації кордони, схоже, набувають осмотичного характеру з огляду на зростаючий тиск сукупності економічних і технічних взаємозалежностей та посилення взаємозумовленості всіх діючих спільнот на нашій планеті. Однак осмотичні кордони все ж залишаються кордонами, за непроникністю яких сьогодні в політиці пильнують навіть суворіше, ніж будь-коли. Саме багатошаровість територій з їхніми взаємними сегментами перетину не відмінняє, а радше вимагає наявності такої фундаментальної категоріальної опозиції, як «зовнішнє – внутрішнє». Найчіткіше це можна показати на прикладі військових союзів у формі мультитериторіальних організацій на сході та заході. Самої по собі глобальної взаємозалежності, що породжує біологічно й технічно комплексні та багатошарові території та через екологічні причини проникає аж до рівня рахунків на опалення, недостатньо для стабілізації неполітичних територіальних формувань.

Одним із різновидів встановленої вище опозиції «внутрішній – зовнішній» є протиставлення між публічністю і потаємністю (закритістю) із логічно неминучим взаємним переплетінням своїх протичленів. Ця опозиція є також однією зі структурних передумов можливих історій, хоч би про що йшлося: про ритуали ініціації в культових спільнотах, профспілкові союзи чи об'єднання за економічними інтересами, політичні процеси, пов'язані з виборами (а також умови їхнього фінансування), чи органи, які мають повноваження на ухвалення рішень у внутрішній або зовнішній політиці. Будь-яка таємниця вже по самій своїй суті (*per definitionem*) окреслює межі простору публічності, будь-який інституційно усталений простір публічності, у свою чергу, породжує нові закриті території з метою подальшого здійснення політики. Тут діапазон дії сягає від політики ООН і до найнижчих щаблів. Публічність діяльності цих інститутів на засадах станового плюралізму неминуче зумовлює появу таємних форумів для обміну думками представників організованих груп, які мають передувати офіційним засіданням, щоб забезпечити їхню роботу. Таким чином, усім зовнішнім і внутрішнім зв'язкам, метою яких є окреслення меж публічності та закритості, притаманний своерідний часовий коефіцієнт дії, ефективність якого може

бути більшою або меншою. Інакше неможливо забезпечити *безперервну дієздатність учасників процесу*. Звісно ж, дозування взаємовпливу може варіюватися. Визначення межі, що пролягає між відкритістю та закритістю в західних демократіях, є набагато проникненішим, воно забезпечує еластичність, потрібну для взаємної їхньої збалансованості, однак зумовлює і уповільнення темпу їхньої діяльності. Закритість кордону у сфері комуністичних режимів слугує головним чином для того, щоб гарантувати функціональну керованість суспільства непрозорими внутрішніми плановими рішеннями органів ЦК. У цьому випадку дії можуть бути швидкими, але залишатимуться відповідно *негнучкими та закостенілими*.

Навіть моральний тест на публічність, якого вимагає Кант для раціональних правових урегулювань, не може запобігти наявності зворотного зв'язку між можливістю здійснення змін і таємними фазами їхнього планування. Інакше будь-яка реформа була б приречена на поразку лише з огляду на ті принципи, заради яких нею займаються. Історія пруських реформ* є добрим прикладом того, що принципи лібералізації, попри свій публічний характер, могли бути втіленими у практику лише тому, що до процесів ухвалення рішень не допускалась громадськість, яка займала панівне політичне становище і серед якої домінували представники аристократичних станів, аж доки не розпочалася сама реформа в ім'я майбутнього суспільства. Якби в економічному реформуванні ще на стадії планування взяли участь старі суспільні стани, реформа взагалі б не відбулася.

Той, хто висуває постулат про дискусію, позбавлену насилля, робить це, абстрагуючись від часу, що є неможливим саме з огляду на релевантні для суспільних дій дефініції, які окреслюють межі між відкритістю та потаємністю. Таким чином, опозиція «таємне – публічне» є специфічним варіантом втілення опозиції «зовнішнє – внутрішнє» і теж належить до структурних передумов можливих історій. Вони перебувають

---

* Йдеться про т.зв. «Великі реформи» у Пруссії 1807–1810 рр., проведені під керівництвом К. фон Штайна, К. фон Гарденберга та ін. Серед них найважливішими були: зміни в системі державного управління, створення міністерств, звільнення кріпосних селян (жовтневий едікт 1807 р.), реформування військового відомства і створення системи освіти. – *Ред.*

під тиском часу, що з метою послаблення чи уникнення викривлень примушує щоразу по-новому проводити і сприймати межу між публічним і таємним. «Вотергейт» став кримінальним проривом цього бар'єра.

4. Аналіз минущості, за допомогою якого Гайдеггеру вдалося освоїти горизонти часу і історичності, щоб узагалі показати історію як можливість, потребує ще одного розмежування. Так звана «поява на світ», котра – попри притаманні їй тваринні асоціації – означає примусове примирення із власним буттям, а з емпіричної точки зору – народження, і яка є точкою відліку життя і смерті, ця форма минущості, із фактичного і наперед заданого існування якої можна вивести усвідомлення часу, сама потребує диференціації, аби вживатися для обґрунтування можливих історій. Я пропоную категорію «генеративності» (*Generativität*), наскільки таке штучне слово можна вважати прийнятним. Ханна Арендт у цьому ж сенсі говорить про «здатність бути народженням» чи «натальність» (*Natalität*). Із біологічної точки зору йдеться про природний статевий поділ, що є джерелом появи дітей. На ньому ґрунтується та антропологізація, яка перетворює зоологічну заданість у загальнолюдську дійсність. Тут завдання полягає в тому, щоб показати, як стосунки «чоловік – жінка» через категорію генеративності ведуть до співвідношення між батьками та дітьми, між поколіннями. Генеративності як трансцендентальному визначенню в емпіричному аспекті відповідає статевий поділ людства, втім, як і існування та діяльність поколінь в їхній діахронічній послідовності. Генеративності притаманна та минущість, яка є часовою передумовою безперервного породження нових історій із самої себе. Неминуче чередування в часі поколінь із властивими йому фактичними і часовими сегментами перетину та взаємного накладання зумовлює щоразу нові винятки, діахронічні та синхронічні дефініції зовнішнього і внутрішнього, народження раніше чи пізніше блоків досвіду, специфічних для представників певного покоління. Без цих винятків історія немислима. Зміна поколінь і зсуви у відносинах між ними є формуючими елементами кінцевого у часі історичного горизонту, в якому відбуваються історії, завдяки постійним зміщенням та взаємодії поколінь. Досвід містить у собі відиток самобутності поколінь, а тому

він не може передаватися безпосередньо від одного покоління до іншого.

Рушійною силою студентських виступів наприкінці 60-х років минулого століття стало перше покоління, яке не було свідком Другої світової війни. Натомість це покоління зіткнулося з досвідом своїх батьків, що жили в часи нацистського режиму або свідомість яких формувалася саме в цих умовах. Розлам між поколіннями у формі незримих докорів був наперед запрограмованим, конфліктний потенціал втілювався у розрив між поколіннями, який з урахуванням цієї обставини піддається змістовному історичному тлумаченню. Лише структура докорів, покладених в основу цього конфлікту поколінь, як виявилось, не мала прямого розв'язання.

Отже, існує дві можливості декодування історій, наявних у дійсності, відповідно до того, чи вдалося подолати злам, запрограмований зміною поколінь, чи ні. Досить згадати ритуалізацію зміни поколінь, метою якої є намагання впорядкувати входження у так званий світ дорослих шляхом конфірмації чи випробувань, тобто шляхом входження в нову систему зовнішніх і внутрішніх зв'язків. Або згадаймо інституційні форми, що спочатку виростили із проголошень особистої клятви, щоб із кожним підростаючим поколінням оновлювати ідентичність об'єднань суб'єктів діяльності. Або ж пригадаймо регулярні акти виборів із метою політичної інтеграції змін у досвіді наступного покоління у формі демократичної системи. Чи звернімося подумки до інституту емансипації, ітеративна структура якого сама по собі уможливорює сталість і зміни. Було б помилкою вважати, що емансипація з її зумовленістю відповідним поколінням зможе колись сягнути кінцевого і загального стану. Зрілість сама по собі не піддається онтологічному увічненню або змістовній предметизації. Зворушливий афоризм «не вір тому, кому за 30», яким так гордилися студенти, може бути істинним лише в тому разі, якщо через десять років він змусить тих же студентів визнати свою неправоту.

З погляду «встановлення часу» (*Zeitigung*) поколінь будь-яка емансипація політичного, правового чи соціального характеру може бути реалізована лише за умови її повторюваності як формального акту, неможливості її увічнення чи письмової

фіксації або закріплення, наприклад, як мети, що є результатом безпідставної віри.

Звичайно ж, запрограмовані генеративністю розлами досвіду можуть стати причиною насильницьких змін, однак це питання історії фактів, можливість і форми втілення якої визначаються генеративністю.

5. Сюди ж слід віднести ще одну опозиційну пару, яка хоча й видається давньоєвропейською старожитністю, все ж зберігає формальні ознаки і пояснювальну силу, що притаманні всім згаданим досі категоріям. Йдеться про поняття «пан» і «слуга». Платон наводить шість різновидів зв'язків, на основі яких виникають залежності, що породжують відносини панування у сфері політики, але з таким же успіхом можуть ставати причиною політичних конфліктів. Лише один зв'язок, в основі якого лежить життя за законами, він визначає як ту залежність, яка за своєю природою не може спричинити гетерономних зазіхань чи конфліктів. Із формального погляду йдеться про зв'язки «верх – низ». Вони також належать до дефініцій минулості, без яких, незважаючи на всі майстерні досягнення політичних форм самоорганізації, неможливі історії. Одним із її проявів є відносини панування сильного над слабким. Діалог Мілоса у Фулідіда без сумніву знову пролунав у Москві, коли Дубчек спробував врятувати свободу Праги. Емпіричними методами можна показати, хто з учасників діалогу між жителями Афін і Мілоса, Москви і Праги був зверху, а хто – знизу. Висновок про те, що в гру щоразу вступають нові залежності, навіть якщо це трапляється з метою опанування кінцевими умовами можливих історій, нічого не міняє по суті. Деспотія і тиранія, як очевидні для всіх форми безправ'я, є лише екстремальними проявами, які сигналізують небезпеку, що є можливою, але не є необхідною доти, доки ієрархічні відносини уможливають водночас зміну і поворот у розвитку, засновані на авторитеті, звичаях чи традиціях або ж угодах чи праві. Будь-яка революція, що насильницьким шляхом змінила силові відносини, породжує нові силові відносини. Щоправда, їхня легітимність може бути новою, іншими, можливо, навіть кращими, можуть стати і правовідносини, проте ще ніколи нічого не вдавалося змінити у вічному повторі організованих по-новому і врегульованих у сенсі права форм залежності в

межах зв'язку «верх – низ». Навіть угода між рівними вимагає політичного насилля з метою стабілізації відносин.

В чому ж полягає спільність наведених п'яти опозиційних пар, які може запропонувати теорія історії? Слідом за Гайдеггером тут можна говорити про екзистенціальні дефініції, тобто до певної міри про трансцендентальні категорії, в яких криються можливості історій, але які самі по собі не дають можливості достатнього описання конкретних історій. Цей каталог категорій націлений на емпіричне підтвердження, але не спроможний охопити все розмаїття історій, що відбуваються насправді. Завжди в гру повинні вступити додаткові умови, щоб надати історії її реального характеру, хоч би яким він був за своєю конструкцією.

Може виникнути питання, для чого взагалі необхідно звертатися до мінімальних трансцендентальних умов? Згрупувавши їх в опозиційні пари, можна показати структури минулості, які шляхом взаємного виключення породжують ту напругу відповідного часу, що є неминучою ознакою відносин між спільнотами діючих суб'єктів або всередині цих спільнот. Історії відбуваються лише завдяки тому, що закладені в них можливості сягають далі, аніж можливості їхньої реалізації згодом. Цей «надлишок» можливостей потребує свого відпрацювання, щоб отримати змогу здійснити щось «у часі». Тому й потрібні дефініції у формі опозиційних пар, бо вони про-ростають тою часовою плінністю, в обрії якої розгортаються чвари, конфлікти, злами, непослідовність і зміни, що не мають ситуативного розв'язання, але у розв'язанні яких у діяхронії змушені брати участь усі дієві сили, хоч би до чого ця участь вела: продовження роду чи загибелі. Друг – ворог, батьки – діти, чередування поколінь, Раніше або Пізніше, напруга між верхом і низом, як і напруга між зовнішнім і внутрішнім чи відкритістю та потаємністю – ось конститутивні елементи виникнення, перебігу та інтенсивності реалізації історій.

Досі ми мали справу з теоретичним нарисом із притаманною йому певною плакативністю, покликаним скерувати екзистенціальний аналіз Гайдеггера в те русло, що залишилося непомітним для ока цього дослідника, а саме в русло осмислення потенційних передумов історій, тоді як Гайдеггер задовольнився лише категорією історичності. Ця категорія

поставила релятивістський досвід історизму на основу позитивного і довговічного осмислення, однак не дала можливості трансцендентального обґрунтування розмаїття тих історій, що відбуваються насправді.

2. Теорія історії та герменевтика

У своєму нарисі про теорію історії я свідомо оминув одну категорію, яку – з огляду на нашу тематику – по праву саме і сподівається почути наш слухач, а саме, категорію мовності. Відштовхуючись від вчення Гайдеггера, але водночас і перевершуючи його, Гадамер – не в останню чергу завдяки своїй гуманістичній і науковій величі – помістив цей параметр у центрі своєї філософської герменевтики. Ще Дільтей та Гайдеггер відвели цьому традиційному герменевтичному колу розуміння письмового й усного слова, згідно з яким його осмислення щоразу вимагає частини і цілого як нерозривно взаємозумовлених елементів, місце однією сходинкою нижче. Людське існування є історичним буттям, бо споконвічно було спрямоване на розуміння світу, що у мовному відношенні втілюється і фіксується в одному й тому ж акті. Зворотний зв'язок будь-якого досвіду, що існує у світі, із тлумаченням цього світу має таким чином ті ж витoki, що і його уможливлення в мові, а тому, як і кожна мова, є історичним по суті. Отже, герменевтика є вченням про екзистенціальну вплетеність у те, що можна назвати історією, яка стала можливою та опосередкованою завдяки мові, вченням, що передує всяким науковим розгалуженням або напрямкам чи методичним підходам. У Гадамера насамперед ідеться про історичну істину, метод відіграє при цьому вторинну роль. Назва «Істина і метод» уводить читача в оману, що носить продуктивний характер. Сполучник «і» поєднує істину і метод не як чоловіка та жінку. Але метод не є й продуктом карбування істини на кшталт геллера чи пфенніга. Тут можна радше вдатися до такого порівняння: в рамках загального вчення про клімат знаходить своє місце і локальна злива.

Герменевтика як учення про розуміння має, таким чином, історико-онтологічний ранг, а мовність є внутрішньо притаманним їй способом реалізації, що не піддається методичному опредмечуванню. Без цього способу заданої наперед мож-

ливості освоєння навколишнього світу за допомогою досвіду (Welterfahrungsmöglichkeit) неможливо собі уявити буття людини, що передує всім наукам. Таким чином визначення відносин між герменевтикою та терією історії поза будь-яким сумнівом постає в цілком новому світлі.

Що ж є прикметною ознакою того категоріального проекту, за допомогою якого, як було показано вище, теорія історії окреслює трансцендентальні умови можливих історій? В ньому неодмінно йдеться про дефініції, метою яких є до- і позамовні структури. Адже щоразу, коли йдеться про такі абстрактні формальні визначення, як верх чи низ, зовнішнє чи внутрішнє, досі – потім, чи конкретніші формальні визначення на кшталт: друг і ворог, генеративність, пан і слуга, відкритість і закритість, – маємо справу з категоріальними дефініціями, орієнтованими на способи буття, які хоча й повинні знайти своє опосередковане вираження у мові, однак не розчиняються цілком у мовному середовищі, а зберігають свою самотність. Отже маємо справу з категоріями, котрі сконцентровані на способі здійснення можливих історій, які лише провокують те, що можна назвати розумінням та осягненням. Отже, герменевтика виявляється практично приреченою реагувати на події, теоретично наперед визначені теорією історії. Остання, якщо говорити простіше, відсилає до контексту подій, до кінцевих формацій, зокрема й у позамовній сфері, а герменевтика – до їхнього осмислення. В цій відповіді без сумніву щось є, але вона занадто проста, щоб бути істинною.

Тому насамкінець ще раз поставимо питання про мовний статус категорій, котрі були використані в нашому описанні трансцендентальних умов можливих історій. Ймовірно застереження герменевтики можна було б собі уявити так: названі опозиційні пари можна виявити лише у мові. Отже, окреслений нами тип теорії історії є лише мовним фрагментом, одним із аспектів мови, одним із багатьох мислимих варіантів теорій історії. Або ж маємо теорію історії, спрямовану на ті метаісторичні умови, які є спільними для людей і тварин. Це не та теорія історії, яку можна вивести з категорій праці та поділу праці, як у Маркса. Герменевтичне осмислення та розуміння появи тієї чи тієї теорії історії можливе лише на тлі її мовної генези. Там, у потоці історичних переказів, плавають

уламки текстів, теоретичні пересувні декорації, що народилися з літературно-історичного осмислення політичної теорії від Платона до Карла Шмітта, і уявімо собі бідного історика, що стоїть на березі цього потоку, або вважає, що стоїть на ньому, і вибирає для себе із уламків потрібні шматки, щоб у нових теоретичних обладунках продовжити своє плавання в потоці подій.

Попри всю фальш метафорики це описання не позбавлене крихт істини. Воно й справді є доречним з точки зору мовного походження, успадкування мови чи критичного осмислення попередніх традицій письмової теорії історії або інших споріднених із нею дефініцій, пропущених крізь призму сталості та безперервності. Але запропонована для прикладу в цій роботі теорія історії за своїм змістом не стає автоматично підрозділом герменевтики лише з огляду на мовну генезу історичної теорії та можливість уявити собі цю теорію як мовну відповідь на задане наперед запитання.

Наукове завдання теорії історії полягає і в аналітичному усвідомленні того, що зроблено нею, щоб дати лад хаосу історичних висновків та набутків донаукової історії. Історія сама по собі, якщо взяти на озброєння цю ідеологічно насичену лексему, є нерозумною, розумним є принаймні її аналіз. Отже, важливим видається насамперед те, чи стають предметом історії імовірнісні структури історій, на які власне й спроможне реагувати вчення про її розуміння? Навіть якщо, скажімо, вдасться показати те, як історик прийшов до своєї теорії історії, це ще нічого не скаже про можливість застосування її результату до задуманого наперед висновку, або інакше кажучи, про те, чи вдалося йому зримо показати істину та забезпечити можливість її методичного контролю. Середовище мовної генези не є вирішальним чинником для висновків, набутих шляхом мовного пошуку. В усвідомленні різниці між мовою і реальним станом речей лежить основа для пізнання.

Визначення співвідношення ще більше ускладнюється, якщо врахувати, що для взаємного відображення свого статусу і герменевтика, і теорія історії неминуче мають відсилати дослідника до свого мовного характеру.

Покладемо в основу своїх міркувань дві сильні тези, яких неодмінно дотримується Гадамер і яким притаманна неабияка

пояснювальна сила. По-перше, Гадамер твердить, що досвід пізнання світу, хоча й уможлиблюється та опосередковується мовою, проте ніколи не є сам по собі мовним процесом і не вичерпується лише мовою. Навпаки, в ході будь-якого мовного освоєння навколишнього світу йдеться насамперед про предмет, що виражається мовними засобами. Отже, і предмет теорії історії залишається у сфері загальної герменевтики. Але у своїй полеміці з Габермасом та Апелем Гадамер іде ще далі: він наголошує на тій невлмовимості, недосяжності смислових параметрів, які історія нав'язує всьому процесові розуміння і які ставлять її вище будь-яких намагань герменевтики. «Вона по суті справи виводить на поверхню істинну герменевтичну тематику. Герменевтика набуває своєї легітимності цілковито в досвіді історії»³. Вищість того, що є предметом процесу розуміння, неможливо компенсувати жодним тлумаченням. Тоді тематика теорії історії була б особливим випадком, над яким би марно билася будь-яка мова.

По-друге, Гадамер наголошує на тому, що навіть у методично вужчих рамках наук, пов'язаних текстами та їхніми тлумаченнями, ставлення істориків до джерел доволі виразно відрізняється від ситуації, що існує у споріднених гуманітарних науках, які теж пов'язані з роботою над текстами. В колі наук, які займаються інтерпретацією текстів, історична наука посідає ранг, що є вищим від усіх герменевтичних прийомів. Коротко пояснимо цю думку.

Всі юридичні, теологічні або філологічні підходи мають одну спільну рису: вони визнають за текстом його споконвічне становище, котре, так би мовити, не підлягає сумніву.

Тлумачення законів впорядковує історію відповідного випадку таким чином, щоб факти могли бути підведені під формулювання закону, аби створити можливість для справедливого вироку суду. Юридичний випадок, який підводиться під відповідний закон, втілюється в мові інакше, ніж тоді, коли йдеться про висвітлення його у психологічному чи соціально-історичному аспекті. Зворотний зв'язок із текстом закону задає форму історії випадку, орієнтовану на ухвалення рішення й

³ Hans-Georg Gadamer, Replik, in: Hermeneutik und Ideologiekritik. Theorie – Diskussion, Frankfurt am Main 1971, с. 302.

легку в застосуванні. Отже, текстові закону притаманна регулятивна функція у витлумаченні історії, підпорядкованій йому. В інших аспектах той самий випадок, який покладено в основу звинувачувального вироку, з точки зору психології, моралі чи критики ідеології може бути свідченням відсутності вини, яке на противагу тлумаченню законом має право на існування.

Якщо в результаті змін у політичних і соціальних умовах відбувається зсув у тлумаченні законів, тоді тлумачення текстів поспішає наздогнати історію. Повинні існувати фактори, що передують зміні аналізу процесів розуміння та застосування. І якщо правосуддя внаслідок творчого підходу і змін висвітлює той чи той випадок, що суперечить існуючій досі інтерпретації закону, тоді сильніше виявляє себе саме продуктивний компонент, що є результатом реакції на розвиток історії, переважаючи при цьому тлумачно-рецептивний компонент, що досі практикувався в юридичній герменевтиці. Але саме рішення про необхідність нового тлумачення тексту чи навіть зміни закону у зв'язку з появою нового комплексного змісту, будучи продуктивним актом, належать насамперед до сфери теорії історії як її теоретичний фундамент і меншою мірою до герменевтики. Саме Гадамер висуває тезу про те, що історія розгортається незалежно від волі людей. Отже, мовному розумінню, що має своїми витокami заданий текст закону, мають передувати процеси осмислення історії, точніше кажучи, історичних зрушень, що знаходять згодом своє відображення в нових законах чи в докорінно новому витлумаченні старих текстів.

На тлі юридичних текстів теологи та філологи ще дужче залежать від статусу джерел, що використовуються ними. Теолог залишається пов'язаним словом Божим, що являє себе в Біблії. І навіть попри слів Ніцше про те, що Господь, перед тим як надиктовувати текст Нового Завіту, недостатньо вивчив грецьку мову, навіть усупереч цьому текст Одкровення зберігає свою догматичну експресивну силу. Щоправда, предмет Біблії може розглядатися з позицій історичного релятивізму або переосмислюватися відповідно до нових викликів, однак Біблія як текст Одкровення зберігає свою унікальність, на яку безпосередньо повинен реагувати кожен віруючий.

Філолог теж напевне демонструватиме схильність до надання відредагованому і прокоментованому ним текстові своєї власної ваги, яка ще більше зростає, коли мовна форма набуває самобутніх і неперевершених рис поезії. Предмет, озвучений у мові, залишається підпорядкованим своїй мовній формі.

Інша річ – історик: він в основному використовує тексти як свідчення, щоб видобути з них дійсність, закодовану в цих текстах. Отже, його предметом – порівняно з іншими дослідниками текстів – є насамперед комплексний зміст, котрий в будь-якому разі є позамовним попри той факт, що конституюється лише завдяки мовним засобам. Це звучить майже як іронія. Історик у колі гуманітарних наук, якщо порівнювати його з теологом чи філологом, демонструє меншу залежність від текстів. Його тексти, що завдяки постановці питань перетворюються на джерела, завжди носять характер посилань на ту історію, про пізнання якої щоразу йдеться.

Написати історію якогось періоду – означає сформулювати висловлювання, які ніколи не могли бути озвучені в цей період. Дати нарис історії з точки зору економічних умов – означає спробувати здійснити аналіз чинників, які неможливо вивести з будь-якого джерела.

Коли теорія історії фіксує умови можливих історій, вона відсилає до довготривалих процесів, які в чистому вигляді неможливо віднайти в жодному з текстів і які радше провокують виникнення текстів узагалі. Вона відсилає до нерозв'язних конфліктів, розламів, перервностей, елементарних типів поведінки з можливістю їхнього взаємного блокування, мовне позначення яких вже саме по собі є певною формою раціоналізації, навіть якщо висловлені, підняті дослідником чи породжені мовою різновиди комплексного змісту є цілковито нераціональними. Мовна нісенітниця може бути розкрита мовними засобами. Але нісенітниця у мовній формі, джерелом якої є мотиви та спонукальні підстави, що перебувають за межами мови, може потрапляти до сфери раціонального спостереження лише за умови процесу додаткового перекладу. Таким чином досягаються, але не долаються межі безглуздя.

Проілюструємо цю думку на одному прикладі. Існує сумнозвісний, більш-менш відомий усім текст: книга Гітлера «Майн

ме слово слухачу; ідея до мови

кампф». З точки зору мовного вислову з цього тексту можна зробити висновок про те, що знищення євреїв було можливим девізом дій прийдешньої політики. Слова, в їхньому буквальному розумінні, не залишають жодних сумнівів у цьому, якщо і справді не сприймати текст радше як памфлет антисемітського змісту. На перших порах.

Відтак наступна історія, що призвела до появи Аушвітца, не є неминучим похідним результатом «Майн кампф». Події все ще могли б розвиватися інакше. Але те, що трапилося саме так, як воно трапилося, не є питанням тексту чи його тлумачення. Дійсність, яка настала тому, що її створили люди, створили в буквальному розумінні цього слова, у вигляді масових вбивств, поставлених на конвеєр, ця історія є сильнішою за будь-які текстові умовиводи чи текстові документальні підтвердження *ex post*.

Отже, після Аушвітца змінюється і статус «Майн кампф». Те, що написав Гітлер, було багатократно перевершене ділами, таким чином його мова набуває нового смислу, який взагалі не міг бути сприйнятий раніше.

Тож з методичної точки зору ми щонайменше маємо розрізняти два підходи: коли розум із метою осмислення реального змісту тексту спрямований на власне сам текст і коли ставиться запитання про те, що мимоволі промовляє до нас крізь текст, і що, як виявляється згодом, і є історичною істиною. Текст жодного джерела не містить у собі тої історії, що формується і висловлюється лише за допомогою текстових джерел.

Слід розрізняти між історією, що описує наслідки (*Wirkungsgeschichte*), плодами якої є спадковість традиції у тлумаченні текстів, і такою, що уможлиблюється та опосередковується мовою, але є чимось більшим, ніж мова, ніж те, що можна вловити, послуговуючись нею^{*}. Існують історичні процеси, невловимі для будь-якої мовної компенсації чи тлумачення. Це і є цариною теорії історії, її характерною сферою, хоча може

---

^{*} Термін «*Wirkungsgeschichte*», що його використовує тут автор, не має відповідника в українській мові. Враховуючи, що «*wirkung*» означає «наслідки, вплив», його можна розуміти як раціональний пізнавальний акт історика, спрямований на реконструкцію причинно-наслідкового (каузального) ряду, який є основою подальшої інтерпретації індивідуальних

склалися враження, що ці процеси повинні входити в коло філософської герменевтики.

Отже історія з точки зору своєї теорії та своїх методів є чимось більшим, ніж філологічна наука, пов'язана з вивченням текстів. Тому теорію історії можна легко відрізнити від герменевтики з її текстовою пов'язаністю. Але чи можна її так само легко відмежувати від герменевтики, в яку вливаються мовні здобутки теорії історії? Звісно ж це можливо в тому сенсі, що заданий наперед її предмет – історія – передує всякому процесові розуміння. Як сказав про це Фіхте?: «...і вся ця реальність сама по собі... є ні чим іншим, як могилою для поняття, що наважилося випробувати себе у світлі дня»⁴. Може статися, що й поняття історії теж є таким, що «поїдається» дійсністю. Тому я із вдячністю все ж залишаю останнє слово за Гадамером.

подій (т.зв. «теорія формальної історії» Макса Вебера). Дві традиції, про які йдеться далі, означають дві стратегії історичного пізнання: «герменевтичну», яка виходить із того, що майбутні тлумачні моделі задано наперед у самих письмових джерелах, які необхідно лише зрозуміти; і т.зв. «понятійну», яка використовує поняття, не зафіксовані у джерелах і створених *post factum*, але в яких вміщено конкретний зміст минулих подій. – *Ред.*

⁴ Johann Gottlieb Fichtes. *Nachgelassene Werke*, hg. v. I. H. Fichte, Bonn 1834, т. 2, с. 151.

Теорія історії та мова

Відповідь Ганса-Георга Гадамера

Необхідність дати відповідь на виступ Райнгарта Козеллека ставить мене у скрутне становище. З одного боку, мені навряд чи вдасться мобілізувати всю свою концентрацію в мить, коли я схвильований тими багатьма речами, в які мене намагаються заставити повірити ті, хто виступив тут, і ще багато інших людей, котрі звернулися до мене іншим чином. Хтось назвав мене, наприклад, великим вченим. У мене від цього обм'якли коліна. Те, що у формі цього поняття в XIX столітті могло бути цілком достойною характеристикою, відсунулося в недосяжну далечінь від усіх нас. Навіть за умови завищеної самооцінки, що може стати певним підґрунтям для того чи того дослідника в галузі гуманітарних наук, ніхто з нас, гадаю, не має шансів на те, щоб примірити до себе це поняття видатного вченого.

В особливо важку ситуацію поставив мене мій візаві, спонукаючи до роздумів про подальший розвиток, відштовхуючись від спільних витоків. Невипадково Райнгарт Козеллек почав із роботи Гайдеггера «Буття і час», щоб показати можливості модифікації та розширення фундаментальних структур буття, виявлених цим вченим, через постановку питань істориками. Це до певної міри відповідає й моїм філологічно-естетичним стимулам, на основі яких я спробував розвинути далі витoki теорії Гайдеггера і які дали мені поштовх до власних роздумів. Однак тепер мені не так то легко сказати декілька розумних слів щодо логіки думок історика. Тут мені доведеться звернутися до знаменитих слів Гегеля. Він якось сказав про газети, що вони є реалістичним ранковим благословінням для мислителя. Сьогоднішня доповідь Райнгарта Козеллека на мою честь теж прозвучала для мене як реалістичне благословіння на подальші роздуми. Я й справді почуваюся святково. Не лише тому, що людина, яка є моїм другом і учнем, так послідовно і з такою впевненістю розповіла

про свою роботу і свої задуми. Ще більше я ціную форму цього творчого звіту, а також привід, що спричинив його. Це й насправді стало для мене підтвердженням моїх власних зусиль. Той, хто вважає герменевтику важливою наукою, має перш за все розуміти необхідність і важливість вміння чути когось, а також і те, що озброїти розумінням можна лише того, хто вміє слухати. Нас сьогодні запросили на розмову, і я лише бажав би, щоб вона тривала й надалі. Моя власна герменевтична концепція за своїм головним філософським задумом є не чим іншим, як втіленням того переконання, що шлях до суті пролягає через діалог. Лише повертаючись обличчям до протилежної точки зору, ми отримуємо шанс на подолання власного вузького світу, позначеного упередженостями. Звісно ж, я не сподіваюся на те, що в такій ситуації мені й справді миттєво вдасться дати відповідь, причому відповідь не проти якоїсь думки, а відповідь в істинному значенні цього слова, коли відповідаєш, керуючись розумінням того, про що тебе запитують, з орієнтацією на потреби того, хто запитує. Мені навряд чи можна сподіватися на те, що я знайду саме таке слово у відповідь, яке й буде істинною відповіддю. Але будь-яка спроба такої відповіді, навіть усупереч висловленій думці, привносить свою дециду у відкритий небокрай світу запитань, визначеність чуттєвого сприйняття, відчуття спільності.

Тому розвиваючи нескінченний діалог, ім'я якому – мислення, дозволю собі, відштовхуючись від промов і реплік у відповідь, ретроспектив і перспектив, поглядів назад і вперед, висловити те спільне, що виникає в такі моменти. Коли я дав згоду наприкінці свята на мою честь сказати слово подяки, в голову мені прийшло усвідомлення того, що ми живемо в особливу годину людської історії, в світі, сповненому ризиків, усвідомлюючи майбутню загрозу власному існуванню, все те, що сьогодні, напевне, відчувають усі люди, а найбільше – саме молодь. А тому й від людини, котра в рамках академічного процесу представляла і продовжує представляти дисципліну під назвою «філософія», очікують чогось більшого, аніж сповненого вдячності погляду назад, на пройдений шлях досвіду та пізнання, яким разом з тобою крокували і збагачували твій світ старші за тебе люди, однолітки і, звичайно ж, молодь. В принципі кожен знає, що найбільшою можливістю, яку нам

щоразу підносить життя, мабуть, все ж є теорія, теоретичне неупереджене осмислення, вільний погляд на те, що коїться навколо; а те, що цей процес завжди зберігає зворотний зв'язок із своїми умовами, переконливо продемонстрував нам сьогодні пан Козеллек. Я маю на увазі ті потужні реалії, в яких розгортається людське співжиття. Якщо спрямувати свій погляд на них, «насолота від смислу», ця всеосяжна «філологія», може здатися втечею у світ фантазій. Досить лише згадати, що духовний світ, в якому людина намагається рухатися відповідно до свого первісного призначення, мусить співіснувати з таким неймовірним фактом, як винахід людською істотою війни, чогось такого, що не існує в природі серед представників того ж виду у живих істот вищих форм організації. Вже ця перша посилка у виступі пана Козеллека примусила мене зануритися в роздуми, які часто народжувалися в моїй уяві. Я цілком усвідомлюю той факт, що це погляд людини, котра намагається щось зрозуміти, намагається віднайти щонайменший слід смислу, який дозволив би їй щоразу відкривати для себе у всьому безглузді подій та історії глибинний пласт очікування, сподівання, рішучості та невпадання у відчай. Можна напевне сказати, що в цьому й полягає головна могутність людини, що дає їй можливість протистояти всім тим викликам, перед якими нас ставить дійсність з усім її абсурдом, безумством та приголомшливою порожнечею, і невтомно продовжувати пошук того, що піддається розумінню, пошук смислу.

Я не можу сподіватися на те, що сьогодні мені вдасться чітко і стисло висловитися щодо засад цієї істини. Коли я намагаюся сформулювати своєрідність людського буття аристотелівськими засобами, – а цей філософ є зрештою майстром серед тих, хто шукає знання – я замислююся над значенням того факту, що людині дана мова. Звісно ж, справедливим слід визнати, що мова – порівняно із власне визначальними чинниками людського самопочуття та поведінки – в певному сенсі є швидше різновидом обширного надолужування згаяного. І все ж Аристотель має рацію, коли стверджує, що людина відрізняється від тварини саме тою мовою, яка не є лише комунікативним обміном знаками щодо цілей, продиктованих інстинктом або загрозами, що насуваються, як це наявне,

наприклад, у птахів, котрі криками попереджають про небезпеку чи намагаються привабити собі подібного, або як це виглядає в усіх інших формах обміну знаками, що існують у тваринному світі. Натомість людина виділена із комплексу природних задатків та здібностей таким чином, що в ній у формі такої свободи водночас закладена відповідальність за себе і своїх близьких, за себе і всіх нас. Ось це і є те, що дано нам від природи і ставить нас в особливе становище в сукупній цілісності живої природи: хоча ми, як і інші живі істоти, керуємося необхідністю, потребами, диспозиціями, що гонять нас в той чи той бік, однак при цьому в нас залишається простір для розгортання можливостей, простір зовсім іншого гатунку, відкритий людині. Це – простір допустимих можливостей, переконливих прийнятностей, які не лише перебувають у полі зору як щось таке, що завжди залишається відкритим, як об'єкт розумової гри, а й набувають форми рішень, в яких втілюється споконвічна боротьба за панування чи підкорення, одне слово – це поле гри людської історії. Саме цим і пояснюється знамените визначення людини як «animal ratione» у праці Аристотеля про політику, що побутує у латинській мові. Те, чому насправді вчить нас грецький текст, полягає в тому, що тут ідеться не стільки про розум, скільки про мову. Вона є не лише процесом обміну знаків на кшталт крику звіра з метою приваблення або попередження про загрозу. Її прикметною ознакою є здатність опосередковано представляти «значення речей» – собі самому й іншим. Вже саме по собі слово «Sachverhalt», тобто «значення, відповідність, відношення», є самотутнім. У ньому криється щось альтруїстичне, як ніби ми визнаємо, що речі можуть мати свої власні відношення, яким ми наслідуємо. В цьому є щось від того, що ми по праву називаємо розумом і що втілюється в наших раціональних діях. Воно виявляє себе у феномені дистанції, у тому, що за допомогою мови ми маємо змогу ставити питання на тривалий час. Герменевтика, яку я дозволю собі згадати в цьому зв'язку у скромних межах усвідомлення власної відповідальності, є подальшим розвитком цього наскільки чудового, настільки ж і небезпечного вміння. Можливість тривалої постановки запитань, зважування аргументів, постійного розгляду нових ймовірностей є чимось більшим, аніж просто раціональним

природним оснащенням живої істоти. Після висловленої ним фрази Аристотель веде далі: саме завдяки цій здатності під назвою «logos» людина розуміє, що для неї є сприятливим, а що – шкідливим. Це означає розуміння нею того, що щось у цю мить може здаватися їй не надто привабливим, однак може стати багатообіцяючим надалі. Отже, вона володіє самобутньою свободою планувати свою майбутню діяльність і вести пошук потрібних сприятливих засобів для досягнення поставленої мети. Здатність планувати своє життя на майбутнє порівняно з мудрістю та твердою визначеністю природних закономірностей є чудовою, але водночас і небезпечною властивістю. Людині дано усвідомлення часу. Сюди належать (на що з притаманною йому внутрішньою послідовністю натякає й Аристотель) усвідомлення доречності і недоречності. Справедливість такого висновку підтверджує й наш досвід сумнівної свободи вибору між здатністю до розуміння та прагненням до розуміння. Постійно доводиться паразитися на реалії, найчастіше у вигляді реальності існування іншої людини. За словом «вірно, правильно» в принципі стоїть великий, створений людиною порядок, який окреслює межі, але водночас дозволяє долати неадаптованості, а коли ми зовсім не розуміємо, несправильно розуміємо чи навіть неправильно ставимося один до одного, щоразу впорядковувати все по-новому і формувати щось цілісне. Все це ми не «робимо», все це відбувається з нами. Схоже, що все й справді виглядає так, як це демонструє нам прямий і тверезий погляд історика: ми ніколи не є господарями історії. Ми лише знаємо історії, і з метою їхнього уможливлення виявляємося зануреними в ті запеклі і гострі протиріччя, розкриті істориками, протиріччя, що існують між другом і ворогом, відкритістю і закритістю та всіма подібними фундаментальними категоріями, полярні відношення між якими є неодмінною ознакою будь-якої «історії». Отже, і те, й те, пов'язане між собою, і є відмінною прикметою людини, яка має мову, з одного боку, й історію, з іншого боку. Тому цілком доречним можна вважати прочитання істориком книги «Буття і час» з точки зору її антропологічного змісту та розгортання категорії історичності у той спосіб, як це зробив у своїй праці Козеллек.

Однак залишаються категорії, фундаментальні поняття предметного світу та його пізнання. Мені здається, що вони

принципово відрізняються від понять Гайдеггера, які запроваджуються в намаганні розкрити історичність буття, а не фундаментальні поняття історії чи її пізнання. Звісно ж, аналітика буття, запропонована Гайдеггером, у свою чергу може осмислюватися тим самим істориком з певної історичної дистанції як історичне явище чи принаймні як явище сучасної історії. Історія – це своєрідний універсум. «Теорія історії» Козеллека пропонує вчення про категорії цього універсуму, через яке до нас промовляє величезне предметне поле людського пізнання, однак це вчення про категорії не ставить перед собою мету легітимації інтересу до цього предметного світу історії або історій. І все ж за всяким пізнанням історії стоїть «розуміння».

Про це відкрито говориться у праці Дройзена «Historik», а тому її можна вважати «герменевтикою». Це не означає, що Дройзен міркує лише про мову та мовні свідчення, коли називає завданням історії «розуміння у процесі дослідження». В цьому вбачав функцію герменевтики Шляйєрмахер – теолог і теоретик тлумачення, а Дільтей прямо говорив про «збережені в письмовій формі свідчення життєдіяльності» як про її предмет. При такому розумінні герменевтики теорія історії, звісно ж, зосереджує у собі все, що ми робимо в мові настільки, наскільки вона здатна виявляти співвідношення між часом та навколишнім світом у висловах, сконструйованих у мовній формі, наприклад, орієнтуючись на зміни у слововжитку, насамперед понятійному арсеналі, відповідного часу. Однак філософська герменевтика не вписується в традиційну герменевтику, а звертається до підвалин живого світу. Вона надає своїй меті – розумінню явищ – котре історик-дослідник, звісно ж, поділяє й з іншими вченими, не просто більшого розмаху чи вищого рівня абстракції, коли слідом за Гайдеггером говорить про «герменевтику фактичності», самотлумачення буття, внаслідок чого в центрі уваги опиняється категорія мовності. Вона охоплює не лише всі типи текстів, наприклад, юридичні або релігійні, а й текст історичної науки, наскільки остання озвучується в мові. Категорія мовності, що набуває центрального значення в герменевтиці, не обмежується лише текстами. Вона означає саме фундаментальну екзистенціальну передумову будь-яких людських дій чи творчості, так переконливо продемонстровану Аристотелем в його протиставленні

ζῶον λόγον ἔχον усім іншим живим істотам. Історичні категорії: друг – ворог, батьки – діти, чередування поколінь, раніше – пізніше, напруга у відносинах між верхнім і нижнім, внутрішнім і зовнішнім, потаємністю і відкритістю – все це до певної міри можна знайти і в тваринному світі. А тому біхевіористика може багато чого сказати і про людину, бо групи, що існують серед тварин, настільки ж схожі до людських спільнот, наскільки й відрізняються від них. Однак ця «іншобутність» однакового в цьому випадку не має суттєвої ролі. Боротьба між «верхом» і «низом», пануванням і підкоренням, демонструє існування в середовищі людей інших, властивих лише йому структур. Те, що втілюється таким чином у категорії мовності людини і перетворює ці форми в суто людський феномен, не є якимось додатковим даром, котрий може бути втрачений. Воно полягає у принципово іншому відношенні до часу і майбутнього, – а також до смерті. Так, схоже, що війна, як і самогубство, а також форми розмежування публічного та потаємного є специфічним винаходом людини. Але це насамперед стосується історій, хоч би якими вони були за своїм характером: розказаними чи такими, що можуть бути розказаними. Відмінною рисою всіх історій, що перетворює їх в історії, є те, що ми розповідаємо їх, ці незліченні історії, постійно оповідаємо їх. Звісно ж, існує різниця між історіями, про які розповідає сам оповідач і які є істинними не будучи такими, та історіографічними описами історичних переказів, реконструйованими в критичних дослідженнях, з яких щоразу по-новому складається й описується нова історія. Текст історії ніколи не буває завершеним, ба навіть закріпленим на письмі. Те, що у нинішньому слововжитку ми говоримо про «письмову фіксацію», звучить як безсилий протест мовного духу проти мінливого плину оповіді. Мені зрозуміло, чому в новітню епоху наука історії (Historie) вважає себе більш філософською – в мові Аристотеля це означає не що інше, як більш пізнавальною, більш науковою, – аніж поетика. Вона повністю занурюється в таємницю контингентності, розчиняється в ній. Фактичність факту, яку констатує історик, за своєю вагою ніколи не могла б порівнятися з тою фактичністю, яку кожен із нас, хто здійснює її констатацію, чи бере її до відома, усвідомлює як свою, а всі ми разом сприймаємо як нашу.

Звісно, історик розповідає не лише історії. Вони мали б бути такими, як він про них розкаже. Але тут потрібно спитати себе: чому всі ці історії мають хвилювати нас? Для чого всі ці зусилля, задля їхнього збереження та дослідження? Звісно, не для того, щоб піднятися на височінь, яка дала б змогу визначати людські долі, як це наявне у природознавстві, що дає можливість опанування природними процесами або ж сприяє їхньому використанню для потреб людини. І не для того, аби винести уроки з історії, стати розумнішими. Як об Буркгардт мав рацію: історія та історичне пізнання можуть допомогти нам стати не розумнішими, а мудрими назавжди. Чим нас зачаровують історії? На це питання є тільки «герменевтична» відповідь: тим, що ми пізнаємо себе в іншому, в іншому середовищі людей, в іншому контексті подій. Це ж стосується категоріальних пар, переконливо продемонстрованих Козеллеком.

Впізнати себе самого в іншому можна лише на відстані. Однак, впізнавши себе, водночас знищуєш цю необхідну дистанцію. Втім, процес повторного впізнання, який можна начинити й описати всіма цими історичними категоріями, не вичерпується лише задовільною класифікацією історичних подій інших часів та чужих світів. Він є процесом повторного впізнання самого себе, а тому постійно вливається в постановку питання, котре неодмінно постає перед людьми. Йдеться про старе питання, сформульоване ще Сократом, про те, що таке добро. Розуміння можна досягнути зверненням до характеристики Аристотелем самобутності мови. Не тому, що все є мова. Мова говорить не про себе, а про те, що відбувається або вважається таким. Але завдяки тому, що мова відсилає нас до відкритості, цілісності та обширів часу і майбутнього, відкритого вибору і відкритого питання, окреслюється широкий горизонт «нинішності» людських світів. Тому ми й слухаємо того, хто оповідає історії. Навіть коли ми не просто вислуховуємо історії, а ставимо запитання про їхню історичну правдивість, залишається інтерес у повторному пізнанні того, що є можливим для людини, і того, що насправді трапилося. Античний світ й справді діяв правильно, коли не ставив історіографію, в тому числі й з огляду на її майстра критичного аналізу Фукидіда, в один ряд з «*mathemata*» математиків і з поетикою поетів, хоча вона й не сягає її рівня в сенсі пов-

торного впізнання. Своїми історіями, як і своїми практичними рішеннями, ми теж беремо участь у творенні того спільного, що означає для нас смисл буття, що здається нам добрим, кращим чи правильним. Промовивши ці великі і гарні слова, я почуваюсь як наслідувач спадку, котрий майже не зберігся, і водночас хотів би, щоб ми спрямували свій осмислений погляд на все те спільне, що об'єднує нас, повністю усвідомлюючи дедалі гостріші протиріччя, зростаючий безлад, хибність і недоладність діянь, щоб ми пізнавали себе в іншому краще, ніж у самих собі, і щоб ми не полишали зусиль з невпинного духовного освоєння суворих реалій історії та їхньої «переплавки» у наші людські можливості.

II.

*Переплетіння та зсуви
трьох часових вимірів*

Темпоралізація утопії

В останнє десятиріччя знову спалахнула суперечка навколо питання про те, чим є утопія. Дефініції в рамках історії категорій чи спроби пояснень із точки зору історії понять при цьому розходяться між собою. До цього слід додати філософські тлумачення, котрі приписують утопії антропологічну функцію, а також соціально-історичний аналіз, що надає цим функціям історичного та

званого звучання. Усіх цих питань ми надалі торкнемося лише побіжно.

В будь-якому разі семантичне поле лексеми “утопія” є багатозначним. Попри його позитивне відродження завдяки Ернсту Блоху¹, впадає в око те, що автори утопій неохоче називають себе “утопістами” і що цей вислів, попри свою генеалогію з часів Томаса Мора, рідко з’являється в заголовках літературних утопій. Вправний автор добротних утопій, схоже, хоче бути утопістом настільки ж, наскільки Макіавеллі хоче бути макевіаллістом чи Маркс – марксистом. Це ж стосується і тих двох авторів, на матеріалі яких я вдамся до постановки свого питання. Жоден із них не написав так званої утопії, проте з точки зору історії жанрів їхні праці були саме нею. Першого з них звали Луї Себастьян Мерсьє. У 1770 році він поклав на письмо сон, як сам назвав свій твір, під загальною назвою “Рік 2440”¹. Сьогодні ми б сказали, що він написав фантастичний роман, причому зробив це вперше у світовій літературі.

¹ Bloch, Ernst (1885–1977), німецький філософ-марксист, автор 3-томної праці “Принципи події” (1954–59). Наукову кар’єру почав в університеті Ляйпцігу, у 1933 р. виїхав до Швейцарії, а звідти до США. Повернувся до Ляйпцігу в 1948 р. Був головним редактором “Deutsche Zeitschrift für Philosophie”. Зазнав переслідувань з боку комуністичної влади й ортодоксальних філософів-марксистів. Після заборони у 1957 р. його праць виїхав до ФРН, де був професором в університеті Тюбінген. – *Ред.*

¹ L.-S. Mercier, L’An Deux Mille Quatre Cent Quarante, Reve s’il en fut jamais, hg. v. R. Trousson, Bordeaux 1971.

Нашим другим свідком стане Карл Шмітт, спеціаліст із державного права. У 1918 році він написав книгу під назвою “Бурібунки” і назвав свій твір спробою історико-філософського аналізу². З точки зору історії жанрів ідеться про сатиру, у пародійних обладунках вона є водночас і дотепною, і серйозною за своїм задумом, тоді як Мерсьє сприймав свій нарис майбутнього з наївною серйозністю, не позбавленою гіркоти.

Темою, що цікавить мене, є вторгнення майбутнього в утопію, або, інакше кажучи: освоєння утопії історіософією (Geschichtsphilosophie), тобто явище, яке у строгому значенні цього слова існує лише з початку другої половини XVIII століття, а точніше – з моменту появи часового виміру утопії.

1770 рік, коли вперше вийшов роман Мерсьє, був символічним роком. Він започаткував десятиріччя далекосяжних змін становища у світі. На Сході великі держави почали ділити Польщу, по той бік Атлантики піднялися на боротьбу колонії, а у Франції змінився агрегатний стан Просвітництва. Це час, коли втратив свою силу голос філософів, що й констатує у провокаційній манері Мерсьє у посвяті до своєї книги: досить прожектів, досить критики – пора припинити розмови, а почати діяти – таким є його приховане послання³.

Сам Мерсьє був письменником, плодовитим літератором, який називав себе “le premier livrier de la France”, багатим на фантазію, вертким і досить успішним⁴. Його книга “Рік 2440” стала бестселером, в результаті наступних перевидань кількість примірників зростає вчетверо. Згодом Мерсьє збагатив її прогнозами “заднім числом”, зокрема щодо повітроплавання, аби зберегти свою актуальність провидця ex post. Важко переоцінити його літературно-історичне зображення, пересипане перекладами та імітаціями, результатом якого стало створення нового жанру. І все ж він залишається інтелектуалом другого ешелону. Мерсьє, зневажливо представлений у вигляді мавпи самим Руссо чи в карикатурах Дідро⁵,

² C. Schmitt, Die Buribunken, ein geschichtsphilosophischer Versuch, in: SUMMA 1 (1917/18), N. 4 (1918), с. 89–106. У бібліотеці Колумбійського університету (Нью-Йорк) зберігається примірник цієї роботи, що належав колись Ернсту Блоху.

³ L.-S. Mercier, L'An 2440 (Прим. 1), с. 78.

⁴ Цит. за: R. Trousson, Introduction (Прим. 1), с. 8.

⁵ Там само.

протягом тривалого часу марно намагався дістатися до щедрого пенсійного казана якогось аристократичного мецената. Його удавано спокійне моральне обурення гнилим “старим режимом” (Ancien régime) було доволі чванькуватим, і у своєму пролозі до книги L’An 2440 він, напевне, дав найгостріший і найкривавіший прогноз революційних подій, який до 1789 року в такому вигляді не був сформульований ніким⁶. Але у 1788 році, коли йому врешті вдалося добитися пенсії, наданої йому Марією Антуанеттою⁷, він дещо пом’якшив тон своїх передбачень. Заворушення віднині не могли перерости у повстання; на думку автора, це було неможливим з моральних міркувань. Поліція діє надто пильно, зручно розквартирована, а симпатії до двору є широко поширеними. За першим виявом прихильності до монархістського устрою криється й іронічний підтекст, бо в переважній своїй масі темний народ, мовляв, не допускає можливості демократичних урегулювань⁸.

Поза будь-яким сумнівом, Мерсьє теж жив з амбівалентною свідомістю всіх просвітників, котрі лавірували між короною та народом і вдавалися до аргументів то на користь одного, то на користь іншого, і змушені були по-різному дозувати свої моралізаторські компенсаційні зусилля. Іван Нагель охрестив Мерсьє гірким титулом “інтелектуала, що був мерзотником і мучеником водночас”. Але поглянемо на його працю, яка говорить сама за себе.

Поворотну точку в історії жанрів, віднаходження якої і є власне інтелектуальним здобутком Мерсьє, можна досить точно встановити: Мерсьє розкриває перед нашими очима картину Парижа 2440 року, пережиту ним уві сні. Це і є справжня утопія.

Звичайно ж існує можливість прочитання і того “ніде”, тих просторових антисвітів, що існують в утопічних переказах, як потенційних бачень майбутнього. Адже вони завжди містять у собі якісь ірреальності, на критичному та контрастному тлі яких можуть лунати заклики до змін, реформації чи ре-

⁶ L.-S. Mercier, L’An 2440 c. 330.

⁷ Див.: I. Nagel, Der Intellektuelle als Lump und Märtyrer. Ein Lebenslauf zwischen Ancien regime und Revolution, in: Akzente, 1981, H. I, c. 3–22, c. 9.

⁸ L.-S. Mercier, Tableau de Paris VI 15; цит. за: R. Trousson (Прим. I), c. 51.

волюціонізації свого власного світу. Але простір досвіду попередніх утопічних переказів, як і спосіб зображення, були за своєю первісною сутністю суто просторовими. Якогось мандрівника доля закидала до чужих, транс'європейських берегів, де він відкривав якісь ідеальні країни чи форми суспільного устрою найрізноманітніших гатунків, що передували державі. Відкривач повертався додому і розповідав про добре впорядкований і такий привабливий антисвіт. Із цієї розповіді згодом можна було навіть вивести ірреальне чи потенційне майбутнє свого власного світу. Але при цьому неодмінно бракувало часового виміру майбутнього як середовища існування утопії, тоді як існувало чимало утопій, орієнтованих на минуле.

Таке становище змінилося з часів Мерсьє, і сталося це, можна сказати, не випадково. У рік появи його утопії Кук якраз у 1770 році все ще огинав східне узбережжя Австралії, а експедиції європейських мореплавців у XVIII столітті майже не залишили місця для нових відкриттів. Скінченність кулеподібної поверхні нашої планети не залишила практично жодного недослідженого шматка побережжя між сушею і морем. Людина, як висловився тоді Руссо, неначе павук, переплела усіма тканинами свого організму земну кулю⁹. Тому автори книг про "ніде" вже давно знайшли собі притулок на місяці, зірках, або ж заповзли під земну кору. Просторові межі, які давали можливість розміщення утопій на поверхні нашої землі, після усвідомлення її скінченності були вичерпані. Просторові межі утопій виявилися освоєними досвідом. Оптимальне розв'язання питання, як уникнути цього наростаючого тиску досвіду, було простим, але його треба було знайти. З огляду на те, що утопію стало неможливо вибудувати чи відшукати ані на нашій сучасній землі, ані в потойбічному світі, залишалося одне: втеча у майбутнє. Нарешті з'явився простір, який зняв цю проблему і в який вливався потік фантазії з її здатністю до необмеженого відтворення. Мерсьє став фундатором утопічних романів майбутнього. Відтак, звісно ж, змінився і статус самої утопії. Назвемо дві фундаментальні передумови попри ту обставину, що з точки зору філософії понять утопія Мерсьє містила в собі чимало традиційних елементів.

⁹ Див.: R. Koselleck, *Kritik und Krise*, Frankfurt am Main, 1976, с. 231.

Перша зміна торкнулася ролі автора. Змінюється – щоправда, на рівні підсвідомості, зате з вирішальними наслідками – функція автора утопічного художнього твору. Він перестає відкривати те, на що наражається, що знаходить, або вдає, що нібито знаходить. Автор утопічної картини майбутнього в автентичному сенсі сам стає творцем своєї утопії. Змістовне наповнення досвіду в просторі антисвіту досі піддавалося, нехай і в утопічному середовищі, спостереженню та фіксації з боку автора, який чимало поїздив і побачив і за яким зберігалось право представити фіктивні відкриття вдома як реальність. Достовірність свідчень такого автора зростала пропорційно просторовій віддаленості, яку не так-то легко було подолати. Але художній вимисел живився фіктивною можливістю перевірення того, що можна було віднайти і спостерігати у фізичному просторі.

Інша річ – утопія майбутнього: майбутнє не піддається ані спостереженню, ані перевірці, воно залишається невловимим для досвіду. А тому утопія майбутнього в репертуарі творення фікції є чистим продуктом авторської уяви та свідомості. Зникає навіть фіктивна опора просторового контролю. В цьому й полягає відмінність статусу часової утопії від статусу утопії просторової. Сигнали реальності часової утопії лежать не в площині простору, а в площині авторської свідомості. Він, і ніхто інший, є автором утопії, що стає ахронією. Дійсність майбутнього існує лише як продукт літератора, контрольованої опори в сучасності більше не існує.

Париж 2440 року вписується в цю вимушено соліпсичну стилізацію автора Мерсьє. За таких умов кожен громадянин стає письменником і навпаки. З точки зору соціальної історії це і є живильним ґрунтом представленого автором бачення майбутнього. У 1787 році в розширеному виданні своєї книги, а саме у коментарі про сучасне становище, Мерсьє написав, що корона та громадянські свободи урівноважують одне одного. На зміну аристократичному становому розшаруванню та його функції давно прийшла маса громадян, які пишуть і виступають і завдяки написаному і мовленому слову запобігають будь-яким проявам деспотизму¹⁰. У 2440 році це стає пра-

¹⁰ Цит. за працею Р. Труассо: R. Trousson, Introduction (Прим. 1), с. 51.

вилом. Кожний громадянин – автор. Оскільки релігію замінено мораллю, не існує більше і обох застарілих Заповітів. Їхнє місце посідають заповіти, складені громадянами на схилі їхнього життя своїм читачам, щоб забезпечити акумуляцію моральних звершень у вигляді настанови нащадкам. Така книга стає душею померлих¹¹. Отже, Париж 2440 року перетворюється на рай для письменників. Кожен автор вже внаслідок свого авторства стає носієм авторитету. І справді, можна говорити про утопію як компенсацію для тих літераторів-просвітників, котрі до 1789 року вважали, що стоять на порозі тієї влади, якої вже давно не існувало.

Громадянин як письменник і письменник як громадянин: таким є принципово важливий антропологічний образ майбутнього людства, перенесений Мерсьє із чітко визначеної в соціологічному аспекті перспективи в майбутнє. Таким чином я переходжу до наступної ознаки, яка відрізняє просторові антисвіти від утопій.

Кожна утопія повинна підпиратися безперервністю часу, незалежно від того, чи говориться про це прямо, чи ні. Відтепер у спадковості часу необхідно донести до свідомості спрощену антитезу просторового антисвіту, який можна було досі досягнути на кораблі. Висновок, переміщений із “сьогодні” в “завтра”, із сучасності у майбутнє, потребує інших критеріїв достовірності, аніж гігантський стрибок через водну гладь. А тому Мерсьє відштовхується від послідовного чергування поколінь у часі, зіставляючи старий і новий Париж. Перед нами ті ж старі вулиці, які стали просто ширшими, гарнішими і чистішими. По них котяться ті ж старі екіпажі, лише їхні пасажири стали іншими людьми: вони більше не аристократи, а старі й німечні, бідні чи заслужені громадяни, котрі правлять екіпажами обережно, аби не спричинити жодних забруднень, не створити перешкод для своїх співгромадян чи навіть по-аристократичному благородно не збити їх з ніг¹². Отже, вся утопія живиться співмірністю не лише фіктивній, а й емпірично реальній сучасності.

Майбутнє стає, таким чином, своєрідною компенсацією сучасних потреб соціального, політичного, морального чи

¹¹ L.-S. Mercier, *L'An 2440*, Kap. XI.

¹² Там само, глава V.

літературного гатунку, як того побажає тонка душа чи освічений розум автора. Інакше кажучи: фіктивна досконалість досі просторового світу-антиподу набуває часового виміру. Таким чином утопія твердо входить у цільову програму філософа-просвітника.

З точки зору літератури, утопія Мерсьє відрізняється від звичних проєктів, сподівань та намірів Sociétés de Pensée лише одним нюансом. Мерсьє зобразив Париж таким, яким він буде, а не таким, яким він має бути. Те, що є бажаним, подається у формі фактичних висловів.

У місті панує конституційна монархія, на зміну становому устрою прийшла еліта особливо здібних людей. Монастирі скасовано, проте монахи, що відтепер одружуються, дотримуючись аскетичної традиції, піддають себе доволі небезпечним випробуванням заради людства: Бастилію зруйновано, монарх покинув Версаль і став простою людиною, таким, як і всі. Отже, ще в 1770 році Мерсьє окреслив раціонально мислимий, але нездійснений на практиці горизонт майбутнього. Уявний перехід від поганого сьогодення до кращого “завтра” є тим лекалом, за допомогою якого окреслилась основа цієї утопії. Планування та оптимізація поєднують сучасність і майбутнє. З огляду на цю обставину книга Мерсьє L'An 2440 значно органічніше вписується в ряд філософем прогресу, аніж в ряд просторових світів-антиподів. Його роман був просто сучаснішим, аніж численні утопії звичного характеру, котрі постали з-під пера письменників, здебільшого після 1750 року.

Доповнимо це деякими поясненнями¹³. Аж до XVIII століття вчення про досконалість (Perfectio) пропонувало ієрархічну класифікаційну модель, позначену статичністю та просторовою прив'язаністю. Прагнення до земної відносної довершеності було, можна сказати, заповіддю на всі часи. Хоч би про що йшлося: утопію чи політичну теорію, філософію моралі чи теологію, – з цієї точки зору всі вони виконували порівняно однакові функції. Ідеал досконалості, безвідносно до історії утопій, набуває часового виміру з початком нової доби. Тому Сен Пьер чи Тюрго говорять про “Perfectionnement”, про

¹³ Із цього питання див. статтю на слово “прогрес” у книзі: *Geschichtliche Grundbegriffe*, hg. v. O. Brunner u. a., Bd. 2, Stuttgart 1975, с. 375–378.

історичний шлях до земної довершеності. Мета вмонтовується в сам шлях, яким належить пройти, щоб досягнути *Perfectio*. Руссо перевершує це поняття новотвором "*Perfectibilité*". У понятті здатності до вдосконалення, поліпшуваності, мета набуває повного часового виміру, вона, не маючи кінцевої точки, стає частиною внутрішнього світу людини. Цільова установка набуває ітеративного характеру. Вдосконалюваність стає ключовим словом нового часу. Статичні, квазіпросторові параметри ідеалів довершеності занурюються у вир часу. При цьому, як відомо, для Руссо питання про те, чи й справді поступальний рух завжди повинен вести нас до чогось кращого, залишається відкритим. Натомість цивілізаційні процеси, виникнення приватної власності, суспільних формацій, заснованих на пануванні, зростаючий розподіл праці та підвищення продуктивності спричиняють небезпеку корумпованості й моральної деградації людини. А тому вдосконалюваність для Руссо є діалектичним поняттям, що увібрало в себе і ймовірність зростаючих ризиків, і можливість отримання безперечних переваг. А тому воно є нейтральним в сенсі прогресу, однак втілює в собі часовий вимір усіх суспільних цільових установок.

Л. С. Мерсьє, 1791 рік

Мерсьє як учень Руссо вдався до нового тлумачення цього поняття в оптимістичному дусі. Після 1789 року він видав праці Руссо і, адаптувавши їх до історії суспільних устроїв, надав їм конститутивного характеру. Серйозно трактувати його в якобінському дусі Мерсьє на той час вже не міг, бо як член Конвенту вже сидів у в'язниці, чудом уникнувши гільйотини. Отже, Мерсьє вшанував Руссо як одного "із авторів революції", про що й свідчить заголовок¹⁴. При цьому залишається відкритим питання, кого ж він насправді мав на увазі: літератора чи зачинателя революції. Обидва поняття містять у собі цей смисл, бо сплав письменника та авторитетного творця є фундаментальним антропологічним образом, з опорою на який сам Мерсьє намагався втілити свою утопію в політичну практику.

Отже, маємо перший результат. Утопія майбутнього Мерсьє є різновидом філософії прогресу, а її теоретичним фунда-

¹⁴ L.-S. Mercier, *De J.-J. Rousseau considere comme l'un des premiers auteurs se la Revolution*, 2 Bde., Paris 1791; цит. за книгою Р. Труассо: R. Trousson (Прим. I), с. 11.

ментом стає часовий вимір ідеалів досконалості. Однак прорив у майбутнє міг відбутися лише у формі ментального здобутку автора, письменника. Майбутнє, представлене в утопічній формі, є лише особливо ефектним втіленням у літературній формі того, що повинна була досягнути тодішня філософія історії як філософія людської свідомості. Автор насамперед не історик чи оповідач, він — творець прийдешнього часу, той, хто приводить у дію механізм удосконалюваності. Він є й уособленням утопічного виміру, притаманного будь-якій історіософії. Поетичним засобом стає розповідь про сон, марево, під час якого Мерсьє поринає у Париж 2440 року, яким його — старшу на століття і мудру людину — веде у напівсні така ж мудра і розумна людина, і це місто майже неможливо впізнати. Він перебуває на одному із щаблів спрямованої вперед драбини часу, котра поведе його Париж до ще більших висот¹⁵.

Час, народжений свідомістю автора, ось хто новий, справжній суверен. Тому Мерсьє присвятив свою книгу не правителю, а величому та вінченосному 2440 року. І тут же поспішає додати, що лише перо письменника в стані подолати відстань у часі й виправдати або осудити можновладців. Чіткіше окреслити конвергенцію історичного майбутнього зі своїм продуктом письменницької творчості, напевне, й неможливо. Майбутнє віднині — на відміну від того, що було раніше — служить не забезпеченню чи росту слави в пам'яті нащадків і не літературному дозуванню покарань, майбутнє, можна сказати, конструюється за допомогою історичних аргументів. Це з топологічної точки зору й відрізняє пророків в історії, погляд яких спрямований уперед, від історика, що скеровує свій погляд назад і спрямовує туди погляди інших.

Висловимо деякі міркування стосовно структурних елементів цієї утопії. Йдеться про антиапокаліпсис. Здійснюється прогресивне нове тлумачення есхатологічних елементів. Щоправда, спочатку у формі альтернативи все ж ставиться питання: чи не закінчиться майбутнє теж попелом, уламками та руїнами. Але попри цю пророчу загрозу наприкінці бачимо, що в руїнах опиняється лише Версаль. Гнобителя закріпаченого народу Людовика XIV засуджено до вічного оплакування

¹⁵ Пор.: R. Trousson, Introduction (Прим. I), с. 47.

своїх злодіянь. Мерсьє – з усвідомленням своєї незмінної правоти – відвідує його в мить укусу отруйної змії. За допомогою такого етіологічно-теологічного прийому з особливою гостротою підкреслюється повернення до втраченого раю – у теперішній час історії¹⁶.

Чим же є історія, прочитана з відстані іншого часу? Йдеться про реалізацію моральних постулатів. Сила духу, розуму, що долає насилля у всіх його проявах, є рушійною силою руху в майбутнє. Отже, йдеться про гіпотетичний конструкт, що не передбачає опору, позбавлений його, про своєрідну лінійну модель. Добра воля сама по собі є гарантією її реалізації. З точки зору змістовного наповнення своєї утопії можна говорити про Мерсьє як про реформатора, з точки ж зору його історіософії він став жертвою лицедійства пізнього Просвітництва. Про це свідчать окремі приклади, перелік яких легко можна продовжити.

І справді, цензуру ще не ліквідовано, але для Мерсьє вона не є цензурою, бо стає знаряддям утвердження моралі. Книги сороміцького змісту, починаючи від Аристофана та Петронія, просто спляють. Сумнівні за своїм характером твори, наприклад, Вольтера чи Монтеск'є, пропонуються на ринку у скороченій або "очищеній" формі, лише автори на кшталт Руссо, що возвеличують мораль, видаються без скорочень і редагувань, та ще й у кишеньковому форматі, аби забезпечити їхню загальнодоступність. Усі знання зі шкільних предметів базуються на Енциклопедії, цьому своєрідному трампліні у майбутнє¹⁷.

Втім, цензура діє ще й набагато каверзніше. Вона змушує працювати авторів у режимі самозвинувачення. Огріх чи неправильний крок необхідно спокутувати два роки, автор у супроводі добропорядних громадян з'являється як "l'homme au masque" доти, доки знову не "впишеться" в публічну мораль¹⁸. Цензура, що була колись символом протесту та збереження таємниці, і наставництво з метою підтримання моралі та добровільно-примусове слідування йому неначе міняються місцями.

¹⁶ L.-S. Mercier, L'An 2440, Kap. XLIV.

¹⁷ Там само, глава XXVIII.

¹⁸ Там само, глава X.

Необхідність у смертній карі майже відпадає, а якщо це й трапляється, тоді винний добровільно бере цей тягар на себе. З огляду на відсутність соціальних причин може йтися лише про вбивства з мотивів пристрасті чи ревнощів, які слід спокутувати внаслідок браку раціональної керованості. Виконання вироку стає святом моральної спокути й завершується, в разі смерті готового до спокутування своєї вини, запевненнями у взаємних симпатіях¹⁹. Звісно ж, смерть теж втрачає свою гостроту, бо вчення про відродження після смерті стане набагато переконливішим, завдяки чому Мерсьє відкриває один із обхідних шляхів, за допомогою якого вдається уникнути апорії між смертю та прогресом²⁰.

Шлюб ґрунтується на коханні і, як віщує, забігаючи наперед, сам автор, – декретується державою²¹. Заборонений будь-який посаг, щоб уникнути впливу станових відмінностей на укладення шлюбу. Ідеальна дружина не використовує косметики, не курить і не п'є, не є світською дамою або кокеткою. Від жінки залишаються таким чином лише її статеві ознаки, вона перетворюється на натуралістичну зникаючу істоту з подобою природності. Мерсьє *de facto* створює картину буржуазної інтимної сім'ї з патріархальним пануванням батька та ніжною матір'ю, готовою підкорятися його волі. Як пише сам автор, навіть його самого охопило бажання одружитися, внаслідок якого він і справді незадовго до своєї смерті легалізував своє вільне кохання.

Отже, доходимо висновку номер два: утопія в часі Мерсьє є наївною конструкцією, побудованою на постулатах пізнього Просвітництва, що унеможливило дії чинника історичних змін. Результатом таких уявлень є терор доброчесності, що несвідомо приходить до влади, не бажаючи цього, бо мета полягає власне в тому, щоб зробити цю владу зайвою. А тому терор під личиною цнотливості безперешкодно проникає повсюди. Утопія, що при поверховому погляді здається невинною та реформаторською, а на рівні намірів та бажань окутана привабливим шаром невинності в дусі Руссо, надає нам ту приховану інформацію, яку ми, нащадки, в змозі витлумачити.

¹⁹ Там само, глава XVI.

²⁰ Там само, глава XIX, с. 186.

²¹ Там само, глава XXXVIII.

Однак навіть сучасники швидко усвідомили гостроту твору Мерсьє. Віланд²², котрий пізніше першим передбачив диктатуру Наполеона, й тут відразу ж збагнув, про що власне йдеться. Утопія Мерсьє, за його словами, є Страшним Судом нинішнього устрою Франції²².

Після 1789 року це з гордістю визнав і сам Мерсьє. Він, як каже сам, був істинним пророком Французької революції, він передбачив її прихід і готував для неї ґрунт. Він і справді зумів повідомити і передбачити наперед чимало речей, що не може не приголомшити читача, однак його пророча постава, продиктована впевненістю у своїй місії, все ж перевищила реальні можливості. Адже він так і не побачив того, що крилося за його провіщенням і що породило революцію: терористичні імплікації бажань, заснованих на добропорядності, реалізацію яких він як письменник зумів спроектувати в майбутнє. Саме це лишилося непоміченим самим Мерсьє.

Це і є темою нашого наступного автора.

Карл Шмітт написав свій твір про бурібунків у момент загибелі імперії Вільгельма. Він з'явився у часописі "Summa"²³, видавцями якого були Франц Блай та Якоб Гегнер. У підзаголовку його названо історіософською пробою пера. Це – пародія на історизм та сліпу віру в силу прогресу в тому вигляді, в якому вони знайшли своє втілення у програмах наукових, суспільних і політичних організацій того часу, що аж пиниться від дотепності та натяків. За своїм змістом цю пародію, або ще краще – сатиру, можна охарактеризувати як негативну утопію. Вміло замаскована критика спрямована проти утопічних елементів, притаманних вірі історії в силу фактів, і проти перебільшеного значення цієї віри у філософії історії. Специфічний утопічний зміст полягає в тому, що людина вірить не лише у можливість завдяки своєму розуму досягнути історію, а й у можливість опанувати її чи втілити в реальність. Ця філософія пізнання поширюється на всі три часові виміри,

---

²² Wieland, Christoph Martin (1733–1813), німецький поет та інтелектуал, чия творчість ознаменувалася переходом від раціоналізму Просвітництва до класицизму і раннього Романтизму. Професор філософії в університеті Ерфурт. – *Ред.*

²² Поп.: R. Trousson, Introduction (Прим. 1), с. 66.

²³ C. Schmitt, Die Buribunken, див. прим. 2.

співвідношення між якими згладжується і які водночас осмислюються в сенсі поступального розвитку. Таким чином критика Карла Шмітта націлена на увесь духовний фундамент новітнього часу, в основу якого покладено концепцію історичного прогресу.

Літературна "родзинка" полягає в тому, що надання часового виміру історії здійснюється засобом іронії, а саме через її реалізацію в письмі. Кожна людина зобов'язана вести щоденник. Отже, внутрішній світ, так би мовити, вивертається назовні, що створює можливості контролю, який поліпшується і стає способом реалізації досконалого терору. Карл Шмітт зображає картину дедалі лютішого терору в середовищі, де всі займаються письменництвом, в ній вгадуються обриси дезавуйованої дійсності в утопії Мерсьє.

Коротко зупинимось на змісті. Існування бурібунків виводиться із факту існування бурібункології. Наука продукує свій власний предмет, і таким чином виникає конвергенція поміж бурібункологією та існуючим насправді бурібункізмом.

Авторитет письменника Мерсьє осмислюється тут буквально. Філософський принцип цього проекту творення світу звучить так: "Я думаю, отже, я існую, я говорю, отже, я існую, я пишу, отже, я існую, я публікую, отже, я існую"²⁴. У процесі такого поетапного розгортання ідентичностей від нижчого щабля до вищого кожен, хто пише, з логічною невмолимістю переростає самого себе.

"Я пишу про те, що пишу самого себе [...] Що є тією потужною силою, яка виносить мене за межі кола самовдоволеної "самості"? Історія? – Тобто я є літерою на друкарській машинці історії [...] Але в мені світовий розум осягає самого себе через письмо, внаслідок чого я, осягаючи себе, осягаю водночас світовий розум [...], тобто: я є не лише читачем світової історії, а й тим, хто її пише.

Щосекунди з-під стрімких пальців світу, уособленого в мені, з під клавіш друкарської машинки на білий папір лягають літери, що є продовженням потоку історичної оповіді. Лише в мить, коли окрема літера із бездушної, позбавленої смислу і значення байдужості клавіатури вкарбовується в білість

²⁴ Там само, с. 103.

паперу, сповнену живильної сили комплексу взаємозв'язків, створюється історична реальність, лише ця секунда є миттю народження життя, тобто минулого, бо сьогодні є лише повивальною бабцею, котра приймає сповнене життям історичне минуле з темного тіла майбутнього. Доки цього не сталося, майбутнє залишається таким же німим і байдужим, як і клавіатура на друкарській машинці, чимось на кшталт темної мишачої нори, з якої на поверхню минулого виринають, мов щурі, одна секунда за секундою”²⁵.

В іронічному світлі цієї історичної філософії ідентичності набувають зримості лише окремі етапи прогресивного розвитку. Звичайно ж, існують історичні попередники бурі-бункізму. Це такі величні автобіографічні постаті, що вели свої власні щоденники, як Марк Аврелій, Августин чи Пліній, який писав, коли не читав, і читав, коли не писав, і аж до Ріхарда Вагнера. Світовий розум знаходить себе в писемній творчості людини, яка замислюється над тим, що бачить і відчуває, через яку Карл Шмітт і встановлює зв'язок із сучасністю бурі-бункенського руху, вдаючись здебільшого до вигаданих, а подекуди – й до реальних приміток і зауваг. Бурібунки – це колективна свідомість історії, що пише її щоденник.

Природним антиподом історичної рефлексії, що втілюється у щоденниках, постає Дон Жуан, любовні авантюри якого зафіксував у формі переліку його діянь Лепорелло. Однак Лепорелло, цей слуга свого хазяїна, не потрапляє автоматично із царства природи у царство історії завдяки самому лише факту реєстрації пригод. Він не відтворює біографічної безперервності кожного окремого любовного подвигу, не відсилає до їхнього соціального чи політичного підґрунтя, він не відкрив для себе в Дон Жуані тієї особистості, якій виявилось під силу в рівномірному ритмі спокусити 1003 жінки, йому невідомі деталі, які висвітлюють неповторність кожного випадку. Зрештою йому нічого не відомо і про масові акції жертв Дон Жуана, котрі об'єдналися проти свого спокусника, він не класифікує жертви за певними статистичними ознаками, нічого не говорить про соціальну добродійну організацію жертв, йому навіть не спадає на думку

---

²⁵ Там само, с. 104.

можливість запровадження виборчого права для жінок із метою уникнення кабали з боку Дон Жуана. Насамкінець йому – на відміну від Лампрехта – чужі душевні терзання та історична ментальність, у контексті яких відбувається розвиток і особистості самого Дон Жуана, і його жертв. Тому й понині Дон Жуан ставиться у формі сценічного твору, а не у формі розповідей Лепорелло.

Лепорелло залишається слугою, котрий так і не піднявся до вершин історичного чи науково-методичного усвідомлення. Він виявився неспроможним за допомогою історичної рефлексії перетворити своє прислужницьке існування в існування панівне, він не спромігся в автобіографічній формі стати тим героєм, “котрий створює імпонує враження вмілого ляльководи, який завдяки своїм діловим якостям та інтелігентності вміло смикає за нитки строкатої ляльки під назвою Дон Жуан”²⁶. Лепорелло жив ще до появи “Jacques le Fataliste” Дідро, глави Гегеля про пана і слугу із його Феноменології чи стереотипів наукового тлумачення позитивізму, релятивізму або історизму та інших способів рефлексії, які передбачають різні способи суспільної організації. Бурібункізм виходить на сцену лише після здійснення всіх тих постулатів, котрі ще не зміг втілити в життя Лепорелло.

Втілення наукових постулатів в історичному часі розгоралося завдяки зусиллям фундатора та провідника бурібункологічного руху або справжнього бурібункізму, людини на ім'я Феркер. Це – людина з народу, виходець із нижніх прошарків, він виріс у простих умовах, однак видерся нагору завдяки ретельній роботі з фактами, щоб після мінливої службової кар'єри померти, зрештою, на посаді доцента рекламної справи та арривістики Вищої школи комерції в Александрії. Багатий досвід та інтенсивні роздуми дали йому можливість прокласти собі шлях до девізу свого життя: “Будь сам собі історією!”²⁷. Під цим гаслом виник всесвітній союз, під егідою якого і під контролем міжнародного бурібункологічного інституту прикладних досліджень імені Феркера

²⁶ Там само, с. 94.

²⁷ Там само, с. 96.

відбувся захист понад 400 тисяч бурібункологічних дисертацій і який, у свою чергу, підпорядкований своєрідному Центральному комітету: дослідницькій комітетській комісії з питань бурібункізму та феркерології. “Саме ця могутня реальність має імпонуючу доказову силу”²⁸.

У разі своєї смерті Феркер розпорядився влаштувати кремацію, щоб розділити прах між усіма друкарнями світу, увійти після своєї смерті до складу друкарської фарби і набути земного безсмертя завдяки присутності в будь-якому графічному зображенні, що з’явиться на земній кулі.

Звісно ж, цей великий вождь був лише передвісником тих благородних бурібунків, що невпинно рухалися вгору у своєму розвитку. Бо він мав дві вади: незадовго до своєї смерті одружився із власною домогосподаркою і не зробив про це жодного запису у своїх щоденниках. Такий брак відкритості та публічності спонукає зробити висновок про нейропсихопатологічне захворювання, а також інші відхилення від норми, котрі полягали у повній залежності від “отруйних снів, нав’язаних атавістичним страхом перед смертю” без трансформації їх у продуктивну творчість. А отже, попри всі свої заслуги Феркер зупинився лише на порозі справжнього бурібункізму. Він був обтяжений таємницею кохання і страхом перед смертю. Шлях до істинного прогресу відкривався лише за умови подолання цих наперед існуючих, заданих самою природою та непорушних реалій. Освоєння цього шляху стало заслугою такого собі Шнекке. Бо “він позбавлений будь-яких окремих чудернацьких проявів. [...] Його мерехтливе “Я” коливається виключно в замкнутому колі внутрішніх закономірностей і нерухомо височить в аморфній загальності, у рівномірній безбарвності, котра є результатом жертвовної волі до влади”²⁹. Шнекке стає спадкоємцем Феркера і новим вождем благородних або споконвічних бурібунків, бо без надмірних зусиль створює ідентичність між індивідуальним “Я” та загалом.

Яким же чином організована ця всесвітня держава, створена князями, що приходили на зміну один одному? Це – держава

²⁸ Там само, с. 90.

²⁹ Там само, с. 100.

людей, які пишуть щоденники і фіксують щосекунди усе, що відбувається, для того щоб увійти в історію. Історія здійснюється лише в процесі та в міру її письмової фіксації. Шнекке пішов ще далі: відтепер ведення щоденників саме по собі перетворюється на вчинок, гідний увійти в історію і націлений на це. Він створив ефективний метод написання обов'язкового колективного щоденника людства у формі широкомасштабної ієрархічної системи. Усі щоденники шляхом копіювання надходять до кожної низової інстанції, а завдяки предметним та іменним реєстрам уможливується тотальний контроль від районного і аж до центрального рівня. Так, наприклад, кожний психопатолог має можливість здійснити облік усіх снів певного класу бурібунків за певний проміжок часу, причому ця робота у свою чергу підлягає реєстрації, щоб надати можливість історичу психопатології через декілька годин виявити мотиваційний контекст, в умовах якого психопатолог здійснив свої дослідження. Історіософська рефлексія, яка тримається виключно на тих фактах, єдиним доказом існування яких є їхня писемна форма, має незлічену кількість розгалужень, що забезпечують зростання досконалості контролю з боку головної інстанції. Фільми, фотографії, читання, конференції, часописи, фестивалі та багато чого подібного приводяться в дію, щоб уникнути сковзання перманентного інтересу від громадсько значущого завдання контрольованої саморефлексії в бік інших речей. Головною заповіддю контролю стає "необмежена [...] толерантність, що ніколи не вибухає гнівом, та максимальна повага до особистої свободи"³⁰.

Принцип толерантності знижує поріг гамування своїх почуттів, вивільняє найпотаємніші душевні пориви й лише завдяки цьому стає передумовою ефективного контролю. Він втілюється в примусово-добровільному самоодкровенні у формі щоденників. Щоб запобігти антибурібункенським бунтам, кожного змушують продовжувати написання щоденника й не ховати його, навіть якщо у нього виникає бажання стати в опозицію проти принципу ведення щоденників. Бурібункенська організація зазнала такого вдоскона-

³⁰ Там само, с. 102.

лення, що з плином часу всі зміни вписуються у потрібне русло і ставляться на рейки прогресу. Так, існує “поважне об’єднання, яке ставить перед собою завдання обліку на бурібункенських засадах антибурібункенських настроїв”³¹. Якщо ж усупереч усім зусиллям на поверхню все ж проб’ються якісь не-бурібункенські тенденції, то шляхом постановки привабливих питань їхніх носіїв спонукатимуть до письмової відвертості, скеровуючи таким чином інновативні зміни у потрібне русло і забезпечуючи зворотний зв’язок із центральною керівною інстанцією.

Отже, з метою запобігання антибурібункенським бунтам кожного спонукають вести свій щоденник і не приховувати його від стороннього ока навіть тоді, коли він починає відчувати внутрішній спротив проти такої системи контролю. Якщо ж хтось усе ж насмілився б занедбати свій щоденник, то в силу вступив би природний відбір того, що є кращим. Бо той, хто не витримує розумової конкуренції у написанні щоденників, неодмінно відстає у розвитку. Його стирають з пам’яті. “Залізний закон нищівний проти тих, хто недостойний його, хто сам поставив себе поза ним”³².

Тоді як справжні бурібунки відрізняються расовою ознакою, а саме ширшим ротом порівняно з рештою людей, внаслідок цього відбору відбувається й класове розшарування. Викорінення тих, хто не здатний вести щоденник, відкидає його на нижчий щабель соціальної сходинок. Він тепер приречений трудитися на виробництві паперу ручного виготовлення, який надається найкращим авторам щоденників і в якому світовий дух осягає себе. Завдяки всім названим запобіжним засобам, зникає будь-яка опозиція, якою на помилкове переконання поодиноких революціонерів вони нібито займаються. Противником оволодівають, поборників прогресу скеровують у потрібне русло, лише тих, хто нездатний писати щоденники, а тому не піддається контролю, виштовхують геть. Такі бурібунки перетворюються в ніщо. Подібні технології, побудовані на запереченні, стають причиною того, що бурібункам вдається перехитрувати хитрощі самої світової історії.

³¹ Там само, с. 102.

³² Там само, с. 103.

Вочевидь, можна говорити в цьому випадку про утопію з часовим виміром, рушійною силою якої є філософія пізнання новітнього часу. З точки зору минулого все є відносним. Але сприймати абсолютно всерйоз історичний релятивізм – означає підняти бурібунка до рівня переважаючого всіх і вся світового духу, що освоює майбутнє. Він працює над небаченим досі облагородженням самого себе. Наслідком безперервного процесу поступального розвитку стають засоби комунікації, завдяки яким трьохмісячні ембріони в майбутньому набудуть здатності взаємно обмінюватися своїм інтра-утеральним сексуальним досвідом і закладуть таким чином “необхідну реальну основу витонченої сексуальної етики”³³. Зникне навіть страх перед смертю, бо справжнє життя – як і в Мерсьє – втілюється лише у письмовій реалізації. “Тому ми повертаємо голови людей в правильному напрямку споглядання реальності, бо шукаємо безсмертя там, де воно насправді існує: за нами, а не перед нами”³⁴. Так бурібунк із тріумфом крокує “назустріч світанку своєї історичності”³⁵.

Подолано класичну перепону традиційної утопії – індивідуальну смерть і приватну любов – вони розчиняються в ясному усвідомленні загального самовизначення. За ним природно криється абсолютне закабалення в ім’я науки й толерантності.

Карл Шмітт кидає в бій численних німих свідків, про яких часто можна здогадуватися лише за натяками і які мають надати утопії видимість науковості: сюди безперечно слід віднести Декарта, Адама Сміта, Гегеля і Маркса, Ріхарда Вагнера та Ніцше, Лампрехта, Гекеля чи Оствальда, можливо, навіть Леніна і комуністичну партію, можливо, й Вільсона та американську систему капіталізму, котрі зливаються в симбіозі у вченні бурібункізму – сучасного людства. Самозасліплення й терор створюють внутрішній і зовнішній аспекти його організації, що керується свідомістю.

Ця негативна утопія ставить читача перед альтернативою, яку він навряд чи міг сприйняти в традиції історичного і прогресивного світобачення. Смерть і любов залишаються

³³ Там само, с. 103.

³⁴ Там само, с. 105.

³⁵ Там само, с. 103.

єдиними полярними інстанціями, котрі спроможні запобігти тому, щоб прогрес завершився виникненням расово легітимованої держави двох класів, панівний клас якої складається із вмілих ідеологів письма, а решта занурюється в порожнечу духовного забуття.

Цілком можна було б вбачати в бурібункології Карла Шмітта республіку Мерсьє, яка опинилася на порядку денному після ста років досвіду поступального розвитку в 1918 році. Але Карл Шмітт не знав Мерсьє. До того ж він відсилає вперед до 1984 року, так само як і назад – до 1770.

Наївна утопія майбутнього перетворилася в негативну утопію часу. Спільним соціологічним знаменником обох утопій є писемницька діяльність, соціальне середовище, зокрема й трансцендентальної філософії історії. Звісно ж, було б безглуздя нехтувати конститутивною роллю та функцією свідомості в перебігу історії. Навпаки. Але з обох утопій нам необхідно зробити один висновок: історичні часи розгортаються інакше, аніж у наших ретроспективних чи антиципативних тлумаченнях, до яких ми змушені вдаватися. Справжня історія є завжди чимось і більшим, і меншим, аніж наше бачення цієї історії *ex post* або те, що ми можемо собі про неї уявити в майбутньому. Тому й існують утопії, і саме тому вони приречені помилятися. А якщо вони й виявляються вдалими, то це скоріш прикмета нещастя, аніж щастя, котре вони обіцяють. Однак не забуваймо прогностичний зміст наших обох утопій, який знайшов своє підтвердження на пізніших етапах історії. Утопія Мерсьє стала дійсністю, але дійсністю “навпаки” порівняно із задумом. Утопія Карла Шмітта — попри свою функцію застереження – теж втілилася в дійсність, але ще в гіршій формі, аніж пародія на неї.

Чи існує прискорення історії?

Швидше! Швидше, мій ковалю! Підкувай мого коня!
У твоїх ваганнях цілий день мина. –
“Як страшно парув твій, лицарю, кінь!
Куди спішиш ти в далечінь?”

Такими трохи шаблонними рядками на тлі напівмрійливих, напівстрашних балад пізнього романтичного періоду розпочинається перший німецький вірш про залізницю¹. Його назва звучить так: Паровий кінь. Час його появи – 1830 рік, тобто за п'ять років до того, як перший німецький потяг прогуркотів рейками залізниці від Нюрнберга до Фюрта, автор – Адельберт фон Шаміссо.

Як свідчить заголовок, у вірші озвучено перехід від гужового транспорту до локомотива, цього жахливого коня, або якщо говорити без метафорики, то його темою є прискорення. Спочатку наш локомотив, огинаючи земну кулю зі Сходу на Захід, виграє день. Цей виграш ще вкладається в наші уявлення про календарний час. Але згодом його швидкість зростає: “Мій паровий кінь, вінець швидкості,/ Залишає позаду плин часу/ Ще тільки-но взяв курс на Захід,/ Як тут же ще вчора знову вириває зі Сходу”. Локомотив Шаміссо є тією своєрідною тінню, якою час із майбутнього накриває минуле. Він огинає планету настільки швидко, що, рухаючись із шаленою швидкістю в протилежному її обертанню напрямку, долає не лише природний, а й історичний час. “Я вкрав у часу його таємницю/ Я перевів стрілки годинника з вчора до учора”. Так, вершник локомотива стає свідком власного народження, він стає порушником спокою на весіллі свого діда, коли той крутить шури-мури зі своєю нареченою, і його випроваджують, не приховуючи роздратування, а ось він прагне передати Наполеону на острові святої Єлени привітання від його нащадків,

¹ Chamisso's Werke in fünf Teilen, 1. Teil: Gedichte 1, hg. v. Max Sydow, Berlin. Leipzig, Wien und Stuttgart (1907), с. 66.

згодом має намір неодмінно нанести йому візит у 1804 році, щоб переконати відмовитися від коронації на імператора. – “О, хоч би він всерйоз поставився до застороги!” – додає Шаміссо як критично налаштований бонапартист.

Утім, коваль отримує в нагороду за свою послугу 1900 золотих – мірою ваги XIX століття є золото – але більше хотів би довідатися про щось інше, а саме про майбутнє, про те, впаде чи зросте курс акцій, або зовсім “по секрету”, чи розумно будувати будинки в Ротшільді? Але вершник, натиснувши на якусь пружину, хутко щезає з поля його зору разом зі своїм паровим конем.

Вірш Шаміссо є не лише першим, а й найдивовижнішим твором, що з’явився у той час у Німеччині в жанрі лірики і був нав’язаний появою залізниці. В постичному оспівуванні пари, яке незабаром стало модою, представлені всі варіанти можливих політичних чи соціальних позицій: від гімну прогресу – “кожна прокладена нами рейка несе у світ нове життя” (Луї Отто-Петерс)² – до жаху перед силами, вивільнення яких загрожує руйнацією культурі та духу. Викликом людському розуму при цьому незмінно залишається зростання швидкості, що спричинило справжній шок. Те, що досі було під силу коневі, вітрові або воді, відтепер взяла на себе машина. Перехід від руху, параметри якого наперед визначені природними часовими чинниками, до часу, що стає доступним для людини завдяки техніці, важко було описати звичними засобами. Тому спочатку на думку спадали образи зі світу природи: будь то екзотичні звірі чи міфічні образи, рисами яких наділявся локомотив. Щоб показати, наскільки кінь поступався силою потягу, який розвивав швидкість у 6 миль або 24 кілометри й міг доставити з одного місця на інше цілу колону бричок разом із людьми, багажем, вантажем та ще й кіньми, вдавалися до порівнянь із носорогом, драконом, слоном, колосом чи гігантом.

Шаміссо виявився єдиним автором, що вийшов за межі звичної метафорики сил, народжених технікою, і звернувся

² Із книги: *Lieder eines deutschen Mädchens*, цит. за книгою: Manfred Riedel, *Vom Biedermeier zum Maschinenzeitalter*, in: *Archiv für Kulturgeschichte* 43/1 (1961), с. 100–123, тут с. 109. Рідель наводить численні свідчення стрімких зрушень у досвіді, зумовлених появою пароплавів та залізниці, з різних літературних жанрів.

до теми прискорення як такої. Це принесло деяко неочікуваний результат. Завдяки міфічній інерсії, його очам відкрився процес поступального прискорення, за рахунок якого колись, можливо, вдасться надолетати минуле, але ніколи – майбутнє. У міру освоення одного, дедалі більше віддаляється інше. Прочитавши вірні Шаміссо, важко утриматися від констатації того, що історизм є істотною формою прогресу. Адже ми, дедалі більше дізнаємося про те, яким було минуле, і дедалі менше знаємо про те, що несе нам майбутнє.

Шаміссо був не єдиним представником такого історичного трактування. Воно стало частково досвідом доберсланського періоду¹, пов'язаного із прискоренням "Розпочинається новий етап світової історії, – повідомляє Рейне з Парижа, де було відкрито нову лінію між Руаном та Орлеаном. І наше покоління може знитися там, що стало гідком цієї годині". Його досвід стає більшим чи меншим, аніж у гарматній калядзі при Вальмі": "Ми помічаємо, як невідома сила вириває нас із звичного для нас кола життя, несе до нових берегів, де на нас чекають нові відносини, радості та випробування, як невідоме вибухомічне малює силу шиботи час, наповнюючи водночас огорхом"².

Зогляду на цю нову непередбачуваність майбутнього і навіть слідок того періоду Едуард Боїрманн стверджує, що уряди "з недовірою ставляться до цих впливів, бо не можуть прорахувати до кінця їхні наслідки, проте час неможливо застримувати". І навіть монарх, котрий сприйняв будівництво залізниць, а саме Людвіг Пертий Баварський, взявся за перо, щоб протистояти новому майбутньому постинними засобами: як записано у переказах, земля піде димом. "Мігнливий людський рід ковтає по поверхні землі так само химерно, як і дим, його домівка – скрізь і ніде."³ Через роки у його ході:

¹ У березні 1848 р. розпочалися повстання в державах Німецького союзу та в Пруссії – *Ред.*

² 20 березня 1792 р. поблизу Вальмі революційна армія Франції перемогла прусську армію, що відкило революційний дух французів і послало тисячі їх наступити перемогам – *Ред.*

³ Heinrich Heine, *Lieteria*, vol. 5 с травня 1845 р., в збі: *Sämtliche Schriften* Hugo Klaus Bregeloh, München und Wien 1976, т. 9, с. 418 і далі.

⁴ *См.* на М. Biedel (пер. Прям. 2), с. 102.

започаткувала швидкісна колісниця/ Мета ж руху поки що невидима для людського ока (1847)⁵.

Навіть суще нині покоління, що стало свідком супутників і польотів на Місяць, прямих телевізійних трансляцій, ракет і реактивних літаків, навіть воно не пережило такого зламу досвіду, як покоління людей доберезневого періоду в Німеччині. Адже воно, схоже, вражене саме відривом літака від поверхні, а не фактом польоту чи його зростаючої швидкості. Вочевидь, прискорення процесів може теж ставати звичним явищем. Забігаючи наперед, ще у 1838 році автори Брокгауза пишуть, що навіть повітроплавання, якщо воно колись стане реальністю, неможливо буде порівняти з тим проривом, яким стала залізниця як технічний засіб опанування часом. Щоб дати відповідь на запитання про прискорення в історії чи навіть самої історії, я розгляну два його конкретних аспекти.

По-перше, необхідно розглянути унікальність досвіду прискорення в емпіричному контексті зародження індустріальної революції. Моя теза полягатиме в тому, що прискорення супроводжувалося процесом денатуралізації звичного до тієї пори досвіду часу. Воно є індикатором специфічно нової історії.

По-друге, шляхом звернення до духовної історії досліджуватимуться ті теореми чи міфологеми, які ще до епохи індустріальної революції не гребують зверненням до такої теми, як прискорення в історії. Моя друга теза звучить так: прискорення, як історична категорія, пов'язана із очікуваннями, є старою категорією, з XVI століття вона приростає новим змістом, але вагомим поняттям людського досвіду стає лише з початком індустріальної революції. Інакше кажучи: ефект прискореного плину часу, сформульований в апокаліптичних теоріях, стає метафорою прискорення, в якій починаючи з XVI століття озвучується інший, новий зміст порівняно із тим змістовним наповненням, що існувало в межах християнської есхатології.

⁵ Gedichte des Königs Ludwig von Bayern, 4. Teil, 1847, с. 275: Die Dampfwagen – (за дружньою порадою Еріха Машке). Стосовно аналізу контексту і тлумачення див.: Wolfgang Frühwald, Der König als Dichter. Zu Absicht und Wirkung der Gedichte Ludwigs des Ersten, Königs von Bayern, in: DVjs 50 (1976), с.127–157, тут с. 146.

1. Денатуралізація досвіду часу через технічні фактори прискорення

Як і в кожному свідомий того, що, вживаючи термін "денатуралізація часу" (*Denaturalisierung der Zeit*), покликуюся висловом, незакритим від критики. Адже час завжди так чи інакше пов'язаний з природою, із зірками чи біологічними процесами, незалежно від того, як ці процеси використовуються, і єрєоблаштовуються чи видозмінюються в людському суспільстві. Наведу лише один відомий за часів СРСР анекдот: "Син швидше, товаришу!" – щоб окреслити ту межу, котру неможливо подолати ніяким плануванням. Важливим для мене є показ того, що фізики, які увітнали в досвід часу людей як історичних істот, зумовили порівняно величезну частину їхньої свободи від тієї природи, від якої завжди впливається за ерєною людина. Безперечним непрямим свідченням цього процесу є акселерація, з охочими дожиття самими людьми.

Вже запровадження у вжиток механічного годинника на коліщатах у XV столітті спричинило стійку денатуралізацію досвіду, пов'язаного з часом. Наслідком стала квантифікація дня на 24 однакових за тривалістю години. Де Гофф веде мову про комерційний час, час ділових людей, що склав конкуренцію церковно-літургійному часу, а потім – під впливом стрімкого розвитку наукової фізики – піднявся на небачений рівень абстракції. Век історію виміру часу з точки зору її соціальної функції можна описати як історію зростаючої абстракції.

Jacques Le Goff: *Zeit der Knecht und Zeit des Händlers im Mittelalter* (1969) інакше мовою в сиб: G. Honegger (Hg.), *Schrift und Materie der Geschichte*, Frankfurt am Main 1977, s. 393–414, див. також *Грунтовне дослідження* Зейтанда Дорн-ван Рессена, Gerhard Dohm van Rossum, *Die Geschichte der Stunde, Uhren und moderne Zeitordnungen*, München und Wien 1992, в якому не надається такої великої ваги еволюції поміж часом церкви і торгівлі, оскільки механічні годинники з бієм кола й були запроваджені в обіг головним чином князям, а не рабам, у сфері обслуговування торгівлі, в довгостроковій перспективі все ж були доставлені на службу комерції. Пор. також фундаментальну працю, де узагальнено чималі дослідження щодо ж часора: Arno Borst, *Überliefertes, Zeit und Zahl in der Geschichte Europas*, Berlin 1989 (інак: München, srb: 1999).

Етнографи розповідають нам про те, наскільки глибоко вкарбовані ранні міри часу в контекст людської діяльності⁷. На Мадагаскарі, наприклад, існує одиниця часу для позначення “тривалості приготування рису” або відрізка, необхідного для того, щоб “засмажити сарану”. Міра часу та перебіг дії подекуди ще повністю збігаються. Подібні вислови є набагато конкретнішими навіть порівняно з німецьким словом “Augenblick”, що використовується для позначення міри часу, або ж “Gegenwart” (“теперішній час”), що спочатку означало “Anwesenheit” (“присутність”), але, зазнавши семантичних мутацій, близько 1800 року перетворилося на суто часове визначення.

Навіть елементарні пристрої для вимірювання часу, в яких його плин стає зримим завдяки пересуванню вміщених у них матеріальних речовин – піску чи води, були створені у високорозвинених культурах з орієнтацією на різновиди конкретних дій: ними міряли тривалість молитви, визначали час богослужіння, або ж – як у випадку водяного годинника Цицерона – тривалість виступу захисника в суді. До цих елементарних засобів вимірювання часу згодом додався сонячний годинник, котрий залежно від пори року чи географічного розташування показував різний час, бо ґрунтувався на природному сонцевороті, відповідно до якого і здійснював індикацію часу.

Поступово відповідним чином вдалося адаптувати й механічні годинники. Ще у XIX столітті японці використовували годинники, особливий секрет яких полягав у варіабельності співвіднесення часу через циферблат і годинникові стрілки, що дозволяла залежно від пори року змінювати пропорції у тривалості дня і ночі, збільшуючи їх на користь дня влітку і зменшуючи взимку. Завдяки цим годинникам досягалась інтеграція сезонної розбіжності у тривалості денних і нічних годин безпосередньо в ритм роботи, в чому й полягало їхнє основне цільове призначення.

⁷ З цього питання і викладених у подальшому даних і міркувань див.: E.P. Thompson, *Time, Work-discipline and Industrial Capitalism*, in: *Past and Present* 38 (1967), с. 56–97, нім. мовою: *Zeit, Arbeitsdisziplin und Industriekapitalismus*, in: *Gesellschaft in der industriellen Revolution*, hg. v. Rudolf Braun u.a., Köln 1973, с. 81–112 (скорочене видання).

⁸ Дослівний переклад: “кліпання ока”, сучасне значення: “мит”. – *Пер.*

Такі годинники, як і найпростіші прилади вимірювання часу, відповідали повсякденним умовам у сільському господарстві та ремеслі, але не вписувалися у механізований світ праці, в якому часові ритми – в цілому однакові між собою – задаються людині машиною.

Механічний годинник, який після входження в обіг у XIV столітті спустився з веж замків та церков на стіни ратуш, а потім і житлових будинків, а згодом проклав собі шлях і до кишень жилеток, цей годинник, що з XVI століття почав відраховувати години, а з XVII – ще й секунди, звісно ж, був водночас індикатором і стимулятором процесу дисциплінування і раціоналізації світу людської діяльності та простору, в якому вона розгорталася. У першій половині XIX століття вже існувало чимало промислових робітників у Англії, котрі мали при собі свій власний годинник, часто-густо для того, щоб контролювати годинник свого наглядача. Після появи залізничної транспортної мережі з її єдиним графіком перевезень спочатку у Пруссії перед революцією 1848 року, а згодом і в інших країнах зрештою й було запроваджено єдиний нормативний час, який цілковито відрізнявся від місцевого часу та місцевої висоти сонця. Генрі Форд розпочав кар'єру підприємця з того, що розпорядився виготовити годинники, які на двох циферблатах могли показувати водночас єдиний нормативний і місцевий час, і стали найновішою ознакою опанування часовими одиницями, покликаними до життя розвитком техніки, що дедалі більше віддалялися від звичних природних часових ритмів. Стиralися грані між днем і ніччю, так само як з моменту появи залізниці, завдяки руху коліями, стали можливими нічні поїздки. Аналогом цього процесу на великих підприємствах стала робота в нічні зміни, запроваджена у XIX столітті, яка, втім, ще у XVI столітті існувала в копальнях, оповитих темрявою, і яку дедалі частіше почали практикувати з метою підвищення продуктивності.

Всі ці процеси були неодноразово описані, однак і досі залишаються недостатньо дослідженими. Отже, якщо говорити спрощено, ми можемо виділити три фази наростання абстрагуючих зусиль людини:

1. На перших порах вимірювання часу було глибоко зануреним у загальний контекст дій людини.

2. Завдяки винаходу сонячного годинника вдалося досягнути об'єктивзації природного часу.

3. З появою механічного, а згодом і маятникового годинника розпочинається зміна формату повсякденного життя внаслідок накладання на нього квантифікованих часових одиниць, що сприяли всеосяжній організації суспільства й забезпечували її. Цей процес тривав з XIV до XVIII століття. Король сонця Людовик XIV був удостоєний титулу “хронократора”, своєрідного “Maotre du temps”⁸, бо завдяки своїй мудрості опанував сучасністю, силою своїх спогадів оволодів минулим, а через свою далекоглядність став повелителем майбутнього: символом цих досягнень стали присвячені йому годинники, які він розпорядився розмістити в палаці.

Таким чином, важливо бачити, як годинник зі своєю розміреною та регулярною ходою вторгнувся у повсякдення, став індикатором і джерелом міцно встановленого порядку речей, але аж ніяк не прискорення⁹, попри всі свої властивості, що давали можливість фізичного виміру цього явища. Пісковий годинник зі своїм струменем, що поступово відходив у минуле, став алегоричним уособленням минулості та марнославства (*Vanitas*); натомість механічний годинник перетворився на алегоричний символ стабільності, розуму та корисності. Лише наприкінці XVIII століття, після остаточного утвердження годинника в побуті, він також зміг стати іконографічним втіленням марнославства (*Vanitas*).

Образ машини, особливо годинникового механізму, яким після XVII століття був пронизаний космос, суспільство та людина, це образ періоду, що передував добі прогресу, образ, вістря якого спрямоване у бік регулярності та монотонного та розміреного порядку, усталеного колись у володіннях Господа, природи та людей, але аж ніяк не в бік прискорення¹⁰.

⁸ Klaus Maurice, *Die Französische Pendule des 18. Jahrhunderts. Ein Beitrag zu ihrer Ikonologie*, Berlin 1967, с. 102.

⁹ Поп.: Comenius (1592–1671): “In omni Republica sit una suprema potestas, cui caeterae subordinentur: in uno iudicio unus iudex, quem admodum in una civitate unum commune Horologium esse expedit, ad quod omnia publica negotia disponantur” (*De rerum humanarum emendatione consultatio catholica VI iz.*, ND Prag 1966, т. 2, с. 511).

Годинник міг виміряти прискорення, однак не міг стати його символом. Це стало можливим лише з появою залізниці та притаманної їй метафорики: Маркс відгукувався про революції як про “локомотиви історії”, а не “годинники історії”. Це й можна вважати пороговим індикатором того, що прискорення стало домінантним надбанням досвіду та набуло твердої форми¹¹.

На порозі нашої доби загальноновизнаним явищем стало усвідомлення наростаючої швидкоплинності життя ще навіть до винаходу парової турбіни, механічних ткацьких верстатів і телеграфа, які прискорили розвиток у провідній текстильній галузі виробництва та сфері зв'язку. Причому йдеться про певний період накопичення такого усвідомлення, яке з подоланням порогу до нової якості переросло у новий вимір сприйняття часу. “Люди – порівняно з тим, що було раніше – почали жити швидше й інтенсивніше, – зазначає Нібуhr, вдивляючись у минуле, у XVIII століття, – але цей процес формувався за часів революції і набув свого розвитку лише з тієї пори”¹².

Зростання швидкостей, що передували винаходу машин, неодноразово фіксувалися починаючи із XVII століття. Розбудова мережі вулиць і каналів збільшила масу вантажів, які могли доставлятися протягом того ж часу на значно більші відстані. Це диктувалося і меркантильними, і політичними причинами. Зокрема, в Англії, яка завжди цілком користувалася перевагами дешевших і швидших водних транспортних шляхів навколо острова, мережу вулиць було розбудовано лише у 1745 році, після стрімкого вторгнення принца Чарльза Шотландського вглиб території цієї країни*, що позбавило англійських правителів можливості кинути проти нього свої

¹⁰ “Le monde est une horloge, qui etait une fois montee continue aussi longtems [sic] que Dieu s'est propose de la laisser aller” (J. H. S. Formey, Art. “Conservation”, in: Encyclopedie ou dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers, Paris 1754, т. 4, с. 38 і далі).

¹¹ Karl Marx, Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848-1850 (1850), Berlin 1895, с. 90, цитату взято із праці: Karl Griewank, Der neuzeitliche Revolutionsbegriff, 1. Aufl. Weimar 1955, 2., erw., Aufl. Frankfurt am Main 1969, с. 218.

¹² B.G. Niebuhr, Geschichte des Zeitalters der Revolution (1829), Hamburg 1845, т. 1, с. 55.

* Йдеться про вторгнення на територію Англії принца Чарльза Шотландського із династії Стюартів під час війни за Австрійську спадщину (1740–1748). – *Ред.*

війська. Але в контексті нашого розгляду цього питання йдеться насамперед про феномени, а не їхнє обґрунтування.

Середня швидкість приватних екіпажів у період з 1814 по 1848 роки зросла більше ніж удвічі: з 4,5 км до 9,5 км за годину. У Пруссії час, протягом якого поштова карета долала відстань від Берліна до Кельна, за той же період зменшився зі 130 до 78 годин. Державні інвестиції в будівництво автомобільних доріг змусили уряд довго вагатися стосовно доцільності розвитку залізниці як конкурента, який міг би посприяти зниженню вартості перевезень, що, як відомо, стало одним із побічних спонукальних мотивів революції 1848 року.

Подібний розвиток, позначений нарощуванням швидкості, спостерігається і на морських шляхах¹³. У першому десятиріччі XIX століття жителі Північної Америки створили кліпер – стрункий вітрильник із високими щоглами, який подолав відстань у 19 тис. кілометрів від Нью-Йорка до Сан-Франциско, обігнувши мис Горн, за 90, а не за 150 чи 190 днів, як це було раніше. Максимальна швидкість становила понад 750 кілометрів за день, тобто близько 15 морських миль за годину, і, отже, вдалося досягнути швидкості, яка значно пізніше виявилася під силу лише пароплавам.

Щось схоже відбувалося і в системі зв'язку. До запровадження в обіг електричної телеграфії – телеграф, винайдений Зьоммерінгом у 1810 році, був ще непридатним до використання – було практично досягнуто межі досконалості в розвитку оптичної телеграфної мережі, яка сягає своїм корінням ще античних часів¹⁴. Надзвичайно зросла й швидкість передачі знаків, хоч би якими причинами це було зумовлено: чи то скороченням пишномовних адміністративних текстів, чи то конструкцією сигналів, які передавалися від вежі до вежі. За часів Французької революції ця система зв'язку, що була

¹³ З цього приводу див.: Wolfgang Zorn, Verdichtung und Beschleunigung des Verkehrs als Beitrag zur Entwicklung der "modernen Welt", in: Studien zum Beginn der modernen Welt, hg. v. R. Koselleck, Stuttgart 1977, с. 115–134. Пор.: Philip S. Bagwell, The Transport Revolution, London 21988 та Brian Austin, British Mail Coach-Service 1784–1850, New York and London 1986.

¹⁴ Пор. багато ілюстроване і підкріплене багатьма документальними свідченнями видання: Die Telegraphenstation Köln-Flittard, Geschichte der Nachrichtentechnik (von Hermann Kellenbenz und Hans Pieper), hg. v. Rhein.-Westf. Wirtschaftsarchiv, Köln 1973.

відночас і системою контролю, регулярно розбудовувалася. Наприклад, звістка про взяття Кодедсор Д'Еско, надіслана оптичним телеграфом з Іллія до Парижа у 1794 році, на багато годин випередила вершвижа кур'єра. Успіхи Батолетта теж стали можливими завдяки прискореній передачі повідомлень, внаслідок чого, до речі – через надходження саме таким способом наказу – позбавили життя Андреаса Гофера¹⁷, хоча більшість судів висловилися проти цього. Як це траплялося не раз і раніше, тут переважили політичні та військові інтереси, а усвідомлення меркантильним суспільством виходи прибило лише згодом. Наприкінці XVIII століття професор Біюн із Гамбурга заявив: "Можна уявити собі ситуації, в яких надходження повідомлень на декілька годин раніше ніж звичай може безкоштовно значно більші суми, ніж щорічні загальні видатки на обслуговування телеграфної лінії разом із усім її устаткуванням"¹⁸. Ці слова стали гаслом біржі та світу фінансів на декілька наступних століть. Завдяки економії часу зростають витрати, але ще більше – прибутки.

Що ж спільного між цими цифрами і даними? Сучасна держава та буржуазне суспільство вде до винаходу технічних засобів акселерації добилися дивовижного прискорення у транспортній сфері. Однак вони напружилися при цьому на абсолютну, встановлену самою природою межу. Можна було поліпшувати сталь шляхів, вдосконалювати скілажі, але кінцева сила як така залишалася обмеженою. Можна було вділіфувати конструкцію вірвильників, але їхня швидкість зрештою визначалася відбитою на мисель дітру. Можна було раціоналізувати оптичний телеграф, однак із приходом ночі або й у світлу пору доби – через хмари чи домі – передача повідомлень переріко на декілька днів, а то й тижнів, ставала неможливою. Інколи якесь повідомлення, скалічене недосконалістю зв'язку, пролежувало днями, так, з Іспанії до Парижа надійшла звістка про перемогу, однак із неї неможливо було довідатися, хто ж став переможцем: Велингтон чи французі.

¹⁷ Hofer, Andreas (1767–1810), військовий керівник з тродьохкит парадній п рой, котрий програв 1807–1810 ро організовував боротьбу проти французьких окупантів. Був відлучено від громадянськ прав і виказан Батолетта в Мадрид – 1809.

¹⁸ Там же, сторінка 43.

Прискорення, що народилося в один прекрасний день у процесі спілкування та контактування між людьми, могло знайти своє продовження лише після того, як унаслідок винаходів, спрямованих на цю мету, впали виставлені самою природою бар'єри. Лише після Французької та індустріальної революції теза про прискорення стає загальним постулатом людського досвіду.

Дозволю собі навести деякі критерії цієї тези, сформульовані в той час.

Досить часто мірилом прискорення слугує стиснення простору. У 1838 році "Брокгауз сучасності" в одній зі своїх статей дає таке сконцентроване визначення суті залізниці: "Вона прибрала просторовий розділ завдяки зближенню в часі [...] Адже будь-який простір сприймається нами як відстань лише внаслідок часу, необхідного для його подолання; скорочення цього часу завдяки прискоренню зумовлює звуження впливу самого простору на життя і транспортне сполучення". На доказ цього факту наводяться і зворушливі у своїй наївності конкретні підрахунки в галузі найманої праці та політики, причому нехтується майбутнє значення залізниць для військової справи. Так, завдяки залізниці ремісник, що ходить пішки на роботу, виграє 4,5 дні робочого часу. Розташовані окремо міста зливаються у "штучно сконцентроване просторове ціле". В рамках єдиного простору господарчої діяльності взагалі долається розмежування між містом і селом. "Суша і море міняються ролями". "Залізниці звужують просторові розміри Європи до розмірів, скажімо, Німеччини"¹⁶.

Було б зайвим і далі наводити цю низку прикладів. Дані, що свідчать про прискорення, без урахування такого чинника, як політичні чи соціальні зміни, прямолінійно переносяться в майбутнє. Робиться це не без політичного умислу. Навіть противники залізниці побоювалися демократизуючих наслід-

¹⁶ Conversations-Lexikon der Gegenwart in vier Bänden, Leipzig 1838, т. 1/2, с. 1115–1136, Sigle 41; той самий автор: Die Eisenbahnen, eine europäische Notwendigkeit, in: Scherz und Ernst, Leipzig 1836. Подолання просторових розмежувань завдяки зближенню в часі стало предметом іронії Гейне (с. 1117). Див. прим. 3: "Захиталися навіть такі базові поняття, як час і простір. Залізниця нищить простір, і нам залишається тільки час. Аби ж то у нас було досить грошей, щоб достойним чином покінчити і з ним!" (с. 449).

ків запровадження цього способу пересування, завдяки якому представники існуючих тоді чотирьох суспільних станів могли б рухатися з однаковою швидкістю. Залізниці як передвісники епохи рівності стають частиною топології. Навряд чи варто зайвий раз нагадувати і про аналогічне за своїм характером надбання досвіду: уніфікацію правового простору, яка активно здійснювалася тоді ж за рахунок традиційних регіональних особливостей.

Однак процес прискорення реєструється і в інших сферах, що лежать потойбіч такої очевидної для всіх екзегези, пов'язаної із залізницею. Зокрема, в один із німецьких енциклопедичних довідників вміщено аналіз Адама Сміта, датований 1793 роком. Згідно з ним, поділ праці "дав поштовх не лише відповідному зростанню продуктивних сил, а й економії затрат часу, завдяки вигравшеві у часі, який досі втрачався при переході від одного виду роботи до іншого. Завдяки цьому вигравшеві у часі, у свою чергу, відчутно зростають самі обсяги роботи". Зрештою, як констатує автор, завдяки вигравшеві у часі досягається й економія заробітної плати, і всім цим ми завдячуємо машинам. Час, вивільнений завдяки їхньому застосуванню, знову ж таки використовується для задоволення нових потреб, котрі виникають тому, що завдяки машинам існуючі досі потреби виявляються задоволеними¹⁷.

У цьому контексті важливий також аналіз структур, пов'язаних із потребами, котрий починаючи з 90-х років набуває темпоральної перспективи. Розкіш перестає бути прерогативою лише вищих класів. Натомість завдяки прискоренню змін у моді, поміченому ще Гарве, запити набувають форми потреби

---

¹⁷ У статті під заголовком: *Dampfüberschuss und Zeitüberschuss* один із "баварських шанувальників ремесел" ставить у 1848 році у додатку до баварського журналу *Kunst- und Gewerbeblatt*, № 13, с. 55 питання про те, що має статися із тими мільйонами годин, що вивільняться завдяки використанню залізниці та парової тяги. Він висловлює побоювання, що "цей неймовірний капітал запасів вільного часу" навряд чи буде використаний зростаючим пролетаріатом на потреби освіти і моральності. Цит. за: *Aufbruch ins Industriezeitalter*, т. 3: *Quellen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bayerns*, hg. v. Konrad von Zwehl, München 1985, S. 140 і далі. Виклик у формі вільного часу, що не міг використовуватися економікою, став прямим наслідком підвищення, а отже, й прискорення темпів продуктивності праці.

у підвищенні потреб. Відтепер задоволення мінімальних, продиктованих самою природою потреб стає недостатнім, і цей чинник починає дедалі потужніше тиснути на становий устрій. Повсюди дедалі зриміше проступають контури тих керованих процесів, котрі після свого входження у досвід людини набувають необоротного характеру. Через цю ж причину стався підрив образу машини навіть в економічній царині: ще в 1800 році Бюш досліджує циркуляцію грошей крізь призму того, що всі класи людей залежно від їхнього роду діяльності є різними коліщатами єдиного механізму. Але трохи згодом він розвиває свою думку так: “Не варто заходити надто далеко з подібними порівняннями. Адже ці окремо взяті коліщата у своїй сукупності функціонують не лише заради загального блага, себто добробуту держави, а й здатні до зворотного взаємовпливу, взаємно підтримують або ж прискорюють свою ходу. Це – поєднання, аналогії якого у сфері механіки я не наважуюся навести”¹⁸.

Саме прискорення, що проникло повсюди, відрізняє тодішній досвід часу від усього того, що передувало йому. Але й надалі тривають марні пошуки образу системи, що породжує і прискорює сама себе. Прискорення, здавалося, охоплювало одну ділянку за іншою: його об’єктом стає не лише світ промисловості, заснований на всесильності техніки, тобто той емпіричний стрижень будь-якої акселерації, що піддається перевірці, а й повсякдення, політика, економіка, зростання чисельності населення¹⁹.

Відтепер громадське життя функціонувало під знаком цього процесу. Так, протягом дедалі коротших проміжків часу виготовлялася дедалі більша кількість фортепіано — неодмінної станової ознаки кожного добре облаштованого салону. У 1750 році майстер із виготовлення фортепіано виробляв приблизно 20 інструментів за рік. У 1802 році, завдяки машинному виробництву металевих рамок, Бродвуд у Лондоні щороку вже випускав 400, а у 1805 році – 1500 цих музичних інструментів і під гаслом: “Ціни падають, висота

¹⁸ J. G. Busch, *Abhandlung von dem Geldumlauf*, Hamburg und Kiel 2 1800, 2. Teil, с. 17.

¹⁹ Поп.: Rolf Peter Sieferle, *Bevölkerungswachstum und Naturhaushalt*, Frankfurt am Main 1990.

звук зростає” сягнув блискучого показника частоти звуку у 435 герц. Моцарт і Бетховен роздратовано реагували на те, що їхні твори виконувалися швидше, аніж це було задумано самими авторами. Прискорення не оминуло і процес читання у добропорядних заможних сім'ях. Повторне читання Біблії та класиків дедалі більше поступається місцем насолоді новими витворами, що саме почали постійно з'являтися, насамперед романами. Ротапринт сприяв розвиткові збуту, і Брокгауз, наше головне джерело свідчень із цього питання, теж адаптувався до цієї ситуації. Якщо його перші енциклопедичні словники приводилися у відповідність із актуальним станом речей завдяки появі додаткових томів, то у 1830 та 1840 роках видавництво перейшло до випуску так званого “Брокгауза сучасності”, що був своєрідним зрізом відповідного йому часу. Поступово цей зріз перетворився у періодичний журнал “Сучасність” (“Gegenwart”), завдяки якому щомісяця на стіл у кожному домі лягав огляд подій часу, що невпинно рухався вперед.

Варто ретельніше поміркувати над емпіричними набутками тієї доби та їхнім тлумаченням. Яким же був результат усвідомлення людським досвідом постулату прискорення?

Зростаюча активність застосування поняття прискорення на зламі XVIII і XIX століть засвідчує процес змін у відчутті та сприйнятті часу, хоча у повсякденному житті йому, звісно ж, бракувало теоретичної та систематичної логіки. Вочевидь, цей вислів виконував функцію рєєстрації досвіду, якого досі не було, бо саме в цьому й полягає суть прискорення. У мові тут знайшов своє відображення насамперед момент раптовості. Спробую коротко пояснити сказане.

Проблему прискорення потрібно розглядати в ширшому контексті питання про те, що таке історичний час. Якщо вважати прогрес позначенням першої суто часової категорії, – а таким воно і є попри безсумнівну наявність у ньому історико-теологічних імплікацій, – то прискорення є специфічним різновидом цього прогресу. З теоретичної точки зору прогрес може існувати й там, де розвиток відбувається рівномірно, а тому швидкість зрушень або покращань сама по собі не може бути критерієм прогресуючих змін. Так, виробництво може рівномірно зростати протягом однакових за тривалістю проміжків часу. Але прискорений розвиток виробництва досягається лише

із зростанням продуктивності. (Як відомо, тут доводиться мати справу із проблемою досліджень у галузі економічної історії, що й досі залишається недостатньо розв'язаною. Перехід від ручного до машинного прядіння та ткацтва є лише одним із багатьох симптомів, питома вага яких може визначатися по-різному).

Лише там, де протягом однакових проміжків природної хронології відбувається зростання темпів не в арифметичній, а в геометричній прогресії, лише там є достатні підстави говорити про щось подібне до прискорення. Тому в 1900 році Анрі Адамс розглянув всю сучасну історію під кутом зору *law of acceleration*²⁰. Ця модель – як евристичне визначення промислових і технічних передумов сучасної історії – виявилася доволі корисною, однак її не можна беззастережно застосувати до вивчення загальної історії. Принаймні ясно одне: прискорення є чимось більшим, аніж просто зміна або просто прогрес. Воно характеризує “прогрес історії”, тобто вислів, озвучений у мові лише після 1800 року.

Зміни, *mutatio rerum*, можна віднайти на всіх етапах історії. Новими їх можна назвати лише тоді, коли вони зумовлюють нове сприйняття часу, коли все змінюється швидше, ніж цього можна було очікувати, або темпами, що суперечать усьому попередньому досвіду. У буденне життя кожного, хто переживає ці зміни, внаслідок стискання проміжків часу входить елемент несподіваного і невідомого, тобто чогось такого, що не може бути виведене із пережитого досвіду: саме це і є прикметною ознакою прискорення. Гете якось вклав в уста свого персонажа на ім'я Едуард із твору під назвою “Вибіркове родичання” такі слова: “Кепсько, що нині нічого не можна навчитися раз і на все життя. Наші пращури дотримувалися того, чого навчилися у молодості, а нам

²⁰ The Education of Henry Adams. An Autobiography, Boston und New York 1918, Kap. 34: “The Law of acceleration” (1904). – На думку автора, відтепер вступив у силу закон прискорення, що пануватиме аж до моменту досягнення нової рівноваги: “A dynamic theory would begin by assuming that all history, terrestrial or cosmic, mechanical or intellectual, would be reducible to this formula if we knew the facts” (с. 489). Адамс наводить приклади з усіх сфер життя на користь свого твердження, що розум може лише реагувати на подразнення, чого він, утім, навчився; в майбутньому ж йому доведеться навчитися мистецтву стрибків, щоб адаптуватися до змін.

доводиться переучуватися кожні п'ять років, щоб цілковито не відстати від моди²¹.

Інакше кажучи, вперше можна почути розмови про часові ритми й різновиди плину часу, які вже неможливо просто вивести із природного часу чи з досвіду декількох попередніх поколінь. Сталість процесу навчання, завдяки його повторюваності, і можливість тривалого застосування вивченого, що існували колись, перериваються необхідністю вивчення щоразу чогось нового. Порівняно із попереднім досвідом навчання часові ритми переучування стають дедалі коротшими і коротшими, що й породжує відчуття прискорення змін. Цей вид прискорення відсилає нас до історії, що осмислюється як час, котрий, так би мовити, постійно обганяє сам себе, а в емфатичному (виразному) сенсі – як нова доба.

Тут, звісно ж, напрошується ще одне пояснення, яке має запобігти абсолютизації поняття нової доби, що сформувалося таким чином у всій його неповторності. Прискорення завжди залишається поняттям, що має розглядатися у перспективі й набуває ясності лише у зіставленні досвіду декількох співіснуючих поколінь із спільним для них простором досвіду, не позбавленим, щоправда, розбіжностей залежно від кута зору, під яким сприймається цей досвід. Пертез висловив якомсь цю думку у своєму листі до Якобі, спробувавши витлумачити “неймовірну швидкість” трансформації всіх думок і бажань під впливом часу, в якому він жив²². Раніше, на думку автора,

²¹ Goethe, *Die Wahlverwandtschaften* 14, in: *Sämtliche Werke. Briefe, Tagebücher und Gespräche*, т. 8, hg. v. Waltraud Wiethölter, Frankfurt am Main 1994, с. 300.

²² Friedrich Perthes' *Leben nach dessen schriftlichen und mündlichen Mittheilungen aufgezeichnet von Clemens Theodor Perthes* (1848), 3 Bde., Gotha 6 1872, т. 1, с. 146, лист без дати, написаний орієнтовно близько 1815 року. – Лор. аналогічну, але витриману у вишуканому стилі дуалістичну полеміку в “Пораді п'яти сотень людей”: “Deshors la France presenta le spectacle de deux nations ennemis”; їхні звичаї, мова і спосіб є прямо протилежними. Одна нація слідує законам царства філософії (“regne de la Philosophie”), інша – є заручником своїх забобонів, одна – тримається ідеалів свободи, інша – рабства, республіка протистоїть монархії: “en un mot, l'intervalle de deux siècles entre les habitants de la même patrie” (*Corps législatif, conseil des cinq-cents, rapport fait par Bonnaire, sur le calendrier républicain, séance du 4 thermidore, an 6* [1798], *Bibl. Nat. Le 43. 2170*; висловлюю подяку за дружню пораду Міхаєлю Майнцеру).

зрушення в досвіді потребували декількох століть, а тепер послідовність подій стискається в часі, і відповідно до цього сильнішими стають суперечки. “Наш час [...] за життя трьох співіснуючих у ньому нині поколінь поєднав у собі те, що абсолютно не піддається поєднанню. Гігантські протиріччя між 1750, 1789 та 1815 роками трапилися без будь-яких переходів і увійшли у свідомість трьох поколінь: дідів, батьків і внуків, не як часова послідовність, а як синхронно існуючий феномен”. Отже, конфліктна ситуація породжується хронологічною одночасністю неодночасного у політичному та соціальному сенсах, а спірні спроби її розв’язання сприймаються досвідом порівняно з минулими часами як прискорення.

Таким чином, наша категорія “прискорення” може вважатися ще й інструментом пізнання, спрямованим своїм вістрям на вчення про політичні кризи, з якого не обов’язково випливає висновок про можливість подальших прискорень у майбутньому. В цьому сенсі осмислення подій Французької революції та її перебігу залишилося все ж доволі традиційним. Узяти хоча б виступ Георга Фрідріха Ребманна із поминальною промовою на честь революційного календаря, скасованого у 1815 році, в якому він створив типологічний нарис минулої революції, що породила свій власний календар. Далі він продовжує свою думку: “Одне слово, він [календар] протягом часового проміжку в декілька років увібрав у себе все, що трапилося упродовж двадцяти століть до нього, і згодом помер, як це часто буває і з надто розумними дітьми, що рідко доживають до старості і всупереч прогнозам лікарів про смерть від виснаження помирають через удар. Ох, якби ж він дожив до часів, коли люди стануть розумнішими і кращими, коли їхній власний досвід міг би стати в пригоді їм і їхнім нащадкам! *Requiescat in pace!*”²³.

Тема прискореного в часі розвитку революційних подій з огляду на їхню зростаючу концентрацію завершується у цьому випадку станом, близьким до відчаю, адже прогрес не зміг стати таким, як на те сподівалися.

Схожою була і реакція Гьорреса після того, як у повсякденному житті, здавалося, знову утвердилася Реставрація у

²³ Georg Friedrich Rebmann, *Der revolutionäre Kalender*, ND im Insel-Almanach auf das Jahr 1966, с. 80–85.

традиційному її розумінні: на його думку, із попередньої історії неможливо винести вагомні уроки. “Але якщо Ви прагнете чогось навчитися в неї, візьміть собі в учителі революцію; те, що за інерцією розвивалося протягом багатьох сонних століть, набуло в ній прискорення у круговерті декількох років”²⁴.

Отже, тут ми знайомимося із тлумаченням поняття “прискорення”, що спрямовує наш погляд від виміру раптовості невідомого майбутнього назад, у бік структурних можливостей історії, які можуть повторюватися за аналогією. Революція є, таким чином, лише своєрідним концентратом усіх можливих історій, покликаним до життя прискоренням. Адже історія, що характеризується прискоренням, залишається історією, яка не обмежується лише новим періодом.

Обидва наведені вище свідчення, звісно ж, належать до досвіду політичних подій, а не індустріалізації. Щоправда, в часи революційних зсувів цей політичний варіант прискорення щоразу вимальовувався на небокраї суспільства XIX століття з його швидким розвитком техніки, однак у цілому він не є визначальним у тлумаченні сукупності подій. Тому з теоретичної точки зору потрібно розрізняти:

1. Прискорення, що реєструється в кризові періоди існування політичних устроїв. Воно задокументоване ще з часів Фукідида і співвідносне навіть із нинішнім досвідом, так само як у новітній мові слово “швидкість” може асоціюватися із заворушеннями чи громадянською війною. Відмінною ознакою тлумачень Французької революції є часто вживана теза про те, що модель циклічного устрою Полібія, яка пройшла через життя дев'яти генерацій, відтепер стиснулася до розмірів клубка подій, що здатний вмістити в собі життя одного єдиного покоління, а то й навіть ще коротші проміжки часу. Цей вид прискорення живиться тим, що було добре відоме й досі, але просто відбувається протягом стисліших проміжків часу.

2. Прискорення, що є наслідком прогресу в техніці та промисловості, і – на противагу тому, що було в минулому – може реєструватися як досвід нового часу. Обидва типи

²⁴ Joseph Görres, *Teutschland und die Revolution* (1819), in: *Gesammelte Schriften*, Bd. 13 (1929), с. 81. Поп. із цього питання: R. Koselleck, Art. “Geschichte, Historie”, in: *Geschichtliche Grundbegriffe*, hg. v. Otto Brunner u.a., Stuttgart 1975, т. 2, с. 677.

прискорення, які необхідно чітко розмежовувати з точки зору теорії часу, змішуються і взаємно посилюють одне одного у мові повсякденного вжитку і можуть сприяти підкріпленню вчення про загальноісторичну кризу сучасності тими аргументами, які, наприклад, так майстерно звів у єдине ціле Якоб Буркгардт²⁵.

Отже, першим проміжним підсумком можна вважати висновок про те, що прискорення все ж існує, але не прискорення історії, а прискорення в історії, причому залежно від відповідного пласта переважно політичного, чи то переважно технічного й економічного досвідів. "Історія сама по собі" або "власне історія" навряд чи може мислитися як активний суб'єкт, здатний до прискорених дій. Адже "історія у своєму чистому вигляді" містить сама в собі той порівняльний масштаб, який потрібен для вимірювань її уповільненого чи прискореного розвитку. Поняття історії, що вміщує в собі водночас свій власний суб'єкт і об'єкт, тобто історії, в якій криються передумови всіх можливих історій, виведене шляхом абстракції з багатьох емпіричних історій і сформульоване лише у XVIII столітті, не допускає існування мірила, що вказує на процес прискорення "історії" чи навіть уможливорює його обрахунок поза межами цього поняття. Гегель, який виводить свої етапи всесвітньої історії з діяльності абсолютного розуму, чітко усвідомив цю істину. Щоправда, він визнає, що розвиток історіографії зазнав прискорення: "З настанням нових часів змінилися всі відносини. Щоб зобразити події, наш освічений розум негайно підхоплює і трансформує їх у повідомлення про події"²⁶. Але світовий дух (*der Weltgeist*), що прокладає собі шлях крізь народи та окремі індивіди й за рахунок їхніх зусиль, світовий дух, який просувається вперед лише манівцями й опосередковано, "має вдосталь часу" і зовсім не залежить від нього. А "стосовно повільності світового духу слід пам'ятати, що йому немає чого поспішати, часу в нього вистачає, тисяча літ перед ним неначе один день; часу в нього доволі саме тому,

²⁵ Із цього приводу див.: R. Koselleck, стаття до слова "Krise", in: *Geschichtliche Grundbegriffe*, hg. v. Otto Brunner u.a., Stuttgart 1972 і далі, т. 3, с. 639 і далі.

²⁶ G.W.F. Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, hg. v. J. Hoffmeister, Hamburg 5 1955, с. 9.

що сам він перебуває поза часом, бо є вічним". До того ж, продовжує автор, ця повільність "лише примножується позірними періодами регресу, часами варварства"²⁷.

Гегель, який створив і спробував збагнути свою Одну історію, відштовхуючись від Духу, за яким споконвіку стоїть християнський Бог, не випадково посилається на вірш із 90-го Псалма, до котрого залежно від ситуації можна з однаковим успіхом звертатися при розгляді як уповільнення, так і прискорення: "Бо тисяча літ промайнули перед тобою як день, що минув учора, і як нічний дозор". Ця багатозначна алегорія повертає нас назад, до апокаліптичних передумов сучасності — аксіоми прискорення.

2. Категорія вкорочення часу між апокаліптикою та прогресом

Досі ми розглядали прискорення як феномен людського досвіду нової доби і дійшли насамкінець висновку про два його варіанти, що навчають нас осмисленню прискорення як можливості повтору історій і як результату технічного та промислового оновлення. Тепер поставимо питання про критерії прискорення, що побутували перед переломним часом нашої епохи (Epochenschwelle), аби, озирнувшись назад, отримати нові знання.

До часу, що стає дедалі коротшим, щоразу звертаються автори апокаліптичних текстів в юдейсько-християнській традиції. Навіть якщо віднести "вкорочення часу" (Zeitverkürzung) до понять релігійного досвіду, суть його лежить у площині очікування. В християнських очікуваннях феномен укорочення часу є Божою милістю, продиктованою прагненням вберегти обраних від надто довгих страждань (Єв. від Марка, 13, 20 і Єв. від Матвія, 24, 22). Кінець повинен настати раніше, ніж це призначено. Фіналом такого вкорочення є цілковите скасування часу в майбутньому²⁸.

Інший варіант очікувань породив питання, що набувало гостроти у міру відсування у часі пришествя Христа, на яке всі

²⁷ G.W.F. Hegel, *Einleitung in die Geschichte der Philosophie*, hg. v. J. Hoffmeister, Hamburg 3 1959, с. 62 і 64.

²⁸ Див. у цьому зв'язку наступну статтю, с. 202–227.

сподівалися. Скільки ж іще чекати? Підґрунтям таких очікувань було тверде бажання вірних стати свідками феномена вкорочення часу, щоб якомога швидше долучитися до спасіння. У словах Петра 3, 8 (із Псалма 90) пропонувалася відповідь: день перед Господом як тисяча літ, і тисяча літ як один день. Цей вислів мав нести втіху тим, хто керувався занадто емпіричними за своїм характером сподіваннями, він мав свідчити про милість Господа, який прагнув спочатку донести своє Послання до жителів Землі, щоб врятувати всіх обраних. Затримка із настанням кінця, отже, була таким самим побічним свідченням милості Творця, як і проголошений феномен вкорочення часу. Тут не існувало протиріччя, наскільки трансформація очікувань у непохитність віри, здійснена Павлом, охоплювалася обома варіантами. Вирішальне значення для нашої постановки питання має той факт, що відправна точка вкорочення або затримання часу лежала поза його межами. Обидва звороти набували ясності лише в контексті ідеї про вічність Господа, повторне пришестя якого в цей світ має покликати до життя світ новий. Отже, перед нами два релятивістські визначення часу зі сфери апокаліптики, котрі, щоправда, дозволяють здійснити тлумачення історичних подій, але не дають можливості вивести растр такого тлумачення із часових структур цих подій. Тут ідеться не про історичне вкорочення течії часу, а про вкорочення часу самої історії, прогнозований Кінець світу.

Третій варіант є по суті хіліастичним тлумаченням проміжного стану між очікуванням і приходом Кінця. Його теж вдалося теоретично обґрунтувати завдяки окремим місцям у листах апостола Петра і насамперед Апокаліпсисі Іоанна Богослова. Ті тисяча літ, які перед лицем Господа є лише одним днем, входять у свідомість як час блаженного очікування останнього пришестя Христа на Землю. І це вчення про проміжний стан, в якому механізми вкорочення й затримання строків часового плину не діють, живиться кінцевою метою (*Telos*), існуючою наперед і поза межами історії. При систематичному застосуванні апокаліптичних образів до тлумачення емпіричних подій відразу ж виникали інституційні проблеми з тим, хто має вирішувати, наскільки вірною є та чи та екзегеза. Будь-яка емпірична верифікація апокаліптичних

здумачеві тайя в собі загрозу смері попри свід стимулюючий вплив насторію християнства.

Тоді як отими держаи, особливо Августином, було накладене табу на висвітлення про тисячолітнє царство, обидва вищазначені поняття “вкорочення” та “застрягання часу” залишилися невід’ємною ознакою християнських очікувань. Лютер, який у рамках за столом на протизагу своїм теологічним писемовим працям неодноразово, дбував твердими апокаліптичними очікуваннями, є вдатим прикладом сказаного як з огляду на його благашия про відстрочку часу, так і з огляду на його попередження, що Страшний Суд уже на порозі, та бажання, аби він настав. При цьому час від часу спостерігається взаємне накладання обох аргументів застрягання: як того, що для Гостода тисяча літ є лише одним днем, так і того, що емпірична історія стискається у часі.

Одним із критеріїв позаісторичного визначення часу в апокаліптичних візюваннях є їхня повнорозованість. Пророцтва, як не справдилися, або апокаліптичне очікування завжди можуть повторитися, більше того, ймовірність справдження передбаченого й очікуваного зростає з кожним розчаруванням. Саме помилка у визначенні точного моменту в часі ставала доказом невідмінного приходу очікуваного в майбутньому. Таким чином, наперед було встановлено метаісторичні часові рамки формули вкорочення. Емпіричні дані на підтвердження того факту, що прискорений плин подій є передвесником Судного Дня, щоразу мав би замінюватися іншими. Таке становище – у міру звертання до цих текстів – зберігалось аж до часів Лютера й до кінця XVII століття, проте згодом, у повільно слогу, їхній вплив стискався до дедалі вузких розмірів, і вони перестали проникати у сферу ухвалення політичних рішень.

Відштовхуючись від цієї позиції, представлені у вищезгаданій усіченій моделі, ми рухаємось до дедалі численніших із XVI століттях тверджень про те, що час стискається, але не ще не можна трактувати як ознаку Апокаліпсису. Щоправда, теза про проміжки часу, які стають дедалі коротшими, и надалі відігравалась в горизонт очікувань (згідно з якими у майбутньому поступальний розвиток відбуватиметься дедалі швидше), але вона збагачується й істотними думками, що містять нові набутки дозвіду, витлумачені не у християнському сенсі.

Твердим стрижнем цього досвіду і його головною опорою на перших порах були відкриття та винаходи природничих наук, що набирали силу. Головну тенденцію в період від XVI до XIX століття можна сформулювати так: сподівання та очікування, нав'язані християнськими мотивами і збагачені утопічними уявленнями, що існували паралельно з історією відкриттів і винаходів, дедалі більше накривала хвиля елементів досвіду, якими ми завдячуємо природничим наукам.

Скорочення часу, котре досі спричиняло раннє завершення історії, відтепер переростає у прискорення в межах пластів досвіду, що піддаються визначенню, прискорення, яке реєструється самою історією. Новим при цьому є не факт швидшого настання Кінця світу, а те, що сучасний поступальний розвиток на тлі повільного поступу минулих століть розгортається дедалі стрімкіше. Кінцева мета опанування сили природи та справедливої організації суспільства стає цільовою настановою, що постійно віддаляється, а будь-яке забігання подумки наперед легко витлумачується як підтвердження затримання прогресу.

Отже, чим далі, тим більше йдеться про щось інше, аніж секуляризацію. Хоч би наскільки глибоко – у шатах сподівань на нове тисячоліття – увійшли в нове поняття прискорення апокаліптичні очікування, віднині співвіднесення стрижневої частини людського досвіду, покладеної в основу нових очікувань, з Апокаліпсисом стає неможливим.

Однак дискусія з апокаліптичною традицією триває. Вона неодноразово і в прихованій формі завжди з'являється там, де йдеться про визначення мети історії, дедалі швидше досягнення якої стало завданням людини. Це з усією ясністю проявилось у XVIII столітті, коли завдяки зростаючому оволодінню природою категорія прискорення поширилася на суспільство, сферу моралі та, зрештою, на історію в цілому. Можна навіть сказати, що історія по мірі тлумачення категорій прогресу і прискорення взагалі відкривала сама себе як власний спосіб буття людини.

Наприкінці XVIII століття, в першу чергу під час Французької революції, зростає хор голосів, що обстоюють ідею вивчення історії під кутом зору прогресуючого прискорення. Питання про те, чи існує можливість об'єктивного виявлення феномена часової компресії історичних періодів, які приходять на зміну один одному, або ж чи тут слід говорити лише про суб'єктивне

сприйняття, прямо чи непрямо торкається більшість авторів. Лессінг приписує просвіченому представникові хіліазму, щоправда, відмежовуючись від нього, бажання самому пришвидшити наближення майбутнього. Отже, ставиться питання про зворотний зв'язок реального перебігу історії із надіями, планами та діями людей, який пізніше так тонко і з таким ентузіазмом намагався обґрунтувати Кант. Він вважає можливим втілення на емпіричному рівні моральної місії наближення чи досягнення прогресу саме завдяки Французькій революції, а надто реакції людей на ці події, у зв'язку з чим зростає надія і на можливість побудови у дедалі стисліші строки республіки на засадах справедливості та мирного світового порядку.

Він ніколи не заходив настільки далеко, як Кондорсе, котрий був переконаний у можливості передбачення, скеровування та прискорення прогресу роду людського, "як тільки-но вдасться відшукати правильний дороговказ у попередній історії загального людського прогресу"²⁰. Однак в обох теоремах обов'язок, бажаність чи констатація прискореного поступального розвитку ув'язуються із самим діючим суб'єктом попри усі намагання застрахувати себе зверненням до історіософських напрацювань: чи то "плану природи" у Канта, чи то загальних законів у Кондорсе.

Досвід, народжений низкою успіхів у галузі природничих наук і початком технізації, з високою часткою ймовірності вплинув на цю впевненість у своїх силах Кондорсе. В будь-якому разі з XVIII століття вважається, що поняття прискорення, пронизане духом філософії історії, може раціонально вживатися лише за умови проголошення мети, яку необхідно було досягнути прискореними темпами. У цьому й полягає формальна аналогія із дефініцією мети поза межами часу, віддавна відомою із апокаліпсичних текстів.

Так, у 1793 році під час свята на честь Конституції Робесп'єр проголосив щастя і свободу призначенням людини, а прискорення їхнього настання шляхом революції – обов'язком кожного громадянина. В тому ж році Кондорсе сформулював

²⁰ Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain* (1793), переклад нім. мовою: hg. v. Wilhelm Alff, Frankfurt am Main 1963, с.7 і далі, 343 – 371, 385, та R. Koselleck, *Vergangene Zukunft*, Frankfurt am Main 1979, с. 83.

“loi révolutionnaire”, метою якого є підтримання, спрямовування в потрібне русло та прискорення революції³⁰.

Через чверть століття Гьоррес методом дедукції дійшов висновку про “велику світову траєкторію історії [...] з рівномірним прискоренням” і про “укорочення часових періодів, яке дедалі чіткіше простежується у міру наближення до сучасності”³¹, висновку, що знаменує собою входження апокаліптичних очікувань у тлумачення історії та пронизує й французьку школу позитивізму. Те, на що раніше сподівалися від Апокаліпсису як реалізації потаємного Господнього рішення, відтепер має бути втілене людиною. Опираючись на міркування Кондорсе, Сен-Сімон також висуває вимогу про впорядкування минулих століть із точки зору послідовного поступального розвитку людського духу, “et vous verrez clairement les moyens a employer pour accélérer son perfectionnement”³². Соціальний, економічний чи політичний аналіз всесвітньої історії у всіх його взаємозв'язках, здійснений Сен-Симоном та його учнем Контом, розгортається на тлі зростання швидкості руху, яку можна спостерігати в дійсності, а також під знаком вимоги посилення цього прискорення. Судний День – як і у Шіллера – вмонтовується в саму історію. Французька революція, стверджує Конт, є “la Grande Crise finale”, результатом якої стане нове облаштування суспільства мирним способом. Її передумовою, звісно ж, є соціологічна теорія про те, що лише вона (революція) здатна забезпечити “la réorganisation totale, qui peut seule terminer la grande crise moderne”³³, бо дає можливість втілити набутки минулого у випереджальне планування грядущого майбутнього. Апокаліп-

³⁰ Пор. прим. 26 єу наступній статті. До питання про недостатній діапазон варіантів сентенцій, що стосуються явища прискорення, див.: Horst Günther (Hg.), *Die Französische Revolution. Berichte und Deutungen deutscher Schriftsteller und Historiker*, Frankfurt am Main 1985, S. 552, 831, 837 (Wieland), 652 (Forster), 1054, 1070 (Wilhelm Schulz).

³¹ Joseph Görres, *Europa und die Revolution* (1819), in: *Gesammelte Schriften*, hg. v. Wilhelm Schellberg, Köln 1929, т. 13, hg. v. Günther Wohlers, с. 188 і далі.

³² *Esquisse d'une nouvelle encyclopédie*, *CEuvres de Saint-Simon et d'Enfantin*, 47 Bde., Paris 1865–78, т. 15, с. 89, цит. за: Rolf Peter Fehlbaum, *Saint-Simon und die Saint-Simonisten*, Basel und Tübingen 1970, с. 12

³³ Auguste Comte, *Cours de Philosophie positive*, hg. v. Ch. Le Verrier, z Bde., Paris 1949, т. 2, с. 114 і 157 та далі.

сична метафорика тут поблякла, незважаючи на збереження самого вислову “Судний День”.

Що ж є спільного між усіма цими свідченнями? Звісно ж, прискорення, яке ставиться на службу всесвітній історії, до якого незмінно звертаються автори, і яке є скоріш утопічним поняттям, пов'язаним із очікуваннями, аніж поняттям, що перебуває під контролем досвіду.

Отже, той часовий відрізок, який необхідно було пройти з прискоренням, набув свого забарвлення під впливом квазі-релігійної обітници. Але у XIX столітті визначення мети, завдяки технічному прогресу, зберегло світський характер й отримало новий імпульс. Так, в одній зі статей про залізницю, вміщеній у Брокгаузі в 1838 році, мирне облаштування світу людством, яке саме вирішує свою долю, визначається як морально необхідний постулат. Далі автор продовжує: “Щоправда, перебіг історії віддавна спрямовувався цією воістину Божою метою, однак її буде досягнуто на століття раніше, завдяки шаленому обертанню коліс потяга, що мчить вперед”⁵⁴.

Напевне тут можна стверджувати про наявність формальної часової структури апокаліптичного очікування. Але не більше того. Адже кінцевою інстанцією досвіду залишався тільки технічний інструмент, який, як з'ясувалося незабаром, виявився неспроможним виправдати ті непомірні сподівання на спасіння, що пов'язувалися з ним. Той, хто й надалі прагнув дотримуватися цільових визначень, орієнтованих на реальний світ, змушений був вдатися до пошуку інших засобів акселерації.

Завдяки зверненню до апокаліптичної традиції та її магіфестацій на порозі новітньої доби нам вдалося знайти відповідь на ще одне питання. Прискорення в історії може фіксуватися у двох можливих випадках.

По-перше, воно, набуваючи форми скорочення часу, може впливати з цільових очікувань: у такому разі завжди існує можливість постулювання процесів прискорення та апеляції до них незалежно від можливості їхньої реалізації. В таких випадках завжди маємо справу з поняттям очікування, здатним до відтворення в будь-який момент часу. Суто в теоретичному плані

⁵⁴ Див. прим. 16.

з нього можна вивести уповільнення, затримання чи запізнення в часі, що є не чим іншим, як оптативними категоріями або обманутими сподіваннями.

По-друге, прискорення може виводитися шляхом зіставлення з минулими комплексами подій: таким чином забезпечується можливість їхньої емпіричної перевірки й отримання даних для подальшого планування. В такому разі маємо справу суто із поняттями досвіду.

Нарешті – і тим самим я наближаюся до завершального висновку – існує комбінація цих двох можливостей, яка, напевне, найчастіше зустрічається нині. Вона полягає в тому, що стан розвитку техніки і промисловості, досягнутий розвинутими країнами у минулому, в майбутньому має бути надолужений менш розвиненими державами. Звідси неминуче випливає висновок, що необхідність у надолужуванні може бути реалізована лише за рахунок прискорення. І в цьому випадку ідеться про визначення одночасності неодночасного, в якому криється неабиякий конфліктний потенціал. До того ж тут переплелися між собою досвід та очікування, розходження між якими вимагають свого прискореного подолання: досвід одних та очікування інших. Кондорсе, Конт або Фрідріх Ліст займалися дослідженням прискорення історичних подій насамперед із точки зору цієї третьої можливості й вимагали саме такого підходу. В наш час він є – і тут досить лише пригадати Хрущова чи Мао Цзе Дуна – не лише повсякденним елементом політичного планування, без нього взагалі неможливо уявити собі політику або економіку в глобальному контексті. Звичайно ж нам невідомо, як довго це залишатиметься в силі.

Ще раз вслухаємося у слова Шаміссо, який допоміг нам стати на шлях прискорення: “Восени 1837 року я *Votum solvens* був у Лейпцігу, щоб проїхатися залізницею, в яку впрягли дух часу – я б не зміг спокійно померти, якби мені не вдалося з високого сидіння цієї тріумфальної машини заглянути в майбутнє, що розпростерлося перед моїми очима”³⁵. Через рік Шаміссо не стало.

---

³⁵ Chamisso's Werke, hg. v. Max Sydow, 5 Teile in 2 Bdn., Berlin, Leipzig, Wien und Stuttgart (1907), I. Teil: “Chamisso's Leben und Werke”, с. 136.

Скорочення та прискорення часу Дослідження з питань секуляризації

«Et minuentur anni sicut menses et menses sicut septimana et septimana sicut dies et dies sicut horae». («І роки зробляться короткими, наче місяці, і місяці стануть тижнями, і тижні днями, і дні годинами»). Ці рядки написані у IV столітті, в них втілено пророцтво Сивілли Тибуртинської¹. Тут ми маємо справу з апокаліптичним текстом. Скорочення часу започаткує повстання страшних народів, які зруйнують Римську імперію. Воно є творінням антихриста, що обрушить на Землю останнє велике лихо, але водночас і діянням Христа, що знову сходить

¹ Текст узятий із книги: E. Sackur, *Sibyllinische Texte und Untersuchungen*, Halle 1898, с. 162, та A. Kurfess, зазн. праця, с. 346. 360 рік після Р.Х. Відповідний уривок Лактанція, текст якого за твердженням Ганса Літманна був відомий Константину, звучить так: «tunc et annus et mensis et dies breviabitur: et hanc esse mundi senectutem ac defectionem Trismegistus elocutus est; quae cum evenerint, adesse tempus sciendum est, quo deus ad commutandum saeculum revertatur» (*Firmitianus Lactantii Epitome divinarum institutionum* 66,6, ed. S. Brandt = CSEL, Bd. IX, с. 756 і далі, передрук: Kurfess, зазн. праця, с. 246).

Стосовно апокаліпсичних віщувань, що з'явилися на грецькому Сході раніше, ніж на латинському Заході? і неоднозначно сприймаються теологами, див. також дослідження Гарнака та Літманна. Очікування Судного Дня, а водночас і відносно поодинокі тези про прискорення та скорочення часу завжди існували в народі і в будь-який час могли виринати на поверхню. На недостатньо широкий діапазон джерел, покладених в основу аналізу цих віщувань, вказує Артур Гюбшер: Arthur Hübscher, *Die große Weissagung. Texte, Geschichte und Deutung der Prophezeiungen von den biblischen Propheten bis auf unsere Zeit*, München 1952. Численні історичні свідчення, щоправда, без постановки аналітичних питань із точки зору історії понять, знаходимо в праці: Ernst Benz, *Akzeleration der Zeit als geschichtliches und heilsgeschichtliches Problem*, Mainz 1977 (Abh. d. Geistes- und sozialwiss. Klasse der Mainzer Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Jg. 1977, Nr. 2). – Доволі цікавою з точки зору історії культури, але не орієнтованою на теорію часу є праця: Daniel Halévy, *Essai sur l'acceleration de l'histoire*, Paris 1961.

до людей: адже «Господь укоротить ті дні задля обраних»², аби їхні страждання до перемоги Спасителя над антихристом не тривали надто довго. Втім, феномен скорочення часу, хоч би хто за ним стояв: Христос чи антихрист, є ознакою Кінця Світу.

Порівняємо із цими рядками вислів німецького інженера-електрика та підприємця Вернера фон Сіменса. У 1886 році Сіменс дійшов висновку, що в основі низки винаходів лежить один закон: «Цей закон, який досить чітко простежується, є законом постійного прискорення нашого нинішнього культурного розвитку. Періоди часу, які раніше потребували століть, а на початку нашої доби – лише десятиліть, сьогодні розгортаються протягом років і часто входять у дійсність уже цілком сформованими. З одного боку, тут ми маємо справу із природним чергуванням однієї з форм прояву нашого культурного поступального розвитку [...], з іншого ж боку – із впливом науково-технічного прогресу, що постійно омолоджується сам по собі»³.

Формально обидва визначення часу навдивовиж схожі між собою. В обох випадках автори – попри всі контекстуальні чи семантичні відмінності – апелюють до «скорочених» періодів часу або й прямо називають їх. Текст Сивілли Тибуртинської відсилає нас до феномена скорочення часу перед Кінцем Світу. Текст інженера-електрика відсилає читача до феномена прискорення на тлі прогресу. Отже, при детальному і точному розгляді тут йдеться про позиції, відмінності між якими досить чітко простежуються. В одному випадку прискорення стосується самого часу, і внаслідок нього ущільнюються часові періоди, запозичені у природи – роки, місяці та дні. Тобто йдеться про перетворення природного часу з волі Господньої, рівномірний ритм якого скорочується перед Страшним Судом, що гряде.

В іншому випадку – хоча б через причини, продиктовані природничими науками – навіть не допускається думка про можливість зміни природного часу самого по собі. Він – як

² *Sibylla Tiburtina* (пор. прим. 1), с. 278 – nach Mark. 13, 20.

³ Werner von Siemens, *Das naturwissenschaftliche Zeitalter. Donovідь na 59-x зборах природознавців і лікарів Німеччини 18 вересня 1886 року*, Berlin 1886, цит. за: Johan Hendrik Jacob van der Pot, *Die Bewertung des technischen Fortschritts. Eine systematische Übersicht der Theorien*, Maastricht 1985, 2 Bde., т. 1, с. 120; там вміщено також добірку прикладів, неоцінених з точки зору історії понять.

твердить Ньютон, він завжди залишається однаковим у своєму циліндрі. Але в рамках хронології, обґрунтованої природними чинниками, дедалі швидшими темпами відбувається процес суцільний розвиток науки і культури та їхнє поширення. І хоча природний час залишається при цьому завжди однаковим само по собі, змістовне заповнення людською цього часу здійснюється, *дедлі швидше*. Отже, подумайте семантичну подібність маємо справу із двома різними, ба навіть взаємно суперечливими явищами. В тексті Сивілли відбувається скорочення самого часу, в тексті інженера припівнюється поява інновацій та відскокпадець у межах однакових періодів часу.

Отже, визначення феноменів скорочення та прискорення часу здійснюються однаковим чином, однак за допомогою різних понять різні уявлення або ж різний комплексний зміст.

Таким чином, ми схилює стрижневої частини нашого питання: чи є зв'язок між одним та іншим? Чи можна вважати мовну подібність формулювань та визначень часу свідченням зв'язку? І чи немає у нас підстави говорити навіть про секуляризацію християнських апокаліптичних опікувань кінця Світу, які, власне, й локалізує до життя поступат прискорення? Чи можна вести мову про транспозицію християнського спадку в сучасність? Або інакше кажучи: чи існує взагалі зв'язок між скороченням часу, прискоренням і секуляризацією?

Щоб дати відповідь на ці питання, я адамся до трьох кроків.

По-перше, я спробую дати термінологічне тлумачення поняття секуляризації.

По-друге, я спробую простежити розвиток категорії скорочення часу від Нового Завіту і до нової доби.

По-третє, з метою контрастного зіставлення буде зроблено спробу відділити сучасне поняття прискорення від поняття секуляризації та скорочення часу.

1. Секуляризація – реально історична та метафорична

Секуляризація в наш час стала всеохоплюючим і дифузним модним словом, щодо вжитку якого майже неможливо досягнути єдності думок. Воно з однаковим успіхом поставлене на службу як християнській чи антихристиянській критичній культурі, так і історіософським і філософським моделям

Залежно від місця свого вживання воно переливається різними своїми гранями⁴.

При зверненні до історії поняття з'ясовується, що (1) секуляризація має певний твердий інституційний стрижень, щодо значення якого не існує жодних сумнівів. Це слово, що вперше з'явилося лише наприкінці XVI століття у французькій мові, спочатку означало перехід священнослужителя ордена у світський статус. Штатний священнослужитель перетворювався таким чином на «saecularis», тобто світського священнослужителя. Цей вислів донині зберіг свій твердо зафіксований смисл саме в цьому канонічно-правовому сенсі⁵.

⁴ Hermann Lübbe, *Säkularisierung. Geschichte eines ideenpolitischen Begriffs*, Freiburg und München 1965. Доволі фундаментальна інформація про «секуляризацію», «секулярність» та «світськість», а також їхні іншомовні еквіваленти наведена у розвідці G. Marramao, опублікованій у філософському словнику: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Basel 1992, т. 8, Sp. 1133–1161. До питання про історію поняття і реалії див.: *Zur Säkularisation geistlicher Institutionen im 16. und im 18./19. Jahrhundert*, hg. v. Irene Crusius, Göttingen 1996 (Veröff. d. Max-Planck-Instituts für Geschichte, т. 124, Studien zur Germania sacra 19), тут вміщено також системне узагальнююче дослідження з питань історії понять та відповідних їм предметів або явищ Мартіна Геккеля: *Das Problem der «Säkularisation» in der Reformation*, с. 31–56. Зворотний зв'язок поняття секуляризації з поняттям «Saeculum», наскільки мені відомо, залишається все ще недостатньо висвітленим. Семантичний заряд, що живить слово «saeculum», похідне від «secus» і «sexus», все ще потребує адекватного історично-антропологічного тлумачення. З мовної точки зору він відсилає нас до зв'язку між статтю, поколінням, віком людини, часом правління, періодом життя і на максимальний відрізок часу довжиною в 100 років, який, щоправда, в дійсності може бути довшим чи коротшим, тобто до такого періоду часу, який, з одного боку, може зазнавати сакральної гіперболізації (як це трапилося в Imperium Romanum), з іншого боку, – в християнському контексті – може трактуватися в світському значенні. Транспозиція універсального поняття «saeculum» в арифметичну категорію «сторіччя» з її ефектом спрощення й уніфікації, хоча й бере свій початок ще в дохристиянські часи, відбувається повною мірою лише у XVI та XVII століттях. Про етрусько-римську передісторію див.: Hans Lietzmann, *Der Weltbeiland*, Bonn 1909, а відтепер і статтю на слово «Saeculum», у кн.: *Der kleine Pauly*, München 1979, т. 4, Sp. 1492–1494, де йдеться про опрацювання джерел.

⁵ У цьому контексті див. статтю на слова «Säkularisation, Säkularisierung», у кн.: *Geschichtliche Grundbegriffe*, Stuttgart 1984, т. 5, с. 789 – 819, автори: Werner Conze, Hans-Wolfgang Strätz (канонічне тлумачення цього поняття та його інтерпретація в контексті державного і церковного права) та Hermann Zabel (розгляд поняття в аспекті історіософії).

(2) Перше розширення цього правового інституту відбулося за часів укладення Вестфальського миру 1648 року. Французький посланець – у формі цього старого слова – привніс у затяжний процес мирних переговорів у Мюнстері та Оснабрюку нове поняття секуляризації. Воно мало позначати політичний акт, що існував давно, з часів церкви періоду раннього середньовіччя, однак без найменування. У розумінні французького посла секуляризація означала перехід церковного майна у світське володіння. У конкретній ситуації Тридцятирічної війни цьому поняттю звісно ж була притаманна певна антипротестантська спрямованість. Воно було покликане протидіяти тому, що самі протестантські регіональні правителі називали «реформацією», тобто продовженню конфіскації католицького церковного майна. В цілому з укладенням Вестфальського миру на теренах Німецького рейху склалася патова ситуація з письмовою фіксацією частки церковних і світських володінь. Однак цим справа не повинна була обмежитися. Протягом періоду Просвітництва, кульмінацією якого стала Французька революція, справа дійшла до ще однієї хвили подальших актів секуляризації в сенсі відчуження церковних володінь, установ та іншого майна. В цьому процесі переважно брали участь самі католицькі правителі земель. Німецькі єпископи залишили за собою право на зміни у формі церковних володінь, які не лише йшли б на благо релігії, а й «більше відповідали б загальному благу та реальним потребам і краще узгоджувалися б зі своїм головним призначенням»⁶.

Йозеф II поставив численні церковні багатства на службу іншим цілям⁷, а під час Французької революції все церковне майно зрештою було піддане конфіскації й через нову грошову

⁶ Emser Puntktion der Erzbischöfe von Mainz, Trier, Köln, Salzburg, 25. 8.1786, див. прим. 5, с. 804, цит. за Carl Mirbt, *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*, Tübingen⁵ 1934, с. 415.

⁷ Йдеться про реформи імператора Священної римської імперії німецької нації Йозефа II (1765–1790), зокрема, про видання ним «Патенту про толерантність» (віротерпимість), за яким скасовувалася дискримінація церковних конфесій, позбавлялися окремих прав римсько-католицька церква, заборонялася діяльність тих релігійних орденів та монастирів, які не займалися «корисною діяльністю» (лікуванням хворих, навчанням дітей тощо). – *Ред.*

одиницю, підкріплену експропріацією церковного майна, передане в руки заможних громадян із чималим капіталом. Підсумком цієї хвилі секуляризації можна вважати скасування всіх форм церковного панування в Німеччині, яке поховало старий державний устрій рейху.

Отже, секуляризація базувалася на церковно-правовому стрижні, значення якого залишається в силі й досі. На додаток до цього секуляризація означає ще й політично обґрунтований акт, що обмежує або відчужує претензії на світське панування та частку Церкви у володінні власністю з метою спрямування прибутку на досягнення інших цілей. Ними могли бути педагогічні, меркантильні чи економічні, навіть світсько-релігійні – як, скажімо, у протестантів – потреби, вони могли бути продиктовані міркуваннями політично доцільної поведінки, але внаслідок цього процесу Церква неминуче витісняється зі сфери світського панування, на яке заявляє свої монопольні претензії сучасна держава⁷.

В обох випадках свого використання – і в канонічному, і в політико-правовому сенсі – поняття секуляризації черпало свій конкретний смисл із опозиції церковне/світське. Історичне підґрунтя стає зрозумілим лише завдяки вченню Августина про два царства, що – як показав Жільсон⁸ – у формі численних трансформацій та перевтілень пронизує структуру історії західних країн. У міру просування політико-правової секуляризації здійснювалися спроби обмежити частку церковного панування духовною сферою.

Питання про те, що ставало світським, про які права на панування щоразу йшлося і які володіння розподілялися, піддається емпіричній верифікації та достовірній історичній перевірці. Оцінки можуть коливатися залежно від точки зору, але самі висновки залишаються однозначними.

(3) Зовсім інша ситуація склалася навколо поняття секуляризації з огляду на метафоричне розширення його значення,

⁷ Пор. останню працю з проблематики, пов'язаної з усім цим інституційним та правовим комплексом: Martin Hekkel, *Korollarrien zur Säkularisierung* (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jg. 1981, Bericht 4).

⁸ Etienne Gilson, *Les métamorphoses de la cité de Dieu*, Louvan und Paris 1952.

що спостерігалось з часів Французької революції. Канонічно-правове і політико-юридичне поняття відтоді перетворюється на історіософську категорію тлумачення, що – як і поняття «смансіпація» або «прогрес» – претендує на інтерпретацію всієї світової історії нового періоду.

Існує багато варіантів тлумачень, що приписуються поняттю секуляризації. Крайньою точкою, з одного боку, є позиція Маркса, котрий назвав завданням історії «дати людині істину в цьому світі після зникнення потойбічної істини»⁹. Інша крайня точка зору представлена Овербеком та теологами-негативістами: для Овербека навіть «теологія сама по собі була лише фрагментом секуляризації християнства»¹⁰. Секуляризація розпочалася з моменту заснування Церкви, ще тоді Церква вплуталася у світські справи, що породило важко передбачувані наслідки. Теологи-негативісти вважали, що саме в такій світській заангажованості Церкви і полягає смисл християнського вчення про спасіння. Попри враження цілковито безглузлого плину історії християнське послання, взяте колись на озброєння сущими людьми, все ж залишало надію на порятунок.

Між двома крайніми точками зору: марксистською та екзистенціалістською позиціями теологів-негативістів, можна вписати ліберальну позицію. На якомусь певному рівні абстракції існує спільний знаменник між поглядами Канта, Гегеля, Дільтея та Трьольгча. Всі вони вбачають неодмінну місію новітнього періоду не в переносі християнських очікувань спасіння у потойбічний світ, а в моральному та етичному втіленнях християнської релігії на цьому світі. Від есхатології, яка вчила тому, що світовій історії колись настане кінець, проліг шлях до поступального розвитку, покликаною реалізувати церковні постулати аж до прийдешнього звільнення від будь-якого панування в реальному світі людини.

Всі коротко окреслені тут варіанти історіософських підходів із часів Французької революції можна пов'язати з

⁹ Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*. Einleitung (1844), in: MEW, т. 1 (1956), с. 379.

¹⁰ Franz Overbeck, *Über die Christlichkeit unserer heutigen Theologie* (1873), Leipzig² 1903, с. 34.

певними політичними силами. Вони можуть співвідноситися з політичними партійними таборами у спектрі, що охоплює всі течії – від консерватизму до комунізму, – а тому допускають можливість свого прочитання з точки зору критики ідеології. Втім, усі ці вчення про секуляризацію позначені однією спільною ознакою: всі вони відмовляються від суворого розмежування потойбіччя та сьогобіччя, вічності та світу, духовного та світського. Натомість усі схеми історіософських тлумачень керуються спільною заповіддю, згідно з якою всі завдання та виклики, що існують в історичному часі, можуть знайти розв'язання лише шляхом звернення до самого історичного часу. «Час» тут не є антиподом «вічності»: час вбирає в себе вічність. Усі дуалістичні опозиційні пари християнського походження щезають під впливом гіпотетично універсальної передумови, згідно з якою часовий плин всесвітньої історії не лише породжує проблеми, а й створює можливості для їхнього розв'язання. Інакше кажучи: в центр уваги висувається опозиція між минулим і майбутнім, вона приходить на зміну опозиції між потойбічним і сьогобічним.

Цей процес можна й справді описати як секуляризацію, однак коректнішим позначенням був би термін «надання часового виміру» (*Verzeitlichung*). Отже, зроблено перший крок до відповіді на поставлене нами запитання про співвідношення між прискоренням і секуляризацією. Бо якщо й існує споконвічний історичний досвід, пов'язаний із часом, що відрізняється від зумовлених фізичною природою часових ритмів, то ним безперечно є досвід прискореного розвитку, внаслідок якого історичний час сприймається та кваліфікується як час, створений людиною. Лише завдяки усвідомленню прискорення або ж супутніх йому уповільнень з'являється можливість виокремлення в природно зумовленому й заданому наперед досвіді, пов'язаному з часом, його специфічного різновиду – досвіду, пов'язаного з історичним часом.

Зафіксуємо перший проміжковий підсумок. До 1800 року секуляризація окрім свого церковно-правового значення була політично-правовим процесом, внаслідок якого стався зсув центру ваги від Церкви в бік світської держави. З 1800 року секуляризація набуває історіософського виміру. На зміну

вченою про два царства як оста. одному засобу детімізації політичних дій і соціальної поведінки приходить історія та історичний час, які відтиснувшись на озброєння як остання інстанція в обґрунтуванні політичних планів та соціальної організації суспільства. Відтак переходимо до другої частини наших міркувань.

2. Трансформація феномена апокаліптичного скорочення часу

Чи єснує зв'язок між прискоренням у новий період історії та християнським свідком, без якого неможливо зрозуміти цей час? Або, якщо висловитися ще конкретніше: чи можливе пояснення безсумнівного сучасного досвіду прискорення без металевий опори на його християнське походження? Або ж висловлюється ще важче: чи є прискорення нової доби продуктом секуляризації, немислимим без своїх позитивних і негативних - неба і вічності.

Із суто формальної точки зору можна дати дві відповіді на ці питання. По-перше, секуляризація може означати заперечення християнського родоводу, відторнення вчення про два царства, граничну відмову від цього.

По-друге, секуляризація може означати, що сподівання та постановка питань в християнстві, точніше, змістовне наповнення християнської віри, залишаються імплицитною передумовою можливості осмислення та емпіричного сприйняття секуляризації взагалі.

Ця аналітична альтернатива, яка под емпіричним кутом зору значимно допускає існування чималої кількості проміжних форм, визначаєте хід наших подальших думок. Тому дозволю собі нагадати про задану нами у вступній частині необхідність розрізнення категорій скорочення часу, виденої у пророцтвах Сивіли Уйбуртінської, та категорій прискорення, озвученого зусиллями цього найважливішого свідка - інженера електрика.

(1) Уявлення про здатність часу скорочуватися самому по собі має своїми витоками апокаліптичні тексти в юдейсько-християнській традиції. Йдеться про поняття реалітійного досвіду, смисловим наповненням якого є очікування приходу Месії. У християнських очікуваннях Господь милостиво скорочує час, бо прагне тим самим скоротити страдання

своїх людей (Марк, 13, 20; Матвій, 24, 22)¹¹. Отже, йдеться про пришвидшення Кінця Світу, прихід якого не підлягає сумніву. Масштаб цього скорочення сягає проголошеного на майбутнє скасування часу взагалі. Перш ніж Страшний Суд покладе край існуючому світу та його часовим річищам, у вихорі лиха і страждань у шаленому темпі прискориться наперед визначений природою рух сонця і зірок. «І затьмариться Сонце, і поблякне воно навіки, і забарвиться Місяць кров'ю, і втратить здатність замінити собою втрачене світло, і попадають усі зірки з неба; не стане регулярної зміни пір року, змішаються зима й літо. Тоді коротшими стануть рік і місяць, і день [tunc et annus et mensis et dies breviabitur]; і настане час старечого одряхління та виснаження світу, який провіщав Гермес Трімерістос. Настане час пришестя Господнього з метою зміни цього світу [saeculum]»¹².

Отже, скорочення часу є провісником спасіння цього світу. В суб'єктивному відношенні за такими уявленнями стояли сподівання вірян на пришестя Христа, що вилилися в питання: коли ж нарешті? В основі таких очікувань лежала надія, тверде бажання віруючих побачити й пережити скорочення часу, щоб якомога швидше долучитися до загального спасіння. Якщо ж вдатися до теологічного формулювання, то таке бажання передбачало існування Бога, котрий, будучи повелителем і творцем часу, був спроможний скоротити цей час. Він був достатньо всесильним для того, щоб прискорити час руху зірок своїми орбітами та здійснити запланований заздалегідь Кінець Світу раніше передбаченого.

Однак скорочення часу перед Кінцем Світу зовсім не мало тривкого основоположного значення в арсеналі християнських мотивів тлумачення подій. Навпаки, як тільки-но апокаліп-

¹¹ Значно промовистішими від «Verkürzen», «breviare» є грецькі вислови: «skolobosen» відсилає до слова «калічити, відтинати кінцівки» та «ковтати, поглинати» (Mark. 13,20), те ж стосується «skolobothesan» та «kolobothesontai» (Matth. 24,12). Один із уривків, до якого часто звертаються і який пов'язаний з очікуванням скорого настання Кінця Світу (1. Кор. 7,29): «tempus breve est», або, як каже сам Лютер, «час стає коротким» у грецькій мові теж сформульований чіткіше: «ho kairos synestalmenos estin» – час підганяє, тисне; в ньому водночас озвучено як сам момент стискання, так і об'єкт та знаряддя тиску.

¹² Див. прим. 1, під ред. Kurfess, с. 246.

сичні тлумачення пов'язувалися з конкретними політичними чи історичними подіями, вони швидко потрапляли в розряд ересі. Так чи інакше, а скорочення часу, напророчене колись, залишалося потенціальним теологічним засобом інтерпретації, до якого залежно від ситуації можна було щоразу звертатися. А оскільки пророцтва та віщування, даровані Богом, відсилають за межі людських знань, вони є частиною істини поза часом, яка не може втратити свою чинність через будь-яку хронологічну подію¹³. Звісно, при цьому все ж залишається постійна проблема, яка не може бути розв'язана жодною догмою і полягає в тому, що проголошені періоди скорочення часу перед Кінцем Світу відсилають до одnorазових з історичної точки зору подій, які, так би мовити, в структурному відношенні повинні мати стійку властивість до повторів. Таким чином було запрограмовано конфлікт з інституціоналізованою Церквою.

Картини Апокаліпсису стають дедалі частішими та самостійнішими в епоху пізнього середньовіччя і вислизують з-під контролю Католицької церкви¹⁴. Сам Лютер може послугувати гарним прикладом. Усупереч своїм теологічним працям, у розмовах за столом він щоразу піднімає тему апокаліпсичних очікувань, причому робить це, коли звертається із проханням про відстрочку Кінця Світу і коли бачить Судний День на порозі чи благає про його настання. Так, одного разу він критично висловився щодо уявлень Меланхтона про те, що до Кінця Світу залишилося ще 400 років, таким чином: «*Sed Deus abbreviabit dies propter electos; dan die Welt eilet davon, quia per hoc decennium vere novum saeculum fuit*»¹⁵. Десятиріччя між засіданням рейхстагу у Вормсі 1521 року, коли Лютер зму-

¹³ Irenaeus, *Adversus haereses* IV 33,9,10,15; Hippolyt, *Refutatio omnium haeresium* x 33. Неймовірну швидкість ("inestimabilis velocitas" або "celeritas"), з якою Господь вершить Останній Суд, оскільки Йому наперед цілком відомі і ясні рішення, які належить прийняти (див.: Otto von Freising, *Chron.* VIII 19, що спирається на працю Августина *Civ. Dei* XX 2), не слід плутати з аргументом про вкорочення часу, котрий зберігає залежність від історичної діакронії.

¹⁴ Пор. зокрема: W. Kamiah, *Apokalypse und Geschichtstheologie*, Berlin 1935 (*Historische Studien* 185), ND Vaduz 1965; Norman Cohn, *The Pursuit of the millennium*, London 1962.

¹⁵ Martin Luther, *Tischreden*, in: WA, Nr. 678, тут 2756b (Додаток).

шений був переховуватися від анафеми та гонінь, і скликанням рейхстагу у Шпейєрі в 1529 році, коли протестантський рух оформився в самостійну силу й тривала облога Відня турками, стало для Лютера настільки насиченим подіями, що новий *saeculum* для нього, схоже, був справою майже вирішеною. З огляду на скорочення часових ритмів Кінець Світу, як йому здавалося, ось-ось мав грянути.

Лютер, який з неабиякими пересторогами ставився до Апокаліпсису Іоанна, теж став жертвою навіювання, яке випромінювали окремі фрагменти Нового Завіту, де йшлося про скорочення часу. Саме конкретні клубки політичних подій провокували звернення до тих місць у Біблії, котрі з огляду на очікуваний Кінець Світу спонукали до думки про те, що людину від грядущого Страшного Суду відділяють дедалі коротші часові відрізки. Чим більше Лютер відмовляється від апеляції до апокаліпсичних образів – у реальному чи метафоричному їхньому сенсі – і посилається на емпірично реальні конфлікти та поєднання обставин, тим частіше він мимоволі вдається до пасажів, що стосуються феномена скорочення часу, як аргументів на користь прискорення в історії. Однак і тут в принципі йдеться про визначення часу, що має поза-історичний, над-історичний характер і придатне для ситуативного використання тлумачення історії. Незмінним критерієм апокаліпсичних віщувань залишається можливість їхнього постійного повтору. Пророцтва чи апокаліпсичні очікування, що так і не втілилися в реальність, можуть постійно повторюватися, ймовірність напроороченого й очікуваного навіть зростає з кожним разом, коли доводиться прощатися з хибними сподіваннями. Саме помилки щодо точного моменту в часі є дедалі надійнішим доказом справдження пророцтва у майбутньому. Отже, формула скорочення, скасування *ordo temporum*, з теологічної та метаісторичної точки зору залишається чимось заданим наперед і постійно готовою до використання. Більше того: емпіричні дані на підтвердження того факту, що часові проміжки скорочуються, могли бути щоразу взаємозамінними. Переконливість аргументації при цьому зберігалась доти, доки тривалість світу в часі вимірювалася життям людини. Чим ближче людина до смерті, тим коротшим стає строк у часі, відпущений їй. В епоху середньовіччя

біологічна метафорика дедалі частіше проєктувалася на теологічну тезу про скорочення часу. Неодмінним висхідним положенням цього інтерпретаційного механізму віком понад 1000 років залишався час, створений і обмежений Богом, Кінець якого визначав лише Він. Скорочення часу в будь-яку мить могло бути застосоване до історії, залишаючись при цьому поза-історичним, над-історичним і заданим наперед параметром, непідвладним людині. Ситуація змінилася з настанням раннього нового часу.

(2) З початком XVI століття все частішають документальні підтвердження появи новацій у світі протягом дедалі коротших проміжків часу. Формально скорочення часових дистанцій залишається аргументом на користь прийдешнього спасіння, однак звернення до Апокаліпсису рідшають. Він втрачає свій політичний резонанс попри те, що з метою тлумачення історичних подій під кутом зору Страшного Суду продовжує культивуватися в середовищі християнських сект, зокрема, міленаристів, пієтистів і теологів-федералістів. Однак у XVI столітті на передній план виходить дещо абсолютно нове. Відкриття та винаходи природничих наук, що набули прискорення у своєму розвитку, сформувавши твердий емпіричний стрижень, який дедалі частіше почав використовуватися як точка опори. Ще всередині XVI століття Рамус¹⁶, наприклад, дійшов висновку, що протягом останніх ста років зроблено більше відкриттів, ніж упродовж попередніх чотирнадцяти століть¹⁶. Бекон висловив надію на прискорення появи винаходів завдяки їхньому раціоналізуючому впливу: «itaque longe plura et meliora, atque per minora intervalla, a ratione et industria et directione et intentione hominum speranda sunt»¹⁷. Але підтвердження слушності такої думки стають ще частішими у XVII столітті. Так, зокрема, Лейбніц вважав, що в мистецтві винаходів протягом дедалі коротшого часу до-

¹⁶ Ramus, Petrus (лат.) (1515–1572), французький філософ, логік і риторик, відомий своїми тлумаченнями логіки Аристотеля і риторики Цицерона. Професор логіки в Collège de France у Парижі. 1561 р. перейшов до протестантизму. – *Ред.*

¹⁶ Цит. за: J. V. Bury, *The Idea of Progress* (1932). (Paperback) New York 1955, с. 35.

¹⁷ Francis Bacon, *Novum organum* I, S. 108, in: *Works*, London 1858, ND Stuttgart – Bad Cannstatt 1963, т. I с. 207.

сягається дедалі більший прогрес. Отже, сподівання переростає у надбання досвіду.

Чим же відрізняються ці формально такі схожі образи, що вживаються з метою аргументації? Які відмінності існують між скороченням часу в есхатологічному контексті Страшного Суду та прискоренням в контексті прогресу?

З одного боку, володарем дій перестає бути Бог, ним стає людина, що зумовлює поступальний рух. Тут ми маємо справу із замаскованою зміною суб'єкта.

З іншого боку, час перестає позбавляти себе своєї запрограмованої природою регулярності й, отже, скорочуватися сам по собі; натомість природний час, що завжди залишається однаковим, стає зряддям людини, яка послуговується ним із метою хронологічного виміру спричиненого нею ж прогресу. Очікуване або ж реальне прискорення поступального розвитку обчислюється часом, який залишається незмінним, – на противагу скороченню часу, над котрим владарює Бог.

Таким чином відбувається фундаментальна зміна в арсеналі аргументації. Скорочення часу, яке досі – як зовнішній чинник – прискорювало настання Кінця історії, перетворюється на прискорення, що реєструється самою історією, і стає підвладним людині. Новою при цьому є думка не про швидке наближення Кінця, а про дедалі швидшу появу нинішніх прогресивних досягнень на тлі повільного поступу минулих століть.

Обидві позиції мають одну спільну рису. В обох випадках в основу аргументації покладено телеологію, визначення *Telos* або мети, досягнення якої має відбуватися з наростаючою швидкістю. Метою прискореного розвитку було опанування сил природи, а також – у дедалі більшій мірі – і вдосконалення самоорганізації суспільства, побудованого на політичних засадах. Відтоді спасіння почали шукати не в кінці історії, а в розгортанні самої історії.

Такими були цілі Просвітництва. Отже, тут ідеться про щось більше та інше, аніж власне секуляризацію. Попри сам факт входження надії на спасіння – у формі міленаристських сподівань – і в нове поняття прискорення, емпіричний стрижень, яким визначалися нові очікування, віднині неможливо було вивести лише з Апокаліпсису, так само як

неможливо було дати йому визначення, відштовхуючись лише від Страшного Суду. Натомість, за словами Шиллера, сама всесвітня історія починає вершити суд над світом¹⁸.

І все ж можна наважитися на твердження, що й новітнє поняття прискорення, яке піддавалося верифікації завдяки прискореній появі винаходів і відкриттів, все ж несе на собі відбиток давніх християнських очікувань. Наведений вище і цитований безліч разів вислів Шиллера безпосередньо засвідчує появу часового виміру, привнесеного в процес історії *judicium maximum*. Навіть при новому тлумаченні майбутнього, обмеженого колись есхатологічними чи апокаліптичними чинниками, як відкритого майбутнього, сподівання в новій обгортці природничих наук завжди несли в собі якийсь залишок християнських очікувань. Дедалі частіше лунають голоси, котрі закликають до висновку, протилежного приглушеному застереженню старозавітної мудрості, згідно з яким один день перед Господом як тисяча літ, і тисяча літ як один день (Псалом 90, 4 та 2, Посл. Петра 3,8), і трактують його як метафору поступального розвитку, згідно з якою розвиток, для якого колись потрібно було тисячі років, відтепер може реалізовуватися протягом одного року¹⁹. Тому небезпідставно тут в автентичному сенсі можна говорити про секуляризацію християнських цільових настанов.

Продемонструємо це низкою прикладів.

Лессінг став першим, хто – не без елементів певної психологізації – вказав на те, що в Просвітництві продовжують жити традиції мрійників та міленаристів. Просвічений мрійник, за його словами, «часто досить слушно вдивляється в майбутнє», але «він бажає пришвидшення його приходу, яке було б досягнуте саме завдяки його зусиллям»²⁰. Тут чітко простежується зворотна пов'язаність постулату про прискорення з автономним діячем, тобто з людиною. Не менш чітко простежується і трансформація очікувань близького Апокаліпсису в надію на прискорений прихід майбутнього. «Те, для чого

¹⁸ Friedrich Schiller, *Resignation*, in: *Werke und Briefe*, Frankfurt am Main 1992, т. I, с. 171, 420.

¹⁹ Див.: van der Pot (Прим. 3), т. 1, с. 120 і далі.

²⁰ G.E. Lessing, *Die Erziehung des Menschengeschlechts* (1780) § 90, in: *Gesammelte Werke*, Leipzig 1858, т. 9, с. 423.

природі потрібні тисячоліття, має визріти протягом миті, якою є його [мрійника] життя. Бо що йому з того, коли щось, визнане ним за краще, не настане ще за часів його життя?» Від подібних ентузіастів прогресу Лессінг тримається на тій же дистанції, що існувала між ним і отцями Церкви, котрі відкидали будь-які прогнози стосовно майбутнього як ересь. І все ж у зображення Лессінгом свідомого поборника прискорення прогресу вкрадається одна прихована, але безперечна зміна: щоправда, у нього не йдеться про Господню заповідь, однак релігійним підґрунтям пронизаний увесь текст. Так, невдовзі після критичної ремарки Лессінга один із німецьких письменників написав у 1788 році такі слова: «Нам потрібно поспішати, аби по можливості пришвидшити революцію людського духу [...] До дії, бо день настав»²¹. Пафос формули прискорення, осяяний світлом Просвітництва, поширився повсюди задовго до індустріальної революції. Причому незмінно йдеться про визначення цілей відкритої заново історії, яких необхідно було досягнути шляхом кінцевої, або ж, зрештою, і безкінечної прогресії. Продовжимо виклик свідків.

Кант не без іронії говорив про теологів та їхні безупинні твердження: світ дедалі швидше падає вниз, стаючи гіршим. Але те, що маємо нині (а ми знаємо, що це – скорочення часу), на думку Канта, є старим як сама історія²². Втім, при обґрунтуванні впорядкованого правоустрою та союзу народів світу як тривалої земної мети політичних дій Кант охоче послуговується хіліастичними образами. Незалежно, або навіть усупереч усьому передуючому історичному досвіду, Кант шляхом рефлексії у формі категоричного імперативу спробував дати поштовх прискоренню історичного розвитку: як тільки-но мораль активно увійде в практику, твердить він, зросте швидкість наближення до тієї

²¹ Wilhelm Ludwig Wekhrlin, *Hyperboreische Briefe* (1788), т. 1, с. 308, цит. за: Rudolf Vierhaus, *Politisches Bewußtsein in Deutschland vor 1789*, той самий автор: *Deutschland im 18. Jahrhundert*, Göttingen 1987, с. 200; Першодрук в кн.: *Der Staat*, 1967, с. 195.

²² Immanuel Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (1793), I. St., I. Abt., in: *Gesammelte Schriften*, hg. v.d. Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1907, т. 6, с. 19 і далі.

довготривалої мети, досягнення якої вона вимагає: «Здається, завдяки власним розумним починанням, ми могли б швидше наблизити цей такий бажаний для наших нащадків момент»²³. Це стосувалося як правоустрою у внутрішній державній сфері, так і союзу народів на наддержавному рівні як прообразу майбутньої мирної організації світу: «Бо час, протягом якого досягається однаковий прогрес, будемо сподіватися, стає дедалі коротшим»²⁴. Отже, давня мета майбутнього спасіння, зорієнтована на потойбічний світ, у формі світської надії привноситься в історію, набуває часового виміру, а прискорення – як засіб зворотного морального зв'язку – слугує керівництвом до дії для кожної окремо взятої людини. Можливість участі у Страшному Суді над переслідувачами, яка колись була привілеєм обраних, – «*Spiritualis autem iudicat omnia: et ipse a nemine iudicatur*»²⁵ – набуває твердої форми моральної самолегітиматії владарюючого практичного розуму.

Цій позиції – щоправда, дещо в більш активістському дусі – відповідає позиція, озвучена Робесп'єром на святі з нагоди ухвалення Конституції в 1793 році. За його словами, призначення людини полягає в тому, щоб у процесі революції втілити в життя щастя і свободу: «*les progrès de la raison humaine ont préparé cette grande révolution, et c'est a vous qu'est spécialement impose le devoir de l'accélérer*»²⁶. Або ж, якщо згадати коментар тих же подій, що пролунав по правий бік Рейну з вуст Віланда: людям, що задумали Французьку революцію, йшлося не більше й не менше як про те, «аби крок

²³ Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, 8. Satz, in: *Werke*, hg. v. Wilhelm Weischedel, Darmstadt 1964, т. 6, с. 46.

²⁴ Kant, *Zum ewigen Frieden*, Anhang n (Ende), in: *Werke*, hg. v. Wilhelm Weischedel, Darmstadt 1964, т. 6, с. 251.

²⁵ 1. Кор. 15: з цього приводу: Irenaeos, *Adversus haereses* iv 33. Щодо «владарюючого практичного розуму, який – так само як і процес творення ним без яких-небудь особливих причин законів – може вважатися прямим тлумаченням і голосом Господа, завдяки яким він наділяє смислом букву, створену ним. Таку ж автентичну інтерпретацію в алегоричній формі я віднайшов в одній із старих святих книг: *Hiob...*» (Kant, *Über das Mifflingen aller philosophischen Versuche in der Theodizee*, in: *Werke*, hg. v. Wilhelm Weischedel, Darmstadt 1964, т. 6, с. 116).

²⁶ Robespierre, *Discours «sur la constitution»*, 10. 5. 1793, цит. за: Robespierre, *Textes choisis*, hg. v. Jean Poberen, Paris 1956, т. 1, с. 10.

за кроком, народ за народом, і по можливості в найкоротший строк, демократизувати всю земну кулю»²⁷.

Задумаємося на якусь мить і поставимо перед собою питання, що ж змінилося в період між XVI та XVIII століттями. Визначення Кінця Світу, що наставатиме по мірі скорочення проміжків часу, як остаточної мети, що складається із апокаліптичних очікувань, надій, та страхів, завдяки Просвітництву стає поняттям, що стосується суто внутрішнього світу людини та пов'язане з її очікуваннями. Звісно ж, навіть у період Просвітництва майбутнє не уникнуло забарвлення квазі-релігійної обітниці. Воно мало принести щастя і свободу від усіх видів панування, й обидві мети належало досягнути шляхом прискорення та завдяки діям самої людини. Однак усі визначення прискорення обґрунтовувалися виключно внутрішнім світом людини. Отже, тут маємо справу з тим типом секуляризації, яка згідно з нашими критеріями аналізу відділилася від християнства, однак поза будь-яким сумнівом зберегла в собі християнський спадок настільки, наскільки секуляризація цільових визначень взагалі допускала дефініцію грядущого Єрусалима як історично іманентної мети²⁸.

(3) І в XIX столітті, в якому відбувалося дедалі інтенсивніше емпіричне насичення постулату прискорення завдяки технічним досягненням, визначення цілей зберегли свою релігійну забарвленість, а відповідно, і свій секуляризований християнський характер. Так, у 1838 році в одній зі статей розмовного лексикону «Брокгауз» до слова «залізниця» цій паровій колісниці приписується месіанська функція. Мирна організація світу, в якій об'єднається людство, свідоме свого покликання, на перших порах – цілком у дусі Канта – визначається на основі постулату про моральну необхідність. Та згодом автор продовжує: «Щоправда, історія споконвіку звиряла свій біг з цією воістину Божественною метою, але на колесах потяга, які стрімко котяться вперед, вона сягне цієї

²⁷ Chr.M. Wieland, *Sämtliche Werke*, Leipzig 1857, т. 32, с. 100 («Gespräche unter vier Augen» [1798], Abschnitt V).

²⁸ Ця трансформація із зовнішньої у внутрішню історичну цільову настанову попри критику з боку Ганса Блуменберга залишається й надалі процесом, який не підлягає сумніву, що й довів Карл Льовіт у своїй праці: *Weltgeschichte und Heilsgeschehen* (Stuttgart 1953).

мети на декілька століть раніше»²⁹. Ще в 1871 році в Німеччині вийшла книга про сакральне значення Атлантично-Тихоокеанської залізниці у США для грядущого Царства Господнього. Прискорений розвиток транспорту та об'єднання в глобальну транспортну мережу стали для теологів запорукою прискореного настання Царства Божого на землі³⁰.

При порівнянні свідчень XIX століття, число яким леґіон, із документами більш ранніх епох з'ясовується, що у питанні про тягар доказів відбулося зміщення центру ваги. Релігійно забарвлені месіанські очікування як досвід першочергового значення поступаються місцем технічним досягненням, які через дедалі коротші проміжки часу роблять все монолітнішою мережу комунікації між людьми та підвищують продуктивність. Відтоді споконвічні християнські месіанські очікування

²⁹ *Conversations-Lexikon der Gegenwart*, Leipzig: FA. Brockhaus 1838, т. I, с. 1126, див. статтю на слово "Eisenbahnen" (с. 1115–1136). Стаття завершується таким пасажем: «Наше сторіччя котиться залізною колією назустріч блискучому прекрасному майбутньому. Наш розум, що рухається по ній, блискавкою подолає плях, який йому належить пройти, баггато швидше, аніж фізичний простір! Будемо сподіватися, що його гігантська сила змете зі свого шляху будь-який опір, породжений суб'єктивною упередженістю і невдоволеністю, так само як вируючий паровий колос нищить будь-який зовнішній опір, що з відчайдушним божевіллям стає йому на заваді. Поки що тріумфальний паровий потяг лише на початку свого шляху, а тому котиться повільно! Однак це створює хибне і засліплює враження, ніби його ходу можна стримати. Поступово нестримні крила його швидкості ставатимуть дедалі міцнішими і перемелють тих, хто наважиться ставити палки в спиці його доленосних коліс» (с. 1136). Такі уривки є доброю ілюстрацією того, як апокаліпсичне скорочення часу трансформується в історично іманентний процес прискорення, не втрачаючи при цьому свого месіанського пафосу.

³⁰ Carl Heinrich Christian Plath, *Die Bedeutung der Atlantik-Pazifik-Eisenbahn für das Reich Gottes*, Berlin 1871 (складаю подяку за дружню пораду Вальтеру Маґассу). Трансконтинентальна залізниця поєднала Атлантичний і Тихий океани. «Із Заходу прибувають росіяни, грецькі католики, зі Сходу – германці-протестанти, Атлантично-Тихоокеанська залізниця стала тією артерією, якою струмує християнська кров, що живить серце всієї германської протестантської країни, артерією, яка переносить людей, що належать Царству Божому від океану до океану. Так, людство прямує своєю дорогою. Воно подорожує Землею, його шляхи стають дедалі рівнішими та прямішими, темп ходи – стрімкішим і стрімкішим, а час із кожним новим століттям летить усе швидше і швидше» (с. 134). Попри очевидне зростання прискорення автор все ж визнає, що йому невідомо, коли людство «досягне своєї мети згідно з волею Господа».

нашаровуються на технічний прогрес, стають феноменом другорядної ваги.

У кращому разі можна стверджувати, що месіанські очікування світського характеру формально можна ув'язати зі старими апокаліптичними часовими ритмами, – але не більше того. Бо новою інстанцією досвіду залишався технічний інструмент, який, як незабаром з'ясувалося, виявився неспроможним впоратися з непомірними месіанськими сподіваннями, що покладалися на нього. У пізніших виданнях «Брокгауза» про залізницю вміщено лише інформацію технічного характеру. Тому, хто прагнув й надалі орієнтуватися на світські месіанські визначення, довелося пошукати інших знарядь прискорення. Фрідріх Ніцше описав у формі парафрази поворот від хлібастичного тягара доказів, що черпаються із християнського спадку, в бік майбутнього світової історії: «Преса, машина, залізниця, телеграф – ось ті висхідні передумови, тисячолітні наслідки від запровадження яких ще ніхто не наважився показати»³¹. Тягар давніх міленаристських сподівань, що втілювалися в апокаліптичні очікування повторного пришествя Христа, відтепер беруть на себе суто технічні винаходи, з якими у життя на нашій планеті приходять перетворення на невідому, але тисячолітню перспективу.

Зафіксуємо підсумок зробленого нами другого кроку. Феномен скорочення часу, заданий наперед позаісторичними чинниками, на початку нової доби перетворюється на внутрішньоісторичну аксіому прискорення. При цьому роль суб'єкта переходить від Бога до людини, яка, власне, і покликана своїми зусиллями наблизити це прискорення шляхом перетворень у природі та суспільстві. Продуктом секуляризації в сенсі запозичення християнського спадку, по-перше, можна вважати лише визначення мети, котра пов'язана з наростаючими сподіваннями, а саме з настанням у майбутньому царства щастя та свободи від панування. По-друге, продукт секуляризації скрізь слід бачити і в усвідомленні того, що історія сама по собі повинна мати якусь мету.

³¹ *Menschliches, Allzumenschliches* (1886) 11278: "Prämissen des Maschinen-Zeitalters", in: *Kritische Studienausgabe*, hg. v. G. Colli und M. Montinari, München 1988, т. 2, с. 674.

Ось у цьому обмеженому значенні й можна говорити про секуляризацію християнських постулатів. Але навіть поглянувши у ранній період нової епохи, ми змогли пересвідчитися у неможливості пояснення твердого стрижня сучасного досвіду прискорення, а саме технічного та індустріального переформатування суспільства, теологічними висхідними положеннями. Відтак переходимо до завершальної частини.

3. Прискорення як постхристиянська категорія історичного часу

Досі йшлося про християнські месіанські очікування разом із супутнім їм явищем скорочення часових строків як пусковий механізм визначень феномена історичного прискорення. При цьому можна було бачити, як внаслідок секуляризації теологічне визначення мети повільно перетворювалося на симптоматичне визначення з неодмінним зворотним зв'язком із історичним досвідом. Теза про досвід, пов'язаний із прискоренням, із XVIII століття набуває самостійного звучання. Вона стала самоцінною, незалежною від будь-яких християнських деривацій. Спробую узагальнити це положення з трьох точок зору.

По-перше, з часів Французької революції теза про прискорення набуває історико-теоретичного виміру, який піддається верифікації шляхом аналізу емпіричних висловлювань без необхідності звертання до божественного плану розвитку в часі. Тоді як німецька Реформація та Англійська революція, щоправда, в меншій мірі, все ще були зорієнтовані на апокаліпсичні очікування, після Французької революції з її досвідом швидких змін устрою, ситуація стає радикально іншою. В цей період багато дослідників неодноразово доходять одного й того ж висновку: у процесі Французької революції, що пройшла шлях від монархії через конституційну монархію до республіканського устрою з його деспотично-терористичними проявами й у зворотному напрямку, до елітарного буржуазного устрою і аж до диктатури Наполеона протягом якихось десяти років, у блискавичному темпі було пройдено всі можливі форми організації людського суспільства. Порівняно з античною циклічною моделлю Полібія тут, за

словами Віланда, Ольснера, Гьорреса, Ребманна чи Корнманна – причому це далеко не повний перелік, – ми маємо справу із прискоренням змін, яке в принципі не породило нічого нового. «Історія нашого часу є повтором в якнайкоротший період часу діянь і подій декількох тисячоліть»³². На думку автора, історія у своєму змістовному сенсі може лише повторюватися, але новаторське зерно досвіду цієї Французької революції полягає в тому, що все розгортається швидше, ніж досі. Таким чином аксіома прискорення була позбавлена свого апокаліптичного спадку, вилучена із середовища очікувань, пов'язаних із прогресом чи поступом, щоб усталитися у формі постулату історичного досвіду, який асоціюється з «новим часом». Як зазначив колись Нібур у своєму ретроспективному аналізі Французької революції, вся європейська історія починаючи із останньої третини XVIII століття пришвидшила свій біг³³. Це суб'єктивне сприйняття було нав'язане не лише політичними подіями, а й згасанням доіндустріальної епохи.

³² Rupert Kornmann, *Die Sibylle der Zeit aus der Vorzeit oder Politische Grundsätze durch die Geschichte bewähret*, Regensburg² 1814 (I. Aufl. 1810), 3 Bde., т. 1, с. 4. Руперт Корнманн, абат із Прюфенінга, який сам став жертвою в цьому випадку баварської секуляризації, вже у формі своєї промовистої назви підвів під єдиний понятійний знаменник зміну прийомів аргументації. Відмова від апокаліптичних очікувань – що не означала відмову від християнської віри – і звернення до структур, що постійно повторюються з часів древньої історії, збагачених специфічним новим революційним досвідом прискорення, дали можливість Корнманну отримати настільки ж цікаві, наскільки і повчальні та дотепні висновки, позбавлені будь-яких запозичень історіософського характеру: «Одному поколінню людей було дано побачити речі, для яких колись було недостатнім життя багатьох поколінь людей» (зазн. праця). Пор. у цьому зв'язку мою статтю до слова «Revolution», in: *Geschichtliche Grundbegriffe*, Stuttgart 1984, т. 5, с. 739 і далі.

³³ B. G. Niebuhr, *Geschichte des Zeitalters der Revolution*, Hamburg 1845, т. 1, с. 54: «Багато речей сприяло загальному прискоренню; навіть відстань від одного місця до іншого зменшилася завдяки будівництву доріг, регулярному поштовому обігу тощо; все ставало дедалі доступнішим кожній окремо взятій людині. Міцніла впевненість і підприємливість у найрізноманітніших своїх проявах, досі невідома людям. Раніше той, у кого не було майна, чину чи спадку, з превеликими труднощами змушений був давати собі раду сам; відтепер у кожного з'явилася можливість легко забезпечити собі незалежне і самостійне існування. Найменш заможний серед нас нині опинився у значно кращому становищі, аніж син заможних,

Ще за часів ручного ремесла, тобто на етапі, що передував індустріальній добі, теж доволі часто зустрічаємо позаполітичні суспільні прояви досвіду прискорення, що є передвісниками прийдешньої індустріальної революції. Завдяки покращанню стану вулиць, вдалося майже подвоїти швидкість руху кінських екіпажів, а завдяки каналам, у галузі судноплавства суттєво зросли обсяги перевезень однакових за габаритами вантажів протягом однакових проміжків часу. З огляду на розвиток у XVIII столітті системи зв'язку, преси і, нарешті, оптичного телеграфу покращилася система передання інформації, а будівництво вітрильників було вдосконалене настільки, що найшвидші вітрильні судна в XIX столітті розвивали більшу швидкість, ніж перші пароплави. Отже, окрім політичного досвіду прискорення у XVIII столітті ми стаємо ще й свідками зростання темпів розвитку буржуазного суспільства в реальному секторі економіки.

По-друге, після запровадження машинної техніки та капіталістичної організації її використання у промисловості постулат прискорення знаходить своє підтвердження у повсякденному досвіді кожної людини. Назву лише декілька прикладів, щоб не занадто обтяжувати читача цифрами. Завдяки поділу праці, з'явилася можливість не лише розширити виробництво, а й підвищити його продуктивність. Будь-який виграш часу у виробництві благотворно впливав на обсяги кінцевої продукції. Ці процеси покликали до життя зростання потреб усіх прошарків і станів, а із задоволенням старих потреб з'являлися нові потреби, які теж вимагали свого задоволення.

Відразу ж після прокладання залізниці, а на наступному етапі – після винаходу автомобіля та літакобудування – з'ясовується, що в межах однакових одиниць часу та одних і тих самих часових проміжків можуть переміщуватися дедалі більше людей і дедалі більше вантажів. Ще у 1849 році на це

але небагатих батьків сто років тому. Заможність серед представників середнього стану зросла, і тепер кількість заможних людей, поза будь-яким сумнівом, у 50 раз перевершує те, що існувало сто років тому. Люди почали також жити динамічніше та інтенсивніше, ніж раніше; щоправда, в часи революції цей процес тільки зароджувався і набув розвитку лише відтоді». (Лекція, прочитана влітку 1829 року в Боннському університеті).

явище звертають увагу автори Енциклопедії: залізниці «розсувають просторові межі завдяки наближенню в часі [...] Адже будь-який простір стає для нас відстанню лише з огляду на час, необхідний для його подолання; якщо нам вдається прискорити цей процес, то це призводить до зменшення впливу самого простору на наше життя та сполучення між нами»⁵⁴. Із суто технічної точки зору справедливість цієї тези збереглася й донині.

Це ще в більшій мірі стосується передачі інформації. Після запровадження на початку XIX століття швидкісної машини з плоским друком і винаходу телеграфії, літографії, а зрештою, і фотографії з'явилася можливість перетворювати події в інформацію протягом дедалі коротших проміжків часу й дедалі швидше доводити цю інформацію до адресата. З винаходом телефону, радіо і телебачення стала можливою передача повідомлень про дії або події в синхронному режимі. Таким чином відбуваються глобальні зміни у структурі ухвалення політичних і соціальних рішень, як і в політичному та соціальному рівнях організації на планеті. Завдяки інформації, вчинки і дії та їхнє осмислення майже зливаються воедино в часі. Завдяки прискоренню, відбулося наближення в часі між діями та роздумами про них: людина відтепер не може обходитися без вторгнення на територію майбутнього і планування з огляду на той наростаючий масив як власного досвіду, так і чужого, що стає для неї доступним.

Зрештою цьому висновку про прискорення, що спонукає до повороту назустріч відкритому майбутньому, відповідає і факт збільшення чисельності населення на планеті. Зростання світового народонаселення з півмільярда людей у XVII столітті до майже шести мільярдів у 2000 році може бути витлумачене лише в контексті постулату про прискорення: тут маємо справу з експонентною часовою кривою, при якій чисельність людей протягом дедалі коротших проміжків часу подвоюється. Вибухове зростання ефективності завдяки досягненням науки,

⁵⁴ Brockhaus der Gegenwart (пор. наведену вище примітку 29, т. 1, с. 1117). В цілому з цього питання див.: Wolfgang Zorn, *Verdichtung und Beschleunigung des Verkehrs als Beitrag zur Entwicklung der Modernen Welt*, in: *Studien zum Beginn der modernen Welt*, hg. v. Reinhart Koselleck, Stuttgart 1977, с. 115–134.

техніки та промисловості є водночас передумовою того, що попри зростання чисельності в геометричній прогресії, населення світу все ще й досі має змогу жити в більш-менш прийнятних умовах. Наша земна куля через прискорення сама перетворилася на закритий космічний корабель.

Якщо знову повернутися до нашого питання про секуляризацію, то цілком можна стверджувати, що наведена щойно низка чинників прискорення хоча й вивільняє іманентні світові процеси, але водночас і унеможливорює їхнє пояснення християнськими очікуваннями спасіння. Отже, час перейти до свого третього пункту.

Нині, схоже, певні процеси прискорення в нашому суспільстві з його високим рівнем диференціації сягнули меж своєї інтенсивності. Поза будь-яким сумнівом, зростання чисельності населення Землі колись паразитись на абсолютну межу, хоч би коли і де це сталося. Крім того, існують ще й природні мінімальні умови, через які неможливо переступити і які неможливо розтягнути в просторі або часі, щоб, наприклад, і далі нарощувати швидкість сполучення. Авто- і авіатранспорт дедалі більше блокують взаємний розвиток. Хоча інформаційно-обчислювальна техніка завдяки комп'ютерам і надалі здатна прискореними темпами зводити воедино масиви інформації і таким чином швидше доносити до адресата дані про минуле та майбутнє, але у плані продуктивної оцінки інформації людина, схоже, й надалі залишатиметься залежною від закладеної самою природою здатності до її сприйняття. Чинний і досі емпіричний постулат про те, що досягнутий нами рівень добробуту можна зберегти лише за умови подальшого зростання продуктивності в сенсі Римського Клубу, схоже, сягнув своєї межі, яку неможливо більше подолати підвищенням темпів прискорення.

Таким чином, постає питання, чи є підстави говорити про можливість безперешкодного продовження літопису досвіду прискорення і в майбутньому. Насамперед не слід виключати можливість того, що існуючі споконвіку апокаліптичні картини загибелі світу в емпіричному сенсі можуть поблякнути на тлі здатності людини до самознищення. Тоді як зловісне скорочення часу все ще залишалося якимось шлюзом або шляхом до вічного спасіння, з прискоренням плину

історичного часу дедалі чіткіше окреслюється можливість знищення самою людиною переданих їй у спадок і збагачених культурою та виробництвом передумов її існування.

А тому виникає питання про можливість виведення історично іманентних довгострокових прогнозів із попереднього досвіду прискорення. Я – слідом за Луманном – вважаю таку можливість порівняно малою³⁵. Бо навіть попри факт усталення феномена прискорення та його порівняної стабілізації в людському досвіді з нього в жодному разі неможливо зробити висновок про те, що може увійти в наше життя завдяки прискоренню в майбутньому.

Бо з перетворенням прискорення як специфічної категорії історичного часу в один із стереотипів досвіду вся історія при ретроспективному її спогляданні постає перед нами у вигляді часового ланцюга наростаючої акселерації. Це демонструють три експонентні криві часу, котрі, накладаючись одна на одну в ретроспективному аспекті, висвітлюють всю історію людства.

З одного боку, відбувається процес глибшої біологічної диференціації людських істот протягом дедалі коротших проміжків часу. Порівняно з 5 мільярдами років існування твердої земної кори та 1 мільярдом років органічного життя на ній близько 10 мільйонів років мавпоподібної людини є лише коротким часовим відрізком. А 2 мільйони років, що ймовірно відділяють нас від винаходу створених своїми руками знарядь праці, на цьому тлі сприймаються як ще короткий період часу³⁶.

Тим більше порівняно короткою миттю в часі на тлі двох мільйонів років науково доказаної історії людства має вигляд створення самотнього та доволі розгалуженого мистецтва 30 тисяч років тому. При спогляданні з точки зору історії культури часові проміжки продовжують скорочуватися: на тлі передуючої історії запровадження землеробства та скотарства

³⁵ Niklas Luhmann, *The future cannot begin: temporal structures in modern society*, in: *Social Research* 43 (1976), с. 130–152.

³⁶ З цього приводу див.: Karl J. Narr, *Vom Wesen des Frühmenschen: Halbtier oder Mensch?* in: *Saeculum* 15/4 (1974), с. 293–324; його ж: *Zeitmaße in der Urgeschichte*, Opladen 1978 (Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Vorträge G 224); Hermann Hambloch, *Der Mensch als Störfaktor im Geosystem*, Opladen 1986 (Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Vorträge G 280).

близько 12 тисяч років тому і, нарешті, зародження високорозвинених культур близько 6 тисяч років тому свідчать про дедалі коротшу часову дистанцію, протягом якої з наростаючим прискоренням з'являється щось нове. Навіть якщо погодитися з тим, що ці культурні новації стали тривкими передумовами нашого власного життя, на тлі загальної тривалості історії культури всього людства в часі неодмінно доведеться визнати неухильне скорочення часових проміжків, протягом яких можна науково довести перехід до складнішого механізму ефективної організації.

Зрештою, якщо звузити часовий простір споглядання до близько 6000 років існування наших високорозвинених культур, простежується ще одна експонентна крива часу. Бо лише десь 200 років тому ми стали свідками прискорення, відомого нам під назвою постхристиянського, зумовленого промислово-технічними чинниками і пов'язаного із суто історичним часом. Відтоді світ нашого життя під впливом науки та промисловості набув нових форм, а питання про подальше прискорення стало взагалі питанням нашого майбутнього.

Однак постулат про прискорення чи скорочення плину часу, пропущений крізь призму часових строків нашого досвіду, *per definitionem* не допускає можливості виведення із нього подальших розрахунків на майбутнє. Саме взаємне накладання та підсилення експонентних кривих часу стає на заваді безперешкодним і прямолінійним розрахункам, спроектованим у майбутнє.

Тому й не виключено, що в майбутньому нам доведеться більше зосереджувати зусилля людства на стабілізаційних чинниках і закладених природою параметрах нашого земного існування. В такому разі може з'ясуватися, що прискорення, пережите нами досі, було лише індикатором перехідного етапу, після якого з'явиться можливість по-новому співвіднести між собою пропорції між тривалістю в часі і виходом за її межі, або між змінами і зломом. Якщо говорити мовою політики, то йдеться про те, щоб довідатися: хто кого підганяє чи сповільнює, або що, де і чому прискорює або уповільнює свій біг.

Невідоме майбутнє та мистецтво прогнозу

«Чи можна пізнати минуле, якщо ти неспроможний збагнути сучасне? А чи можна озброїтися потрібними поняттями сьогодення, не знаючи майбутнього? Майбутнє визначає сьогодення, а те, у свою чергу, – минуле». Ці слова належать Йоганну Георгу Гаманну*. Кожний читач, який дотримується метафоричної інтерпретації часу як лінії, що веде з минулого через уявну точку в сучасному до відкритого майбутнього, сприйме цю тезу Гаманна як позбавлену всякого смислу. Однак історик, що займається духовною сферою людини, швидко збагне, що слова Гаманна спираються на очікування спасіння, яке стало доступним через Одкровення і є знанням про майбутнє, воно стосується кожного зокрема та світової історії в цілому. Дослідник політичної чи соціальної історії, що професійно займається минулим, зокрема, намагається вивчати його шляхом постановки питань про причинно-наслідкові зв'язки, від яких пролягає шлях до сучасності, з методичних міркувань опускає майбутнє взагалі. Втім, і в гносеологічному, і в психологічному аспектах йому все ж доведеться визнати, що погляди, нав'язані власними очікуваннями, все ж можуть впливати на постановку ним питань, котрі стимулюють у нього так званий пізнавальний інтерес. Він усе ж напевне змиритися з якоюсь децидею майбутнього, що не зумовить втрати ним своїх професійних якостей. Набагато більшим попитом нині користуються такі доволі диференційовані галузі науки, як політологія, економіка чи соціологія, якщо вони не обмежуються лише окремими проявами, а займаються перспективним аналізом структур із метою отримання тенденцій розвитку в майбутньому.

* Hamann, Johann Georg (1730–1788), німецький мислитель, фідеїст, друг І. Канта. – *Ред.*

Історичні джерела, передані нам у спадок, містять незліченну кількість передбачень майбутнього у всіх їхніх різновидах. Нам не потрібно жити у 1984 році, щоб збагнути силу силенну часових утопій як позитивного, так і негативного плану, використаних для перспективного аналізу сучасності, які, за словами Гаманна, стали діагнозом сучасності, побаченим крізь призму майбутнього. Але цей коловорот веде нас далі, наприклад, до виборчих прогнозів, що можуть вплинути на самі вибори, незалежно від того, яку реакцію – згоди чи заперечення – вони викликають; або ж до планування виробництва певної серії продуктів у конкретних цифрах, що залежить від можливостей, які мають бути виявлені шляхом аналізу ринків у майбутньому; чи до запрограмованих у комп'ютерних мережах варіантів усіх мислимих рішень у запланованій атомній війні; чи до передбачень Римського Клубу, підкріплених останнім часом екологічно свідомими «зеленими», які прагнуть переплавити свій страх у політичний раціоналізм майбутнього; або ж до звичної справи будь-якої дипломатії, яка не могла б існувати без калькуляції майбутніх дій, і аж до повсякдення, в якому зважуються фінансові наслідки народження дитини, тим більше, що майбутнє містить такі ризики, як безробіття чи скорочення доходів, з якими неможливо не рахуватися. Нарешті, не слід забувати і про сни, які були канонізовані ще Артемідором, що приписував їм пророчу силу, і які донині залишаються елементом діагнозу в сучасних аналізах, використовуючись в терапевтичному, а отже, й прогностичному планах. Цю низку прикладів можна продовжувати в будь-якому напрямку. Діапазон тут сягає від буденного життя окремої людини до сфер високої політики і проривається навіть у часовий простір некерованих процесів, що залишаються такими навіть попри можливість зміни якихось периферійних умов. Мені спадають на думку прогностичні оцінки запасів енергії в кореляції із демографічною кривою росту народонаселення у світі, тобто параметри довгострокового характеру, котрі, у свою чергу, справляють дедалі сильніший зворотний вплив на коротко- і середньострокові показники планування у сфері політики чи економіки. Отже, слова Гаманна про вплив майбутнього на сучасне, сфор-

мульовані на такому рівні абстракції, навряд чи можна спростувати.

Втім, майбутнє за своїм статусом не є «вивернутим навпаки» минулим. Минуле зберігається у нашому досвіді та піддається емпіричній верифікації. Майбутнє принципово недоступне нашому досвіду, а отже, і перевірці на досвіді. Втім, усе ж існують передбачення, які з більшою чи меншою достовірністю піддаються перенесенню із площини досвіду в площину очікувань. Ідеться, якщо звернутися до одного із найсильніших контраргументів проти Гаманна, про прозорливість, *Praevisio*. «Володіння цим даром, – пише Кант, – приваблює понад усе, бо воно є передумовою всієї практики та цілеспрямованих дій, тобто того, на що людина насамперед спрямовує всі свої зусилля. Адже будь-яке прагнення містить у собі (непевний чи твердий) прогноз того, що стане можливим завдяки йому. Ми озираємося назад у минуле (чи поринаємо у спогади) лише з наміром вивести з нього передбачення майбутнього: ми оглядаємо все навколо себе з точки зору сучасності, для того щоб узагалі прийняти рішення чи підготуватися до чогось»¹.

Отже, Кант зводить виміри історичного часу до певного антропологічного стрижня. Завдяки зосередженню уваги на діючій людині – на відміну від підходу Августина, котрий звужує всі виміри часу до розмірів внутрішнього світу людини, зате не без аналогії із історичною герменевтикою Хладеніуса, – в нашому розпорядженні з'являється антропологічна, а отже, й метаісторична категорія, послуговуючись якою можна дати визначення умовам можливих історій. Серед трьох вимірів часу Кант поза будь-яким сумнівом надає більшої ваги майбутньому і співвідносній з ним здатності до передбачення.

Висновок доволі ясний: прагнення, як висловився Кант, але окрім цього ще й острах та надії, побажання та побоювання, а також раціональне планування, підрахунки і, нарешті, передбачення – усі ці форми очікувань входять у наш досвід, а точніше кажучи, узгоджуються з ним. Існування людини, яка є істотою, змушеною вести життя, відкрите назустріч світу, залежить від майбутнього. Аби мати можливість діяти, вона мусить спланувати для себе емпірично непідвласне її досвіду

¹ Kant, *Anthropologie in pragmatischer Absicht, Teil I, §32, in: Werke*, hg. v. Wilhelm Weischedel, Darmstadt 1964, т. VI, с. 490.

майбутнє. Вона мусить – доречно чи недоречно – вміти зазирнути наперед. Сформулювавши цей парадоксальний висновок, ми тим самим сягнули центральної точки у постановці нашого питання.

Як людина може щось передбачити, що вона може передбачити? Прийдешню дійсність – чи лише можливості? Одну, певну кількість, а може, й багато можливостей? Що є рушійною силою передбачень: страх, розум, чи, як сказав колись Гоббс, і те, й інше? Що лежить в їхній основі: віра у пророцтво, звернення до поняття необхідності, обґрунтованого з точки зору філософії історії, а може, вони живляться критикою і скепсисом? Чи пов'язані вони із прикметами магічного або провидницького характеру, а може, із семіотичними системами історичних тлумачень чи спробами наукового аналізу?

Коло можливих відповідей на це питання з боку історії можна обмежити, звівши всі передбачення до певних основних типів, які можна виділити в ході історії, і які то перехрещуються між собою, то обганяють у часі один одного. Крім того, число відповідей можна скоротити, якщо поставити питання лише про причини того, чому, коли та які прогнози справдилися або ні. Протягом подальшого викладу я якраз зосереджусь на цьому питанні і при цьому, звісно ж, не уникну й певної спрощеної типології.

Велику кількість прогнозів, що справдилися, і не меншу кількість тих, що не справдилися, а тому були швидко забуті, можна тлумачити двояко. Те, чому один прогноз підтвердився в дійсності, а інший – ні, можна тлумачити випадковістю чи примхами фортуни. Або ж можна спробувати знайти критерії того, чому один прогноз справдився швидше, ніж інший, і чому один прогноз піддається верифікації, а інший – ні. Я спробую назвати деякі критерії на прикладах політичних прогнозів.

Якщо абстрагуватися від будь-якого історичного досвіду, можна сказати, що майбутнє є цілком невідомим, – тоді кожен прогноз є не чим іншим, як іграшкою в руках випадку. Або ж існує – і це засвідчується історичним досвідом – більший чи менший ступінь ймовірності передбачення грядущої дійсності. Є клубок можливостей, котрі – взяті поодиноці чи разом – дозволяють судити про ступінь ймовірності свого втілення: в такому разі має існувати й мистецтво прогнозу, що складається

принаймні з мінімальних правил, які здатні забезпечити його успішність.

Із суто формальної точки зору можна сформулювати таку закономірність: діапазон передбачень майбутнього сягає від абсолютної надійних прогнозів – до прогнозів із мінімальним ступенем ймовірності. Так, можна вважати цілком достовірним те, що наша планета вціліє після катастрофи, яка може настати для людства в разі вибуху ядерної війни. З іншого боку, достеменно невідомо, чим буде викликана ядерна катастрофа: випадком, необачністю або зумисним наміром, і чи можна їй взагалі запобігти? Це означає, що чим більше ми віддаляємося від довгострокових параметрів, закладених самою природою, і чим сильніше зосереджуємося у своїх прогнозах на ситуаціях, в яких приймаються політичні рішення, тим важчим стає мистецтво прогнозу. Несміливий промінь світла, що освітлює пошук прогностики, миготить поміж певними та непевними рамковими умовами, а також тими обставинами, що перебувають у процесі змін, а тому не можуть бути твердою опорою у просторі політичних дій. Але прогностика завжди черпала свою переконливість із попереднього досвіду після його наукового опрацювання, а відповідні підрахунки та обчислення є мистецтвом комбінування різноманітних даних цього досвіду.

Історики мають можливість поставити запитання про причини справдження тих прогнозів, що виявилися вдалими. Як історикам нам також відомо, що в історіях щоразу відбувається більше або менше, порівняно з тим, що є потенційно заданим наперед їхніми передумовами. З огляду на цю обставину історія завжди зберігає свою новизну та здатність дивувати. І все ж передбачення, які підтвердилися, дають підстави для висновку, що історія ніколи не буває цілковито новою, що вочевидь існують довгострокові або навіть сталі умови, в результаті дії яких зазвичай і народжується щоразу щось нове. Будь-яка окрема історія, учасниками якої ми є, переживається нами як щось одноразове, неповторне, хоча умови появи цієї неповторності в жодному разі не є новими. Існують структури, яким вдається встояти під тиском змін, і процеси, перебіг яких усе ще триває: зумовлюючи відповідні одиничні події, з яких і складається історія, вони переживають їх у часі. Інакше кажучи, існують різношвидкісні процеси перетворень.

Географічні умови взагалі не змінюються, або ж це відбувається лише під впливом технічного опанування саме цих географічних передумов людської діяльності. Правові та інституційні умови теж змінюються повільніше, аніж політичні дії, зняряддя яких стають ці юридичні чи інституційні умови. Способи поведінки та ментальність також міняються повільніше, аніж мистецтво їхньої зміни шляхом ідеологічного чи пропагандистського впливу. Конфігурація політичних сил теж зазнає змін протягом довших термінів часу, порівняно зі змінами, що виринають на поверхню в темпі швидшому ніж зазвичай під час війни чи революції.

Навіть якщо якась окремо взята історія й залишається одноразовою, існують різні рівні швидкості змін, котрі ми повинні в теорії розрізняти між собою, щоб отримати можливість шляхом зіставного аналізу оцінити одноразовість і живучість в часі подій. Але якщо говорити про здатність до виживання географічних, інституційних, юридичних чи зумовлених менталітетом умов, доводиться визнати, що в конкретному розгортанні діяхронних часових потоків їм усе ж притаманна властивість повторятися. Лист, що я отримую о 9 ранку, може принести мені радісну чи сумну звістку, яку неможливо ані виправити, ані перевершити. Але видача кореспонденції кожного ранку о 9 годині відбувається із дня в день, за нею стоїть організація, стабільність якої забезпечується повтором усталених правил, а фінансова опора – щоразовим наданням коштів, передбачених у бюджеті завдяки надходженням від плати за поштові послуги. Цей приклад з однаковим успіхом може бути поширений на всі сфери людського життя.

Сформулюємо цю тезу чіткіше: прогнози можливі завдяки існуванню історії формальних структур, здатних повторюватися попри всю унікальність і раптовість свого конкретного змістовного наповнення для відповідної особи. Без константного показника часової різнотривалості в сукупності чинників прийдешніх подій передбачення взагалі було б неможливим.

Дозволю собі навести низку прикладів, що стосуються революційних подій нової доби.

1. Поняття революції з точки зору теорії історії є майже показовим поняттям, на прикладі якого можна продемонстру-

вати мінливість чергування одноразовості та повторів. Звичайно ж, кожна революція, що відбувається, є унікальним явищем для її учасників, бо приносить їм спустошення або очікуване щастя. Але в понятті революції є й компонент повтору, повернення до висхідної точки, а то й замкнутого кола. Це значення в жодному разі не можна вважати випадковим залишком слова *revolutio*, запозиченого із латинської мови. Поняття описує структуру революцій, відомих нам із численних її варіацій, які будь-коли були наявні на нашій планеті. Вчення про циклічні повтори, теоретично втілене в понятті революції, передбачає як існування неминучих у діяхронії перебігів подій, що повторюються за принципом аналогії, так і акти у формі певних дій, що піддаються синхронній паралелізації. Так, у цьому понятті втілене застосування насилля поза рамками легальності; в разі успіху – зміна форм панування або устрою; заміна – здебільшого лише часткова – еліт; зрушення у майнових відносинах через бунт, експропріацію або перерозподіл статків і прибутків. Окрім того, це поняття містить у собі уявлення про добре відомі способи поведінки: боягузтво, мужність, страх, надію, терор під впливом страху чи азарту, утворення союзів та їхній розкол, конкуренцію між вождями, ентузіазму та піднесення мас і потреби в такому піднесенні. Коротше кажучи, кожна революція включає в себе синхронні чинники, що повторюються за аналогією, а також низку факторів діяхронного характеру, котрі в кожному окремо взятому випадку можуть бути унікальними, але формальна структура яких характеризується елементами, що неодмінно повторяються. Інакше кажучи: історія розгортається не лише одноразово, як діяхронний ланцюг подій, вона передбачає повтори, образно висловлюючись, тих же революцій, тобто неповторну зміну і водночас повернення до аналогічного або подібного.

Перебіг Французької революції з 1787 по 1815 роки багато в чому подібний до картини подій, що спостерігалася під час Англійської революції з 1640 по 1660/88 роки, причому не лише з огляду на процес проти короля, який закінчився його стратою. Тому й не дивно, що в усіх передбаченнях, пов'язаних із Французькою революцією, щоразу звертаються до прикладу Англійської, а діагностика перебігу Французької революції рясніє висновками, зробленими за аналогією з паралельними

англійськими подіями, покликаними надати їй більшої достовірності. Кромвель був диктаторською постаттю, репутації якої прагнув уникнути Робесп'єр і яку, зрештою, перевершив Наполеон.

2. Наведемо три приклади висновків, спрямованих із минулого в майбутнє і зроблених з опорою на явище структурної повторюваності. Вони стосуються передбачень диктатури Наполеона й характеризуються зростаючою конкретикою визначення деталей.

Д'Аргенсон одним із перших влучно передбачив прийдешні події, не лише спорокувавши можливість поєднання монархії та демократії, а й визнавши за ним майбутнє². В топології Аристотеля аристократія була завадою на шляху до майбутньої рівності, яка рано чи пізно мала призвести до зміни устрою. Тлумачення аристотелівських категорій панування в соціально-історичному та процесуальному аспектах дало можливість Д'Аргенсону заздалегідь передбачити співробітництво між монархами та прошарком буржуазії, що набирив сили, і в разі перешкоджання цьому співробітництву спрогнозувати революцію. Знищення нобілітету і *démocratie royale* були паралельними процесами. Прогноз ґрунтувався на новій комбінації традиційних понять і поглядів, зануреній у плин часу. Три форми устрою, особливо стабільне визначення яких дав Полібій, і види їхнього занепаду стають рухомішими та комплекснішими, вони призводять до несподіваних поєднань (особливо у формі монархічної демократії), відомих нам із часів Французької революції в постійно нових своїх комбінаціях.

Результативність історичного передбачення залежала від різних історичних пластів, від глибини часових розшарувань, що переносилися з історичного досвіду у висловлення про майбутнє. Просторова образність, що криється в нашому слові *Geschichte*^{*} (історія), може стати тут у пригоді, бо дає можливість постановки питання про те, до якого пласта досвіду ми щоразу звертаємося. Це можна набагато чіткіше простежити на матеріалі ще одного прогнозу, датованого 1772 роком.

² D'Argenson, *Considerations sur le gouvernement ancien et present de la France*, Yverdon 1764, с. 138 і далі.

^{*} Тут автор натякає на семантику німецького слова *Geschichte*, утвореного від слова *Schicht* (пласт, шар, прошарок) – *Пер.*

Його автор – Дідро, а звучить він так: «В умовах деспотизму народ, розлючений тривалими стражданнями, не упустить нагоди знову повернути собі права. Але оскільки у нього немає ані плану, ані мети, його щоразу кидає із рабства в анархію. В гущі цього загального безладу лунає лише один вигук: свобода. Але як заручитися цією коштовною цінністю? Ніхто цього не знає. І ось уже народ виявляється розпорошеним серед різних сторін конфлікту, його роздирають суперечливі інтереси... Трохи згодом у державі залишається лише дві сторони, відмінності між ними втілені у двох назвах, і хоч би хто ховався за ними, вони можуть звучати лише так: «роялісти» та «антироялісти». Це – мить великих потрясінь, мить змов і потайних угод. Роялізм, як і антироялізм, при цьому використовуються з однаковим успіхом лише як привід. І те, й те є ширмою марнославства та зажерливості. Нація нині перетворилася на масу, що залежить від купки злочинців і продажних людей. В такому становищі потрібна лише одна людина і слухний момент, щоб добитися цілком несподіваного результату. З настанням такого моменту зростає увись і постать великої людини... Вона каже людям, які щойно вважали себе всім: “Ви – ніщо”. – І вони повторюють: “Ми – ніщо”. – А вона промовляє до них: “Я – повелитель”. – І вони хором, як один, відповідають: “Ви – господар”. А вона далі звертається до них: “Ось умови, за яких я готовий підкорити вас собі”. – І вони кажуть: “Ми приймаємо їх...” Як розвиватиметься далі революція? Цього ніхто не знає”³.

Відповідно до тактичних установок Просвітництва прогноз Дідро анонімно вжито в роботі Рейналя про колоніальну експансію Європи⁴. Це – одне із найдивовижніших передбачень

³ Diderot, in: Raynal, *Histoire Philosophique et Politique et du commerce des Europeens dans les deux Indes*, Genf 1780, iv, c. 488 і далі. Детальнішу інтерпретацію цього питання див.: *Wie neu ist die Neuzeit?* dieser Band, c. 225–239.

⁴ Raynal, Guillaume-Thomas, (1713–1796), французький письменник, публіцист, історик, чий праці формували інтелектуальний клімат напередодні Французької революції. Найбільшою популярністю користувалася його 6-томна історія європейських колоній в Індії та в Америці, опублікована у 1770 р. До 1789 р. вона витримала 30 видань. Велика кількість найбільш радикальних пасажів були написані філософом-енциклопедистом Дені Дідро. – *Ред.*

перебігу майбутньої революції у середньостроковій перспективі, що в загальних рисах повністю справдилося у дійсності. До того ж воно набагато конкретніше, аніж не менш дотепний прогноз Фрідріха Великого⁴. Цей монарх передбачив, що результатом Просвітництва стане майбутня громадянська війна у Франції. Натомість Дідро як світоч Просвітництва пішов на крок далі, йому вдалося переплавити діалектику у відносинах між правителем і слугою у політичний висновок структурного гатунку, результатом якого стала диктатура за добровільної згоди тих, кому вона була адресована.

У вислів Дідро увійшло чимало пластів історичного досвіду. З точки зору сучасності непоганим вступом до його аналізу могла б послужити революція Густава III у Швеції в 1772 році, результатом якої стало запровадження надпартійної монархії і якою він міг скористатися, щоб провести можливі паралелі з майбутнім, що чекало на Францію.

Але з точки зору історії в основу його слів покладено глибші пласти, до них увійшло чимало елементів, структура яких повторюється. Йдеться про прийоми аргументації, запозичені Дідро з римської історії, особливо із праць Тацита та його аналізу громадянської війни часів тріумвірату. Те, як лозунг, ба навіть бажання свободи могли перерости у ностальгію за добровільною покорою, неможливо було пояснити, керуючись лише висхідними положеннями просвітників, які поділяв і Дідро. За ними стояв досвід, витоки якого повертають нас до римських громадянських воєн і громадянських воєн часів імперії. До того ж не слід забувати про вплив циклічної моделі Полібія, залишеної у спадок відповідно до традицій софізму Геродотом⁵, яка обґрунтовувала неминучість шляху, що веде до монархії. Точність прогнозу Дідро ґрунтувалася на ди-

⁴ Friedrich der Große, *Werke*, dt. hg. v. G.B. Volz, т. 7, Berlin 1912, с. 267 і далі. (*Kritik des «Systems der Natur» von Holbach*, 1770, із формулювань цієї праці Фрідріх робить висновок про прийдешню революцію).

⁵ У 1772 р. Густав III (1771–92) здійснив державний переворот, змусивши парламент (ріксдаг) прийняти нову конституцію, яка зміцнила королівську владу і поклала кінець “ері свободи” (1720–72), характерною ознакою якого була партійна боротьба в чотирьохстановому ріксдазі, значне обмеження королівської влади і формування уряду тією партією, котра перемогла на виборах. – *Ред.*

⁵ Herodot, *Hist.* III 79 і далі.

ференціації історії вглиб, що увібрала в себе формалізований колись історичний досвід і його теоретичне осмислення. І хоча Дідро визнавав, що не знає, яким буде продовження революції, однак дальновидність його аналізу має своїми витокami повторюваність історичних тверджень.

Те ж стосується і передбачення Віланда. Він, відштовхуючись від конкретного контексту подій Французької революції, у короткостроковій перспективі спрогнозував, що незабаром Наполеон Бонапарт запровадить диктатуру у Франції. За півтора року до державного перевороту він споророкував його, додавши, що це стане найкращим розв'язанням французької громадянської війни. Через цю причину Віланд наразився на неабиякі труднощі, бо зажив у Веймарі недоброї слави якобінця, а то й «бонапартиста», якщо на той час таке слово вже існувало.

Надійність його прогнозу, підтвердженого дійсністю, ґрунтується не лише на політичному інстинкті чи збігові випадкових обставин, а й на тій величезній паралелі, яку він незмінно проводив між Французькою та Англійською революціями, і – на додачу – на його солідній освіченості щодо античних часів, завдяки чому він зміг поглянути на зміну устрою кризь призмування Полібія про циклічність розвитку, а також на обізнаності з історією римської громадянської війни, що в остаточному підсумку увінчалася диктатурою Цезаря. Отже, прикметним для прогнозу Віланда є те, що в його основу покладена теоретична презумпція можливості повтору певних визначених процесів у ході революції, завдяки чому й появилася можливість зробити висновок про окремо взятий факт, а саме – диктатуру Наполеона⁶.

Ми перебуваємо у вигідному становищі, бо можемо процитувати інший прогноз Віланда, який не справдився. Після скликання зборів нотаблів у 1787 році він спорокував, що майбутня революція у Франції буде спокійною, добродійною, мирною, направлятиметься розумом і принесе щастя людям. Дослівно: "І завдяки цим важливим, і на щастя народів, суттєвим крокам Європа (якщо вірити нашим відчуттям) у своєму нинішньому стані наближається до добродійної

⁶ Wieland, *Der Neue Teutsche Merkur*, 2 Stück, Marz 1798, in: *Sämtliche Werke*, т. 32, Leipzig 1857, с. 53 і далі.

революції; революції, рушійними силами якої стануть не дикий спалах обурення та громадянські війни, а спокійна, непохитна та стійка наполегливість у неминучому спротиві – не згубна боротьба пристрастей проти пристрастей, насилля проти насилля, а м'яка, переконлива та, зрештою, непереборна сила розуму: одне слово, революція, що не потопить Європу в морі людської крові й не перетворить її на згарище, а стане благотворним повчальним уроком для людини, уроком її істинних інтересів, її прав і обов'язків, сенсу буття і водночас єдиним засобом надійного та неухильного його досягнення⁷⁷.

У контексті нашої постановки питання ясно одне: делікатне та довірливе передбачення Віланда базується на його вірі в те, що тверде самоусвідомлення Просвітництвом своєї зверхності дає йому можливість оголосити поза законом увесь попередній досвід. Окрилений просвітницькою надією на вдосконалення, Віланд провів революцію, котра відрізнятиметься від усіх попередніх можливістю уникнення громадянської війни. Віланд, поклавшись на цю свою віру, приніс у жертву неповторності процесу історичної прогресії будь-які аналогії, які можна було провести з більш ранніми періодами історії і які він і справді провів через десять років потому. Саме суб'єктивне відчуття історичної унікальності та лінійна калькуляція майбутнього в душі просвітницького оптимізму спонукали його до передбачення, яке трохи згодом було дезавуйоване політичними подіями.

Отже, перший критерій, випробуваний нами, полягає у перевірці того, на що спирається прогноз: на можливість повтору в історії чи на приписування перебігові історії абсолютно унікального характеру. Там, де Віланд вдався до аналогій, почерпнутих із досвіду, він виявився правим, а там, де відштовхувався від уявлень про незіставність нової історії з попереднім досвідом, він помилився.

Перший проміжний підсумок можна сформулювати так: чим більше подій, що перегукуються між собою кризь часові пласти, увійшло в прогноз, тим влучнішим стає передбачення. Чим більше пророкування позначене впевненістю у неповторності та незрівнянності прийдешньої революції, тим

⁷⁷ Wieland, *Das Geheimnis des Kosmopolitenordens* (1788), in: *Sämtliche Werke*, т. 30, с. 422.

менш реальним стає воно у дійсності. Навряд чи можна знайти ще якусь революцію окрім Французької, розгортання якої в дійсності так часто і так влучно пророкувалось би її провидцями. Але не менш часто зустрічаються й ілюзорні уявлення про її майбутній характер. Мені спадає на думку *belle révolution*, якої гаряче бажав і яку невтомно проповідував Вольтер. У такому бажаному для нього перевороті він вбачав не що інше, як втілення моральної справедливості, яку він незмінно обстоював у своїй філософській полеміці. Подекуди передбачення сформульовано настільки ж точно і влучно, як і у Фрідріха, Дідро чи Руссо, бо у них лінійний прогрес зазнав релятивістського впливу неповторності. В результаті історичний досвід у різних пропорціях і дозах щоразу все ж вливався у прогноз. Там, де можливість повтору в історії заперечувалася, передбачення набували звучання яскраво вираженого оптимізму, тоді як там, де повторюваність можливого в історії сприймалася всерйоз, прогноз мав значно більші шанси, аби справдитися. Отже, для оцінки успішності передбачень важливо виявити часову багатшаровість історичного досвіду, з якого і складаються передбачення.

Щоб пояснити цю думку, наведемо іншу низку прикладів, що стосуються нашого власного минулого та відсилають нас до часу, коли вибухнула Друга світова війна. При цьому я наведу три типи таких прикладів з метою роз'яснення нашого положення про глибинну структурацію історичного досвіду як передумову успішного прогнозу. 16 листопада 1937 року Бенеш, тодішній президент Чехословаччини, писав: "Я знаю, що становище серйозне, але все ж залишаюся оптимістом. Я увесь час продовжую вірити в те, що ми збережемо мир. Я не вірю, що найближчим часом може початися війна в Європі. Більше того, я сподіваюся, що до цього справа не дійде". За словами Бенеша, слід готуватися лише до оборони: "За Чехословаччину я не боюся"⁸. Через рік Бенеш опинився у вигнанні в Лондоні.

Тут маємо справу з прогнозом, продиктованим бажанням і просякнутим неприхованим оптимізмом, із висловленням думки, яка з огляду на ранг цього політика і той час може

⁸ Лист до Еміля Людвіга, цит. за: Helmut Kreuzer, *Europas Prominenz und ein Schriftsteller*, in: Süddt. Zeitung, 17/18. II. 1962.

викликати лише подив. Звісно, жодне передбачення не обходиться без такого чинника, як власне ставлення до майбутнього, що завжди вливається у прогноз. Але шанси на здійснення зростають лише із силою впливу, що має бути достатньою, щоб забезпечити реалізацію прогнозу, поставленого самому собі.

В такій самій ситуації опинився колись і Гітлер. Через сім днів після оптимістичних слів Бенеша під час виступу перед членами місцевого осередку НСДРП в Аугсбурзі він заявив: "В існуванні людей, яких доля наділила правом вступитися за свій народ, є щось від чуда. Сьогодні перед нами стоять нові завдання. Адже життєвий простір для нашого народу надто вузький. Настане день, і ми змусимо світ рахуватися з нашими вимогами. Я жодної секунди не сумніваюся в тому, що після того, як нам вдалося піднести націю всередині країни на належну висоту, в майбутньому з таким же успіхом ми забезпечимо для неї життєві умови нарівні з іншими народами"⁹. Гітлер майже неприкрито оголосив свою експансіоністську програму, не вживаючи при цьому слів "можлива війна". Отже, і тут йдеться про прогноз, нав'язаний бажанням. Однак елементи, з яких складається його віщування, є більш комплексними, аніж у Бенеша.

Гітлер у своєму незмінному стилі апелював до внутрішньо-політичного підйому як гарантії майбутніх успіхів і в царині зовнішньої політики. Тут маємо справу з типовим прикладом середньострокового лінійного прогнозного розрахунку майбутнього розвитку, спрямованого з минулого в майбутнє, знайомим нам за працями Віланда, без наведення нових додаткових чинників міжнародної політики в Європі, навіть попри можливе врахування цих чинників самим Гітлером. У цьому полягає секрет особливої динаміки початкових успіхів Гітлера, але водночас криється і джерело глибоко вкорінених помилок, що призвели до загибелі самого політика, а разом з ним і старої Німеччини. Його лінійний прогнозний обрахунок був одношаровим, плоским. До цього ж слід додати його звернення до фатуму, тобто ідеологічного пласта, витоки якого сягають німецької духовної історії, до того фатуму, в якому сам Гітлер не сумнівався жодної секунди, і в якому,

⁹ Max Domarus, *Hitler, Reden und Proklamationen*, München 1965, т. S, с. 760.

перестраховуючись, безперервно запевняв сам себе. Як з'ясувалося згодом, за своєю структурою цей прогноз був безальтернативним прогнозом ультимативного характеру. Гітлер щоразу робив його сам собі. Він узгоджується з таким лінійним обрахунком розвитку майбутніх подій, що не допускає, а радше навіть виключає будь-яку альтернативу. Його обов'язковий характер криється саме в його виключності, що забезпечувалась самонавіяним усвідомленням своєї обраності з боку Гітлера. За своєю структурою його прогноз наближається до заклинань віщунів-пророків.

Порівняємо прогноз Бенеша, навіяний уявленнями про бажаний хід подій, ультимативний, невідворотний прогноз Гітлера з третім типом. 27 листопада 1932 року Черчілль заявив у Палаті общин: "З точки зору безпеки краще було б поставити питання, пов'язане із Данцигом і польським коридором – хоч би яким важким і делікатним воно було, – по-новому: холоднокровно й у спокійній атмосфері, доки держави-переможці зберігають внутрішнє відчуття своєї явної переваги, замість того, щоб зволікати і крок за кроком, сходинка за сходинкою рухатися в напрямку, який призведе до виникнення нової великої конфронтації, в ході якої ми будемо з боями протистояти один одному"¹⁰.

Зрозуміло, що і цей прогноз містить у собі бажання, так само як і ультимативну необхідність дій, однак мета його полягає в запобіганні Другої світової війни в Європі. Тут можна вести мову про альтернативний прогноз умов у формі настанови до дій. Відмінною рисою цього прогнозу є чітке формулювання двох можливостей, одна з яких пов'язана із міцним досвідом Першої світової війни, а друга враховує унікальність післявоєнної ситуації, що зазнає змін. Його структура є багатошаровою. Діагноз тут спирається на досвід катастрофи 1914 року, який все ще живе в пам'яті, з метою формулювання альтернативи в умовах дедалі більшого звуження вільного простору для дій у 1932 році. Пересторога повторення світової війни породжує настанову з метою запобігти їй.

Можна пояснити простоту цієї альтернативи магічним впливом риторики Черчілля – однак він напевне задумувався

¹⁰ Churchill, Rede im House of Commons am 27. Nov. 1932, in: *Parl. Acts*, 5. Ser. vol. 272.

і над іншими можливостями. Катастрофу, уникнути якої Черчілль запропонував політичними методами, сталася саме відповідно до його передбачень. Пережитий ним вибух війни у 1914 році та висновок за аналогією, який він вивів із цього досвіду, не обманули його. Але у Черчілля відсутній лінійний прорахунок наперед неминучого майбутнього, це – розрахунок можливого розвитку подій, що утворює можливість повтору з метою відвернення небезпеки *in actu*. Отже, правильність прогнозу ґрунтується на регулятивному використанні багатьох глибинних історичних вимірів, поєднання яких і породжує точність влучання в ціль.

Постановка питання про історичні пласти дає нам можливість вивести прогностику за межі сукупності рамкових обставин, в яких діє відповідний агент, у суто антропологічному чи суто психологічному аспектах. Не зворушливий оптимізм Бенеша, не самонавіювання Гітлера та й не сповнений польоту фантазії тверезий розрахунок Черчілля є для нас ключем до розгадки того, що стало причиною слухності чи хибності їхніх передбачень. Критерії, що піддаються об'єктивізації, коріняться у глибинній часовій градації, яка залучається до прогнозу як аргументативна база.

Мінімум прогностичної достовірності гарантується не лише формальною можливістю повторів історії, не менш важливою є правильна оцінка багатошаровості часових процесів.

Тому в другій частині свого викладу я спробую уточнити постановку питання про різні часові пласти. З теоретичної точки зору розрізняються три рівні часу з різними можливостями їхнього використання з метою уможливлення прогнозів.

По-перше, існує короткострокова послідовність «досі» й «потім», яка невблаганно впливає на всі наші повсякденні дії. Передумови, в яких діють учасники, завжди змінюються залежно від ситуації і протягом строків, що раніше чи пізніше можуть ставати надбанням досвіду: протягом років, місяців, тижнів, годин і навіть з хвилини на хвилину. Саме з огляду на це так важко дати точний прогноз, насамперед тому, що неможливо одномоментно втримати в полі зору чи навіть усвідомити і реакції всіх учасників події, і їхні акції. Це нагадує

гру в шахи, де лише після певної кількості ходів ситуація прояснюється настільки, що дає можливість дедалі ймовірніших прогнозів аж до абсолютно точного передбачення.

По-друге, існує рівень середньострокових тенденцій, історичних процесів, які вбирають у себе величезну кількість чинників і тому виходять з-під контролю діючих осіб. Тут на те, що відбувається, впливають численні трансперсональні умови, які самі по собі змінюються з набагато меншою швидкістю, аніж вчинки носіїв дій. До цієї сфери належать, зокрема, економічні кризи чи події, зумовлені війною, або ж зрушення більш до

банальних життєвих істин. Часто вони з'являються у складі високоорганізованіших висловлювань. Навіть якщо й погодитися з тим, що перебіг історії не спрямовується нашими моральними судженнями чи мудрістю наших приказок, чванькуватість все ж залишається прогнозованою, принагідно приборкованою величиною у грі діючих сил. Зрештою, існують і короткі афоризми, прогностична істинність яких залишається неспростовною. Так, Сенека марно застерігав Нерона: ти можеш убити всіх, лише не свого спадкоємця. Тут маємо справу з формальним судженням про майбутнє, що може наповнюватися змістом у будь-який момент часу. Такі судження, що на перший погляд є істинними для всіх часів, набувають ситуативної здатності до використання. Сталін передчував це, коли розпорядився вбити Троцького. Однак цим він так і не зміг зарадити десталінізації, здійсненій його спадкоємцями.

У високоорганізованішій формі ці судження набувають статусу метаісторичних положень, котрі віддзеркалюють умови можливих історій, а отже, і ймовірного майбутнього. Поплюсь лише на промови Фукідіда або ж на тематику Тацита, який не стільки описує самі події, скільки розбіжності та протиріччя в їхньому сприйнятті. В аналізі громадянської війни цих обох авторів не лише зображено перебіг подій, а й робиться спроба їхнього змістовного осмислення, ставляться питання про зміст набутого досвіду, а тому він прокладає шлях до повчальних висновків історії, висновків, які можуть повторитися не лише на рівні риторики. Вони й справді можуть знайти застосування. Подолання конфесійних громадянських воєн у ранній новий час цілком могло б статися і без теоретичного спадку цих античних авторів, але їм і справді вдалося сформулювати уроки історії, котрі стали безпосереднім керівництвом до дії. В їхніх працях крився прогностичний потенціал, який позбавив новий досвід його приголомшливого ефекту. Релігійна нетерпимість стала прогнозованою, політично передбачуваною, а тому й контрольованою.

Тепер можна знову повернутися до сучасності та висловити наступне припущення. Нам не відомо, які аргументи почув Дубчек у 1968 році у Кремлі, перш ніж підкоритися вимогам із боку Радянського Союзу. Однак базову структуру цих ар-

гументів можна знайти у Фукідіда, в його знаменитому діалозі між афінянами та громадянами міста Мілос¹¹. Мілоський діалог є по суті своїй суперечкою, побудованою на аргументах, що по чергово наводяться двома сторонами. Метою цього діалогу, висловлюючись сучасною мовою, є альтернативний прогноз умов, задуманий як керівництво до дії. Фукідід дав визначення позиції мілосців одним реченням, що має форму бажаного прогнозу: вони сприймали туманне майбутнє як щось таке, що вже існує, керуючись при цьому лише бажаннями і створеним ними ж правом, і в цьому полягала їхня помилка. Натомість афіняни покладались на закон сили, який винайшли не вони і який був узятий ними лишень на озброєння. Після обміну аргументами, в якому протистоять надія і досвід, або ж висловлюючись змістовніше – правова свідомість мілосців і свідоме зловживання владою афінян – Фукідід буквально в трьох рядках розповідає про те, як після придушення мілосців відбуваються страти, стають рабами їхні жінки і діти. Прага вбереглася від такої ж долі. Чехи підкорилися завойовникам. Як і Гаша Гітлерові у 1939 році.

Спроба Фукідіда сконструювати лінійну за структурою історію, що описує наслідки подій (*Wirkungsgeschichte*), не мала б сенсу. Натомість існують структури історичного досвіду, котрі після своєї чіткої об'єктивації не зникають, а продовжують жити навіть у цілковито інших умовах сучасної практики здійснення влади або уявлень про право: їм притаманна певна прогностична сила, зумовлена метаісторичною тривалістю в часі, сила, що в будь-який момент часу може використовуватися в політичних розкладах майбутнього розвитку.

Завершую свій виклад. Теоретичне розмежування трьох видів часового перебігу – коротких у часі акцій, середніх у часі необхідних дій та довгострокових можливостей з їхньою властивістю до стійких повторів – свідчить про радикальну зміну співвідношення між ними у процесі новітньої історії.

Короткострокові прогнози нині дати значно важче, бо чинники, що мають увійти до них, самі стали набагато різноманітнішими. Звісно ж, до їхнього складу входять і

¹¹ Thukydides, *Geschichte des peloponnesischen Krieges*, dt. v. G.P. Landmann, Zürich und Stuttgart 1960, с. 431 і далі (v. 5–115).

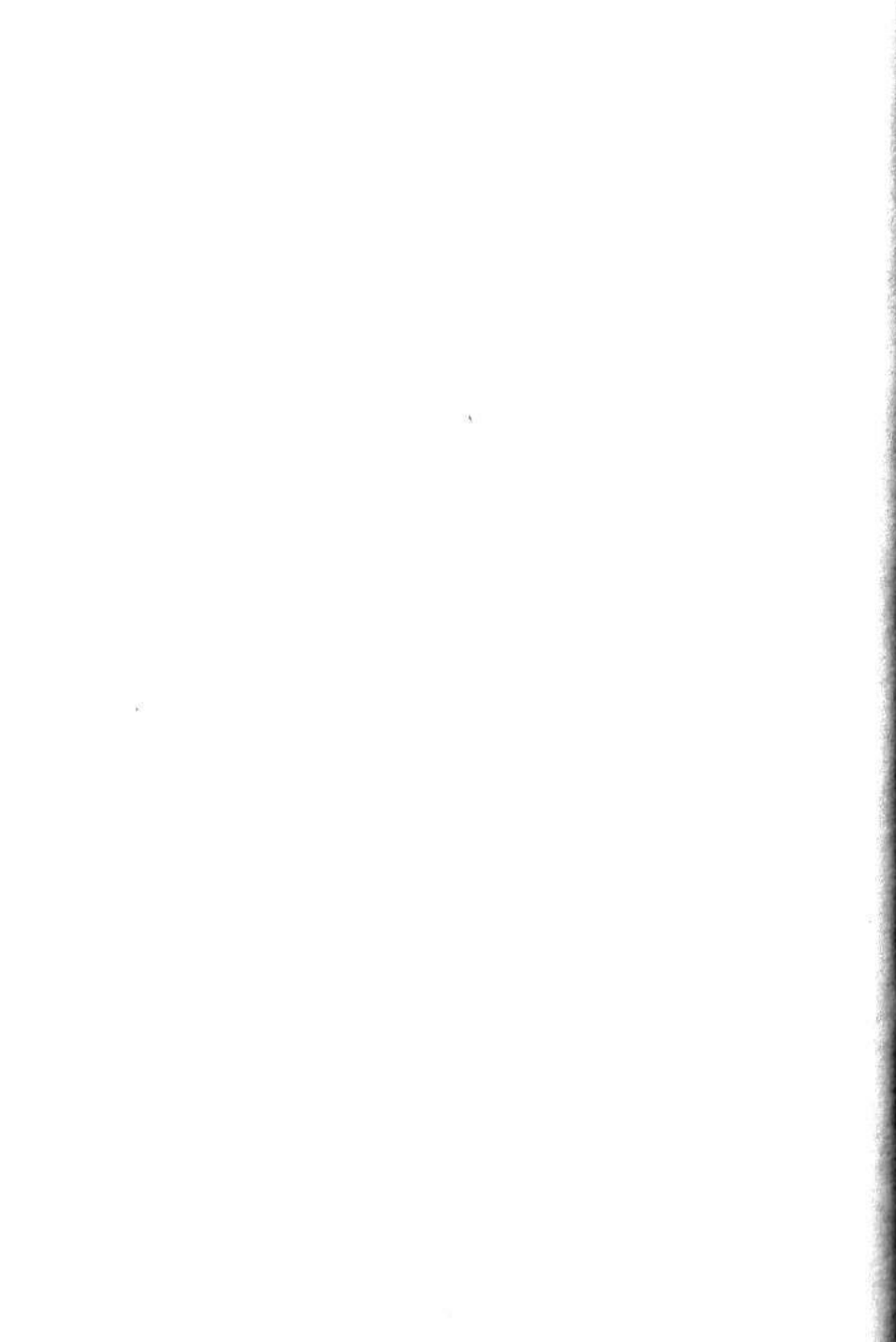

елементи, яким притаманна метаісторична тривалість у часі, однак розмаїття універсальних рамкових умов усіх окремо взятих дій зросло, а їх комплексність майже не піддається опануванню. Короткострокові прогнози були простішими, доки число діючих сил до приходу нової доби залишалося осяжним, доки в політиці зберігалася можливість розрахунку майбутнього, побудованого на тривалості життя князів як людей з притаманною їм межею минулості. Традиційним заняттям прогностики раннього періоду нової історії був аналіз спадкових конфігурацій та їхнього впливу на наступну війну. Чим більше ми наближаємося до сучасності, тим важчим стає мистецтво короткострокового прогнозу з огляду на урізноманітнення і зміни навіть триваліших у часі рамкових умов у просторі розгортання короткострокових дій.

Однак протягом останніх 200 років із наростаючою швидкістю змінювалися і ті трансперсональні константи, котрі були детермінантами середньострокових часових процесів. Техніка і промисловість стиснули в часі відрізки досвіду, що можуть стабілізуватися лише за незмінних умов. Передумови наших життєвих процесів змінюються швидше, ніж це було раніше, навіть структури стають подіями, бо теж міняються надто швидко. Стара добра фраза “ми вчимося не для школи, а для знань”, втратила свою силу. Ми вчимося лише настільки, наскільки здатні переучуватися. Але навіть цього ми ще не збагнули. Крізь призму нашої моделі трьох часових пластів можна сказати, що константи, які були колись тривалішими в часі та утримували у стабільному стані сукупність умов середньострокових часових процесів і короткострокового контексту подій, самі потрапляють під прес посиленних змін. З'являється дедалі більша кількість перемінних, які дедалі важче співвіднести і врахувати в розрахунку варіантів майбутнього розвитку. Тому, якщо вдається до наукової історичної термінології, від гільдії істориків відгалужується група соціологів. Питання про співвідношення між собою коротких, середніх і довгих за тривалістю в часі строків примушує соціологів незалежно від їхнього бажання звертатися до прогнозів. А тому з висоти історичної перспективи дозволю собі епілог: прогностична достовірність зросте, якщо вдасться вмонтувати в майбутнє якомога більше уповільнюючих

чинників із зростанням їхньої прогнозованості у міру усталення економічних та інституційних рамок умов нашої діяльності. Але це все ж схоже на утопію, яка не впливає із передуючої нашому часу історії.

Наскільки новою є нова доба?

Існує досвід, з яким неминуче доводиться мати справу кожному професійному історичу: якщо абстрагуватись від збагачення наших знань окремими дослідженнями, в них немає нічого такого, що не було б сформульовано раніше. Історична наука є своєрідним позачасовим простором спільних знань, набутих людським досвідом, котрі постійно або ставляться під сумнів, або ж переосмислюються по-новому. Але в історії, більше ніж у будь-якій іншій науці, будь-який поступальний розвиток відсилає назад, до досягнутого в минулому, до того, що потребує лише нової форми, але не обов'язково є новим по суті. Звідси й моє питання: наскільки новою насправді є нова доба? Щоб відповісти на нього, я зроблю дві спроби. Насамперед я просто нагадаю всім, що наш новий час є новим. Тут відповідь на поставлене мною питання буде легкою, бо хто захоче поставити це під сумнів. Згодом я поставлю запитання так: а *наскільки новим* є наш новий час. Відповідь на нього дасться важче, бо поставить нас перед труднощами, якими завдячуємо самим історикам внаслідок творення ними понять.

1.

Отже, поняття “новий час” саме говорить про свою новизну. Якщо зазирнути в наші підручники чи посібники, то залежно від параграфу ми знайдемо в них чіткі довідкові дані. Жив колись такий-то монах, який начебто прикріпив на вхідних дверях церкви дев'яносто і ще кілька тез, щоб виступити проти гендлювання у наданні помилювань*. В іншому місці можна познайомитися з ученими любителями книг, гуманістами, котрі – сповнені допитливості – занурюються в античні тексти, видають, коментують і критикують їх. А ось – людина,

---

* В іронічній формі тут йдеться про 95 тез Мартіна Лютера, котрі 1517 р. були виставлені біля дверей соборної церкви Віттенберга. – *Ред.*

III.

*Розгортання в часі та
повторні структури*

що винайшла книгодрукування, щоб полегшити читання, тим, хто його прагне. А он – відчайдушно сміливий і свідомий своєї місії мореплавець, який помилково відкрив Америку, а не Індію; трохи згодом інший мореплавець на вітрильнику доводить кулеподібність форми нашої планети. Далі – постать астронома чи астролога, який перетворює цю кулю на планету, що обертається навколо Сонця. Це й справді досі нечувані новації, що увірвалися в успадкований простір досвіду на рубежі 1500 року.

Якщо погортати сторінки наших посібників далі, то перед очима постануть і так звані наслідки. Розпад Церкви, виникнення конфесій, буйство сект; ніякі заклики до терпимості не в змозі завадити тому, що взаємні переслідування під назвою “релігійні громадянські війни” вимагають і збирають врожай жорстоких і безглузких жертв. А за океаном, де християнські мореплавці намагаються відібрати один в одного здобич, виникають світові колоніальні імперії. Земна куля дедалі більше потрапляє під вплив Європи, нагромаджуються і систематично нарощуються багатства. А паралельно із цими подіями вдома розцвітає вчена думка в галузі гуманітарних наук. Насамперед на основі математики виникають нові природничі науки, які дають теоретичне пояснення природи, і дедалі відчутніше починають навчати опановувати її на практиці. Водночас політика, мистецтво ведення воєн, а зрештою й економіка перетворюються в емпіричні науки (*Erfahrungswissenschaften*), що рухаються вперед завдяки методам, які підвищують їхню ефективність. Рушіюною силою та головним споживачем вигоди стає сучасна держава, а також громадянське суспільство, що не без певного напруження починає усвідомлювати себе у відносинах із цією державою.

Усі наведені вище висновки ще у XVIII столітті стають переконливим надбанням досвіду, більше того, домінуючими знаннями. Причому вони вже тоді набули енциклопедичного характеру. Починаючи десь із 1500 року, в результаті ретроспективного осмислення часового періоду, позначеного появою та зростанням нового, повільно, але успішно формується і поняття нового часу, нової історії. Вже в епоху Просвітництва люди усвідомлювали, що живуть в період часу, який зовсім інший, аніж так зване середньовіччя чи так звана

антична епоха, до яких вони навчилися подумки звертатися з метою критичного та історичного осмислення. “Новий час” і “нова історія” стали знаннями рівня шкільних підручників.

Але цим, як ми знаємо, справа не обмежилась. Час сам по собі ставав, так би мовити, дедалі “новішим”. Так, уже в 1787 році можна було прочитати, “що майже вся Європа набула цілком іншої форми.., і в цій частині світу з’явилося майже нове покоління людей”¹. А на порозі Французької революції, яка згідно з очікуваннями її діючих осіб та авторів мала породити справді новий час, а тому й новий календар, отже, напередодні цієї революції “новий час” уже було доповнено поняттям “новітнього часу”. Не слід недооцінювати процес творення поняття новітнього часу як симптом нового відчуття часу. Новітнім тепер, після 1770 року, стало те, що люди усвідомили себе не наприкінці певного періоду, якому давалось визначення у ретроспективі – як це було раніше із Середньовіччям, – а на початку нового періоду, а також те, що це знання негайно набуло форми поняття. Перед очима відкрилося майбутнє, і людство, що принаймні в літературному та інтелектуальному сенсах сягнуло свого самовизначення, налаштовувалося на прогресивне опанування цього майбутнього або на те, щоб – як було заведено висловлюватися тоді – робити історію.

Новітній час, що пустив пагони із нового часу, став своєрідним повтором у прогресії. Отже, якщо слідувати за довідниками, ми потрапляємо в епоху Французької та Індустріальної революцій. Відповідно з 1500 по 1800 роки, що залишилися за спиною людства, змінюється і статус нової історії. Він послаблюється, знижується до позначення “новіша

---

¹ Heinrich M.G. Koster, Art. “Historie”, in: *Deutsche Encyclopädie, oder Allgemeineres Real-Wörterbuch aller Künste und Wissenschaften*, 23 Bde., Frankfurt am Main 1778–1804, т. 12, с. 657.

² Відповідно до загальноприйнятої у світовій історіографії періодизації епоха 1500 до 1789 рр. називається “Ранній новий час”, з 1789 р. до 1917 р. (завершення Першої світової війни) – “Новий час”. “Новітня історія” в традиціях різних історіографій має власні початкові національно-значущі цезури. Наприклад, в англійській історіографії “contemporary history” починається з парламентської реформи 1832 р., у французькій – “histoire contemporaine” починається Французькою революцією і кінцем епохи Наполеона (1814–15), у німецькій – приблизно з 1917 р. (вступом у Першу

історія” (*neuere Geschichte*), тобто форми компаративу, але відтепер не порівняно із середніми віками, а порівняно із своїм же новим часом. Раніше “*res novissima*” співвідносився зі Страшним Судом. Саме ж компактне поняття “новий час” (*Neuzeit*), таке звичне для нас нині, з’являється лише у ХІХ столітті. Перші приклади датовані періодом липневої революції 1830 року, коли стало зрозуміло, що революція все ще не сягнула свого кінця. І справді, з того часу ця наша нова епоха породила зміни, розмах і силу яких не міг передбачити ніхто з тих людей, які на порозі 1800 року скеровували свій погляд у нібито освоєне та відкрите майбутнє.

Дозволю собі навести декілька ключових слів, що розкривають зміст нашого власного досвіду. Тут слід насамперед назвати прискорення, з яким змінювався та постійно змінюється з покоління в покоління, більше того, навіть у межах одного покоління, увесь наш світ у цілому та особливо наше повсякденне життя. Починаючи із ХVІІІ століття багато даних нашого досвіду можна зобразити у вигляді експонентних кривих часу, що підтверджують прискорені зміни. Чисельність народонаселення, наприклад, подвоюється протягом дедалі коротіших інтервалів часу такими темпами, що можна передбачити край у можливості заселення нашої планети людьми. Швидкість пересування сушею, водою, а ще більше – повітрям, як і інтенсивність руху, зросли настільки, що затримання в часі, які спостерігаються повсюди, мимохідь налаштовують на думку про малоймовірність, а то й недоцільність подальшого прискорення. Техніка зв’язку обплела комунікативними мережами всю земну кулю, завдяки чому часова дистанція, що відділяє подію від повідомлення про неї, яка раніше становила дні, тижні, місяці, а то й роки, нині наближається до нульової позначки. В різних сферах мистецтва час появи авангар-

---

світову війну США). В сучасній українській і історіографії пострадянських країн у цьому питанні панує невизначеність, однак більшість істориків схильні відносити початок “Новітньої епохи” до 1918 р. В останні десятиліття минулого століття у світовій історіографії прийнято виділяти період “історії сучасності” (нім. “*Zeitgeschichte*”, фр. “*histoire du temps présent*”), початок якого відноситься до 1944–45 рр. Зазначимо, що в сучасній українській історичній науці ця дисципліна не інституціоналізована, не розроблена у теоретико-методологічному плані й залишається, на жаль, на периферії. – *Ред.*

дистських модерністських новацій і зсувів починаючи з минулого століття невпинно зменшувався, аж доки ми не опинилися в нинішній патовій ситуації неймовірного розмаїття. На поверхню прориваються все нові й нові форми звертання до минулого, неісторичні, неореалістичні та неосимволістські форми мистецтва.

Такий або ж подібний до нього досвід наводить на думку про межу прискорення і зумовлює появу спокусливого модного гасла про кінець нової доби. Звісно ж, таке гасло має провакаційний зміст і є лише частково виправданим. Історія триватиме всупереч усім постдефініціям. Цьому сприяють принаймні екологічні виклики. Хоч би як мінялася наша поведінка під їхнім впливом, без науково-технічного прогресу приборкання екологічної кризи неможливо собі уявити. Якщо озирнутися назад, на послідовний у часі ряд науково-технічних новацій, на фізичні, хімічні, ядерні, електронні та найновіші біохімічні винаходи та інновації, то й тут неможливо не побачити ті ж процеси прискорення. Дистанція між теоретичними фундаментальними дослідженнями та їхнім застосуванням у науці й техніці протягом новітнього часу теж, схоже, зменшилася – це річ, що важко піддається обрахунку. Втім, з огляду на екологічний тиск на людину цей процес, схоже, ніколи не закінчиться, якщо ми й надалі будемо прагнути впоратися із важкими наслідками, породженими рукотворним світом техніки. Запобігти руйнуванню світу, необхідного для життя, вичерпанню природних джерел енергії, якщо це взагалі можливо, може лише наука. Отже, ми навряд чи зможемо обійтися без прогресу, хоч би як ганили його в наш час, з усіма його слухними та раціональними інноваціями. Тут нам варто не лише очікувати несподіванок, тут ми навіть потребуємо їх. Наша нова доба не може не бути інновативною за своєю суттю.

Навіть наражаючись на небезпеку бути запідозреним у тому, нібито я гадаю, що історію все ж можна колись збагнути повністю чи написати щось на зразок тотальної історії, все ж дозволю собі додати ще три ключових слова. Вони відсилають до політичних і соціально-економічних трансформацій, які містять загрозу катастрофи, пронизані нею, але не піддаються зображенню у вигляді рівної прямої прогресивної лінії. З часів

Американської та Французької революцій всі політичні діючі спільноти опиняються в ситуації цугцвангу, вони вимушені демократизуватися. Хоч би який вигляд мала реалізація цієї обставини на практиці: постулат свободи та рівноправності всіх людей, нечуваний до XVIII століття, цей постулат відтоді ставить будь-яку політичну організацію перед необхідністю своєї легітимації. Він стає візитною карткою нашого світу, що дедалі більше зростається в єдине ціле, у світ, що належить усім людям. У цій же обгортці знаходимо і постулат емансипації, який із 1770 року поширюється на дедалі новіші сфери життя: верстви, класи, етноси, держави, мораль і релігію, раси і статі, природно, і на молодь, а можливо, внаслідок цього й на літніх людей як вікову когорту, що теж потребує емансипації. Емансипаційний постулат, який полягає у проголошенні необхідності звільнення від будь-яких чужих впливів, звісно ж, посилює процес плюралізації та регіоналізації єдиного для нас усіх світу. Тут можна очікувати неабияких конфліктів, тут необхідні компроміси.

Підґрунтям обох тенденцій – демократизації та емансипації, – які часом виключають одна одну, є система економіки, заснована на промисловому капіталізмі, з її досі не зовсім переконливими та успішними соціалістичними вкрапленнями. Без цієї системи економіки неможливо витлумачити ані зростаючий рівень добробуту, ані дедалі більші спотворення у співвідношенні між багатими та бідними, які набувають глобального масштабу. Зрештою із обґрунтованої в науково-технічному сенсі індустріальної системи виростає і безмежний, з точки зору можливостей нарощування, потенціал знищення, який уже загрожує людству самознищенням протягом однієї ночі, але людству не як автономному суб'єкту, а як об'єкту політичних дій. Попередити катастрофу саме тут – у цьому й полягає власне завдання політики, політики майбутнього. На цьому я перериваю свій виклад.

У першій спробі йшлося про просту тезу, яку потрібно було не стільки доводити, скільки нагадати про неї, а саме про те, що наш новий час був, є і залишається новим. Багаж досвіду всіх людей протягом останніх 500 років спочатку повільно, а протягом останніх двох століть дедалі з більшою

швидкістю зазнавав змін, і продовжує перебувати під їхнім неймовірним тиском.

2.

Таким чином, ми приступаємо до розгляду власне поставленого нами питання: наскільки новим є наш новий час? Щоб дати відповідь на це питання, я вдамся до трьох аргументів: одного короткого аргументу семантичного характеру, що зменшує вагу нового часу, другого, більшого за обсягом аргументу прогностичного характеру, який ще більше знецінює це поняття, і третього, теж короткого аргументу історичного характеру, який врешті рятує новий час від знецінення.

Спочатку дозволю собі посперитися на мовний момент, який є настільки ж простим, наскільки й заплутаним. Мовне позначення “новий час” увійшло у мовну свідомість, причому таким чином, який після всього сказаного вище є для всіх цілком зрозумілим. Однак і мовне позначення, і назва поняття все ж містять у собі елемент специфічної неясності. Вони – скоріш з огляду на ефект мовного навіювання, аніж на логіку – імплікують твердження, згідно з яким так зване середньовіччя й так звані стародавні часи не були новими. Це, звісно ж, помилка, породжена перспективою споглядання. Вона є результатом складності визначення будь-якої темпоральної позиції. А тому ще раз нагадаємо: всі історії, хоч би де і коли вони відбувалися, є завжди новими як для їхніх учасників, так і для тих, хто потерпає від них. Перехід Цезаря через знаменитий Рубікон був для нього кроком у невідоме, а громадянська війна, яка стала його наслідком, несла перемогу або поразку, але так чи інакше щось нове, якщо повністю абстрагуватись від повтору страждань, породжених нею. Або візьмемо зовсім інший приклад: готичний арочний контрфорс, вітряний млин чи механічний годинник з боєм були явищем новим, інновативним у момент свого винаходу, тобто в середньовіччі, винаходом, здатним змінити соціальне та духовне життя. Отже, історична категорія нового та новизни із психологічної точки зору є річчю зрозумілою, однак у теоретичному аспекті не виправдано монополізованою так званим новим часом. Однак облишимо емоції.

Якщо погодитися із цими термінологічними міркуваннями, то з них випливає принаймні одне: назви наших епох – древні віки, середньовіччя, новий час – є невдалими, більше того, оманливими. Численні зв'язки між подіями без жодних зусиль розмивають будь-яку періодизацію чи поділ на епохи, до яких ми вдаємося заднім числом. Майже всі історики запевняють нас у тому, що незалежно від епохи та часової періодизації історії, які вони розповідають нам, завжди залишаються унікальними, неповторними, а отже, щоразу й новими. А отже, і ми, історики нової доби, повинні бути обережними та особливо чутливими до наших одноосібних претензій на новизну.

Тепер перейдемо до другого аргументу прогностичного характеру. Категорія нового, яка зберігає свою актуальність у будь-який час у ланцюгу подій, сама може зазнавати девальвації. Як влучно сказано у прислів'ї: "Якщо немає можливості довідатися з нового, то довідаємося зі старого"². Історія є не лише одноразовою, вона може також і повторюватися. Не в сенсі чергування в часі подій, тут вона й справді залишається унікальною у своїй комплексності та випадковості, а в сенсі своїх структур, що уможливають ці події. Кожен учасник сьогоднішнього свята, який прибув залізницею, напевне орієнтувався на розклад руху з його регулярними повторами руху потягів із дня в день. Розклад руху у свою чергу може виконуватися лише тоді, якщо бюджет, що затверджується щороку для залізниці всієї країни, збережеться незмінним у своїх основних параметрах і дасть змогу цій інституції нормально функціонувати. Це спостереження з однаковим успіхом можна застосувати до будь-якої сфери нашого життя. Право є правом лише в разі можливості його повторного використання.

– Будь-яке промислове виробництво ґрунтується на повторюваності виробничих умов.

– Будь-яка мова знаходить своє повторення у мовленні з метою зрозумілого формулювання одиничних висловлювань.

– Куди не глянь, скрізь усі події, справи, вчинки мають своїм підґрунтям задані наперед структурні параметри, які повинні

---

² *Die deutschen Sprichwörter*. Gesammelt v. Karl Simrock, Frankfurt am Main 1846, ND mit einem Nachwort v. Hermann Bausinger, Dortmund 1978, c. 97.

повторюватися для того, щоб узагалі могли відбуватися ці події. Про це ж свідчать і прогнози.

Дозвольте мені вдатися до логічного експерименту, що стосується Французької революції. Зрештою, ще не минуло й 200 років*, котрі є для нас стимулом, аби згадати про неї. Прогнози можливі лише тоді, коли історія має властивість повторюватися. Якби революція завжди була такою новою та унікальною, як стверджує чимало її сучасників, то її жодним чином неможливо було б передбачити. Абсолютно нове є завжди непередбачуваним. Якщо ж щось вдалося передбачити, то в ньому неодмінно мали втілитися процеси, які можна вивести із передуючої історії та екстраполювати на майбутнє. Саме це й сталося в нашому випадку. Існували численні передбачення, в яких дивовижним чином було спрогнозовано структуру прийдешньої революції, більше того, висвітлено майбутній процес як іманентно необхідний перебіг подій. Подібні передбачення можна сформулювати лише в разі реалізації у майбутньому тих можливостей, що були закладені або ж існували в минулому, інакше кажучи: лише в разі повторення структури певних сегментів історичних подій. Однак повторення не в сенсі комплексних окремих подій, котрі залишаються настільки ж унікальними, як і особи, що стали їхніми учасниками, а в сенсі потенційних заданих наперед параметрів, які можуть знову опинитися на поверхні.

У 1772 році Дідро, видавець великої енциклопедії писав, що йому потрібен лише належний привід, аби повалити існуючу систему панування. Я цитую: в умовах деспотизму "народ, озлоблений довгими стражданнями, не упустить нагоди знову силоміць оволодіти своїми правами. Але оскільки у нього немає ані мети, ані плану, він раз у раз або опиняється в рабстві, або вдається до анархії. В гущі цього загального безладу лунає єдиний клич: "Свобода". Але як гарантувати собі цю коштовну річ? Ніхто цього не знає. І ось уже народ розпорошений по різних партіях, його роздирають суперечливі інтереси... Через деякий час у державі залишаються дві партії; вони відрізняються між собою двома назвами, які, хоч би хто за ними

* Текст, покладений в основу статті, був виголошений 1989 р. Друкується його скорочена версія на основі статті в "Historischen Zeitschrift". 1990. Bd.251. – *Ред.*

намагався сховатися, завжди звучать однаково: “роялісти” й “антироялісти”. Це – мить великих потрясінь, мить змов і таємних угод... Причому приводом для них слугує з однаковим успіхом як роялізм, так і антироялізм. Вони – тільки ширма, за якою криються марнославство і жадоба наживи. Наслідки цього важко передбачити”. За словами Дідро бракує лише потрібної людини або слухної миті, щоб зумовити появу абсолютно неочікуваної події. Ось таке передбачення грядущої революції як громадянської війни, кінець якої для самого Дідро в жодному разі не стане несподіванкою. Її приборкає новий принципал, новий господар. І ось Дідро створює літературну інсценізацію суспільної покори, яку я процитую в теперішньому часі: новий чоловік говорить до людей, які все ще думають, що вони – це все: “Ви – ніщо”. І вони кажуть: “Ми – ніщо”. А він звертається до них зі словами “Я – повелитель.” А вони як один повторюють слідом за ним: “Ти – повелитель”. А він каже: “Ось умови, за яких я згоден підкорити вас собі”. У відповідь лунає: “Ми приймаємо їх”. Яким шляхом піде революція далі? Цього не знає ніхто. “Quelle seta la suite de sette révolution? On l’ignore”³.

Це – класичний приклад умовного прогнозу, що розпочинається реченням зі сполучниками “якщо – то” і спирається на минулі реалії у розрахунку на можливість їхнього структурного повтору у майбутньому. Та й перше питання: що трапиться, якщо поневолений народ раптом здобуде свободу, – навряд чи здивує нас сьогодні, коли воно постає перед нами знову. І розвиваючи своє передбачення громадянської війни, Дідро доводить його до ситуації, що породжує Наполеона, однак формулює його насамперед у формі застереження, щоб

³ Захоплююча історія цього тексту була розшифрована Гербертом Дікманном: Herbert Dieckmann, *Les contributions de Diderot à la “Correspondance litteraire”, et à l’“Histoire des deux Indes”*, in: Rev. d’Hist. litteraire de la France 51 (1951), с. 417–440. В тій же збірці надруковано першу розлогу редакцію листування Грімма, що зберігається у Стокгольмі, а також (скорочену до висловлень, важливих із точки зору систематики) редакцію книги Франсуа Райналя: Guillaume Thomas Francois Raynal, *Histoire philosophique et politique des etablissemens et du commerce des Europeens dans le deux Indes*, т. 2, Den Haag 1774, с. 282 і далі. Тут цитування здійснюється за Женевською редакцією книги 1781 року, т. 4, с. 488 і далі, текст якої частково знову має своїми витоками першу редакцію, розмножену Гріммом.

запобігти навислій загрозі, усвідомленій ним заздалегідь. Це потребує пояснень, під час яких я не обійдусь без того, щоб не розповісти децю й самому.

Літературно інсценований акт упокорення або, як ми могли б сказати сьогодні, “наполеонівська” розв’язка громадянської війни в самому тексті викладена в минулому часі, так, нібито новий повелитель вже прийшов. Я свідомо взяв на себе провину за фальсифікацію тексту, процитувавши його у формі теперішнього часу, доречність якої з посиланням на Горста Фурманна, втім, тут же можна пояснити. Номінально текст стосується постаті Густава III, короля Швеції. Цей король, племінник Фрідріха Великого, всупереч пораді свого пруського дядька 19 серпня 1772 року позбавив влади шляхом державного перевороту аристократичні роди Швеції з метою власного утвердження в ролі просвіченого монарха – до речі, не без успіху. Цей вчинок викликав захоплення Вольтера, який нашвидкуруч написав витримане у прихильному тоні вітальне послання. Інакше повівся Дідро. Саме просвічені князі, особливо король Пруссії, були тими особами, які породжували почуття ненависті у Дідро, бо завбачливо запобігали перетворенню своїх підданих у самостійних і зрілих громадян. Тому для Дідро державний переворот став приводом для того, щоб, як він висловився сам, “покласти на папір деякі фантазії, нав’яні революцією у Швеції”⁴. Автор говорить про Швецію, але має на увазі майбутнє Франції. І Дідро, який з міркувань самозахисту змушений був вдатися до анонімності, довірив свої фантазії другові, барону Грімму*, котрий тут же вмістив їх до свого літературного листування, що стало своєрідним способом спілкування із численними європейськими дворами

⁴ „Réveries a l’occasion de la Révolution de Suède”; див.: Dieckmann, *Contributions* (Прим. 3), с. 430.

* Grimm, Friedrich Melchior, Freiherr von (1723-1807), відомий публіцист, який відігравав провідну роль у культурному житті Франції XVIII ст. Працював у багатьох знатних родинах (наприклад, у герцога Орлеанського), мав доступ до прогресивних літературних і філософських гуртків Парижа, що дало йому можливість встановити дружні стосунки з Ж.-Ж. Руссо і Д. Дідро. Його погляди і близькість до нобілітету дозволила видавати “Correspondance littéraire” з новинами про культурне життя у Франції, котрий з 1753 р. двічі на тиждень дипломатичними каналами розсилався в європейські країни. – *Ред.*

та представниками інтелектуальної еліти і мало на меті створити щось на зразок просвіченої громадськості. Отже, Дідро скористався своїм шансом. Він інакше поглянув на події у Швеції, щоб викласти читацькому загалу свій прогноз, побудований на аналізі умов. З тексту лише побіжно впливає те, що йдеться про Швецію. Там немає мови ані про народне повстання, ані про відкриту громадянську війну, там не називається ані ім'я короля, ані прізвиськ ворогуючих сторін-представників окремих родів – “капелюхи” і “ковпаки”, – котрі поперемінно продавалися за російські чи французькі хабарі⁴, чому й поклав край Густав III завдяки своєму державному перевороту. Зрештою нова людина, прихід якої передбачив Дідро, у Швеції ще до державного перевороту була королем.

Можна сказати, що емпіричні дані, хоч як поглянь, не узгоджуються з реальними подіями. Коротше кажучи, йдеться про камуфляж, який дав можливість Дідро опублікувати своє застереження перед приходом потенційного Наполеона. Моя ж фальсифікація, внаслідок якої я виклав історію не у формі минулого, а у формі теперішнього часу для позначення майбутнього, покликана розкрити цей камуфляж і показати цей текст у тому вигляді, в якому його прочитав хитромудрий французький читач. Цей ефект відчуження дуже добре збагнув і сам барон Грімм, не упустивши в одному зі своїх коментарів нагоди покритикувати його. Коментуючи працю Дідро, вміщену в його таємне листування, він говорить, що в цьому випадку можна говорити про “політичну теорію апріорі”, з якої Дідро робить принципові висновки на майбутнє. Однак читачеві більшу користь дала б розповідь апостеріорі, “*des événements historiques a posteriori*”⁵. Він хотів би такої розповіді про події у Швеції, яка б з огляду на особливі причини відповідала реальному їхньому перебігу в усій його унікальності. Політична подія ніколи не відбувається двічі однаковим

---

⁴ Йдеться про політичні партії шведського ріксдагу (парламенту), які сформувалися в т.зв. “еру свобод” (1720–72). Партія “капелюхів” орієнтувалася на Францію (звідси й назва) й обстоювала необхідність військового реваншу за програму Росії “Північну війну” (1700–21), а партія “ковпаків” (символ бюргерів) займала помірковану позицію й наполягала на дотриманні з нею добросусідських відносин. – *Ред.*

⁵ Цитує за тією ж працею, с. 434.

чином, а принцип, котрий є істинним лише одного разу, не є принципом.

Ми можемо лише подякувати барону Грімму за його роз'яснення. Більше того, на його прикладі ми бачимо, що неможливо сказати нічого нового про співвідношення між завжди одноразовою і завжди новою історією подій та відтворюваною історією їхнього структурного уможливлення.

Отже, перед нами постає питання про те, як Дідро вдалося добитися такого точного передбачення, яке згідно з його власною теорією ґрунтувалося на повторюваності потенційних історій. Уважніше поглянемо на його особистість. Будучи моралістом, Дідро палко бажав революції у Франції і наближав її своєю літературною творчістю, як жоден інший представник Просвітництва, не зупиняючись навіть перед виправданням убивства короля. Будучи скептиком, він постійно замислювався над питанням, чи варто приносити щастя сучасного йому покоління в жертву революційній стихії заради щастя прийдешніх поколінь. Будучи людиною, яка ставиться до усього з іронією, він зрештою зумів передати іншим свої моральні принципи, вдавшись до історичного скептицизму. На цю тему існує добротна праця Рут Грох⁶.

Однак жодне біографічне пояснення є недостатнім для того, щоб збагнути увесь прогностичний потенціал, закладений в його працях. Корені його слід шукати в знанні історії. Звісно ж, тінь Кромвеля, яку хоча й відділяло від тих подій століття, сягала майбутнього. А героям Французької революції важко було відхреститися від докорів у прагненні до диктатури Кромвеля, які вони час від часу висували один проти одного. Втім, під покровом моральності вони зрікалися насилля, яке насправді були змушені практикувати, того насилля, до якого не роздумуючи вдався Наполеон. Дідро, можна сказати, передбачив це з висоти свого опосередкованого знанням історії досвіду.

Однак цей історично опосередкований досвід сягає ще давніших часів, аніж епоха Кромвеля. Дідро звертається до спадку Тацита, праці якого вже в похилому віці він коментує буквально рядок за рядком. Тут він віднайшов ті малі та великі

---

⁶ Ruth Groh, *Ironie und Moral im Werk Diderots*, München 1984 (Theorie und Geschichte der Literatur und der schonen Kunst, т. 69 = NF Rh. B., т. 2).

паралелі до того, що, за його словами, “обіцяє нам сучасність, і на що ми сподіваємося або чого побоюємося в майбутньому”⁷. Дідро, який так ніколи і не зміг пробачити собі того, що купив собі свободу та уникнув в’язниці у Вінсані покайним листом до начальника паризької поліції, Дідро, який порівнював себе із Сенекою часів Нерона. От він і став автором філософсько-етичної саги опору проти тиранії, яка хвилює нас і досьогодні. А в Тацита він навчився діалектиці громадянської війни, і насамперед тому, що влада є корумпованою, що навіть найм’якіша диктатура не в змозі запобігти новому вибуху громадянської війни, що й продемонстрували нам події першого століття після Різдва Христового. Саме знання одноразової дійсності, наявної колись, дало йому змогу екстраполювати можливості структурних повторів у майбутнє. Хоч би якою бажаною була для нього революція з моральної точки зору, це не зашкодило йому передбачити всю небезпеку, яку вона передбачала. А французький читач, напевне, збагнув пересторогу автора перед майбутньою диктатурою, подану в такій формі, попри те, що попередження Дідро, звісно ж, не змогло б змінити сам перебіг Французької революції. Протягом десяти років революція зжерла простір свободи політичних дій революціонерів. Не дивно, що цей дивовижний прогноз і сьогодні справляє гнітюче враження.

Отже, річ не в якихось знаннях історії, джерелом яких було унікальне літературне трактування Тацитом історії Риму і які, знову ж таки, в літературно опосередкованій формі були підхоплені Дідро та спроектовані на одноразове майбутнє з метою застороги від загрози диктатури. Сама історія реалізувала в нових умовах XVIII століття можливості, закладені колись у минулому, тобто зібрала врожай, аналогічний врожаю старої історії, повторила себе на структурному рівні. Попри наміри самого Дідро, його прогноз не залишився літературною провокацією. Він справді втілювався в реальність. Настав час перейти до підсумкового історичного аргументу.

Аргументи, наведені досі, можуть створити враження, нібито історія є новою лише в плані чергування подій, що,

⁷ Тут цит. за працею: Denis Diderot, *Вибране з листування 1742–1781 pp.*, за ред.: Hans Hinterhauser, Frankfurt am Main 1984, с. 461.

звісно ж, правильно, і що історія повторюється лише в структурному відношенні, що теж поза будь-яким сумнівом відповідає істині. Однак історія все ж збирає більший врожай, бо і її структури теж змінюються. І від характеру їхніх змін залежать і можливості темпоральної класифікації епох. Це помітили ще сучасники Французької революції, коли – щоправда, доволі безпорадно, але не без емпіричної чіткості – спробували дати тлумачення перебігу революційних подій, послугуючись традиційним ученням про циклічність розвитку. Адже хіба шлях від абсолютистської монархії через зібрання аристократичних родів до демократії якобінців і назад – до аристократії Директорії разом із усіма формами занепаду не показав, що його кінцевою точкою знову ж таки була деспотія? Звісно ж, виникало враження, нібито історія й справді повторюється, але те, що сприймалося її свідками як нове, полягало у прискоренні, з яким розгортався цей процес перед їхніми очима. Те, на що Полібій зі своєю абстрактною теорією відводив дев'ять поколінь і для чого Англійській революції знадобилися 20 років – з 1640 до 1660 – відтепер, схоже, втілювалося протягом якогось десятиріччя, або як сформулював Ребманн у 1805 році у некролозі на честь скасованого революційного календаря: “Цей календар намагався втиснути все, що трапилося за двадцять століть, які передували йому, в декілька років і зрештою помер... від інфаркту, тоді як лікарі пророкували йому смерть від виснаження”⁸.

Підведемо підсумок: наш новий час був ознаменований прискоренням політичних процесів, яке за одностайним визнанням відчули всі сучасники задовго до того, як промислово-технічна революція привнесла прискорення у ритм нашого повсякденного життя. Це означає, що навіть традиційно успадковані політичні вчення та набутки історичного досвіду відтоді переходять в інший агрегатний стан, зазнають структурних перетворень. Здатність до безпосереднього сприйняття таких структурних перетворень, схоже, і є прикметною ознакою нового часу. Структурні перетворення стають, так би мовити, подією самі по собі.

Що ж впливає з цього для історії в цілому? Історія вочевидь має справу не лише з подіями, а й – нехай вибачать мені цей

⁸ Andreas Georg Friederich Rebmann, *Der revolutionäre Kalender* (1805), in: *Insel-Almanach auf das Jahr 1966*, Frankfurt am Main 1965, с. 82.

ляпсус філологи' – пластиами. Історія складається із численних і різних пластів, які змінюються повільніше або швидше, але в будь-якому разі з різною швидкістю. Нещодавно ми стали буквально телевізійними свідками швидких і раптових перетворень у Східній Європі. Але це ще зовсім не означає зміни соціально-економічних структур, неефективність яких зумовила та покликала до життя ці стрімкі перетворення. Принаймні не з тією швидкістю, що потрібна з політичної точки зору.

Отже, нам, історикам, потрібно навчитися бачити різні пласти: такі, що можуть швидко змінюватися, такі, що піддаються зрушенням повільніше, і такі, що є тривкими в часі й передбачають можливість регулярного повтору. Тоді можна буде дати нове визначення і відповідним епохам, визначення, що відтворює дух нового часу, не залишаючи при цьому за рамками нашої спільної історії інші епохи, як щось цілковито інше, відмінне від нової доби. Щоб довідатися, наскільки новим є наш новий час, потрібно знати, скільки пластів успадкованої нами історії увібрала в себе наша сучасність. Можливо, їх значно більше від того, що ми в змозі безпосередньо сприйняти і побачити. Це – завдання, яке покликаний вирішити науковий аналіз історії, результати якого неможливо наперед знайти в історичних джерелах. Як сказав колись наш коронний свідок Дідро: "Молодь полюбляє події і факти, а вік – роздуми над ними"⁹. Якщо це твердження істинне, то історик завжди мусить поєднувати в собі молодість і старість, а тому це – воістину парадоксальна професія.

"Новий час" у календарі Французької революції

Історичне поняття "новий час" є внутрішньо суперечливим. Адже час завжди є новим, наскільки будь-яка сучасна нам дійсність відрізняється від будь-якого минулого чи будь-якого майбутнього і є одноразовою, а тому і новою. В такому разі

⁸ Автор знову ж таки натякає на спільний корінь двох слів: "Geschichte" (історія) і "Schichten" (пласти). – *Пер.*

⁹ Лист Дідро до пана Naigeon у 1778 р. при підготовці до публікації останнього твору про Клавдія, Нерона та Сенеку, цит. за: Diderot, *Briefe* (Прим. 7), с. 461.

можна говорити про ітеративне визначення часу, який щоразу збагачується новим суб'єктивним досвідом. У цьому сенсі будь-який час, що стає надбанням досвіду, є новим часом. Він входить у повсякденний досвід кожної людини.

Або ж час є індикатором одноманітного типу повтору, притаманного природному руху зірок своєю орбітою чи обертанню земної кулі навколо своєї осі. Тоді йдеться про види досвіду, які піддаються об'єктивації і набувають універсальної та загальної властивості передаватися із покоління в покоління за допомогою календарних обрахунків. Такий спосіб календарної фіксації часу не прокладає шлях новому часу, за винятком хіба що тих випадків, коли поштовхом для початку такого натурального обчислення часу стають інноваційні за своєю суттю культурні досягнення, які на вторинному рівні щоразу можуть сприйматися як щось і насправді нове в часовому відношенні. У цьому смислі будь-яка реформа календаря є щоразу подією саме такого масштабу.

Втім, припущення про існування особливого "нового часу" як продукту історичної свідомості або ж політичної та історичної форм знання, що відрізняється від усіх інших часів і позначений особливою емоційною виразністю, лише слабко пов'язане із наведеними вище суб'єктивним та об'єктивним визначеннями часу.

Із обох визначень часу самих по собі взагалі важко вивести початок нового часу. Можуть наставати нові події, ставати усталеними нові способи поведінки, але важко обґрунтувати те, наскільки подібні зміни можуть бути індикаторами справді нового часу.

Можна розмежувати два можливі типи досвіду, пов'язаного з категорією часу: як здобутку історичної свідомості чи як політичної або історичної форми знання. По-перше, можна говорити про такі різновиди досвіду, пов'язаного з категорією часу, які по годинах, днях, тижнях чи місяцях можна вивести з подій, способів поведінки або чинників, що зумовлюють ці способи поведінки та події. Так, часовий досвід виявляється зануреним у те повсякдення, яке повторюється на осі натурального визначення часу. Його можна назвати часом, який базується на соціально-антропологічних чинниках і залежить від їх повторюваності – аналогічно природному часові.

По-друге, новий час як форму історичної свідомості можна сфокусувати на послідовності років: тоді маємо справу з одноразовим способом обчислення, який залишається одноразовим і з точки зору чередування років завдяки їхній нумерації. Цей спосіб обчислення на відміну від днів, годин, тижнів чи місяців не повторюється і пов'язаний із часовим досвідом, пронизаним історико-філософським духом.

Суб'єктивний та об'єктивний досвіди сприйняття часу, що зберігає зворотний зв'язок із своїми фізичними чи біологічними передумовами, знаходимо у соціальних або історичних трансформаціях форм тлумачення часу. Можливість їхнього співвіднесення залишається давньою проблемою історії людства, котра щоразу ставиться по-новому. Поза будь-яким сумнівом нове сприйняття часу може фіксуватися саме на рівні соціального повсякдення, коли події і типи поведінки потрапляють під посилений прес часу і, таким чином, зазнають кардинальних змін. Коли сьогодні йдеться про новий час, то, звісно ж, цей емпіричний феномен не повинен залишатися поза полем нашого зору. Так само і літочислення у своїй послідовності завжди є історичним тлумаченням загального перебігу часу незалежно від того, як воно здійснюється: нумеративним способом чи фокусуванням уваги на змістовно визначеній епосі.

Праця Міхаеля Майнцера прямо відсилає нас до цієї амбівалентності поняття часу. Вона демонструє, як французькі революціонери намагалися впоратися із цією проблемою¹⁰. Вони явно по-різному впоралися з труднощами, породженими запровадженням нового календаря.

З одного боку, новий календар був покликаний відкрити новий час і стати його індикатором, тобто стати знаряддям інаугурації нового часу в історії. З іншого боку, календар мимоволі зберігає зворотний зв'язок із природно зумовленою циклічністю, в основі якої лежать стійкі процеси повтору

---

¹⁰ Michael Meinzer, *Der französische Revolutionskalender (1791–1805). Planung, Durchführung und Scheitern einer politischen Zeitrechnung*, München 1992 (Ancien Régime, Aufklärung und Revolution, hg. v. Rolf Reichardt und Eberhard Schmitt, т. 20), він же: *Der französische Revolutionskalender und die "Neue Zeit"*, in: *Die Französische Revolution als Bruch des gesellschaftlichen Bewußtseins*, hg. v. Reinhart Koselleck und Rolf Reichardt, München 1988, с. 23–60.

руху зірок своїми орбітами та обертання Землі. Навіть якщо погодитися з необхідністю тлумачення декад, систем термінування, ритмів чи періодизацій як соціальних досягнень, навіть тоді дні, місяці та роки залишаються заданими наперед самою природою.

Однак особливість цих соціальних досягнень, породжених процесами політичного планування, полягає в тому, що вони відсилають до тих регулярностей, дотримання яких не є ані інновацією, ані чимось взагалі новим, а основою стабільності, ладу в повсякденному житті й у способах політичної організації суспільства. У формі цього нового часового ладу може бути закладене щось на зразок нового усвідомлення часу: але якраз те, що є новим, через повтори стає буденним і втрачає значення нового часу. Воно може розчинитися в адміністративній рутині чи у зростаючій свободі ухвалення рішень, наприклад, стосовно віку одруження за межами усталених звичаїв. Звісно ж, залишаються вагомими підстави для сумнівів у тому, чи достатньо подібного інновативного досвіду для усвідомлення людиною того, що вона живе в новому часі. Сільські будні – на тлі аналізу життя великих міст – менш продуктивні з точки зору виявлення інновативного досвіду, який вміщували в собі нові ряди часу.

Взагалі потрібно було б поставити питання про ритм буднів, на якому сфокусована система декад. Праця за робочим столом чи зеленим сукном легше лягає на мову цифр, аніж робота за ремісничим станком чи за селянським плугом. Не виключено, що соціально-антропологічний компонент нового революційного календаря стає зримим лише за умови заперечення цього календаря.

Швидше можна дати відповідь на питання, яке ще залишається відкритим у Міхаеля Майнцера, про здатність нової системи термінування, заснованої на системі декад, скоординувати між собою систему взаємозалежностей між різними адміністративними галузями, тобто зробити те, що вдалося – незалежно від десятичної системи – поділу часу на години та християнському поділу часу на тижні.

Оскільки всі новації, пов'язані із запровадженням десятичної системи, відбувалися у доіндустріальний період, можна сумніватися в достатності впливу цейтноту на буденне життя

для сприйняття десятичних ритмів як виклику, засобу подолання труднощів чи розвантаження, коротше кажучи, як життя в режимі нового часу. Схоже, що реформа календаря жодним чином не зумовила прискорення як специфічну прикмету нового часу і не вплинула на нього.

Тим важливішим здається мені інший аспект інтерпретації Міхаеля Майнцера, згідно з яким слід говорити про спроби ідеологічного скеровування розвитку, що, в першу чергу, були спрямованими проти Церкви і могли претендувати на універсальну ясність, що не підлягає сумнівам. Новий календар мав відкрити нову еру не лише в нумеративному сенсі, він мав утверджувати і стабілізувати кожен наступний день.

Але якщо звернутися до історіософської ідеології, що стояла за революційним календарем, відразу ж можна наштотувати на амбівалентність аргументів, покликаних дзвонами оповістити про повернення до раціоналізованої природи, початок нової історичної епохи. Тут протиріччя між аргументами стають настільки кричущими, що видають самі себе. Чому рівнодення – цілком випадкова дата з точки зору запровадження календаря – має стати символом політичної та соціальної рівності, це ще можна якось пояснити революційною риторикою моменту. Але за цим образом, запозиченим у природи, криється принципова проблема всієї революційної образної палітри. Вона звернена до природи і водночас претендує за рахунок цього на обґрунтування нової епохи. Це протиріччя особливо впадає в око при спробах політичного обґрунтування календаря. Одне й те ж Сонце, що рівномірно освітлює обидва полюси, а в певній послідовності і всю земну кулю – незмінно покриває темрявою ночі половину планети. Ось так метафора, запозичена у природи, дезавує сама себе, як тільки її починають співвідносити з новим часом, в якому все має бути зовсім іншим і новим. Робесп'єр став жертвою такого ж протиріччя, коли витлумачив поступальний розвиток революції тим, що половина земної кулі, яка купається у променях сонця, це та половина, де утвердилась революція, і що за нею настане черга й іншої половини. Метафора обривається там, де вона мала б породити темряву.

Звісно ж, конструювання історичних символів, повністю позбавлених своєї природної генези, є одним із найскладніших

завдань узагалі. Його непосильність власне переконливо продемонструвала і реформа календаря. Автори постійно відштовхуються від ідеї регулярного повтору, що містить розумне начало, і хоч би про що йшлося: регулярний ритм зміни “день-ніч” чи регулярні місячні або річні ритми – все це саме по собі виявляється нездатним стати символом нового часу. Те ж стосується й образів, пов’язаних із відродженням, з якими асоціюється префікс “ре-“ у складі поняття “революція”. Отже, справедливий лад, якого прагнуть революціонери, має народитися знову, бо він існував завжди, до настання будь-якої революції. А тому здійснити мрію про справедливий устрій – означає відродити його. З висоти досвіду нашої епохи розвитку промисловості й техніки легко не побачити того, наскільки сильним є ефект “зворотної віддачі” у метафориці французького поняття “революція”.

Саме реформі календаря виявляється не під силу відкрити новий історичний період, бо календар організовує та впорядковує регулярність процесів щоденного життя. Лише літочислення, відкрите у майбутнє, дає таку перманентну можливість інновації. Тому потрібно звернути особливу увагу на літочислення. Для тлумачення уявної лінії часу, по якій пролягає нумеративний зв’язок між минулим і майбутнім на новій шкалі часу, воно може мати символічне значення лише як антихристиянське літочислення. Йдеться про нову історичну дату, заснування республіки, пам’ять про яку повинна жити в календарі, тобто передаватися з покоління в покоління. Згодом ця пам’ять може трактуватися як гарантія процесу постійної інновації, навіть якщо це явно не впливає із нового способу датування.

Принаймні запровадження нового літочислення й справді було інновативним вчинком з огляду на те, що його творці висунули претензії на народження нового світу, тобто подію, що мала бути за своїми наслідками аналогічною Різду Христовому і стосувалась усього світу і всього людства. Цілком логічно припустити, що ця думка розгорталася лише у площині християнських очікувань, які, втім, отримують нове наповнення – аналогічним чином, як і у випадку заміни святих, новими врегулюваннями святкових днів чи подібними речами.

Але на противагу християнському літочисленню, яке було запроваджене через декілька століть після народження Христа,

створення нового календаря паралельно з приводом для його створення є новим саме по собі. Новим тут насправді є не інший спосіб обрахунку чи ймовірно вищий ступінь природності, метафорики назв або раціоналізму. Новою є думка про можливість самим розпочати писати історію по-новому, прозвітувавши про неї у формі календаря. Саме цей розумовий здобуток спонукав до інновативності у власних практичних діях і може вважатися специфічним явищем нової доби. Проте, наскільки цей розумовий здобуток насправді змінив повсякденну дійсність, можна судити скоріш із намірів, аніж із реальних результатів. Адже решта нових буденних ритмів рухаються колією аналогії або ж перенесення досвіду: повсякденні плани зберігають свою пов'язаність чинниками, заданими наперед природою, впливу якої не в змозі уникнути жоден календар.

Сталість і змінність усіх історій сучасності

Зауваження з історії понять

1.

Історія сучасності (*Zeitgeschichte*) – красиве слово, за яким ховається складне поняття. Воно, на перший погляд, здається цілком ясным і простим, оскільки зорієнтоване на нашу власну історію, історію сьогодення, або, як заведено казати, історію нашого часу. Такий слововжиток є узвичаєним, а його смисл зрозумілим. В іншому разі не існувало б комісії чи робочої групи з проблем історії сучасності, Інституту історії сучасності, назва якого утвердилася завдяки простоті вживання при спілкуванні телефоном за достатньо високого рівня абстракції. Первісна назва мала б звучати так: Німецький інститут історії націонал-соціалістського періоду¹. Однак ця предметна назва поступилася місцем узагальнюючому формальному поняттю, яке може щоразу наповнюватися новим змістом залежно від того, як сприймається та визначається історія сучасності, наприклад, як історія Федеративної Республіки Німеччини чи як історія холодної війни.

Утім, ця цілком зрозуміла можливість заповнення абстрактного поняття щоразу новим змістом породжує перше утруднення. Як же так, невже саме це наразі і є історією сучасності, тоді як інше – ні, або більше ні? А де пролягає межа між тим, що ще належить до неї, а що вже ні? І хіба будь-яка історія не має справи з часом? І чому власне наша історія є історією сучасності у справжньому значенні цього слова, а передуючі їй історії ні? І чи не мав рації Альстед, давши понад 300 років тому таке визначення історії: “*Historia omnis*

¹ Hellmuth Auerbach, *Die Gründung des Instituts für Zeitgeschichte*, in: VZG 18 (1970), с. 529–554.

chronica est, quoniam in tempora fit?”² Будь-яка історія є літописом, зображенням подій в їхній часовій послідовності, бо історія, хоч би щоб там говорили, завжди розгортається в часі. Тому й раніше, в оповідях розрізнялися більш давніші та новіші часи, але ці часи, tempoга, проєктувалися на всі історії, що ставали предметом оповіди. Історії поза часовим контекстом взагалі не існує. Чому ж тоді окремо виділяється так звана історія сучасності? Констатація цього факту, яку можна назвати банальною³, спричиняє наступну складність.

Якщо погодитися, що будь-яка історія має справу з часом, чого не заперечуватиме жоден історик, то згідно з мовною традицією можна сказати, що вживаючи вислів “історія сучасності”, ми маємо на увазі історію нашого власного часу, сучасну нам дійсність, або кажучи словами Фрітца Ернста, “літопис сьогодення”⁴. Отже, на поверхню знову вириває та ж проблема, хоча цього разу на нібито обмеженому рівні. Бо що таке “сучасність”? Існують дві протилежні відповіді на це питання.

По-перше, сучасність може означати ту точку перетину, в якій минуле стає майбутнім, тобто ту точку перетину трьох часових вимірів, в якій завжди зникає нинішнє. Тоді – це уявна нульова точка на уявній вісі часу. Людина завжди є минулою в часі, доки перед нею існує майбутнє. Смерть настає лише після того, як людина перестає існувати і в минулому, і в майбутньому. Теперішність перетворюється на уявне ніщо, яке засвідчує нашу належність і до минулого, і до майбутнього. Вона стає миттю, що постійно вислизає з нашого поля зору. “В житті не існує теперішнього часу”, – як сказав колись Гете, перекладаючи Байрона⁵.

Але той, хто звертається до Гете, може знайти у нього ж приклади протилежного змісту, співзвучні деяким сучасним

² Johann Heinrich Alsted, *Scientiarum omnium Encyclopaedia*, Lyon 3 1649, т. 4, с. 37, 65.

³ Eberhard Jäckel, *Begriff und Funktion der Zeitgeschichte: Die Funktion der Geschichte in unserer Zeit*, hg. v. Eberhard Jäckel und Ernst Weymar, Stuttgart 1975, с. 161–176.

⁴ Fritz Ernst, *Zeitgeschehen und Geschichtsschreibung, bin же: Gesammelte Schriften*, hg. v. G.G. Wolf, Heidelberg 1985, с. 189–341.

⁵ Цит. за: Franz Freiherr von Lipperheide, *Spruchwörterbuch*, Berlin 1907, 8. unveränd. Abdruck, с. 164, Монолог із поеми Байрона *Manfred*. Goethe, *Gedichte*, hg. v. Karl Eibl, Frankfurt am Main 1988, т. 2, с. 554.

прислів'ям. Зокрема, він говорить і таке: "Постійно насолоджуйся теперішнім/Уникай ненависті до людей/ І облиш майбутнє Богу"⁶. Ці слова ведуть нас до відповіді, що є іншою крайністю.

Екстремальну за характером думку про те, що сучасне може зникати на перетині минулого та майбутнього, можна повернути навпаки: час загалом – це безперервне теперішнє. Адже майбутнього ще немає, а минулого вже немає. Майбутнє існує лише як нинішнє майбутнє, минуле – лише як нинішнє минуле. Три виміри часу поєднуються в теперішності людського буття, або – за словами Августина – в людській душі (*animus*). Час існує лише як категорія, що безперервно зникає з нашого поля зору: майбутнє – у формі *expectatio futurorum*, минуле – у формі *memoria praeteritorum*⁷. Отже, формами так званого буття майбутнього та минулого є їхнє існування нині, їхнє усвідомлення в цю мить.

Таким чином, логічний експеримент, який підвів нас до двох протилежних відповідей, так і не дає відповіді на питання, як слід розуміти "сучасність", коли ми говоримо про "історію сучасності", а не про "історію теперішнього часу" (*Gegenwartsgeschichte*). Навпаки, ситуація стає вдвічі складнішою, адже сучасність з однаковим успіхом може чудово поєднувати в собі всі часові виміри – наша друга крайня точка зору – і зникати, розчинятися в повітрі, мов дим на користь минулого та майбутнього, в полі постійної напруги яких і народжується будь-яка сучасність – наша перша крайня точка зору. Отже, на перший погляд, точне перейменування "історії сучасності" в "історію теперішнього часу" не дозволяє подолати дилему, згідно з якою всі історії є історіями свого часу, а при їхньому аналізі кожна історія крізь призму часових вимірів співвідноситься із відповідною їй "сучасністю", яка або охоплює всі виміри часу, або ж може тлумачитися лише у співвідношенні з минулим і майбутнім, в якому розчиняється будь-яка сучасність. А отже, загальноприйнятий мовний ужиток у теоретичному плані є недостатнім, щоб не сказати, оманливим.

Утім, вихід можна знайти за умови доведення нашого розумового експерименту до кінця. Якщо відповідний теперіш-

⁶ Goethe, *Lebensregel*, зазн. праця, с. 422.

⁷ Augustin, *Confessiones*, XI 28 (37).

ній час вбирає в себе всі часові виміри і їхнє розгортання відбувається в його лоні, але зворотнє співвіднесення цих часових вимірів з одним і тим самим теперішнім часом є неможливим з огляду на те, що він постійно “втікає” від нашого сприйняття, тоді вихід полягає в осмисленні цих часових вимірів у часовій перспективі. Саме такий підхід став можливим завдяки Гайдеггеру та його праці “Буття і час”. Продовжувачами його справи стали Раймонд Арон і Райнгард Віттрам, а послідовну формальну реалізацію здійснив Луманн⁸. З точки зору часової перспективи та відповідно до трьох часових вимірів існує – тричі по три можливих комбінації.

По-перше, як показав наш розумовий експеримент, існує теперішнє минуле і теперішнє майбутнє, яким відповідає теперішнє сучасне, незалежно від того, як воно мислиться: як точка, котра щезає на часовій вісі, чи як величина, що охоплює всі часові виміри.

По-друге, якщо погодитися з тим, що будь-яка сучасність здатна розгортатися водночас і вперед, і зворотному напрямку, доводиться визнати, що існує минуле теперішнє зі своїми минулими минулостями та своїми минулими майбутніми.

По-третє, логічно припустити, що існує теперішнє майбутнє разом із минулим майбутнім і майбутнім майбутнім. За допомогою цих категорій можна формально достатнім чином охопити усі визначення історичного часу, не ризикуючи заплутатись у нечіткості понять “історія сучасності” та “історія теперішнього часу”. Так, можна дати визначення поняттям тривалості, змін та унікальності подій та їхньої черговості. Те, чому притаманна *тривалість*, сягає, наприклад, від минулої теперішності (не від минулого в минулому) до теперішнього майбутнього, а можливо, й до майбутнього майбутнього. *Зміну* теж можна розмістити десь між минулим минулим і минулим теперішнім (тут досить лише згадати інститут ленного права і його зникнення внаслідок секуляризації чи селянського визвольного руху), або ж вона може пролягати від минулого майбутнього колишніх життєвих світів до нашого нинішнього

⁸ Raymond Aron, *Introduction a la Philosophie de l'Histoire*, Paris 1948, c. 183. – Reinhard Wittram, *Zukunft in der Geschichte*, Göttingen 1966, c. 5. – Niklas Luhmann, *Weltzeit und Systemgeschichte: Soziologie und Sozialgeschichte* hg. v. Peter Chr. Ludz, Opladen 1971, c. 81–115.

минулого (згадаймо, наприклад, утопії Французької революції, надії на здійснення яких і досі живі). *Унікальність*, зрештою, є результатом плавних чергувань будь-якої мислимої сучасності із мінливим минулим і майбутнім, що теж змінюється. Не варто продовжувати приклади, калейдоскоп історичних можливостей із формальної точки зору піддається достатньо повному визначенню, що уможливорює рефлексію співвідношення між часом та історією.

Таким чином можна сформулювати перший підсумок. Кожна історія є історією свого часу і кожна історія була, є та буде історією сучасності. Тривалість, зміна та унікальність можуть бути інтегровані в релятивістські дефініції вимірів часу. Отже, на рівні нашої теоретичної формалізації цілком можна стверджувати: так звана історія сучасності аж ніяк не відрізняється від інших типів історії, що відбувалися, оповідалися чи зображались раніше.

Втім, сказане можна заперечити, зіславшись на те, що часи змінюються самі по собі, бо в іншому разі взагалі неможливо було б вести мову про різні епохи, між якими існують очевидні відмінності. Саме це можливе заперечення стане предметом мого наступного розгляду, під час якого я дотримуватимуся історичного, а не формального підходу.

2.

Про що ж свідчить історія слова, поняття та явища, відомого чи мислимого як “історія сучасності”? Саме по собі це явище, звісно ж, не є новим: позначення “історія сучасності” в Німеччині з’являється у XVII столітті, набуває поширення на рубежі 1800 року і – як можна, забігаючи дещо наперед, припустити – тоді ж змінюється і саме поняття. Отже, поставлена нами формальна проблема, а саме що таке історія сучасності, має власну історичну мовну генезу, навіть попри те, що результати аналізу вживаності слова та його понятійних видозмін, а також пов’язаних із ними визначень можуть застосовуватися до моменту появи нашого терміна, тобто попереднім числом.

Судячи із того, що відомо наразі, історія слова починається в момент його появи у поета епохи бароко Зігмунда фон Біркена, який мав визнання ще й на ниві теоретичних

міркувань про зв'язок між поезією, теологією та історіографією. Вислів "історія сучасності" мимохіть вживається у нього в 1657 році у гімні на честь кайзера Маттіаса: "Історії сучасності засвідчують/ як вправно і з однаковим успіхом він запобігав усім нещастям/ як своїм власним/ так і тим, що загрожували рейху"⁹. Значення тут зрозуміле. Йдеться про історії, в яких чинний із 1612 по 1619 роки кайзер брав дієву участь, і про які оповідає нам автор гімну, вбачаючи свою особливу місію в їхньому поетичному відображенні. Він свідомо звертається до минулого майбутнього, бо заслуга монарха полягає саме у відверненні загроз, що нависали над ним або його імперією, тобто у захисті від чогось, що могло б статися, але насправді не сталося.

Комплексний зміст, позначений новим словом, існував раніше й відтоді не змінився: завжди йдеться про історії людей, що живуть в одному й тому ж часі, та їхні власні оповіді або оповіді про них самих. Отже, по суті маємо справу з історією спільноти, об'єднаної існуванням в одному й тому ж часі. У цьому сенсі "історія сучасності" є вдалим позначенням *Historia sui temporis*, – а саме такими й були історії нашого культурного простору в момент їхнього наукового обґрунтування. Керуючись саме таким розумінням, Геродот присвятив третину своїх історій Великій війні з персами, від якої його відділяв невеликий проміжок часу тривалістю майже в людське покоління, в цьому ж розумінні Фулідід був суто "істориком сучасності", так само як Полібій чи Тацит. Але сюди ж по праву можна віднести й *Actus (praxeis) Apostolorum*, Гальські війни Цезаря та його громадянську війну, як і мемуари Комміні, кардинала Ретца чи пам'ятні події минулих воєн, покладені на папір рукою Фрідріха Великого. Цю лінію легко можна продовжити аж до історії воєн Черчілля, за яку він отримав Нобелівську премію, чи до взірцевого аналізу Гроссера *de l'Allemagne de Notre Temps* (Париж, 1970). В такому частково науковому, частково літературному розумінні (причому одне зовсім не виключало іншого), історія сучасності існувала "завжди", і можна лише сподіватися на те, що так залишатиметься і надалі.

⁹ Sigismund von Birken, *Ostländischer Lorbeerkaeyn*, Nürnberg 1657, с. 233, цит. за: E. Jäckel, зазн. праця, с. 165. Поп.: Wilhelm Voßkamp, *Zeit- und Geschichtsauffassung bei Gryphius und Lobenstein*, Bonn 1967.

Втім, дехто може заперечити, що при такому підході в часовий проміжок між Геродотом і Черчіллем силою втискуються в один ряд цілком різні теми, інтереси, стилі, жанри, наукові або ненаукові методи. Однак спочатку пильно вдивимося в те, що є спільним.

По-перше, тут незмінно йдеться про переломні події, що сприймалися їхніми учасниками, незалежно від їхньої належності до табору переможених чи переможців, як кульмінація всіх передуючих історій, причому переможені часто були змушені писати кращу, яснішу та прозорішу історію. Це однаковою мірою стосується і Фукідіда, і Маркса, як автора історії 18 брюмера, яку він написав, будучи переможеним, хоча й із позиції переможця.

По-друге, безпосередня участь у подіях, зацікавленість свідка, а ще краще – активного діяча – були критерієм автентичності, правди історії. І навіть попри те, що, як мінімум, із моменту появи розвиненого філологічного методу критична історія навчилася ставити під сумнів правдивість змісту висловлювань саме акторів та очевидців, історії сучасності все ж прислужилися пошукам істини набагато більше, аніж усі пізніші компіляції чи композиції. Хибне свідчення сучасника все ж залишається безпосереднім джерелом, навіть якщо його пізніше й буде розвінчано.

По-третє, критичний аналіз висловлювань свідків з точки зору їхніх інтересів чи засліпленості, достовірності чи оманливості й навіть неминучої брехливості, за відсутності нашої методики критичної філології був частиною методичного арсеналу ще у Фукідіда і Тацита.

По-четверте, історіографія історії сучасності в її чистому вигляді – за аналогією із судовим процесом – передбачала і з'ясування ваги висловлювань різних свідків, що було неодмінним прийомом античної історії з часів Геродота, цього винахідника і, можна сказати, неперевершеного майстра усної історії (Oral History).

Ще Геродот із метою оцінки ступеня надійності провів важливе розмежування між безпосередніми очевидцями та опосередкованими свідками, які на власні вуха чули щось про відповідну подію. Навіть декодування міфів у формі, здійсненій Гекатеєм з Мілету для виміру зв'язку із реальністю, можна

порівняти з методом Віко чи з розшифруванням чуток, за якими може критися реальність, і які, будучи чутками, самі є елементом реальності. У Тацита ще й сьогодні можна повчитися розумінню того, що реальний політичний зміст чуток може приховуватися у психічних диспозиціях реципієнтів та їхніх “ретрансляторів” і може проявити себе саме через цю причину.

Цей перелік із метою віднаходження спільних прийомів, більш-менш пропущених крізь методичний фільтр, у всіх історіях, що є продуктом світу свого власного досвіду, починаючи від епохи античності та до нашого часу, можна було б продовжувати. В такому розумінні “історія сучасності” є завжди актуальною, принаймні завжди може бути осмислена, незалежно від будь-яких коливань, звужень чи диференціацій, впливу яких вона зазнавала з плином часу. В міру цієї обставини представлена досі історіографія історії сучасності завжди орієнтувалася на досвід і методи опрацювання одночасних, значущих для відповідного покоління подій, тобто мала синхронічну спрямованість. Цей висновок знайшов своє понятійне втілення в Німеччині у формі вислову “історія сучасності” лише в XVII столітті.

Однак те ж слово “історія сучасності” охоплювало ще одне понятійне поле, а саме діахронію, яку теж ще в XVII столітті почали називати “історією сучасності”. У словнику Штілера “Історія сучасності/Хронологіка”¹⁰, що з’явився в 1691 році, слово історія сучасності – незалежно від його розуміння автором як допоміжної науки чи реальної історії, яке неможливо вивести із скупого тексту – зареєстроване у своєму суто діахронічному значенні як учення про послідовність у часі.

Цей двоякий аспект, тобто можливість синхронічного та діахронічного використання вислову після його появи, звісно ж не був випадковістю. З наших вступних міркувань з усією ясністю випливає те, що існування суто “історії сучасності” в сенсі виключно історії теперішнього часу неможливе, як і те, що така історія не може обійтися принаймні без звернення до минулої сучасності та її минулого: спочатку історія, потім

¹⁰ Caspar Stieler, *Teutscher Sprachschatz*, Nürnberg 1691, Sp. 1747, цит. за: E. Jäckel, зазн. праця, с. 165.

оповідь про неї (що не виключає можливості існування історій, які складаються лише із оповіді про них).

Отже, звернення до чередування в часі, а висловлюючись у категоріях світу реального життя, з дня сьогоднішнього – назад у минуле, а в письмовій формі подачі – з того, що було раніше, в день нинішній, згідно з первісним розумінням слова по праву входить у поняття “історія сучасності”. Саме так, як ще на рубежі 1800 року було сказано в енциклопедії Швана¹¹: Історія сучасності (*Zeitgeschichte*) = “l’histoire qui rapporte les événements du temps où l’on est” – тобто в синхронічному розумінні; а також: Сучасна книга (*Zeitbuch*) = “історія теперішнього часу (*die Zeitgeschichte*); la chronique; l’histoire dressée suivant l’ordre des temps” – тобто в діахронічному розумінні. Таким чином, діахронічний сегмент із моменту утворення слова теж входив до складу поняття “історія сучасності”, і нехтування цим важливим для осмислення аспектом може призвести до теоретичного недбальства.

Діахронічний аспект пов’язаний не лише із нібито тільки допоміжною з точки зору науки функцією точного датування чи реконструкції точних послідовностей у часі і не лише з епічним літописом, безперервною оповіддю, до якої день за днем або рік за роком як у хроніці постійно додається щоразу щось нове. Ці прості форми, хоч би якими необхідними вони були, залишили далеко позаду себе ще Геродот і Фулідід. Геродот сягнув на той час того, що неможливо було собі уявити: він там, де це хоч якось було можливо, синхронізував різні держави і культури з їхніми часовими послідовностями, або, висловлюючись по-сучасному, помістив їх у спільний горизонт історії свого часу, щоб виявити підґрунтя велетенського конфлікту між греками та персами. Фулідід написав свій діахронічний вступ, щоб витлумачити конфліктність і розклад сил під час Пелопоннеської війни причинами, які породили їх.

Таким чином, синхронічний аналіз і діахронічна дедукція однаковою мірою входять до складу поняття “історія сучасності” в тому вигляді, в якому його було озвучено у XVII столітті, поняття, в якому на рубежі 1800 року злилися обидва

¹¹ Christian Friedrich Schwan, *Nouvelle Dictionnaire de la langue allemande etfrancoise*, Ludwigsburg 1800, т. 2, с. 676, цит. за: E. Jäckel, зазн. праця, с. 165.

аспекти. Отже, в нашому прикладі йшлося ще в цілому про події щоразу свого власного часу, підведені під спільне поняття, а не про історію свого власного нового часу, історію Французької революції, що з метою отримання дефініцій була залучена до розгляду. Тому, наприклад, Готліб Якоб Планк у 1805 році у своїй історії папства завжди підкреслює важливість того, “як і де історія папства в кожний окремих період вливається в історію сучасності, а інколи як вона розходиться з нею”, причому цей висновок стосувався періоду пізнього середньовіччя. Планк вдається в цьому випадку і до поняття “дух часу”, що впливає на папство, як і зазнає у свою чергу зворотного впливу від нього¹².

Отже, згідно з наведеними прикладами поняття “історія сучасності” використовувалося як систематизуюче, а формальний характер уможливив його застосування до всіх епох, до минулої сучасності, минулого минулого і минулого майбутнього, якщо знову вдатися до нашої формальної категоризації. Саме в такому розумінні Гете досліджував “ту історію сучасності”, яка згодом була покладена в основу його драми “Гьотц фон Берліхінген”¹³.

Особливо чітко визначення дається у словнику Кампе¹⁴. У формі узагальненого поняття “історія сучасності” він матеріалізував його системний потенціал, його здатність поєднувати в собі синхронічне та діахронічне значення: “історія сучасності” у нього – “це, по-перше, історія в цілому, впорядкована за принципом часової послідовності (хронологічна історія)”. Отже, йдеться не просто про доповнення літопису щоразу новими подіями, а про історію взагалі, тобто про те теоретичне поняття вищого порядку, яке щойно усталилося на той час і на рівні рефлексії увібрало в себе сукупність усіх мислимих історій. По-друге, Кампе додає сюди і діахронічний аспект шляхом визначення “історії сучасності”

¹² Gottlieb Jakob Planck, *Geschichte des Papsttums in den abendländischen Kirchen*, Hannover 1805, т. 1, Передмова, цит. за: Peter Meinhold, *Geschichte der kirchlichen Historiographie*, Freiburg und München 1967, т. 2, с. 106.

¹³ Цит. за: E. Jäckel, зазн. праця, с. 166.

¹⁴ Joachim Heinrich Campe, *Wörterbuch der deutschen Sprache*, Braunschweig 1811, т. 5, с. 833, тут цит. за E. Jäckel, там само, де перше визначення із сучасної точки зору інтерпретується як “непорозуміння”.

як “історії певного часу, особливо нашого часу, а також взятої зокрема історії, що стосується нашого чи нинішнього часу”. Цей системний аспект, згідно з яким історія в цілому є історією сучасності, орієнтованою як на минуле, так і на майбутнє, був майже повністю втрачений протягом XIX століття.

Претензії на системність на рубежі 1800 року, звісно ж, не були випадковістю. Просвітництво і Французька революція спричинили тектонічний зсув у досвіді, який знайшов свій мовний вияв у висловах на кшталт “історія як така”, “процес”, “революція”, “прогрес” чи “розвиток”. Спільність цих нових ключових понять полягала в усвідомленні тієї істини, що будь-які події мають специфічну часову структуру. З'ясування того, як і яким чином вона побудована, зумовило появу видатних теоретичних систем в німецькому ідеалізмі від Канта і до Гегеля або Шеллінга. Однак навіть для такого емпірично важкодоступного поняття, як “час”, за допомогою певних емпіричних тестових питань можна знайти ту точку в історії, в якій “історія сучасності” стає новим викликом людській свідомості. На рубежі 1800 року і те, що заслуговувало на збереження, і те, що мало змінитися, отримало свою легітимізацію у слові “час”: залежно від політичних інтересів неперевершеним засобом узаконення стає час як константна величина або час, що асоціюється зі змінами.

Те, наскільки різко на рубежі 1800 року “час” піднявся на рівень специфічно історичного, хоча й амбівалентного тлумачного поняття, засвідчує словник Грімма. При всіх застереженнях все ж можна зробити доволі надійний гіпотетичний висновок із аналізу всіх складних слів із компонентом “час”, вміщених у ньому. Словник Грімма фіксує загалом 216 композитів із першим компонентом “час”, що виникли до 1750 року в німецькій мові¹⁵. Вони стосуються головним чином різних ділянок природної людської життєдіяльності, а також їхнього морального потрактування, чи – як данина Біблії – їхньої теологічної смислотворчої функції. В період між 1750 і 1850 роками з'являється 342 нових композити, що зустрічаються насамперед у сферах політики та історії. “Дух часу” є

¹⁵ Jacob und Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1956, т. 15, bearb. von Moriz Heyne, Henry Seedorf, Hermann Teuchert, ND München 1984, т. 31, Sp. 550–583.

прикметним прикладом у цьому ряду. Наскільки за його допомогою вдалося задовольнити мовну потребу у підведенні історичного досвіду часу під єдине поняття, свідчить той дивовижний факт, що з 1850 до 1956 року у німецькій мові утворилося лише 52 складних слова з компонентом “час”, зареєстрованих лексикографами як нові.

Питання про актуальність саме поняття “історія сучасності” на рубежі 1800 року висвітлює ще один емпіричний висновок. Після так званого Ренесансу і так званої Реформації діахронічна цілісна система вчень про історичні епохи зазнавала повільних, але фундаментальних змін. Тут просто неможливо в усіх подробицях відтворити складну історію слів для позначень вживаних нами понять періодизації. Але все ж слід висловити деякі зауваги щодо змін досвіду, пов’язаного з часом, внаслідок появи тріади “античність – середньовіччя – новий час” та обох порогових понять Ренесансу і Реформації.

Доки християнський світ рухався назустріч Страшному Суду, він усвідомлював свою епоху як останню перед його приходом і не очікував від неї нічого принципово нового. Хоч би чого дотримувалися люди: вчення про чотири царства – як це було насамперед у Німеччині – чи трьох етапів християнської історії спасіння – часу до Завіту, часу дії Завіту і настання епохи милості Божої – свою епоху вони вважали останньою. У цьому теологічному плетиві напруженого очікування, в очікуванні *res novissima*, себто Судного Дня, хроністи час від часу могли вносити до літопису щоразу те нове, що відбувалося, і продовжувати вести його далі. Хронологічне членування було продуктом біологічних даних тривалості життя правлячих князів, їхніх династій чи династій пап, тобто мало вигляд тієї схеми, яка не вийшла із ужитку ще й сьогодні. Генеалогічна та біологічна нейтральність відповідала внутрішньо гомогенній епосі, що закінчиться з кінцем історії.

Складна теоретична проблема виникла лише в момент появи з кінця XVIII століття того, що ми називаємо “новим часом”, тобто феномена, кінець чи завершення якого після входження в досвід простору майбутнього як відкритої перспективи, після усвідомлення історії як прогресу, розвитку або процесу, стають невідомими. Поняття нового часу як логічний понятійний знаменник епохи середньовіччя ут-

верджувалося дуже повільно. І як тільки воно почало усталюватися у XVII столітті, відразу ж виникла необхідність додати до нього у XVIII столітті поняття “новітнього часу” (neueste Zeit), а у XIX столітті відокремити “новий час” (Neuzeit) від “новішого часу” (neuere Zeit). Поняття новий час (Neuzeit), у формі окремого складного слова, сформувалося в німецькій мові у доберезневий період, а його лексикографічна реєстрація відбулася лише наприкінці XIX століття. Одне слово, послідовний плин часів у череді подій “Ренесанс, Реформація, нова історія, новітня історія, новий час”, схоже, зазнає прискорення. З метою членування у часі так званої нової історії постійно доводилося шукати нові проміжні періоди¹⁶. Так звана “історія сучасності” саме й стала таким перехідним поняттям, яке можна було співвіднести з новітнім часом, нашим часом, історією нинішнього дня, тобто була багатообіцяючою із точки зору своєї актуальності.

З моменту Французької революції частішають назви часописів та серій книг, які нерідко налічували понад 30 томів і виходили з року в рік, бо були покликані інформувати свого читача про актуальні події. При тематичному узагальненні цих праць з'ясовується, що вони є чимось на зразок традиційної хроніки, орієнтованої на історію світової революції, емпірично відправною точкою якої, як здавалося тоді, стала саме Французька революція, короткі етапи якої надали у розпорядження всіх наступних тлумачень типологічний каркас чередувань устрою незалежно від партійної перспективи сприйняття сучасного життя.

Відтоді поняття історії сучасності звужується до синхронічної актуальності щоразу найсвіжішого минулого. Це поняття було обмежене новизною історій, що відбувалися навколо. Воно стало формальним усталеним поняттям, що стосувалося лише новітньої історії, тобто власне так званої історії сучасності. Тут досить назвати *Історію нашого часу* Карла Штральгайма, колишнього офіцера французької імператорської армії, в 33-х томах, що вийшла в 1826–1830 рр., або *Історію наших днів* під редакцією доктора Мерлена, що

¹⁶ Reinhart Koselleck, “Neuzeit”. *Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe*, його ж: *Vergangene Zukunft*, Frankfurt am Main 1979, с. 300–348.

випускалася том за томом починаючи з липневої революції 1830 року.

Поняття історії сучасності перемістилося в журналістику, в літературу, що нагадувала щоденник. Але й тут існували свої визначні постаті. Досить згадати імена лівогегельянця Бруно Бауера чи Карла Маркса, Гайне або Лоренца фон Штайна, Мішеле чи Тіара, до праць яких з історії сучасності неодноразово звертаються й нині, коли, як наразі, дедалі частіше намагаються по-новому осмислити XIX століття. Професійні історики ще тоді були налаштовані доволі скептично щодо можливості наукового опрацювання актуального характеру подій дня. Пертезу з неабиякими труднощами вдалося знайти авторів для задуманої ним історії європейських держав не лише з огляду на надто вузьку базу джерел та недоступність або важкодоступність архівів, з яких потрібно було за допомогою історико-філологічного методу отримати необхідний історичний матеріал, а насамперед з огляду на плинність політики, надто стрімких змін у суспільстві, аби насмілитися на якісь тверді або остаточні висловлювання. Незавершеність історії на відміну від християнської та гуманістичної історіографії стала на заваді історичному опрацюванню в душі "історії сучасності".

Прискорення бігу повсякденної історії та непорушність архівів, здавалося б, були несумісними. Тут потрібно нагадати ще й про те, що строки, протягом яких доступ до архівів оголошувався закритим, зменшилися лише в міру прискорення самої історії. Від часів Лютера і аж до доберезневого періоду прусські архіви з принципових міркувань залишалися закритими, доступ до них надавався лише за спеціальним дозволом, а наприкінці XIX століття заборона доступу до архівних матеріалів охоплювала часовий проміжок від 1700 року. Для ознайомлення з архівними матеріалами, що з'явилися після 1700 року, необхідно було заручитися дозволом міністерства. Таким чином, актуальність історії все ще була відсунута на декілька століть. З точки зору політики, юриспруденції чи теології архівні матеріали залишалися вибухонебезпечними упродовж принаймні двох сотень років. Нинішній тридцятирічний строк, якщо не брати до уваги офіційних історіографів – але навіть вони, як це трапилося із

Зібелем за наказом Вільгельма II, могли в будь-яку мить втратити цей привілей”, – перебував поза межею сподівань професійних істориків на доступ до матеріалу своїх досліджень. Інакше кажучи: актуальна гострота історичної тематики для політиків XIX століття поширювалася на увесь новий історичний період, а не лише на так звану сьогodнішню історію сучасності. Переплетені у папки свідчення легітимності дій не втрачали своєї актуальності так швидко як сьогodні, щоб за умови дотримання права на захист інформації особистого характеру через 30 років відкрити архівні скарби, звісно ж за винятком економічних архівів та спеціальних відкритих чи потаємних політичних блоkad¹⁷.

І все ж до честі представників історичного ремесла, таких як Ранке, Дройзен чи Зібель, якщо обмежитися лише німецькими істориками, треба сказати, що і в XIX столітті вони – попри важкий доступ до архівних матеріалів чи навіть їхню недосяжність – усе ж інтенсивно займалися “історією сучасності”, причому майже завжди у формі лекцій, проте принагідно і у вигляді публікацій. А надруковані “пост фактум” лекції з історії сучасності Нібура чи Якоба Буркгардта належать не лише до джерел, що віддзеркалюють бачення того часу, а й залишаються вартими прочитання хоча б тому, що в них створена теорія історичних часів, завдяки якій авторам вдалося занурити власний час у світ довгострокових перспектив і навчити свідомо відрізнити його, як щось якісно інше, від

---

* Sybel, Heinrich von (1817–1895), видатний німецький історик, учень Л. Ранке, політичний діяч. Доцент медієвістики в Бонні, професор в Марбурзі, Мюнхені, професор новітньої історії в Бонні, перший секретар Історичної Комісії при Баварській Академії німецьких наук (з 1886 р. – президент), засновник “Historische Zeitschrift”. З 1875 р. був директором пруських архівів, що дало йому змогу підготувати офіційну 7-томну “Історію заснування німецької імперії за Вільгельма I” (1889–94), яка являла собою чудове зібрання архівних актів. – *Пед.*

¹⁷ Із цього приводу див.: Reinhart Koselleck, *Archivalien - Quellen - Geschichten: 150 Jahre Staatsarchive in Düsseldorf und Münster* (Veröff. d. staatl. Archive des Landes Nordrhein-Westfalen, Reihe C: Quellen und Forschungen, т. 12), Düsseldorf und Münster 1982, с. 21–36.

** Йдеться про “Історію часів революцій” Б. Нібура (1776–1831), опубліковану 1845 р. у 2-х томах, і про курс лекцій Я. Буркгардта (1818–1897) “Про дослідження історії” (1868–73), вперше опублікованих 1905 р. під назвою “Weltgeschichtliche Betrachtungen”. – *Пед.*

минулого. Нібур виступив із лекціями про історію епохи Французької революції, щоб витлумачити її як історичний період прискорення розвитку. Подібних міркувань дотримувалися Дройзен* та Якоб Буркгардт, які вірили в те, що їм вдалося відкрити неповторність власного часу, що полягала у прискореному чергуванні подій. Тому й не викликає подиву той факт, що час історії з точки зору його прискорення, а з ним і "історія сучасності" зумовили нову якість постановки питань. Більше того, "історія сучасності" – на додаток до своїх давніх можливостей у плані синхронії та діахронії й системних переплетінь – почала набувати щоразу нового та неповторного актуального звучання на основі нових, невідомих досі змістовних дефініцій.

3.

Досі йшлося про формальні труднощі, які виникають при спробах співвіднесення історії сучасності не з усією історією, а лише із щоразу відповідним сучасним періодом. Крім того, була виявлена та історична точка, в якій поняття історії сучасності набуло і синхронічного, і діахронічного наповнення, хоча сам предмет настільки ж старий, як і сама історіографія. Потому було показано нову якісну характеристику історії сучасності як безперервної зміни актуальності в дусі усвідомлення за часів Французької революції. Історія власного часу відтоді набула відмінності від усіх передуючих їй історій. Насамкінець детальніше розглянемо саме цю позицію і спробуємо поставити її під сумнів.

Аксіома історизму про те, що все в історії є унікальним, а історія не повторюється, бо перебуває у постійному розвитку, ця аксіома є епіфеноменом первинного досвіду, згідно з яким історія з моменту Французької, а потім індустріальної революцій, схоже, й справді починає безперервно та з постійним прискоренням змінюватися, а тому ніщо не піддається порівнянню, тобто є неповторним.

---

* Й. Дройзен (1808–1886) під час свого професорства в Кіллі звернувся до новітньої історії Німеччини і читав лекції з історії визвольної війни та реформ початку XIX ст. У цьому контексті необхідно розглядати і його 14-томну працю з історії пруської політики (1855–86), та 3-томну працю про Йорка фон Вартенбурга (1851–52). – *Ред.*

Цей досвід справив зворотний вплив на все минуле. Лише відтоді, як протягом останніх двадцяти років під тиском Французької революції історія зазнає прискорених змін, писав Гумбольдт¹⁸, лише з цього моменту завдяки новим теоретичним набуткам з'являється можливість осмислення своєрідності древньої та середньовічної історій у всій їхній іншоякісності як передумови усвідомлення власного часу. Відтоді стає можливим не лише продовження літопису історії, а і його переписування по-новому, з висоти нової освоєної дослідниками позиції. Зауваження Гете про те, що історія потребує постійного переписування не лише з огляду на появу нових джерел, а й у зв'язку зі змінами в самому часі, виправдане практикою і залишається обґрунтованим і до сьогодні. Для Макіавеллі, який дає своєму Лівію системну, а не історичну оцінку, історіографія означала не переписування по-новому, а повторне відкриття нових істин в істинах старих. Фрідріх Великий, який завжди носив у кишені свого Плутарха, допоки вів війни, у процесі продовження літопису своєї власної історії просто не міг би уявити собі цю необхідність переписування по-новому. Переписування наново з метою виправлення допущених помилок існувало завжди, однак переписування по-новому з огляду на зміни у перспективі споглядання сучасності, що несуть відкриття нового, з'являється лише наприкінці XVIII століття. Від списування і продовження літопису до переписування по-новому, а згодом і необхідності переписування по-новому – таким був поріг, подоланий в період між 1750 і 1800 роками¹⁹. Відтоді домінантною рисою розвитку, яка визначає обличчя сучасної професійної історії нового часу стає історичний час, якісний вимір історичного часу, його неповторність і унікальність.

Існує чимало аргументів на користь того, що наша так звана сьогоднішня історія сучасності є історією сучасності *sui generis*. Технічні та промислові передумови нашої власної

¹⁸ Wilhelm v. Humboldt, *Das achtzehnte Jahrhundert*, in: *Werke*, hg. v. Andreas Flitner und Klaus Giel, Darmstadt 1960, т. 1, с. 376–505, 398.

¹⁹ У статті *Erfahrungswandel und Methodenwechsel* показано, що аналогічний пороговий показник був зареєстрований і подоланий і в більш ранні часи, в період від Геродота до Фукидіда. Див. зазн. праця, с. 54–56.

історії зробили незрівнянно витонченішими якість і вишуканість засобів панування, збільшили до безкрайності потужність засобів знищення, а натомість надзвичайно звузили простір для ухвалення рішень і поширили дію так званого тиску обставин аж до його непередбачуваності на всю земну кулю, на якій раніше все ж можна було жити в певній регіональній обмеженості, у зв'язку із дедалі зростаючим впливом регулювання, вивільнили простір для колись обмежених дій партизанів, бійців опору та бунтарів. Аксиома унікальності, схоже, вимагає від історії нашого власного сучасного часу специфічних знань в обсязі більшому, ніж будь-коли раніше.

Такі науки як економіка та соціологія, частково також політологія, допомогли дослідникам сучасного, небаченого досі суспільства освоїти нові шляхи. Досить назвати імена Реймонда Арона, Ханни Арендт, Шумпетера чи Кейнза, як у пам'яті постає точний діагноз часу з притаманною йому науковою глибиною, який ще аж до середини XVIII століття був цариною істориків. Процес цієї диференціації неможливо повернути назад, але він мав би вберегти нас від небезпеки обмеження історіографії сучасності лише історією подій, особливо ж – політичною історією. Звісно ж, трапляються, унікальні ситуації, унікальні дії, унікальні люди; скласти свідчення про них є для історика його невід'ємним завданням. Бонгоффер чи отець Кольбе*, якщо брати виключно сферу історії церковної політики, й досі є свідками часу, *testes indelibeles*, що залишаються елементом обов'язкової програми істориків і донині. Ніхто не зможе перешкодити історичу сучасності реконструювати неповторні спонукальні фактори ухвалення рішень 30 січня 1933 року чи після 20 липня 1944 року, після яких усе змінилося.

Але теоретично складне поняття історії сучасності, з яким ми зустрілися на рубежі 1800 року у працях Кампе, має

---

* Bonhoeffer, Dietrich (1906–1945), німецький протестантський теолог, який активно боровся проти нацистського режиму і, зокрема, проти проведення антисемітської політики. Kolbe, Rajmund (1894–1941), францисканський священик і релігійний діяч, активний учасник антинацистського руху. Замордований у концентраційному таборі Аушвіц. Канонізований 1982 р. – *Ред.*

нагадувати нам про те, що воно претендує на вагоміші результати, аніж просто наукове осмислення актуальної послідовності подій у часі, орієнтоване на постаті і вчинки. Існують виміри діахронічного та синхронічного характеру, які мають різну глибину часової структурації і стосовно яких багато чого можна повчитися в істориків, яких відділяє від нас чималий час, адже історія повторюється на структурному рівні, про що часто-густо забувають, наголошуючи на її "неповторності". Надалі хотів би навести деякі приклади, що свідчать про сучасне минуле як минулу сучасність.

Діалог мілосців у Фукідіда про владу і право залишається *mutatis mutandis* ключем і до розуміння ситуації, в якій опинилися Гаша, поставши перед Гітлером в 1939 році, і Дубчек, що зіткнувся з Брежневим у 1968 році. Християнські джерела чи мотиви в сучасному антисемітизмі залишаються актуальною темою неабиякої історичної тривалості, якою, зокрема, змушена займатися теологія моралі. І навіть попри те, що Хохгут у своєму "Депутаті"¹ вважає помилковим встановлення історичної точності, питання до церков все ж залишається в силі. Воно утримується на поверхні попередниками і потенційною повторюваністю. Колективна біографія буржуазної еліти Франції періоду Французької революції та Наполеона, її здатність адаптуватися, вживатися події, наближенню яких вона сприяла, але керувати якими була неспроможна, в яких вона брала участь і які вона доживлювала, але які їй були не до смаку, залишається тією природною моделлю, яка вчить розгляду дванадцяти років правління Гітлера, часу, що передував йому і настав після нього, доволі переконливому та зрозумілому контексті. Йдеться про фізично-психічні процеси, котрі пронизують історію подій. Відношення між боягузством і відчайдушністю, можливо,

¹ Йдеться про п'єсу німецького драматурга Рольфа Хохгута (Rolf Hochhuth) "Депутат" (нім. *Der Stellvertreter*, англ. *The Representative* або *The Deputy*) 1963 р., яка започаткувала виникнення "Театру факту" (документального театру). Метою цього руху в німецькій драматургії були і належали і відомі драматурги Петер Вайс та Хайнар Кіппхардт) була постановка політичних п'єс на сучасні історичні події, які відбувалися на офіційних документах. Твір Хохгута викликав велику увагу в світі і навіть у Римського папи Пія XII тим, що в ньому не згадувалася увага на антисемітській політиці нацистів. – *Ред.*

навіть краще простежується на прикладі року тріумвірату Тацита, аніж в умовах життя під тиском необхідності у виправдовуванні, що доводиться робити німцям з 1945 року і що знаходить свій вияв у сумнівних мемуарах. Тут можливий перенос висновків із Тацита у сучасність за принципом аналогії, що є свідченням структурної повторюваності і дає можливість висвітлити животрепетні теми. Або ж візьмемо літературне зізнання Ернста Юнгера, що в Першу світову війну знищували полонених у самовбивчих умовах окопної війни, в чому союзники спочатку звинувачували тільки німців, зізнання, котре лише недавно було зроблене англійськими істориками сучасності незадовго до вимирання покоління 1914 року, що пережило цю війну²⁰. Це сталося лише після 1945 року, після того, як зовсім інший масштаб запланованих масових убивств нівелював розмах менших і спонтанних акцій зі знищення людей і зробив їх “зручнішими” для оприлюднення.

Про що свідчать ці приклади? Повсюди ми зустрічаємося з феноменом рекурентності: час летить і час лікує, він несе нове й оживляє старе, яке добре бачиться лише на відстані. Нашій історії сучасності притаманні структури, що є прикметною ознакою не лише нашої власної історії сучасності. Йдеться про відтворюваність співвідношень обставин, довготривалі фактори впливу, живучість та існування в нинішній дійсності архаїчних уявлень, регулярність певних часових послідовностей подій, актуальність яких історик сучасності може виявити лише на основі історії в цілому. Бо, як уже згадувалося, історія сучасності, відтворена у формі єдиного поняття, є чимось більшим, аніж історія нашого часу. Лише знаючи те, що може в будь-яку мить, хоча й не завжди раптово і швидко повторитися, можна виміряти рівень реальної новизни нашого часу. Можливо, він є меншим, аніж ми можемо це собі уявити. Але саме це мале і є, зрештою, визначальним.

²⁰ John Keegan, *Die Schlacht*, München 1981, с. 52, 235, 331 і далі.

Фільтри пам'яті та пласти досвіду

Вплив двох світових війн на соціальну свідомість

Кожна людина у своїй біографії переживає злами, визначні події, які, здавалося б, знаменують собою новий період життя. Відбуваються зсуви у досвіді, котрі змушують людину залишати проторені та звичні досі й відкривати для себе інші шляхи. Новий досвід у свою чергу спонукає свідомість до його опрацювання. Долаються своєрідні пороги, після яких багато з минулого, а можливо, й усе, набуває зовсім іншого вигляду залежно від сили враження та його усвідомлення. У процесі опрацювання досвіду змінюються способи поведінки, позиції та свідомість, що, звісно ж, не означає неминучості таких змін.

Дві світові війни принесли небачені й немислимі за масштабами злами та зсуви в досвіді їхніх дієвих осіб або жертв, чия свідомість безперечно формувалася під їхнім впливом. У разі відсутності таких змін можна припустити, що успадкована з відповідного довоєнного часу свідомість стала хибною свідомістю. На такому рівні узагальнення теза про формування свідомості протягом і внаслідок обох світових війн не повинна викликати жодних суперечок. Красномовним свідченням цього є спогади і розповіді, як і мовчання або німота тих, хто пережив ці події.

Важче дається відповідь на питання про соціальну, колективну, суспільну свідомість, оскільки основою існування спільноти, колективної ментальності є спільний досвід та передумови спільної свідомості. Таким чином, постає питання про межі такої спільноти, яка водночас охоплює і діючих акторів, і тих, хто зазнає на собі відповідні дії, про необхідність диференційованого підходу залежно від ступеня різних видів впливу та різних передумов формування свідомості. Спільна

війна не всіма сприймається як спільна. Тому для визначення спільностей і розбіжностей необхідні аналітичні зрізи. Насамперед необхідно відділити самі війни від їхніх наслідків. Більше того, тут у першу чергу йдеться про свідомість, в якій уживаються між собою війна та її наслідки. Тому спочатку на аналітичному рівні потрібно розділити синхронічні фактори, котрі діяли під час війни, а потім – діахронічні фактори, що породили її наслідки.

1. Синхронічні фактори формування свідомості

1. Враження, пов'язані з війною:

а) відчуття, способи поведінки та позиції, а також породжена ними свідомість як реакція на них на перших порах формуються під впливом безпосереднього досвіду подій війни та враженнями, набутими в її ході. Всі вони ґрунтуються на *подіях*, в яких беруть участь діючі актори або ж ті, на кого спрямовані ці дії. Їхня потенційна кількість може дорівнювати кількості людей, що пережили їх;

б) зміст вражень, що формують свідомість, так звані воєнні переживання, необхідно поставити на сходинку вище, оскільки вони дозволяють виявити спільні риси, що піддаються систематизації за надіндивідуальними типовими ситуаціями чи станами. Усі ситуації, пов'язані з переживаннями, позначені подібністю або спільністю, що створює спільний психічний стан. У такому разі потрібно говорити про структуровані події або *структуру подій*, що дозволяє зробити висновок про спільний характер процесів формування свідомості. Йдеться про досвід війни в окопах та у повітрі, життя та смерті в концентраційних таборах, праці в тилу на військові потреби або ж досвід, котрий перевертає увесь емоційний набуток людини, починаючи від колективного психозу чи масової істерії й аж до прориву інтимного світу людини, де руйнуються способи сексуальної поведінки буржуазного суспільства, сімейні відносини, втрачаються близькі люди внаслідок стимуляції гомосексуальності у чоловічих військових з'єднаннях, навалу переможців, отже, все, що належить до факторів соціально-антропологічного характеру. Це все окремі події, котрі є структурованими у своїй сукупності та вказують на спільний характер формування свідомості.

2. Тоді як спільна структура описаних вище подій і вражень формується війною, *свідомість, за допомогою якої вони осмислюються, сама є сформованою наперед*. Немає окремої воєнної свідомості. Натомість існують численні соціалізуючі умови, що діють на свідомість, формуючи її, ще з довоєнного часу. Вони є своєрідним фільтром, що передує подіям і переживанням власне воєнної пори. В них закладені потенційні способи та різновиди набуття досвіду, які їх водночас обмежують і зумовлюють. Тут теж необхідні аналітичні зрізи, навіть попри ту обставину, що всі попередньо сформовані явища в емпірії зустрічаються лише в комплексному вигляді й важко піддаються диференціації:

а) одним із наперед сформованих феноменів, через які переступити дуже важко, є належність до певної *мовної спільноти*. Мова чи діалект накладають свій відбиток на можливості досвіду відповідно до параметрів, заданих наперед мовними образами, метафорами, сталими зворотами, поняттями, засобами текстуалізації, взагалі здатністю до артикуляції та вираження в мові, які водночас і формують, і обмежують свідомість. Існують колективні задані наперед мовні параметри, котрі хоча й зазнають змін під впливом війни, але які так і не вдається «пробити» наскрізь;

б) із мовними традиціями тісно пов'язані також і усталені *релігійні вірування, світоглядні самоуявлення та ідеологічні проекти*, котрі вивільняють, гальмують чи сортують емпіричні дані. Ці задані попередньо параметри формують сукупність досвіду, який може навіть долати мовні кордони. Тоді виникають перехресні зв'язки, які під час війни можуть навіть переступити межі, що відділяють друга і ворога;

в) такий самий формуючий вплив на свідомість має й відповідна належність до *діючої політичної формації*. Насамперед тут потрібно назвати державу, бо саме вона є найважливішою політичною діючою спільнотою, що бере участь у війні. Сюди ж належать політичні організації на зразок партій, спілок, а також церкви, бо членство в них створює відповідні колективні можливості набуття досвіду та формування свідомості. При цьому йдеться про організаційні, насамперед військові, адміністративні чи пропагандистські передумови, котрі обмежують простір свідомості та непідвлад-

ні волі осіб, що зазнають їхнього впливу. Не лише мови чи ідеології, а й політичні організації, надто ж держави, мають свою власну традицію, що передує свідомості. До того ж при цьому необхідно розрізняти держави-нації, як Франція, і нації, об'єднані у складі держави (як Росія, Австро-Угорщина чи Бельгія), що може бути вирішальним фактором формування відповідного соціального психічного стану;

г) окрім цього, під час аналізу необхідно враховувати відмінність у сприйнятті подій *різними поколіннями*. Попри спільні риси, формуючий вплив може бути різним залежно від того, коли людина зіткнулася з досвідом війни: в ранній юності, в підлітковому, зрілому чи літньому віці. Способи сприйняття змінюються, а тому історію воєнних подій слід оцінювати саме з урахуванням такої градації політично спільних але біологічно різних вражень і переживань представників різних поколінь. У ветеранів 1870–1871 рр. свідомість була іншою, аніж у добровольців із числа молодих ентузіастів, і це положення *mutatis mutandis* справедливе і стосовно вікових розбіжностей в період між Першою та Другою світовими війнами. Керівна еліта СС походила переважно із покоління народжених після 1900 року, у свідомості яких відклалися втрачені шанси під час останньої світової війни, принизлива поразка, громадянські війни після 1918 року, інфляція, крах парламентської демократії і світова економічна криза. Існують чіткі вікові межі з точки зору активної участі у війні чи її пасивного сприйняття. Ці вікові межі мали різну вагу у формуванні свідомості за часів Першої та Другої світових війн.

д) крім того необхідна ще й диференціація залежно від ролі, котру відіграє *статева належність і сім'я*. Жінки потенційно мали сприймати війну інакше, аніж чоловіки. Під час Першої світової війни напрута між фронтом і домівкою переживалася глибше, рельєфніше та свідоміше порівняно з Другою світовою війною. Перша світова війна по-різному торкнулася різних верств населення і статі. Її тотальний характер обмежувався лише блокадами та підводною війною. Натомість тотальний характер Другої світової війни визначався масовими бомбовими ударами, терором, геноцидом, партизанською війною, які у своїй сукупності сприяли нівелюванню не лише проти-

річчя між фронтом і домівкою, а й ролі статевої належності й посилили відчуття спільної загрози для усієї сім'ї. Не виключено, що задані наперед норми, зумовлені традиційною роллю статевої ознаки, зазнали під час і внаслідок обох воєн сильніших змін, ніж будь-коли до цього;

е) щоб здійснити вимір відповідної соціальної свідомості, звісно ж необхідна також диференціація за *критерієм належності до класу чи певної окремої групи*. Входження до економічних чи соціальних класів у явній чи прихованій формі зумовлює порівняно гомогенні процеси формування свідомості, навіть попри необхідність розмежування варіацій з точки зору названих вище факторів у розрізі кожної такої групи. Сюди ж слід додати специфічні для кожної окремої групи варіації, які теж породжують додаткові типи формування свідомості. Так, існує різна градація ступенів активного чи пасивного слідування виру воєнних подій залежно від того, в якому соціальному оточенні, під впливом яких специфічних класових чи групових умов переживається війна. Додамо сюди міське чи сільське походження, становище у виробничому процесі та власність на засоби виробництва, всю професійну шкалу, яка не обов'язково збігається із належністю до соціальних класів. Але завжди йдеться про плетиво соціально-економічно сформованих умов, що створюють різні можливості сприйняття та переживання подій, і у своїй сукупності здійснюють функцію формування свідомості.

Всі шість наведених вище аналітичних зрізів націлені на віднаходження чинників, що формують свідомість і передують власне подіям і переживанням війни та її осмисленню. З емпіричної точки зору всі ці фактори діють одночасно, хоча й мають різну вагу. Але таке аналітичне розмежування необхідне, щоб отримати змогу дослідити зрушення у свідомості, вкорінені у подіях та враженнях воєнної пори, хоча зрушення у свідомості, зумовлені війнами, відбуваються з різною формуючою інтенсивністю одночасно на всіх рівнях.

3. Необхідно чітко відмежовувати щойно наведені структури подій та вражень, а також вище названі структурні передумови формування типів соціальної свідомості, коли питання ставиться лише про *специфічні та зумовлені війною*

функції, що люди змушені виконувати виключно під час війни. Завдання, породжені війною, мають особливий характер і аж ніяк повністю не збігаються зі структурними передумовами, в якій занурена свідомість тієї чи іншої людини.

Так, в умовах війни свідомість формується по-різному, залежно від домінування функцій наказу чи правил послуху. Загалом ментальність офіцерів, сержантського складу та рядових солдатів за традицією є різною, хоча під час Першої світової війни тут існували суворіші межі, ніж за часів Другої світової війни, яка зробила їх вільнішими і навіть спонукала до ініціативи. Слід також розрізнити тих, хто сидів у штабах із планування операцій чи у виконавчих органах важливих воєнних установ, хто працював у тилу чи на важливих військових підприємствах або ж у секторі харчової промисловості, тобто в будь-якому разі не наражався на безпосередній ризик смерті на фронті. Додамо сферу підневільної діяльності та страждань – полон і примусову працю, – які в Другій світовій війні значно розрослися порівняно із Першою світовою. Тут, у першу чергу, потрібно назвати такі функції, дія яких за час від Першої до Другої світових воєн посилилася у зв'язку із тотальним характером операцій: функції поліції, судочинства та каральних партійних формувань, котрі використовувалися як знаряддя терору та масових убивств. Сюди ж слід віднести функції суто негативного характеру, що робили безглуздими навіть жертви, які неможливо було принести в ім'я когось чи чогось, як це було наявне в концентраційних таборах. З іншого боку, в цьому ж контексті виникали й такі функціональні сфери, які в період між світовими війнами зазнали неймовірного розширення та активізації, зокрема боротьба партизан проти зовнішнього ворога чи рух опору всередині своєї країни, котрі спонукали до перегляду існуючих досі систем лояльності.

Усі названі функції, що здійснювалися у специфічних умовах війни, звичайно у свою чергу чинили зворотний вплив на попередньо задані структурні параметри всієї суспільної системи. Під їхнім впливом змінювалась сама суспільна система, а отже, і формування свідомості, хоча в ході обох воєн, по-різному і з різним ступенем інтенсивності.

Отже, вплив воєн на формування свідомості коріниться спочатку в конкретних подіях, які переживає людина або які вона сама зумовлює чи наближає. Первинний досвід, що може бути пояснений тільки війною, виростає лише з подій та переживань, викликаних ними.

Цим воєнним подіям притаманні спільні структури, що дали поштовх схожому досвіду або ж досвіду, який належало пережити повторно. Завдяки цьому вони й породили спільні риси у свідомості.

Однак усі події можуть стати факторами формування свідомості лише за умови наявності певних початково заданих параметрів їхньої аперцепції. Воєнний досвід міг бути накопичений і увійти у свідомість лише тому, що вкладався у початково задані історією можливості сприйняття і відчуття. Вони, як зазначалося вище, позначені впливом мови, ідеології, політичної організації, покоління, статі і сім'ї, належності до певних класів чи груп. Усі ці параметри формували під час війни соціальну психічну установку.

З іншого боку, всі ці параметри змінювалися під впливом воєнних подій. Тому принциповим залишається питання про те, якій низці факторів тут слід відвести більш значущу роль, або що в першу чергу змінює існуючу наперед свідомість: воєнні події та сукупність пов'язаних із ними структур, чи наведені традиційні психічні диспозиції, котрі сформували досвід воєн у його своєрідності. Навіть якщо погодитися з тим, що тут напевне є наявним взаємовплив, усе ж можна виміряти різницю у значенні досвіду воєн і початково сформованими суспільними умовами.

Наскільки мова, ідеологія, політична організація, покоління, стать чи сім'я, класова належність сформували досвід війни, і наскільки події війни та їхній формуючий вплив на свідомість самі змінили названу низку факторів? Відповідь на це питання можна знайти, якщо в результаті другого аналітичного зрізу виміряти формуючий вплив на свідомість усіх функцій, породжених лише війною, функцій, що у свою чергу змінили задані суспільні параметри і водночас уможливили воєнні події. Війни зумовили функціональні зрушення в суспільстві, а отже, і зміни у свідомості, які ніколи б не змогли відбутися самі по собі, без воєнних подій.

2. Діахронічні наслідки війн та формування свідомості

Війна в технічному сенсі завершується миром. Таким чином змінюється і пов'язана з нею свідомість. Враження від війни перетворюються на спогади про війну. Однак вони не є константною величиною, оскільки теж зазнають на собі впливу наслідків, зумовлених війною, котрі можуть надати їм нової форми, витіснити, скерувати їх в певне русло, одне слово, змінювати. Багато чого забувається, відходить на задній план, дещо міцно осідає в пам'яті, дещо героїзується. Війна пожинає плоди, які фільтрують ментальні здобутки пам'яті. Отже, досліджуючи чинники впливу війни на відповідну колективну свідомість, потрібно розрізняти фактори впливу, зумовлені самою війною, та фактори, котрі можна визначити як пізніші наслідки війни. І в цьому випадку з емпіричної точки зору маємо справу з безперервним процесом, котрий з метою пошуку відповіді на поставлене нами запитання може бути розчленований шляхом аналітичного зрізу. Виокремлення чинників впливу війни на свідомість у процесі лише самої війни, пов'язане з однією із найважчих методичних проблем. Як можна виокремити власне війну та її прямий вплив із вічно плінного потоку свідомості? Яким чином можна спроектувати назад у часі ментальні здобутки пам'яті чи їхнє витіснення на передуюче їм сприйняття минулої війни? Тут знову у своєму діахронічному впливі проявляють себе всі синхронічні чинники нашого попереднього аналізу. Так, виявляють свою зворотну дію існуючі схеми мовного оформлення, що зумовлюють реструктуризацію простору досвіду війни. Нові мовні семантичні одиниці, ідеології, стереотипи, гасла нашаровуються, як продукт війни, на її первинний досвід або витісняють його. До цього треба ще й додати досвід, нагромаджений людьми під час війни, який не отримав озвучення в мові. Його дія і далі проявляється в позиціях і способах поведінки без можливості чи необхідності реєстрації свідомістю. Отже, чинники формування і зміни свідомості є багатошаровими, їхні витoki лежать водночас у довоєнній порі, в самому воєнному минулому та в наслідках, зумовлених війною. Тому так важко зафіксувати той поріг в історії розвитку свідомості чи ментальності, який остаточно знаменує собою мир.

Глибока різниця в історії розвитку свідомості звісно ж впливає із безпосереднього підсумку війни, в мить подолання порогу до миру. Вирішальним стає питання, до кого належить її носій: до переможців чи переможених? Навіть попри те, що війни як цілісна подія породжують чималий спільний досвід, диференціація між переможцями та переможеними залишається твердою альтернативою, яка ex post каналізує ментальні здобутки та розумову діяльність у різному напрямку. Не лише для загиблих, а й для тих, хто залишився жити, існує різниця, за яку справу було віддано життя: за ту, що була приречена на поразку, чи за перемогу.

Однак ця жорстка альтернатива вимагає подальшої диференціації, бо не всяка перемога залишається перемогою, і не всяка поразка — поразкою. Так, існують такі переможці у Другій світовій війні, як Велика Британія чи США, і такі переможці Першої світової війни, котрі під час Другої світової війни перетворилися на переможених, як, наприклад, Японія чи Італія, і навпаки, є країни, що в Першу світову війну належали до переможених, а в Другу — до переможців, зокрема Росія чи СРСР.

Ще по-іншому постає історія формування свідомості, якщо до неї залучається сам перебіг війни. В ході війни бувають переможені, які наприкінці стають її переможцями. Таку метаморфозу, зокрема, пережили всі нації, що входили до складу монархії на Дунаї чи Російської імперії, котрі завдяки Першій світовій війні здобули державну незалежність. У Другій світовій війні це сталося з численними підкореними Німеччиною країнами, в яких втрата національного суверенітету протягом війни, після її переможного завершення раніше чи пізніше привела до глибокосяжних змін устрою. Це однаковою мірою стосується і Франції, і держав Східного блоку.

Зрештою до аналізу необхідно залучати і більш чи менш нейтральні держави, політична ідентичність яких не могла не зазнати зламів протягом війн.

Отже, численні переломи в архітектоніці свідомості зумовлювалися не лише перемогами чи поразками, а й їхнім характером, а тому визначення мінімальних спільних рис у полі колективної свідомості є досить важкою справою. Питання про аналогію чи розбіжності в соціальному просторі

свідомості в діяхронічному сенсі слід диференціювати шляхом постановки питання про перервність чи безперервність. Попри схожість, а тому й зіставність страждань, на заваді наскрізній і спільній свідомості європейських націй, пов'язаній з досвідом війни, стають фільтри пам'яті (Erfahrungsschleusen) різної потужності й різні зсуви досвіду. З точки зору історії наслідків подій важко недооцінити трансформації досвіду, пов'язаного із прямим впливом наслідків війни. Жовтнева революція покликала до життя в Європі нові альтернативи, реакція на які була різною. Сюди відносяться громадянські війни, інфляція, які – залежно від специфіки країни чи суспільного угруповання – породили доволі різні потоки свідомості і внаслідок зворотного впливу по-новому стилізували усвідомлення минулих воєн. Навіть переможці війни 1918 року ще півдесятиліття намагалися покращити укладені ними ж мирні договори. Після Другої світової війни аналогічну роль зіграла холодна війна між східним і західним блоками. Таким чином, відбувалася стабілізація або витіснення численних блоків первинного досвіду Другої світової війни в різних просторових координатах свідомості. Він вливався в інші смислові взаємозв'язки, які видозмінювали цей первинний досвід.

3. Політичний культ мертвих і його пам'ятники. Спільності та відмінності після двох світових війн

Мільйони загиблих, замордованих, знищених, отруєних газом, тих, хто пропали безвісти, померли від голоду та епідемій, мільйони мертвих усіх вікових категорій і представників обох статей – таким є знаменник первинного досвіду двох війн для тих небагатьох, кому вдалося їх пережити. Цей підсумок обох війн проявляється в них з різною силою. Але культ мертвих – це спільна відповідь з метою надання масовій загибелі хоча б якогось сенсу.

Кожен помирає наодинці. Однак організоване масове вбивство породжує спільності та відмінності в осмисленні набутого досвіду та у силі пам'яті тих, хто продовжує жити далі, про що коротко й піде мова далі.

Страждання можна розтягнути в часі, смерть – затримати, однак насильницька смерть є невідворотною. Невблаганність смерті на війні є стрижневим первинним досвідом, знайомим

усім, хто вижив. Тому перед свідомістю постає питання про смисл насильницької смерті. Щоправда, протягом двох світових війн політичні й теологічні повелителі смислу намагалися сформулювати свої відповіді на це питання. Тут неможливо вичерпно висвітлити питання про відповідну діяльність преси, пропаганди та партій, кафедр у соборі чи кафедр в університеті або інституті – відголоски їхнього впливу настільки ж розмаїті, наскільки відрізняються між собою національні та соціальні системи у країнах.

Загалом можна наперед сказати, що хвиля ентузіазму, зумовлена подекуди війною у 1914 році, не повторилася в такій же формі ані в Німеччині, ані в будь-якій іншій країні у 1939 році, коли знову почалася війна. А тому в цілому – всупереч націоналізмам усіх гатунків – можна відзначити глибокі зміни у свідомості. Досвід масової смерті сягає глибин, яких неможливо сягнути думкою в опорі лише на національні мотиви.

Надалі постановку питання буде звужено до функції політичного культу мертвих, надто ж пам'ятників у Франції та Німеччині, яку він виконував у плані формування свідомості. Ця добірка не претендує на репрезентативність стосовно всіх інших країн.

Необхідність віднаходження смислу в насильницькій смерті чи пресупозиції цього смислу така ж стара, як і здатність людей до взаємного винищення в самій історії. З часів Французької революції було подолано певний поріг у витлумаченні цього смислу. Пам'ять про кожного загиблого в революційних боях за свободу відтепер мала в той час знайти своє втілення в окремих пам'ятниках. Саме тоді спочатку виник політичний культ мертвих, котрий – врозріз із християнськими заповідями – перетворив смерть солдата в місію національної ваги. Йшлося про смерть загиблих заради справи, яку продовжували ті, хто вижив, – заради свободи. Це – новий світський культ, що не є первісно релігійним попри запозичення форм із релігії. Мета його полягала в тому, щоб у межах одного обширного смислового контексту поєднати ідею смерті в минулому із продовженням життя в майбутньому. На зміну християнському потойбічному світу, царству мертвих, настає політичне майбуття. Така функція пам'ятників

воєн і громадянських воєн, які досі були спорудами на честь перемог та окремих полководців чи князів, утрималася аж до Другої світової війни. Вона стала своєрідною прикметною ознакою новітньої доби. Вимога увіковічення пам'яті кожного полеглого зокрема була спочатку висунута французькими революціонерами. Однак її підхопили й ті нації, котрі піднялися на боротьбу проти Франції та Наполеона. В пам'ять кожного окремого солдата увійшов демократичний принцип рівності, котрий утвердився в XIX столітті в усіх європейських державах, незважаючи на відмінність у формах їхнього устрою. Ця тенденція сягнула своєї кульмінації під час Першої світової війни. Пам'ятники від її часів (за винятком полкових пам'ятників) не роблять різниці між офіцерами, унтер-офіцерами чи рядовим складом – рівність перед лицем смерті стає символом політичної єдності дій.

Солдатські цвинтарі всіх народів, існування яких з 1871 року було гарантоване мирними договорами, ще складаються із окремих могил для кожного солдата, прізвище якого вдалося з'ясувати. Натомість масові поховання анонімних загиблих пов'язуються з окремо взятою особою шляхом написів, вкарбованих на табличках. Люди, імена яких – з огляду на механізм масового знищення – неможливо було відшукати, вшановувалися написом, вкарбованим на братських могилах для тих, хто пропав без вісти на війні. Часто кількість людей, пам'ять про яких зберігалася таким чином, сягала половини, а то й більше від загального числа полеглих, як у Фландрії, на річці Сом чи під Верденом. Жодне ім'я не повинне було бути втраченим. Політична функція солдатських цвинтарів та пам'ятників тим, хто пропав на війні, пов'язує окремо взятого полеглого громадянина з усією нацією, запорукою чого є згадка і пам'ять про смерть кожного, хто загинув на війні. Догляд та утримання солдатських поховань у Франції здійснюється державою, тоді як у Німеччині після пережитих нею поразок ними займається недержавна організація "Союз із догляду за солдатськими могилами". Але попри це можна сказати, що в національному та патріотичному сенсах до солдатських поховань в обох країнах ставляться приблизно з однаковою шанною. Це звичайно не виключає того, що ці кладовища стали особливим місцем вшанування пам'яті

полеглих і втіленням особистого суму близьких по обидва боки кордонів.

Після Другої світової війни культ пам'яті про полеглих воїнів у Франції поблякнув і поступився місцем вшануванню загиблих членів руху Опору, яким опікується держава. Натомість у Німеччині поширена ідеологія догляду за солдатськими похованнями звелася до гуманітарного утримання їх в унісон з усталеним застереженням: "Війна не повинна повторитися", тобто гаслом, яке не було провідним у міжвоєнний період.

Цілком новим явищем Другої світової війни стали масові поховання людей, замордованих у концентраційних таборах. Попри те, що з точки зору чисельності та військової безцільності їх можна зіставити із битвами за ресурси Першої світової війни, вони все ж залишаються безпрецедентними в іншому плані. Адже тут наявне вбивство, знищення людей обох статей без усвідомлення жертвовного смислу ані з боку замордованих, ані з боку вбивць. А тому відповідні меморіали, що замінюють кладовища, втрачають свою функцію творення особливого смислу, якщо не брати до уваги те, що в них може бути втілена ідея виживання.

На прикладі меморіалів у концентраційних таборах можна пересвідчитися у характерному нині ставленні на місцях до всіх пам'ятників мертвим у Федеративній Республіці Німеччина після Другої світової війни: смерть сприймається не як відповідь, а лише як запитання, вона не творить смисл, а вимагає осмислення. Таким чином, чітко дають про себе знати зрушення в менталітеті, що після обох світових війн простежуються і в історії військових пам'ятників у вужчому розумінні.

Серед військових пам'ятників у вужчому розумінні особливо виділяється пам'ятник невідомому солдату під Тріумфальною аркою в Парижі. Постаць загиблого солдата, що уособлює всіх полеглих своєї нації, можна знайти майже в усіх країнах Європи, котрі брали участь у війнах. Однак не в Німеччині. У Німеччині немає такого центрального місця вшанування пам'яті загиблих ані в Першій, ані в Другій світовій війнах, і причина тут полягає у федеральному устрої. Отже, відсутність символу національної єдності є характерною для національної свідомості німців, котра так і не набула повної монолітності.

В обох країнах є величезна кількість різних типів пам'ятників, які є настільки ж зіставними, як і різними. Назвемо деякі з них: існують полкові пам'ятники, якими традиційно опікуються певні військові підрозділи. Тут ідеться про традицію, котра перервалася в Німеччині після 1945 року і з неабиякими ваганнями була відроджена у Федеративній Республіці. Франція теж постала перед подібною проблемою збереження військової ідентичності після поразок унаслідок громадянських чи визвольних воєн у В'єтнамі та Алжирі і всупереч їм.

Ще одним типом, однаково поширеним в обох країнах, є меморіальні споруди організацій. Свої власні пам'ятники споруджують школи, студентські союзи, університети, тобто переважно громадські організації, однак це роблять і солідніші за розміром інституції, наприклад пошта, залізниця або федерації гімнастів чи спілки співаків. Загалом можна сказати, що психічний стан засновників є прямо похідним від соціальних умов, в яких вони, як потомки загиблих чи вцілілі, практикують культ мертвих. Тоді як після Першої світової війни цей культ зберігся повсюди, після Другої світової війни він, можна сказати, майже згаснув. Часто такі пам'ятники після 1945 року здаються лише прикметами пам'яті минулих часів. Із відмиранням покоління, що лишилося в живих, відмирає і культ мертвих. Пам'ятники стають лише свідченням минулого, не відсилаючи до майбутнього.

Існують ще й численні та різноманітні військові пам'ятники на полях битв у Франції, яких у такому вигляді немає в Німеччині. У Франції традиційний догляд за ними частково лягає на плечі держави, а частково — військових, проте цим займаються ветеранські організації, історія менталітету яких ґрунтовно досліджена в розвідці Антуана Пруста.

Найпоширенішим типом військових пам'ятників є пам'ятники територіальних громад. У Німеччині чи Франції немає жодної територіальної громади, яка б своїми силами не поставила пам'ятник після Першої світової війни. Якщо й можна зафіксувати глибокі зримі зрушення у свідомості, зумовлені виключно війною, то зробити це можна саме на прикладі таких місцевих пам'ятників. Культ мертвих належить до історії війни, самі ж мертві є частиною війни. Тому саме

тут, на найнижчому шаблі соціальної та політичної організації, аналіз може спричинити прорив до деяких емпірично підкріплених результатів. Пруст виконав цю роботу у Франції, але й у Німеччині з'явилися деякі студії, що заслуговують узагальнення.

Історія з'явлення місцевих пам'ятників в обох країнах є цілком зіставною, суттєва схожість існує і між формами проявів пам'ятників та культу. Всі територіальні громади за власною ініціативою прийняли рішення вирвати із забуття загиблих земляків, спорудивши пам'ятник. Було створено комітети і – з огляду на фінансову непосильність задуманого для більшості громад – влаштовано збір коштів, в якому брали участь здебільшого громадяни середнього достатку з політичними поглядами в напрямку від центру до правого крила. Тоді як у Німеччині до 1933 року держава відкрито не втручалася в цей процес, у Франції вона сама зробила внесок у розмірі до 15 відсотків затрат, залежно від відсотка полеглих на душу місцевих мешканців. Тому у Франції й маємо вищий рівень скеровуючого впливу держави у цій сфері, ніж у Німеччині.

У Франції впадає в око те, що всупереч офіційній політиці пам'ятники на честь перемог у територіальних громадах зустрічаються досить рідко. Від половини до двох третин усіх пам'ятників мають цивільну чи громадянську спрямованість або ж зорієнтовані на те, щоб викликати почуття суму. В політичному відношенні діапазон тут сягає від консервативних католиків до соціалістів, котрі послуговувалися такими пам'ятниками, щоб вкарбувати у свідомість людей пам'ять не про переможну війну, а переважно почуття суму, щоб зробити пам'ять про загиблих запорукою миру. На противагу їм існує група пам'ятників патріотично-патетичного гатунку, котрі скоріш відповідають республіканським традиціям. Важлива, але кількісно порівняно незначна група пам'ятників продовжує саме пацифістські традиції: на них зображені вдови, сироти або батьки, що втратили своїх дітей. Отже, у Франції сім'ї, жінки та діти загиблих демонстративно залучаються до цього сумного ритуалу, причому в значно ширших масштабах, аніж це було заведено в Німеччині.

Якщо порівняти французьку типологію з пам'ятниками в Німеччині, впадає в око як низка спільних рис, так і відмін-

ностей, наскільки про це вже нині можна судити.

Монументи на честь перемог відпадають у цьому випадку *eo ipso*. Втім, є низка пам'ятників, особливо тих, що були створені в середовищі пересічних громадян, в яких простежується прагнення до компенсації програшу у війні. Тоді в них читається непряме послання, що Німеччина нібито залишилася непереможною на полі битви. Такі пам'ятники є результатом зусиль головним чином організацій консервативного спрямування, однак їх можна знайти і в містах з консервативною більшістю. Підсвідомо в них усталилися ті психічні структури, котрі не дозволяють примиритися з поразкою: хоч би там як, а в таких пам'ятниках, не виявляючись, щоправда, зримо, читається можливість відновлення війни.

Німецькі та французькі пам'ятники, що уособлюють сум, звісно ж багато в чому подібні. Схожість алегорій тут, за винятком розбіжностей у шолохах чи уніформах, цілковита. Часто неможливість раціонального виправдання війни компенсується пафосом, або ж інколи вдаються до естетичних сигналів, споруджуючи пам'ятники у формі простих каменів, стел, прямокутників чи кубів, алегорична символіка яких майже не сприймається свідомістю.

Звісно ж, і тут – після Першої світової війни – теж простежуються відмінності у ментальності: тоді як у Франції елементи слави, честі та героїки наявні на 30% усіх пам'ятників, у Німеччині більшого поширення набуло увічнення пам'яті героїв у написах. У цьому випадку теж наявна гіперкомпенсація поразки, хоча основний акцент у тлумаченні подібних написів лежить, схоже, трохи в іншій площині. У Німеччині однаково часто поряд з героями згадуються і прості солдати, щоправда, не на пам'ятниках територіальних громад. Простежується більш виражена тенденція в напрямку духу фронтової солідарності, що успішно пройшов випробування Першою світовою війною. Залучення членів сім'ї чи близьких як образного елементу трапляється, щоправда, і в Німеччині, але вочевидь меншою мірою, ніж у Франції. А тому пам'ять, оповита смутком, якщо пам'ятники виконують сигнальну функцію, має різну спрямованість. Тупий відчай в обох країнах поступається місцем суму, але сум цей у Франції

винищенні патетичних написів. Зникали будь-які згадування про славу або честь, герої ставали мертвими або жертвами. Почали переважати християнські символи як мінімальна основа консенсусу щодо втраченої свідомості національної ідентичності, котрі, втім, не давали жодних підстав для зворотного висновку про зростаючу популярність християнських настроїв. Крім того, в Західній Німеччині написи були розширені та доповнені згадками про загибле цивільне населення, пізніше навіть про тих, хто загинув у концентраційних таборах. Пам'ять про війну і терор злилася воедино, завдяки чому зазвучали в унісон і різні струни ідентичності, мінімальну спільність між якими можна віднайти лише у відчайдушній безглузді. Таким чином, культ пам'ятників, який нині майже згас, є скоріш за все непрямим свідченням втрати ідентичності. Він сигналізує глибокий зсув у свідомості.

Інша ситуація у Франції. Тут за розпорядженням де Голля нові пам'ятники споруджувалися лише на честь руху Опору. Ворогом було проголошено не Німеччину, а режим нацистського терору, це гасло забезпечило новий діапазон національної монолітності, який сягнув від комуністів до консерваторів по мірі їхньої участі в русі Опору. Таким чином, культ мертвих був поставлений на службу новоствореній Четвертій республіці з централізованим управлінням, але за підтримки усіх французів, котрі намагалися звільнитися від важкого тягаря минулого у формі режиму Петена. Отже, місцеві пам'ятники вмонтували обидві світові війни у безперервний простір пам'яті, нові ж пам'ятники створили нову базу для майбутнього з новим французьким устроєм.

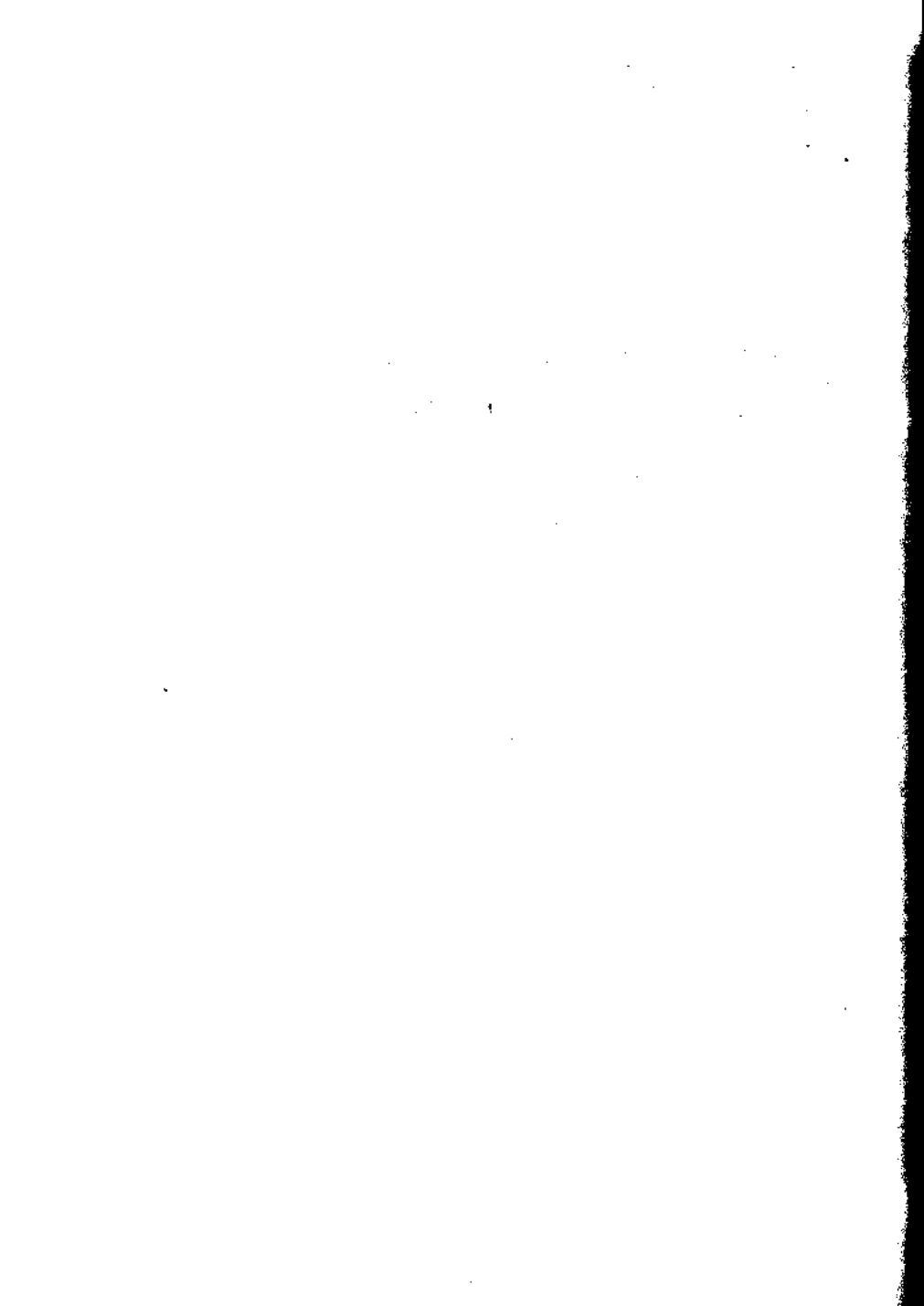
У цьому ж сенсі простежуються певні аналогії в розвитку культу пам'ятників в НДР. Воєнні пам'ятники стали прерогативою радянської влади, в них підкреслюється сум за загиблими та політична функція цієї влади як визволительниці від фашизму. А там, де споруджувалися нові пам'ятники, вони служили лише пам'яті про жертви концентраційних таборів і всіх акцій руху Опору, котрі вписувалися в традиції робітничого руху. Тут теж можна говорити про процес творення ідентичності під управлінням держави, що наносив нові лінії фронтів на простір пам'яті, котрий належало ще створити. Відтепер у пам'ятниках вшановують лише тих, хто загинув у

класових боях і в громадянських війнах після 1918 року та антифашистському рухові Опору. Ці пам'ятники слугують увіковіченню нового фрагменту політичного минулого як запоруки соціалістичного майбутнього. Таким чином, пам'ятники загиблим у НДР порівняно із ФРН набувають виразно окресленої політичної функції. Культ мертвих у формі пам'ятників територіальних громад поступово відходить у забуття, на цьому рівні пам'ять дедалі більше стає приватною справою.

А там, де стоїть завдання залишити живою пам'ять про безглуздість смерті на війні, воно вирішується позаінституційним шляхом. Це проявляється у замальовуванні написів на воєнних пам'ятниках інсигніями на зразок: "Ні – війні". Цей різновид пам'яті про мільйони загиблих, позбавлений культових форм, набуває нового смислу: єдиним покликом залишається виживання. Мертві щезають.

IV.

*Історіографічні перспективи на різних
часових рівнях*

Часи історіографії

“Жив був колись мірошник...”, “жив та поживав колись король...” Хто не знає цього звичного зачину казок братів Грімм? Звучить розповідь із невідомого минулого, а хто не бажає вірити казці, все ж змушений буде визнати, що вона сама по собі є цікавою, і через неї на поверхню проступають внутрішні істини, що спонукають нас замислитися. І все ж кожен у дитинстві приходив колись до одного й того ж висновку: та це ж неправдива історія! Казка не може бути правдивою історією. Адже той, хто й справді прагне розповісти правдиву історію, мав би почати її такими словами: “Був колись...” Він вів би розповідь зі свого власного минулого і про те, що трапилося з ним, як він потрапив у скрутне становище і як вибирався з нього, чи про ще щось подібне. А отже, на питання про час тієї чи тієї оповіді, здавалося б, можна дати доволі легку відповідь. Це – минулий час. Історія завжди є оповіддю про те, що було колись і раніше, і вона повинна звучати по можливості так, щоб те, про що розказують, і насправді було таким, як про нього розказують. Цей постулат у стислій формі втілений у знаменитих словах Ранке про те, що він власне прагнув показати те, як усе було насправді.

Але відразу ж ми наражаємося на перше утруднення. Хто може гарантувати нам, що описова розповідь є й справді істинною? Тут необхідна наявність якогось свідка, що виступав би в ролі контролюючої інстанції: все було насправді саме так, а не інакше. Бо підсвідомо в голові засіла одна думка: ми не хочемо, щоб нас годували казками.

Поставивши запитання про контроль, ми відразу ж наражаємося на першу ознаку того історичного часу, в якому історики змушені здійснювати свою оповідь. Вони можуть розповідати лише про той часовий проміжок, з якого у нас збереглися верифіковані дані, що більш-менш надійно дозволяють судити про достовірність історій. Таким чином ми

назвали одну із важливих ознак історії. Вона виникла саме в точці розмежування між сагами, міфами, казками, з одного боку, і бажанням мати гарантовано достовірні повідомлення про предмет розповіді – з другого. Одне було сховане десь у темряві минулого, інше ж постало перед нашими очима у формі переказів, що піддаються перевірці. Отже, в історіографії озвучується те, що можна назвати раціонально контрольованим минулим.

Ми провели межу, що відділяє часи появи історії від часів розповідей неісторичного характеру. Кожен історик повинен пильнувати цю межу. Геродот, якого називають батьком історії, вчив нас цього, і ця його наука залишається чинною й досі. Згідно з нею, історики з самого початку відрізнялися можливістю власноручного опитування свідків, які були гарантом істинності відповідної історії. Ще кращою була ситуація, що дозволяла залучити з метою контролю й інших свідків, а ще у вигіднішому становищі історик опинявся тоді, коли сам переживав на власному досвіді події, про які йшлося в його історії, або ж – і ця ситуація взагалі вважалася ідеальною, – якщо він здійснював або творив події, про які розповідалося, власноруч. До таких істориків належали Цезар чи Фрідріх Великий, котрі написали повчальні й до сьогодні незаміними книги про свої війни.

Сьогодні цей тип історіографії отримав назву «історіографія історії сучасності». Це – невдале позначення. Адже історія завжди розгортається в часі, і сюди однаковою мірою відноситься як далеке минуле, так і наше майбутнє. Вживаючи вислів «історія сучасності», мають на увазі історіографію, що виростає із досвіду спільноти представників одного покоління, співіснуючих у часі. В такому разі всі живі або вцілілі виконують функцію свідка або очевидця, що особисто чув те, про що йдеться, їх можна опитати і піддати критичному перегляду їхні свідчення. Фукидід, наприклад, написав саме таку історію про велику війну між Афінами та Спартою, в якій він сам як полководець брав участь.

Із такого літопису історії часу, що ґрунтується на свідченнях живих або вцілілих очевидців, пам'ять яких сягає настільки глибоко, наскільки це було можливо в усних оповідях, взагалі розпочиналася історіографія, і попри всі

хитання та розбіжності в оцінках вона і досі зберігла за собою своє незаміниме місце.

У цьому ж зв'язку необхідно назвати ще одну, простішу форму, що передувала історіографії, а саме – реєстрацію подій із дня в день і з року в рік. Спрощено кажучи, тут ідеться про хроніки чи аннали, тобто записи подій у часовій послідовності із реєстрацією та доповненням старих історій щоразу всім тим новим, що відбувається. При цьому ведуть записи всіх помітних подій або ж подій, які вважаються такими. Те, що відбувається сьогодні, фіксується для майбутнього, причому те, що кладеться на папір, у процесі запису стає минулим. Отже, ми окреслили дві форми історіографії, що зберігають зворотний зв'язок зі світом досвіду живих: майстерний підбір подій з опорою на контрольовані повідомлення очевидців або свідків та просту реєстрацію усього того, що протягом днів або років вважалося важливим спільнотою відповідного співіснуючого покоління людей. Обидві форми історіографії мають справу з минулим, але з таким минулим, яке або пережите на власному досвіді, або ж почуте на власні вуха живими очевидцями подій, про які йдеться¹.

Співіснуючі в часі покоління формують єдність і цілісність того, про що розповідається в усній формі і що фіксується на письмі. У XVIII столітті жив нині майже забутий вчений, котрий дав неперевершене у своїй чіткості гносеологічне обґрунтування такого поділу. На думку Хладеніуса, – а саме так звали цього вченого – існує історія сучасності, котра охоплює всіх живих; далі – прийдешня історія, яка завжди чекає на нас попереду і яку ми передбачаємо заздалегідь у своїх планах, сподіваннях і побоюваннях, і нарешті давня історія, що завжди починається зі смертю останнього очевидця. Отже, нарощування давньої історії відбувається по мірі зникнення поколінь. Тут ідеться про гнучку часову шкалу, постійно рухомою стрілкою якої є покоління живих очевидців.

Кожен, хто обізнаний із нинішніми підручниками, знає, що попри свою неперевершеність із гносеологічної точки зору цей поділ аж ніяк не є поширеним. Той, хто говорить нині про

¹ Із цього приводу пор.: Arnold Esch, *Zeitalter und Menschenalter. Die Perspektiven historischer Periodisierung*, in: Hermann Heimpel zum 80. Geburtstag, hg. v. Max-Planck-Institut für Geschichte, Göttingen 1981.

стародавню історію, історію середньовіччя чи нового часу, мислить в інших часових категоріях: він членує і класифікує, керуючись універсальними історичними епохами. Під стародавньою історією зазвичай розуміють історію високорозвинених культур, про що свідчать не лише величні архітектурні споруди, а й письмові джерела. В Європі вона співвідноситься з історією юдеїв, греків та римлян і змінюється згодом так званою епохою Середньовіччя. Отже тріада “Давня історія – Історія середньовіччя – Нова історія” складається з цілком інших блоків часу, аніж згадані у вступній частині блоки співіснуючих в часі спільнот поколінь. Замість гнучкої часової шкали в ній фіксуються періоди, що піддаються об’єктивації. Адже тріада має вмістити в собі всю історію. Для дописемного часу вживається вислів “Історія первісного суспільства”, “Праісторія” або “Рання історія”. Такі загальні класифікаційні схеми відповідають давній потребі людині вийти за рамки власного життєвого світу і висвітлити генезу, мету чи смісл всіх історій, тобто так званої історії взагалі.

Людська жага знань проникає навіть у ті сфери, які раніше були заповнені міфами, сагами чи релігійними канонами тлумачення, незалежно від того, що в них озвучувалося: початок чи кінець усіх історій. Тріада “Давня історія – Історія середньовіччя – Нова історія” теж має свої численні міфічні чи теологічні аналоги. Так, в античні часи говорили про Золоту, Срібну та Залізну епохи, свідками занепаду яких по кривій ставали люди, що жили в них. Християни членували Всесвітню історію на три епохи: “До Завіту”, “В часи Завіту” і останню – “Епоху милості Господньої”, що розпочнеться з пришествя Христа і триватиме до Кінця світу. Попри всі страждання та поневіряння таке тлумачення все ж виключало розвиток цього світу по спадаючій кривій, бо дарувало віруючим надію на те, що після Кінця світу вони можуть потрапити до раю.

Тому наш поділ “Давня – Середньовічна – Нова історія” неможливо більше називати християнським у строгому значенні цього слова. Загалом люди, які почали користуватися саме таким поділом близько 300 років тому, вважали, що нова доба й справді ознаменується настанням нового часу й дедалі більше наблизатиме нас до кращого майбутнього. Нову добу

увяляли собі як криву, що невинно рухається вгору, тобто тлумачили в прогресивній перспективі. Численні відкриття та винаходи, а також їхнє втілення у практиці чи промислове освоєння створювали доволі міцне емпіричне підґрунтя, котре, здавалося б, цілком виправдовувало подібне оптимістичне бачення майбутнього.

Сьогодні ми набагато скептичніше ставимося до такого глобального членування, яке з настанням нової епохи спонукає нас до руху безкінечними сходинками прогресу. Однак згадана триєдина класифікація всієї історії все ще пронизує посібники та шкільні підручники. Натомість у науці давно існують доволі різкі протилежні думки щодо того, де має пролягти межа між давньою та середньовічною історіями, і коли власне можна говорити про нову добу: з часів Колумба та аа, чи лише з приходом Французької революції, а може, її початок було покладено лише тим тривалим процесом, який відомий нам під назвою «індустріальна революція»? Такі суперечки, звісно ж, є пустими, бо в них завжди ставиться питання про те, як вкласти конкретний зміст у заданий наперед часовий растр. Традиційні визначення часу виявляються надто формальними та формалістичними, щоб увібрати в себе конкретні історії або їхнє ширше контекстуальне підґрунтя. Інакше кажучи: темпоральні дефініції у формі лише трьох епох є надто невизначеними і не дають можливості здійснити розумний поділ у часі реальної історії. Трьохчленна модель спочатку задовольняла лише потребу в аргументації тих гуманістів, котрі, долаючи рамки християнської традиції, намагалися орієнтуватися на античні взірці. Трьохчленна модель задовольняла також потребу французьких революціонерів у витлумаченні подій, їхнє намагання представити свою революцію початком цілком нової ери. Тому вони й спробували втиснути історичні дані у створений ними новий календар. Нульовою позначкою на годиннику історії відтепер мала стати не ймовірна дата народження Христа, а 1792 рік, в якому була проголошена республіка. Щоправда, цей календар протримався недовго, і його можна знайти лише в книгах з історії.

Досі ми познайомилися з двома формами часу в історіографії: з одного боку, з так званою історією сучасності, яка обмежується простором досвіду живих свідків і літопис якої в

її найпростішій формі продовжується з року в рік. З іншого боку, з глибинними визначеннями універсально-історичного характеру. Але тут справа теж далеко не така проста, хоч би якими доцільними здавалися ці надзвичайно різні визначення часу. На практиці історична наука послуговується розмаїттям часових режимів, щоб упоратися зі своїми численними завданнями. Таким чином, в історіографії немає єдиного часу, в ній існує велика кількість різних часів.

1. Спосіб датування, який здається нині звичним, але утвердився лише близько 300 років тому, побудований на відліку років до народження Христа у зворотному напрямку. Аж до епохи Просвітництва підрахунки здійснювалися за допомогою календаря, котрий починався із сотворіння світу, тобто від 5000 року до народження Ісуса Христа. Після запровадження відліку у зворотному напрямку з'явився вільний простір для нового бачення минулого. Необхідність освоєння багатьох мільйонів років, які передували нашій писемній історії, покликала до життя обґрунтовану даними геології та палеонтології історію природи, що в широкому значенні цього слова теж належить до історії. Лінійний відлік у зворотному напрямку дає ще одну перевагу.

2. Нині, після відкриття сферичної поверхні земної кулі, з'явилася можливість розташування всього розмаїття культур з їхніми різновидами власної хронології на спільній, так би мовити, нейтральній вісі часу. Відтоді до виміру або зіставлення різноманітних культур або держав можна застосувати спільну хронологію. Так, з точки зору процесу індустріалізації, всі країни за рівнем свого розвитку, наприклад, класифікуються як такі, що розвиваються випереджальними темпами, і такі, що відстають у своєму розвитку і прогресують, тобто розвиток в яких іде по висхідній. По суті справи подібні порівняння, якими послуговується історик, засвідчують одночасність неодночасного. Те, що на календарі є одночасним, залежно від внутрішнього ритму розвитку тієї чи іншої культури або держави може визначатися як неодночасне. Ще й нині існують племена, котрі на сьогодні пройшли у своєму розвитку стадію кам'яного віку, тоді як провідні нації, зокрема США, вже відправили своїх астронавтів на Місяць. Звісно ж, усім нам нині відома єдина світова історія, але вона

стала емпірично обґрунтованою лише в нашому столітті. Її можна лише певним чином тлумачити, підводячи під спільний знаменник найрізноманітніші часові фази, періоди уповільнення чи прискорення часових процесів у різних країнах, у межах різних прошарків, класів чи культурних пластів. Спільним знаменником залишається календарний час, який дозволяє здійснювати вимір надзвичайно різних за своїм характером типів перебігу часу.

Розглянемо третій аспект поставленого питання.

3. З часів Просвітництва відбулося усвідомлення того, що будь-яка історіографія залежить від питань, поставлених перед нею. Інакше кажучи, історична перспектива, що відкривається очам спостерігача залежно від місця його розташування, зумовлює розбіжності у глибині часових визначень предмета описання чи розповіді. Відтоді на передній план у зображенні історичних подій в плані методики виходить точка зору на предмет, а залежно від постановки предметних питань історія, як з'ясовується, може описуватися дуже по-різному. Зокрема, таке поняття епохи, як "Ренесанс", утвердилось лише після того, як вчення про відродження почало конкретно співвідноситися з реконструкцією старих текстів і наслідуванням античних творів мистецтва. Після появи такого, спочатку вузького культурно-історичного значення це поняття згодом було поширене і на історичний період. Те ж стосується і поняття "Реформації", яке спочатку, схоже, вживалося лише в церковно-історичному значенні відновлення споконвічних християнських відносин, а потім як понятійне позначення епохи теж стало окреслювати початок так званого "нового часу". Коли у XVIII столітті домінуючого значення набули питання історичних устроїв, виникло поняття "феодалізм", покликане охопити тисячу років історії західної цивілізації, що залишилися позаду, і після яких мала настати епоха демократії. З виходом на передній план постановки питань економічної історії це поняття феодалізму просунулося вперед у часі як поняття для позначення відповідної епохи, на зміну якій зрештою прийшов так званий "капіталізм" – вислів, що усталився лише з другої половини XIX століття.

Або: із запровадженням критеріїв предметної чи сутнісної орієнтації живопису та архітектури в цей ряд вклинилася

епоха «бароко», яка з точки зору соціальної історії співвідносилася зі світськими чи церковними фундаторами, що здійснювали фінансування мистецтва саме в цей період часу.

Щоразу, коли маємо справу з такими сучасними визначеннями епох, ідеться про вислови із первинним предметним наповненням, котрі щоразу, так би мовити, поширювалися на цілі періоди часу по всій території. Але й тут незабаром з'ясувалося, що подібні найменування епох, які на перших порах були обмежені предметним значенням і фігурували як узагальнюючий варіант періодизації, виявилися недостатніми, щоб вловити все розмаїття історичних явищ. Крім того, ці поняття історичних періодів пов'язані з європейською історією і можуть у метафоричному плані переноситися на інші культури: так, хоча й говорять про Просвітництво чи середньовіччя в грецькій історії, чи про феодальні відносини в японській історії, але межі таких транспозиційних можливостей досить швидко дають про себе знати.

Наслідком такого становища стала велика кількість визначень часу, що перехрещуються між собою. Коли, зокрема, здійснюється описання історії європейських інституцій, то з XII по XVIII століття тут констатується сталість, що не була перервана навіть церковною Реформацією. Якщо ж той самий проміжок часу розглядається під кутом зору церковного права чи історії релігії, то не доводиться сумніватися, що з виникненням реформаторських церков, тобто з появою Лютера, зароджується нова епоха. Різні перспективи споглядання виявляють різні часові блоки з різними хронологічними датами початку і кінця.

Тому різні зображення одних і тих самих подій можуть бути однаковою мірою істинними.

4. Напрямок споглядання сам по собі набув специфічного часового виміру, а саме зміни з функцією зворотного впливу. Так, з початку XVIII століття ніхто вже не ставить під сумнів висновок про те, що історія не залишається незмінною раз і назавжди. Часові процеси в історії набувають властивості творення досвіду, ця властивість навчає, озираючись назад, відкривати минуле заново. Відтоді відтворення впливу минулих подій в історії саме по собі стає надбанням досвіду: «У наш час, мабуть, ні в кого не залишилося сумнівів у тому,

що світову історію час від часу слід було б переписувати”, – так Гете наприкінці епохи Просвітництва узагальнив цей темпоральний зсув у людському досвіді².

5. Перейдемо до п'ятого пункту. Час, так би мовити, сам по собі набув історичної якості. Для правильного історичного підходу одного календарного часу виявилось замало. Залежно від своєї тематики історик має справу з різними потоками часу, із взаємопроникненням або ж співзалежанням відповідних пластів із різними часовими характеристиками змін. Тому відбувся перехід до виокремлення різних рівнів часу. Нині побутує розрізнення історії подій та структур. Те, що трапляється з дня у день, стає переважно предметом дослідження політичної історіографії в її багатоманітних розгалуженнях. Вона описує комплексний контекст подій, початок і кінець яких відносно піддається раціональному визначенню. Так, наприклад, історію Першої і Другої світових воєн можна однозначно датувати, однак обидві війни можуть розглядатися і як щось тематично ціле – як друга Тридцятирічна війна.

Звісно ж, історик може спрямувати головну увагу на передумови, за яких відбуваються події. В такому разі він веде пошук загальних умов, зміни яких відбуваються дуже повільно і взагалі зримо майже не виявляють себе. Він скеровує свій погляд у бік структур, що характеризуються певною тривалістю і не підлягають щоденним змінам. Той, хто, наприклад, пише історію Католицької церкви або зображує історію англійського парламенту, або той, хто звертається до такої теми, як способи поведінки професійних груп чи представників різних класів або аналіз структури сім'ї в різних соціальних верствах, змушений буде працювати з часовими проміжками, що не дають можливості простежити конкретні зміни, які відбуваються день у день.

Із точки зору історії подій в гітлерівські часи сталися величезні зміни. Ще й сьогодні ми, європейські народи, а особливо євреї, потерпаємо від них. З іншого боку, ми однак знаємо, що довготривалі в часі структури збереглися або ж

² Goethe, *Materialien zur Geschichte der Farbenlehre*, in: *Werke*, Hamburger Ausgabe, т. 14, Hamburg 1960, с. 93, 195.

відродилися попри всі потрясіння чи катастрофи. Це, зокрема, стосується елементів федерального устрою, або ж – із точки зору специфіки суспільного розшарування – професійних груп та способів їхньої поведінки, котрі демонструють сталість і не були відразу ж обірвані дванадцятьма роками, що минули з 1933 по 1945 роки.

6. Якщо ж сучасний історик звертається до теми взаємозв'язку між подіями і структурами, він охоче послуговується ще однією часовою категорією, а саме категорією процесу. Трапляються яскраві події, що змінюють свої власні структурні передумови, і саме з огляду на це й піддаються поясненню. І навпаки, структури, котрі переживають процес змін, можуть спрямувати хід подій в нове русло. Історія XIX століття допускає приблизно таке описання: по мірі індустріалізації утверджуються принципи демократичного устрою в боротьбі проти застарілих монархічних чи станових форм суспільного ладу. Окремі зсуви і потрясіння, викликані такими подіями, як революції 1830, 1848 років чи війни за єдність з 1864 по 1871 роки, спричиняють зворотний вплив на економічні та соціальні передумови. Такі взаємозв'язки на різних часових рівнях сприймаються при цьому як незворотний процес.

7. Таким чином, у полі нашого зору опиняється ще одне темпоральне визначення, без якого навряд чи зможе працювати сучасний історик. Ідеться про категорії прискорення та запізнілого розвитку. У зіставленні з певними висхідними передумовами чимало процесів нового часу можуть бути витлумачені лише крізь призму прискорення. Тут досить подумки звернутися до змін, що відбулися у сфері транспорту і зв'язку. Відстані танули по мірі переходу від поштової карети до залізниці, а згодом і літака, а тривалість передачі повідомлень теж, так би мовити, зменшилася до нуля по мірі переходу від кур'єра-вершника до телефону, а потім і радіохвиль. Такі чіткі емпіричні докази прискорення, звісно ж, зумовили величезну зворотню дію на соціальні та економічні структури, темпи змін яких аж ніяк не характеризувалися подібним прискоренням. Тут неможливо не помітити процесів запізнення, які можна, зокрема, пояснити недостатньою здатністю адаптації до змін, що відбуваються з особливим прискоренням. Це насамперед стосується відносин між неіндустріалі-

Про необхідність теорії історичної науки

Із часів неокантіанства наша наука зав'язла у визначенні свого сутнісного призначення, згідно з яким історія має справу з індивідуальним, особливим, тоді як природничі науки займаються загальними речами. Однак розвиток історії науки спростовує цю антитезу. Гіпотетичність, як характерний елемент формулювань у природничих науках, та перехрещення по лінії "суб'єкт-об'єкт" у процесі експериментів привнесли в них той різновид релятивізму, який зі спокійним серцем можна назвати "історичним". У свою чергу численні соціальні та гуманітарні науки теж зазнали системного тиску, що давно "обірвав" об'єднавчу нитку історичного світогляду. Межа між парою антиподів "природничі – гуманітарні науки" втратила свою чіткість, про що свідчить і полеміка навколо школи Поппера. Тим часом це майже не торкнулося практики наукових досліджень, в результаті чого історики й надалі вважають себе своєрідною замкнутою гільдією. Історію відкинуто до самої себе, вона й сама більше не знає точно свого місця в колі деісторизованих дисциплін.

Я хотів би висунути тезу про те, що врятуватися від ізоляції можна лише за умови нового і свіжого погляду на наш зв'язок з іншими науками, а це означає, що ми повинні усвідомити потребу в теорії, її злободенність, якщо й надалі волиємо усвідомлювати себе наукою. В жодному разі не слід намагатися запозичувати якісь теореми із суміжних наук шляхом творення спільних понять, об'єднаних дефісом, щоб на тлі таких наук і собі здобути статус "науковості". Надто поспішним кроком було б і таке поєднання історії з соціологією, за якого, відштовхуючись від соціологічного розуміння сутності суспільної науки, можна було б створити собі уявлення про сутність своєї власної науки. Натомість я хотів би запропонувати розпочати цей процес із подолання «вузьких місць» у

власному “домі”, щоб наштовхнутися на ті критичні точки, де існує потреба в теорії, або ж які самі створюють для неї благодатний ґрунт.

1. Пронія етимології слова “історія” полягає в тому, що вислів «історія сама по собі» або «історія як така» на перших порах саме й означав необхідність нашої науки в теорії. Як тільки-но в історії відмовилися від мислення в категоріях певних, віднесених до її відома суб’єктів та об’єктів, історична наука відчула необхідність подолання браку системності. В момент появи висловів “історія сама по собі” та “історіософія” близько 1770 року вони були однаковими за значенням. Метаісторичний компонент цих висловів із плином часу увібрало в себе новоутворення “історичність” (“*Geschichtlichkeit*”).

Нинішня дискусія про так звану *історичність* є відповіддю на теоретичні виклики, зумовлені кризою історизму. У формі поняття “історичність” робляться спроби зупинити процес перманентної релятивації, дію якого, не приховуючи своєї досади, сповна відчув на собі історизм. Історичність, так би мовити, підносить релятивізм в абсолют, якщо можна дозволити собі цей понятійний монстр. Вплив Гайдеггера тут не викликає сумніву, навіть якщо він і не був прямим «локомотивом» дискусії із цього питання в нашій науці. Уже в праці “Буття і час” її автор практично повністю абстрагується від історії, історичність у нього є категорією існування людини без звертання до міжособистісних чи надіндивідуальних структур. Щоправда, Гайдеггер виявляє шлях від минущості буття до темпоральності історії, однак він не стає предметом його подальшої уваги. Тому, з одного боку, за використанням плідної категорії історичності криється небезпека трансісторичної онтології історії, як її, зокрема, окреслив Август Бруннер. З іншого боку, для мене не є випадковим, що кризь філософію Гайдеггера при переносі її на ґрунт історії – де вона як історія буття набуває есхатологічного забарвлення – просвічуються традиційні історіософські схеми занепаду та висхідного розвитку.

В будь-якому разі за допомогою історичності та відповідних категорій погляд вченого відкриває для себе теорію історії, метаісторію, яка досліджує не рух, а рухливість, не зміни в конкретному розумінні, а змінність як таку. Існує чимало

подібних формальних критеріїв оцінки того, що відбувається або переживається в історії, які існують, так би мовити, поза часом, пронизують історію по діагоналі і слугують її декодуванню. Тут досить пригадати, наприклад, такі категоріальні пари, як “слуга і господар”, “друг і ворог”, гетерогенність того, що ми називаємо “метою”, або ж зміни у співвідношенні “простір – час” у розрізі діючих формацій чи владного потенціалу, або антропологічний субстрат політичної зміни поколінь. Перелік таких категорій можна було б продовжувати і далі, вони вказують на минуцість, яка, можна сказати, приводить в рух історію, не забезпечуючи, втім, будь-якої мірою осягнення змісту чи напрямку цього руху. (Часом за такими категоріями криються ще й християнські аксіоми, зокрема, негативної теології, які постійно прориваються на поверхню, наприклад, у книзі Вітрама про інтерес до історії).

Наскільки історичність покликана розкрити умови, що роблять можливими ті чи інші історії, настільки ж вона повинна служити і з'ясуванню місця в цьому процесі історичних досліджень. Вона звільняє історика від закидів у так званій суб'єктивності, без якої й справді не обійтися з огляду на те, що “історія в цілому” (“Geschichte”) постійно “обганяє” як самого історика, так і його окрему історію (Historie). Так звана трансцендентальність історії якраз і означає цей процес випередження в часі, який постійно вимагає від історика-дослідника щоразу нового прочитання історії. Отже, переписування історії стає не лише роботою з виправлення помилок або ж актом спокутування провини, воно перетворюється в засадничу умову самої професії історика внаслідок трансцендентності цілісної історії стосовно кожної історії зокрема. Отже, можна сказати: так, як раніше історія, що була колись мистецтвом оповіді, породила численні окремі історії про саму ж себе, так і нинішня історична наука здійснила сьогодні прорив до поняття історичності, що у вузькому розумінні позначає водночас потенційні передумови як історії в цілому, так і самої історичної науки.

Те, наскільки важким завданням є привнесення метаісторичних категорій у конкретні дослідження, засвідчує проблематика історичної антропології. Нещодавно Ніппердей зауважив те, в чому нині не сумнівається ніхто: нас у цьому

випередили наші західні сусіди, завдяки своїм структуралістським, етнологічним чи психосоціальним підходам. Постійно доводиться мати справу з апорією, згідно з якою формальні, тривалі в часі критерії самі по собі є історично зумовленими, а можливість їхнього застосування залишається обмеженою лише певними, історично окресленими феноменами. Інакше кажучи: всі метаісторичні категорії в ході досліджень переростають у висловлювання історичного змісту. Осмислення цього процесу трансформації належить до дослідницьких завдань насамперед історичної антропології, а в цілому – кожній історії зокрема (Historie).

2. Дискусія щодо логічних посилянь системного характеру так званої «історії як такої» спонукає нас відійти від нашої постановки питання і звернутися до теми про злободенність теорії в дослідницькій практиці. Суто історична постановка питання може виявитися науковою лише в тому разі, якщо вона відштовхується від внутрішньо притаманної їй або ж впорядкованої наперед теорії історії, з метою наукового дослідження вона має створювати свої власні теоретичні послання.

Окремі науки, що віддаляються одна від одної з огляду на закономірності розвитку історичного світового досвіду, створили свою власну систематику, орієнтовану на об'єкт свого дослідження. Економіка, політологія, соціологія, філологія, лінгвістика – всім цим наукам можна дати визначення, відштовхуючись од відповідної предметної сфери. Натомість створення історичної систематики, в основу якої було б покладено реальний об'єкт дослідження або ж теорія, орієнтована на цей об'єкт, є значно важчими завданнями. На практиці об'єктом історії є все або ніщо, бо майже все можна оголосити предметом історичної науки, зробивши його об'єктом відповідної постановки питання. Ніщо не може сховатися від історичної перспективи.

Симптоматичним є хоча б той факт, що «історія як така» взагалі позбавлена об'єкта, ним можна вважати хіба що «історію історії», але таке формулювання не вирішує питання про об'єкт дослідження, а є лише мовною тавтологією. Тут особливо чітко проявляє себе первісна метаісторична сутність такої категорії, як «історія сама по собі». Відтак постає питання,

чи варто було б повернути історичній науці той історичний характер, який завжди був їй притаманний аж до середини XVIII століття, шляхом дефініції відповідних предметних сфер. Звісно ж, ні. Бо наше уявлення про «історію» залишається амбівалентним, при співвіднесенні з об'єктом історія стає історичною категорією, без нього вона залишається лише метаісторичною величиною. У цій своїй якості вона стає вмістилищем теологічних, філософських, ідеологічних чи політичних класифікацій за доволі некритичного їхнього сприйняття.

Тому я хотів би звузити свою тезу у тому сенсі, що історія, орієнтована на всеосяжність, може утвердитись як наука лише за умови створення теорії історичних часів, без якої історія, як наука, котру цікавить усе, приречена на те, щоб розчинитися у безмежжі. Моя гіпотеза полягає в тому, що постановкою питання про історичний час ми досягаємо конвергенції історичних і метаісторичних категорій. Такій постановці питання притаманний як систематичний, так і історичний характер. Покажемо це на деяких прикладах:

а) для початку зупинимось на одній із тем нашої робочої групи – *історії понять*. Історія понять у тому вигляді, в якому ми намагаємося нею займатися, не може обійтись без теорії історичних часів. Ми маємо на увазі не абстрактну темпоральність, яку попередньо можна стилізувати під категорію історичності і яка фундаментально пов'язана з історією. Скоріш ідеться про те, щоб наперед теоретично сформулювати часову специфіку наших політичних і соціальних понять таким чином, щоб, керуючись нею, можна було здійснити підсумкову систематизацію джерел. Лише таким чином можна здійснити прорив від філологічної реєстрації до історії понять. Гіпотеза, яку ми застосовуємо у своїй енциклопедії «Фундаментальні історичні поняття», полягає в такому: мова політичного та суспільного вжитку починаючи з XVIII століття – навіть попри наскрізне вживання одних і тих самих слів – зазнала настільки серйозних змін, що спричинила появу такого поняття, як «новий час». Коефіцієнт змін і прискорень змінює старі семантичні поля, а отже, соціальний і політичний досвід. Попереднє смислове наповнення вживаної ще й сьогодні топології слід піддати аналізу, застосувавши історичний метод,

і перекласти на нашу мову. Такий підхід передбачає наявність теоретично обгрунтованої схеми співвідношень, бо подібний «переклад» має сенс лише за її наявності. Я кажу тут про те, що ми в нашій робочій групі умовно називаємо «переломний час» (“Sattelzeit”), причому я не втомлююся наголошувати на евристичному характері цього поняття, в якому озвучено перехід від передуючого новому часу до звичного нам мовного вжитку.

Ми не зможемо впоратися з нашим завданням, якщо спробуємо написати історико-філологічну етимологію на позитивістському рівні. Тоді ми зав'язнемо в масі джерел. Максимум, чого ми змогли б добитися за такого підходу, це створення недосконалого глосарію політичної та соціальної лексики через поперемінну реєстрацію поєднання тієї чи іншої словесної оболонки з різним смисловим наповненням, або ж навпаки, відстеження уявної константності смислу від слова до слова. Подібний адитивний опис, за допомогою якого ми пробиралися б через хащі історії, потребує часового індикатора, який спрямовував би наш погляд від суми мовного матеріалу в бік власне історії. Теоретичним передвісником так званого “переломного часу” між приблизно 1750 і 1850 роками став процес денатуралізації старого сприйняття часу. Повільне зникнення старих аристотелівських компонентів значення, які відсилають до натурального, здатного повторюватися і внаслідок статичного історичного часу, є негативним індикатором того руху, який можна назвати початком нового часу. Старі слова, зокрема, демократія, свобода, держава, починаючи з 1770 року окреслюють новий горизонт, що змінює семантичні межі; традиційні формули набувають нового змісту, що містить нові сподівання, того змісту, якого вони досі не мали. Спільний знаменник соціально-політичного вокабуляру полягає у зростаючому поширенні критеріїв руху. Наскільки плідним виявився цей евристичний прийом, засвідчує ціла низка словникових статей, в яких дається тематичне пояснення понять, пов'язаних з рухом, зокрема, таких слів, як “прогрес”, “історія” або “розвиток”. Попри стару словесну оболонку перед нами фактично неологізми, які приблизно із 1770 року набувають коефіцієнту темпоральних змін. Це наштовхує на спокусливу думку щодо можливості

прочитання й аналізу інших понять мови політики з точки зору закладеної в них потенційної динаміки. Гіпотеза денатуралізації досвіду історичного часу, що стає внутрішнім чинником впливу на соціально-політичну семантику, підкріплюється виникненням сучасної історіософії, що впорядковує вокабуляр для своїх потреб.

Інакше кажучи: лише теоретичний підхід, що вивільняє специфічний простір часу, взагалі відкриває можливість скористатися репертуаром певних способів прочитання та здійснити перехід від рівня позитивістської за своїм характером реєстрації до рівня історії понять. Лише теорія підносить нашу роботу в ранг історичного дослідження. Цей підхід досі виправдав себе на практиці. Увесь простір соціально-політичної мови – попри ідентичність багатьох слів – повільно віддалявся від квазістатичної та змінної лише в довготерміновій перспективі традиції у напрямку до понятійності, зміст якої можна збагнути лише із нового емпіричного сприйняття майбутнього. Навряд чи можна розраховувати на ефективність такого підходу до вивчення всіх слів.

Отже, в міру руйнації натуральних констант старого досвіду історичного часу народжується поступальний рух, а в цьому постає чимало нових питань;

б) одним із найважливіших є питання про теоретичні посилення так званої *структурної історії*. Відповідь на нього можна відшукати лише шляхом аналізу визначень історичного часу у висловах, що мають бути індикаторами сталості. Якщо виходити з того, що історичний час, попри свою зануреність у природний час, не розчиняється в ньому, або інакше кажучи, з того, що хоча час на годиннику й може бути релевантним для політичних рішень, але історичні зв'язки неможливо виміряти будь-яким годинником, то нам доведеться вирушити у пошук за часовими категоріями, адекватними історичним подіям і процесам. Отже, категорії на зразок тих, що створені Броделем, можуть привноситися в емпіричні дослідження лише за умови ясності у питанні про теоретичне значення того, що можна вважати сталим у часі. Це міркування ставить нас перед принциповою дилемою.

Ми насправді постійно використовуємо поняття, які спочатку мислилися суто просторово, але все ж мають

темпоральне значення. Так, ми говоримо про злами, тертя, зрушення в певних, тривалих у часі елементах як чинники внутрішнього впливу на ланцюг подій, або ж про зворотний вплив подій на свої тривалі в часі передумови. У цьому випадку всі наші вислови є похідними від просторової сфери або навіть самої геології, вони безсумнівно досить пластичні й наочні, але водночас вони є зримим уособленням нашої дилеми. Вона пов'язана з тим фактом, що історія, як тільки-но вона має справу з часом, змушена вдаватися до запозичення понять із просторової сфери. Ми вдаємося до природної метафорики і не можемо уникнути її впливу через одну просту причину: час не є зримою величиною або величиною, що піддається унаочненню. Всі історичні категорії, аж до категорії прогресу, першої специфічно сучасної категорії історичного часу, спочатку були просторовими висловами, здатністю яких "перекладатися" на іншу понятійну мову користується наша наука. Так, слову "історія" (Geschichte) теж притаманний первісний "просторовий" семантичний шлейф, але за час, що минув відтоді, воно пережило настільки глибоке темпоральне осмислення, що коли ми прагнемо (знову) привнести в наше поняття про історію семантичні компоненти сталості, тривалості чи довготерміновості, нам доводиться вдаватися до подвоєння: "структурна історія".

На відміну від інших наук історія як наука живиться лише метафорикою. Це є, так би мовити, нашою антропологічною відправною точкою: все, що ми хотіли б сформулювати в часовому вимірі, мусить спиратися на чуттєвий субстрат природного споглядання. Саме незримість чистого часу є головною методичною перешкодою для намагань сказати взагалі щось слушне про теорію історичних часів. На неї навіть чигає специфічна небезпека наївного запозичення у своїх емпіричних дослідженнях тієї метафорики, яка щоразу дістається нам у спадок. Адже ми залежимо від запозичень із повсякденного мовного вжитку чи з інших галузей знань. Термінологія, "взята в борг", та неминучість метафорики з огляду на неможливість унаочнення часу потребують постійних методичних перестраховань, які відсилають нас до теорії історичних часів. Від цього міркування проміжкового характеру дорога знову веде нас назад, до поняття "тривалості".

Вочевидь існують довготривалі процеси, котрі раніше чи пізніше втілюються в життя незалежно від сприяння чи протидії їм. Так, наприклад, аналізуючи стрімкий індустріальний підйом після революції 1848 року, можна ставити питання про те, завдяки чи всупереч крахові революції він відбувся. Є аргументи “за” і “проти” такої точки зору, проте вони позбавлені імперативності й у своїй сукупності є лише індикатором того руху, який пронизує наскрізь всі політичні табори – від революції до реакції. А тому не виключено, що реакція в цьому випадку, можливо, діяла більш революційно, ніж сама революція.

Отже, якщо революція та реакція одночасно можуть бути індикаторами одного й того ж руху, який опирався на обидва табори і розвиткові якого вони сприяли, то така ідеологічна понятійна пара вочевидь сигналізує про наявність тривкого історичного процесу, незворотний поступальний рух стійкої в часі структури, який перебиває політичні аргументи “за” і “проти” революції та реакції. Таким чином і прогрес стає чимось більшим, ніж просто ідеологічною категорією. А категорія «розумної» середини, якою тоді так охоче послуговувалися, теж мислиться більш-менш раціонально лише за умови залучення до аналізу такого чинника, як довготривалий коефіцієнт зміни. У просторі гри сил заданого колись руху неможливо статично зафіксувати якусь “золоту” середину, вона неминує коливатиметься між “правим” і “лівим” полюсами. Навіть сам її смисл із часом зазнає змін. Отже, аналіз часової компоненти у просторовій метафориці спонукає нас до попередніх теоретичних роздумів. Лише після них можна вдаватися до визначення того, що власне мають означати тривалість, уповільнення чи прискорення, зокрема, в контексті взятого нами для прикладу процесу індустріалізації:

в) руйнація природної *хронології* веде нас до наступного пункту. За такого підходу порівняно легко продемонструвати фіктивність того хронологічного ряду, в полоні якого й досі приречена борساتися наша історія.

Колись природний біг часу був безпосереднім субстратом усіх можливих історій взагалі. Він надавав впорядкованого вигляду – в астрономічному плані – церковним і династичним календарям; біологічний час творив природне тло успадку-

вання влади князями. Всі історії були пов'язані природними чинниками і безпосередньо зануреними у простір існуючих наперед природних реалій. Елементом того ж емпіричного світу була й міфологічна гіперболізація космічного та астрологічного часу, позбавлена в доісторичну добу будь-якої антиісторичності. Але з моменту членування хронологічного чергування в часі у формі тріади "Давні часи – Середньовіччя – Новий час" ми стаємо заручниками містичної схеми, котра продовжує й надалі пронизувати всі види діяльності на нашому науковому поприщі. Очевидно, що ця схема малопродуктивна в плані неопосередкованого з'ясування зв'язку між тривалістю та подією. Ми змушені вчитися відкривати для себе в нашій історії одночасність неодночасного, бо зрештою зі свого власного досвіду знаємо, що серед нас є такі наші сучасники, які живуть у кам'яному віці. А з огляду на те, що дедалі серйозніша проблематика країн третього світу сьогодні повертається бумерангом до нас, просто неможливо обійтися без теоретичного з'ясування феномена одночасності неодночасного та розгляду відповідних питань. Так, здавалося б, метаісторичне питання про структури історичного часу виявляється щоразу релевантним у зв'язку із постановковою конкретних дослідницьких питань;

г) сюди ж відноситься тлумачення *історичних конфліктів*. Будь-який історичний процес рухається вперед лише до того часу, поки притаманні йому конфлікти залишаються нерозв'язаними. Як тільки конфлікт розв'язано, він відходить у минуле. Успішний розвиток теорії конфліктів в історії можливий лише в разі теоретичного опрацювання часового виміру, притаманного конфлікту. Загалом конфлікти в історіографії розглядаються як протистояння твердо визначених суб'єктів, фіксованих величин, фіктивний характер яких потрібно збагнути. "Гітлер" і "Гітлер в кожному з нас".

Історичний суб'єкт – це величина, що майже не піддається поясненню: тут досить звернутися подумки до знаменитої особистості або до народу, категорії не менш розпливчастої, аніж клас, економіка, держава, Церква або подібні їм абстракції чи потенції. Напевне лише на психологічному рівні можна збагнути, яким чином відбувається вичленовування "діючих сил" та їхнє зведення до поняття суб'єкта. Якщо ж до аналізу

таких суб'єктів застосувати темпоральний вимір, вони досить швидко розчиняються у повітрі, і тоді з'ясовується, що темою історичних досліджень і є власне система зв'язків, що носить надіндивідуальний характер. Але така система зв'язків може бути описана лише за умови темпорального підходу. Десубстанціалізація наших категорій приводить до появи в їхньому значенні темпорального виміру. Так, наприклад, неможливо змалювати всю шкалу минулих чи майбутніх можливостей, відштовхуючись лише від одного-єдиного суб'єкта дії чи діючої формації. Навпаки, така шкала тут же відсилає нас до шкали протидіючих сил, внаслідок чого тенденція до нового системного устрою дійсності може виявити себе лише в часових розбіжностях, зламах чи загостреннях. Несподівано таким чином вступають у гру різні часові відносини, фактори прискорення або уповільнення.

Якщо предметом дослідження стають довго-, середньо- та короткотривалі часові проміжки, то виявлення каузальних зв'язків між такими вичленованими пластами часу стає важким завданням. Тут напрошується робота з гіпотезами, залучення констант як мірила величин змінних, що аж ніяк не заважає нам у свою чергу подивитися на константи з точки зору їхньої залежності від варіабельних або інших константних величин. Подібний історичний релятивізм, якщо його послідовно і до кінця втілити в життя, може, на мою думку, привести нас до функціонального методу. Він виключав би "Regressus in infinitum". Якщо звернутися до теми часових розбіжностей у системі зв'язків, що носить надіндивідуальний характер, важко буде й надалі залишатися в полоні уявної науковості причинно-наслідкових ланцюжків, до яких ми звикли вдаватися при постановці питань, спрямованих у минуле, щоб зрештою переконатися в абсурдності лінійної постановки питань про першопричини. За прямолінійним виведенням подій із наперед заданих реалій, відділених від нас у часі, криється, можливо, сакральне вчення про сотворіння світу, що продовжує жити в нашій свідомості.

Категорії спонтанності, історичної неповторності, односторонності та історичних сил, що спочатку були створені з орієнтацією на історичний час у його чистому вигляді, у процесі дослідницької практики XIX століття надто швидко

почали знову пов'язуватися з такими субстанціями, як "особистість", народ, класи, певні держави і т.д. Це спричинило наївні висловлювання на історичну тематику, які мимоволі викликають посмішку ще й сьогодні. Але тут нас теж підстерігає складність, на якій я хотів би загострити увагу, не беручи, втім, на себе сміливість висловити своє особисте судження;

д) *часові ряди*. Шумпетер висловив якимось думку про те, що розумні судження на історичну тематику можливі лише за достатньої кількості порівнянь углиб часу. Однак порівняння, в основу яких покладено часові ряди, передбачають наявність уявного наскрізного суб'єкта, на тлі якого лише й можуть сприйматися відповідні зміни.

Однак я вважаю, що залучення таких уявних наскрізних суб'єктів можливе лише в гіпотетичному плані. У цьому зв'язку хотів би послатися на працю *New Economic History*. Найбільш хвилюючим моментом вивчення історії, представленим у ній, як мені здається, і якщо я взагалі правильно оцінюю праці Фогеля, є те, що за допомогою принаймні половини невластивих історичній науці теоретичних вихідних положень можна отримати, умовно кажучи, історичні знання у чистому вигляді. На основі своєї теорії Фогель якимось представив підрахунки, котрі спростовують знаменитий аргумент, згідно з яким перед вибухом громадянської війни у США праця рабів стала економічно нерентабельною. Статистичні ряди чисел було піддано емпіричній верифікації, результатом якої став висновок про те, що завдяки переселенню зі Сходу на Захід зріс раціоналізм негрівської праці. Такий висновок *per definitionem* неймовірно піднімає моральне значення ліберальної пропаганди. Адже в міру втрати вагомості нібито економічного аргументу, яким звичайно охоче послуговуються і ліберали, набирає сили та переконливості суто моральний аргумент, згідно з яким людина не може бути рабом.

Тут ми маємо справу з прикладом того, як завдяки теорії, що полишає поза полем свого зору певні дані, загострюється увага на явищах, що підлягають визначенню. Більше того: винесення за межі розгляду певних питань за певних теоретичних передумов дозволяє знайти відповіді, які за інших умов навряд чи були б можливі, – що є чітким свідченням потреби нашої науки в теорії. Якщо погодитися з думкою про необхідність

творення теорії, – а такі теорії в жодному разі не повинні обмежуватися лише часовими структурами – то із наведених досі прикладів впливає необхідність ясного усвідомлення нами гіпотетичного характеру нашого методу. Це варто показати й на інших прикладах, котрі можуть стати повчальними для нас з точки зору наївного використання історичних категорій та такої ж наївної критики цих категорій;

е) історична наука мовчки керується принципом *телеології*. Сьогодні всім нам відома одіозна книга Трайчке: “Історія XIX століття”. В ній автор описує славетний історичний шлях, пройдений Пруссією, в результаті чого народилася єдність малої Німеччини. При цьому Трайчке вдався до телеології, яка, наче магніт, впорядкувала і надавала єдиної спрямованості величезній кількості документальних свідчень. Єдність у форматі “малої Німеччини” була для нього відправною точкою *ex post*, на яку він спирався в прочитанні своїх джерел. При цьому він відкрито визнавав залежність своїх суджень від зайнятої ним позиції. А в передмові прямо дав зрозуміти, що прагне лише одного: показати, що все сталося так, як мало статися, а той, хто цього ще не збагнув, мав зрозуміти це після прочитання його книги. Цей набір формулювань містить у собі три теореми:

1. Телеологічний принцип як механізм регуляції висловлювань і як принцип класифікації в процесі відбору джерел.
2. Свідоме визнання пов’язаності позицією чи точкою зору.
3. Історіософську переконаність Трайчке в тому, що історія, взята в цілому, працює на підтвердження його думки.

Отже, він писав історію переможців, котрі в опорі на свій власний успіх відтворюють всесвітню історію у формі суду над світом. Ці три теореми: певність перебування в руслі світової історії, телеологічний принцип як регулятор відбору при аналізі джерел та зумовленість історика позицією або місцем, яке він займає з того чи іншого питання, не так-то легко поставити під сумнів, як це може здатися декому з тих, хто дорікає Трайчке в націоналізмі та упередженості.

Якщо кожен історик залишається бранцем своєї ситуації, то його спостереження залежать від перспективи споглядання. А вона породжується причинами, пов’язаними з цільовими

настановами. Історику важко позбутися їхнього впливу, а якщо він і абстрагується від них, то відмовляється зрештою від тих роздумів, що висвітлюють предмет його заняття. Найбільша складність полягає не у цільовій каузальності, що застосовується ним, а в наївному підпорядкуванні їй. Адже до аналізу будь-якої події, яка хоча б раз була наявна у пліні історії, можна залучити скільки завгодно причин. Взагалі не існує такої події, яку б не можна було обґрунтувати. Той, хто хоча б раз вдається до каузальних пояснень, завжди віднайде причини для того, що він прагне показати. Інакше кажучи, принцип каузального тлумачення подій сам по собі ще не є гарантією правильності висловлювань чи суджень про них. Ось і Трайчке зміг навести відповідні докази на користь сформульованих ним тверджень. І якщо сьогодні поглянути на ті ж джерела під іншим кутом зору, то політична позиція Трайчке виявиться застарілою, чого не можна сказати про його відправну теоретичну позицію, що зумовила каузальність, якої він шукав. При намаганнях протидіяти з позицій критики ідеології подібним поясненням, пов'язаним цільовою настановою чи наміром, потрібно постійно пам'ятати про це застереження.

З огляду на фактор *ex post* будь-який історик опиняється під тиском цільових намірів. Цього неможливо уникнути. Зате можна вирватися з полону схеми каузальної адитивності та епічної довільності, запровадивши гіпотези, завдяки яким до гри вводяться минулі можливості. Кажучи інакше, перспективізм прийнятний лише тоді, коли він не позбавлений свого гіпотетичного характеру, який допускає можливість перегляду. Або якщо сформулювати цю думку ще жорсткіше: обґрунтувати можна все, але не все – всім. Які обґрунтування є прийнятними, а які ні – це не лише питання існуючих наперед джерел, а й питання насамперед тих гіпотез, що змушують ці джерела заговорити. Ясність у питаннях про співвідношення між ситуацією із джерелами, відбором джерел та їхнім тлумаченням можна внести лише через теорію потенційно можливої історії, а отже, і потенційно можливої історичної науки.

Пов'язаність позицією чи точкою споглядання як одне з відправних теоретичних положень нашої науки вперше знайшла своє осмислення, мабуть, у працях Хладеніуса. Він створив теорію історичної науки, концепція якої, хоча й була

доісторичною, водночас містила в собі деякі ідеї, що виходили за рамки теорії історії (“Historik”) Дройзена. З огляду на свій сухий і повчальний стиль викладу вона, на жаль, відтоді не перевидавалась¹, але й досі залишається багатющим родовищем висновків і думок, які обійшла стороною школа історизму. Хладеніус дав визначення всім висловам історичного змісту як стиснутим висловам про минулу дійсність. “Розповідь із повною відстороненістю від свого власного способу бачення є неможливою”. Хладеніус, утім, сам так і не здійснив історичної релятивації “способу бачення”, а формування суджень розумів як процес, якому притаманне “старіння в часі”. Відповідно до цього він вважав за можливе вбачати в об’єктній сфері під назвою “минуле” згусток реальності. Але вислови про нього, на його думку, потребували “омолодження”, бо минуле у своїй тотальності ніколи не може бути відтворене повністю. Сам по собі термін “омолоджений вислів” ще тоді мислився скоріш у часі, ніж у просторі. “Молоде” для нього завжди пов’язане щоразу із нинішнім часом, і саме кризь призму цього теоретично формального поступального руху і формулюються питання до минулого. Історія набуває зримих обрисів лише кризь призму сучасності. Цей різновид телеології відмовляється від критерію напрямку, який є предметом пошуку в історіософії.

Третя теорема, яка вводиться в дію Трайчке, а саме впевненість у тому, що історія свідчить на користь його теорії, є ідеологічною фікцією. Ця фікція живиться категорією *необхідності*, яку Трайчке мовчки залучає до свого викладу, щоб представити увесь процес розвитку німецької історії – аж до створення єдиної держави у форматі “малої Німеччини” – як необхідну закономірність. За визначенням необхідності криється плоска тавтологія, якою послуговується не лише Трайчке, а й кожен історик, що вдається до цього поняття. Представити подію як щось необхідне означає не що інше, як висловити подвійне судження про неї. З позиції *ex post* різниці між судженням про те, що якась подія відбулася, і судженням про те, що це мусило відбутися, немає. Щось відбувається

¹ J.M. Chladenius, *Allgemeine Geschichtswissenschaft*, Leipzig 1752, ND Wien, Köln und Graz 1985.

більшою мірою від очікуваного не тому, що воно повинне було статися. Висловлюючи додаткове судження про подію, що повинна була статися, я тлумачу цю подію причинно-наслідковим ланцюгом обов'язкової дії, необхідністю, джерелом якої є зрештою всемогутність Бога, на чий стороні і перебуває історик.

Перефразувавши цю думку, можна сказати, що категорією необхідності ми заплющуємо очі на потребу у формулюванні гіпотез, які лише й відкривають можливість використання каузальних ланцюжків. Іти на ризик формулювання висловлювань про необхідність чогось можна лише за умови паралельного формулювання відповідних застережень. Необхідні причини можна виявити лише в рамках гіпотетично сформульованих відправних теоретичних положень, що не виключає можливості віднаходження цілком інших причин за іншої постановки питань. Правильність інтерпретації історичних джерел гарантується не лише їхньою наявністю та аналізом, а насамперед теоретичною демонстрацією постановки питання про можливу історію.

Отже, не йдеться про те, що слід прибрати телеологічні питання та їхню пов'язаність позицією чи точкою споглядання автора, об'єктом нашої критики є представлення гіпотетичної необхідності як реального судження. Причому ця критика знову відсилає нас до темпоральних визначень. Вона спрямована проти неповторності та прямолінійності історичних процесів, які певною мірою теж є концентрованим втіленням провидіння, того провидіння, яке й досі заховане у наших судженнях про закономірну необхідність. Теорія історичних часів, адекватна комплексній історичній дійсності, вимагає комплексних суджень;

ж) тут на думку спадає відома дискусія щодо вульгарної марксистської *монокаузальності*, в якій західні історики у своїй переважній більшості вбачали можливість продемонструвати свою перевагу. Тим часом закид, згідно з яким монокаузальне тлумачення історії є неможливим, можна легко повернути у протилежний бік. Адже якість моїх міркувань на історичну тематику не залежить від кількості причин, що наводяться мною. Монокаузальна схема гіпотетично створює можливість формулювання цілком розумних

суджень – тут досить лише нагадати про праці Шьофлера, гносеологічна цінність яких часто ґрунтується на монокаузальних поясненнях. Саме в цьому полягає їхня пізнавальність та дивовижна дотепність. Якщо відштовхуватися від теоретичного принципу необхідності формулювання гіпотез, то створення марксистами монокаузальних конструкцій, наприклад, тези про залежність так званої надбудови від так званого базису, є цілком легітимним підходом. Отже, єдине заперечення, яке можна висунути проти марксистів, полягає не в монокаузальності як можливій історичній категорії, а, по-перше, в наївному поводженні з цією категорією, – але саме ця риса об'єднує їх з більшістю наших істориків, – по-друге (і це застереження є значно серйознішим), що вони змушені сприймати свої власні судження як керівництво до дії і не мають права на власне критичне осмислення. Отже, заперечення монокаузальності – якщо добре придивитися до нього – є запереченням проти браку усвідомлення потреби в гіпотезах і спрямоване – на іншому методичному рівні – проти залежності від політичних настанов. Рефлексія щодо пов'язаності точкою чи місцем споглядання та цільового визначення політизується та виводиться з поля впливу наукового самоконтролю. Таким чином, ми, звісно ж, торкаємося доволі делікатного питання, адже кожному відомий «подвійний» характер тієї платформи, якою змушена була рухатися комуністична історіографія як наука. З іншого ж боку, партійно-політична пов'язаність та різний рівень потреб у змінах щодо цільової орієнтації та самокритики залежно від змін у ситуації в марксистському таборі нагадує нам про необхідність звернення до проблематики, яка гніздиться в нашій пам'яті. Отже, я переходжу до підсумку.

3. Особлива політична перевага комуністичного табору полягає в тому, що вся наукова діяльність у ньому пронизана постійною необхідністю осмислення співвідношення між *теорією і практикою*. Хоч би якими справедливими були закиди, що у марксистських країнах основні напрямки розвитку історіографії визначалися партійною політикою, вони не повинні створити у нас хибне враження, ніби історіографія взагалі позбавлена суспільної функції.

Звичайно ж слід проводити розмежування між політичною функцією, яка в будь-який час може бути притаманною науці, та ситуативними політичними імплікаціями, які властиві або не властиві їй. Так, наприклад, суто природничі науки з огляду на свою тематику не мають політичної імплікації: їхні результати характеризуються можливістю універсального використання й самі по собі є аполітичними. Однак це не виключає того, що політична функція цих наук – і тут досить лише пригадати використання досягнень атомної фізики чи біохімії – може набути значно більшої ваги, порівняно із соціальними чи гуманітарними науками. Натомість історія як наука завжди виконує політичну функцію, яка, щоправда, може змінюватися. Залежно від того, що є її предметом: історія церкви, права, аристократичних витворів, а може, політична біографія чи універсальна історія, – змінюється її місце в суспільстві, а отже, і політична функція отриманих нею науковим шляхом результатів. Однак цього недосить для чіткого з'ясування природи політичної імплікації в історичних дослідженнях. Це залежить ще й від постановки питань, що стають предметом відповідного напрямку досліджень. Попри всю тривіальність ще й сьогодні не завадить нагадати, що тематика, пов'язана з історією музики, містить політичні питання зовсім не в тому ж обсязі, що й, скажімо, історія дипломатії. Ідеологічно звужене трактування будь-якого виду наукової історичної діяльності ситуативним розкладом політичних інтересів не може замінити собою потребу в науковому з'ясуванні застосованого в ній методу та досягнутих за його допомогою результатів. Політична функція та політична імплікація відмінні між собою. Той, хто затушовує цю різницю, перетворює історію у світоглядну дисципліну, позбавляє її критичної місії, яку вона може (але не повинна) виконувати саме відносно політичних проблем.

Отже, тепер ми відійдемо від початкового питання про відповідні теоретичні положення, яке супроводжувало нас на нашому шляху до джерел. Ми відхилилися вбік від питання про ступінь необхідності формулювання гіпотез істориком і ступимо на той шлях, який завжди був предметом роздумів марксистів і на який у нас, якщо й стають, то роблять це наївно, або ж лише декларують на словах. Таким чином ми звертаємося

до питання про дидактику. Я гадаю, що сказати щось розумне про історичну дидактику можна лише в тому разі, якщо історія як наука відкриє для себе свої відправні теоретичні постулати. Тоді може з'ясуватися, що невдоволення шкільною дисципліною під назвою "історія" має ті ж корені, що й брак здатності до теоретичної рефлексії в нашій науці. Перефразувавши цю думку в позитивному дусі, можна сказати: якщо ми звернемося до питання про потребу в теорії, це неминуче викличе наслідки дидактичного характеру, які так звана дидактика сама по собі не в змозі віднайти.

Удосконалюючи протягом понад 150 років наш історіософський арсенал і навчаючись досконалому оволодінню ним, історики водночас змирилися з тим, що шлях від джерел до публічності надто легко наперед визначався відповідними владними розкладами. Саме неабиякі успіхи на позитивістському рівні підготували ґрунт для тієї зарозумілості, впливу якої особливо легко піддавалися національні ідеології.

Шлях від вивчення джерел до публічності може мати різну глибину: він може обмежуватися університетською сферою, доволі близькою до дослідника, він може пролягти до школи, він може сягнути свідомості громадськості в межах існуючого у нас політичного простору дій і, зрештою, набути публічності серед усіх потенційних отримувачів інформації історичного характеру.

Тут слід ще раз нагадати, що всі історичні судження відтворюють або передають минулий комплексний зміст лише у спрощеній або ж актуалізованій формі, бо минуле не може бути повністю відтворене у своїй цілісності, воно безповоротно кануло в часі. Строго кажучи, відповідь на питання про те, як усе було насправді, можна дати лише усвідомивши, що ти маєш справу з формулюваннями не про *res factae* (діяння), а про *res fictae* (фікції). Адже якщо минуле й справді не може бути відтворене в усій своїй повноті, мені доводиться визнавати фіктивність минулої дійсності, щоб гарантувати теоретичну надійність своїх суджень про історію. З огляду на нескінченність цілого минулого, яке у такому своєму вигляді є недоступним для нас, будь-яке судження чи міркування історика є стиснутим або неповним. У сфері наївно-реалістичної гносеології будь-яка необхідність скорочення є

необхідністю брехні. Однак я можу відмовитися від брехні, якщо усвідомлюю, що потреба у компресії є невід'ємною частиною історичної науки. У цьому полягає політична імплікація, завдяки цьому дидактика посідає своє законне місце у сфері історичної науки. Ми постійно щоразу повинні запитувати себе, чим є сьогодні історія для нас, якою вона може і якою вона повинна бути скрізь, хоч би де ми були: в університеті, у школі чи в колі громадськості. Звісно ж, дослідницька діяльність не повинна миритися з диктатом будь-яких політичних або функціональних цілей, привнесених ззовні, але ми повинні мати ясне уявлення про те, які політичні імплікації притаманні нашому науковому ремеслу, а які ні, і до якої форми суджень у цьому зв'язку нам слід вдатися. У такому разі, відштовхуючись від самої історичної науки, можна буде точніше визначити ту політичну функцію, що властива або ж мала б бути властивою історії. Потрібно подолати апорію історизму, який був переконаний у тому, що з історій неможливо більше чого навчитись, хоча це й не заважало його представникам вважати історичну науку теоретичним ученням.

Сучасна соціальна історія та історичні часи

За останні тридцять років, тобто практично після Другої світової війни, простір наукових досліджень історичної науки зазнав неабияких змін. Одна з них торкнулася й історичної дисципліни під модною нині узагальнюючою назвою “соціальна історія”. Це слово й справді немов пружна гумова стрічка стягує воедино доволі гетерогенні ділянки. На наш погляд, від поняття соціальної історії не зовсім правомірно відмовляється історія, строго орієнтована на події, яка знову ж таки неправомірно занадто щільно пов’язується з політичною історією. Із науково-політичної полеміки довкола цього питання можна лише уяснити собі, що історія подій (евентуальна історія) або політична історія не є такою ж частиною соціальної історії, що й, скажімо, довгострокові зміни у відносинах між різними верствами та класами як елемент політичної історії.

Інша зміна у просторі наших наукових досліджень полягає в тому, що в історичну науку твердо й дедалі сильніше входить теоретична дискусія. Припущення про необхідність теорії відмітається рішуче налаштованими представниками евентуальної історії як помилка, зате радісно вітається тими, хто займається соціальною історією. У цьому зв’язку необхідно пам’ятати про відмінність між різними теоріями. Одні з них через соціальні науки безпосередньо вплинули в цілому на історію, породили чимало ідей і спонукали до постановки багатьох питань. Йдеться про ті теорії, які прийшли до нас із економії, соціології, політології, антропології, лінгвістики та інших сфер дослідження гуманітарних наук і сприяли систематизації та синхронізації нашого діахронічного бачення.

Інший напрямок теоретичної полеміки залишається порівняно маловпливовим. Тут ідеться про ті скоріш гносеологічні проблеми, що стали предметом дискусії в англо-

саксонській аналітичній філософії, і з часів Гемпеля* і Поппера почали досить активно розвиватися, заживши власним життям. На відміну від теорії соціальних наук, що стала потужним чинником у нашому ремеслі, їхній вплив на практику наукових досліджень залишився порівняно незначним. Причина, схоже, доволі ясна: емпіричні приклади, що є предметом дослідження аналітичної філософії або філософії, нав'язаної філософією мови, хоча й потрапляли під скальпель гострого наукового розуму, залишалися настільки простими у своїй буденності, що не мали безпосередньої методичної цінності для історика-практика.

Отже, під загальною назвою “соціальна історія” відбулося надзвичайне розширення предмета історичних досліджень. За час, що минув, практично не залишилося нічого такого, що не знайшло б притулку в царстві історії. Історія зарплати і цін, кон'юнктурних коливань, продуктивності, економічного розвитку в цілому належить до найусталеніших галузей дослідження, що після певного періоду тимчасової ізоляції дедалі ширше входять у соціально-історичну тематику. Але чого сюди тільки не додалося: демографія, історія родинних найменувань, сім'ї, дитинства, ба, навіть історія смерті, котра, як відомо всім, недоступна будь-якому індивідуальному досвіду. Або історія хвороб, – але не здоров'я – чи історія способів поведінки, звичаїв, ритуалів або переказів, як і історія транспортних сполучень, преси, комунікаційних мереж, історія мовних та позамовних стосунків у цілому, історія ментальності та несвідомих типів поведінки. На доповнення

---

* Йдеться про модель (теорію) пояснення за допомогою законів (інша назва – “підводяща теорія пояснення”) американського філософа К. Гемпеля, викладену в його класичній статті “Роль загальних законів в історії” (1942). В наступних публікаціях його теорія була модифікована і виділені дві підмоделі пояснення за допомогою охоплюючого закону – дедуктивно-номологічна та індуктивно-вірогіднісна. Український читач може ознайомитися з її основними положеннями за перекладом на російську мову однієї зі статей автора (Гемпель К. *Мотивы и “охватывающие” законы в историческом объяснении* // *Философия и методология истории: Сб. статей*. М.: “Прогресс”, 1977. С.72–93) та за чудовим критичним аналізом фінського філософа Врігта (Врігт Г.Х. фон. *Логико-философские исследования: Избр. труды*. М.: “Прогресс”, 1986. С.49–62 і далі). – Ред.

до цього треба, звісно ж, назвати всі спеціальні історії відповідних наук та історії їхніх предметних сфер, розкидані по різних ділянках. Усе це більшою або меншою мірою підводиться під поняття соціальної історії, хоча – щоправда, під іншою назвою – має достатню тривалу традицію в нашому історичному ремеслі, починаючи з часів Геродота.

Принаймні можна сказати, що майже не лишилося жодного релікту з минулого, котрий не став би вартим збереження (як компенсація прискорення нашого життя, зумовленого технічним розвитком) і не був би піднесений до статусу об'єкта наукового дослідження. Розмитими виявилися навіть межі, що відділяють від нас археологію, бо саме письмові та німі свідчення, залишені у спадок, теж увійшли до тематичної сфери соціальної історії, що намагається змусити заговорити все і вся.

Отже, ми постаємо перед висновком, по-перше, зростаючого теоретичного збагачення практики наукових досліджень в історії і, по-друге, небачено широкої постановки питань. Обидва висновки, звісно ж, є тісно взаємопов'язаними. Чим численніші й різноманітніші прийоми і підходи, тим дифузнішими стають здобуті результати. Тому й не дивно, що тут на передній план виходять теоретики, аби здійснити необхідні розмежування, співвіднести між собою окремі предметні сфери чи уможливити їхнє зіставлення. Теореми, моделі або гіпотези вгамовують і впорядковують жагу допитливості. І навпаки, неймовірна експансія сфери інтересів історії волає про потребу в процесах теоретичного осмислення та з'ясування, щоб не допустити сповзання на антикварний чи анекдотичний рівень.

Таким чином, двома взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими феноменами розвитку історичної науки є розширення сфери досліджень і потреба в теорії. У цьому контексті модне слово "соціальна історія" і набуває своєї ключової ролі. Її поняття досить часто ставали предметом розгляду в працях Броделя, Гобсбома чи Кока, а тому я можу відмовитися від їхнього детального переліку. Принаймні тут відсутні чіткі визначення ліній розділу: діапазон сягає від так званої неполітичної історії міжлюдських відносин у межах груп, спільнот чи особливо організованих співтовариств і аж

до історії політично організованих суспільств із тенденційною претензією на можливість теоретичного опанування історії у всій її цілісності, завдяки цій “суспільній історії”. Отже, соціальна історія може з однаковим успіхом означати історію окремих класів чи окремих сфер життя та історію всього людства. Утім, зиску від цього ніякого.

Перш ніж я спробую встановити зв'язок між соціально-історичними концепціями та постановкою питання про історичний час, хотів би висловити два методичних застереження. Перше спрямоване проти поняття “тотальної історії”, а друге – проти використання слова “соціальний” у соціальній історії.

Той, хто намагається об'єднати сукупність усіх окремих історій у формі “тотальної історії”, неодмінно зазнає невдачі з емпіричних причин. До здійснення такого наміру можна приступати лише за умови попереднього створення теорії можливості “тотальної історії”. Тоді, звісно ж, виявиться, що будь-яка “тотальна історія” завжди залишається продуктом необхідної перспективи її споглядання. Доведеться, зокрема, з'ясувати, що слід визнати пріоритетним: умови виробництва чи ринкові відносини, а може, відносини панування чи соціального розшарування, а може те, що й досі залишається дискусійним, коли йдеться про період Реформації, а саме релігійні позиції та очікування у соціальному контексті. Такий проект моделі перспективи споглядання, який розставляє пріоритети, звичайно ж зумовлює полеміку між можливими теоріями, що, у свою чергу, можуть бути поставлені під сумнів іншими теоріями. Усе це відбувається не лише у сфері емпіричних досліджень, хоч би якими плідними були щоразу результати, зумовлені різними відправними теоретичними постулатами.

Друге застереження стосується необдуманого вживання слова “соціальний”. Говорити про соціальну історію стало можливим лише починаючи з XIX і XX століть. За цим криється сучасна проблема, якій притаманні теоретичні імплікації, що не можуть претендувати на вплив протягом більш ранніх періодів часу. Адже до Французької революції будь-яке суспільство було водночас і “societas civilis et politica”. Економіка торгових союзів чи територіальних держав (князівств) зали-

шалася щільно пов'язаною зі становим суспільним устроєм, прикметною рисою якого був збіг його економічних, соціальних і політичних норм. Лише з розвитком світової торгівлі та появою національних економічних систем з'явилася можливість автономного визначення економіки як самостійної сфери в одному ряду із державою, суспільством, культурою або релігією. Лише відтоді і в історичній науці з'являється можливість здійснити аналітичне розмежування між системою політичного панування, соціальним устроєм та економічною структурою, недоступне для тих, хто жив у феодальному світі.

Звісно ж, із метою аналізу методологія взагалі допускає перенесення таких сучасних розмежувань у далеке минуле, якщо при цьому не забувати, що подібні переноси не відповідають тодішньому просторові досвіду. Стан чи соціальний прошарок, як було сказано, могли бути водночас охарактеризованими і з політичного, і з соціального, і з економічного боків, тоді як у XIX столітті ми б отримали три різні визначення класу саме з урахуванням цих трьох аспектів. Із XIX століття – з огляду на існуючі соціальні реалії – запроваджується поділ на пануючі класи, соціальні класи та економічно зумовлені класи. Відтоді вони ніколи більше не зливаються у єдиному стані чи прошарку, як це було наявне в дореволюційний період. Щоправда, ці новочасні категорії звичайно допускають проекцію у минуле з метою набуття шляхом аналізу тих знань, які були ще недоступними для наших попередників.

Після висловлених мною двох застережень щодо поняття “тотальної історії” та нерозважливого вживання слова “соціальний”, хотів би винести на обговорення три міркування.

По-перше, поділюся деякими своїми зауваженнями стосовно появи усвідомлення специфіки історичного часу, по-друге, зупинюся на питанні про різні виміри часу і, по-третє, насамкінець спробую показати можливість звернення до такої теми, як історичний час у сфері політичної та соціальної семантики.

1. Розвиток специфічно історичного розуміння часу

Твердження про те, що історія завжди має справу з часом, можна вважати азбучною істиною. Однак минув чималий

період, перш ніж тема історичного часу набула експліцитного звучання. Вперше вона була поставлена, на мій погляд, за часів Просвітництва. До тих пір членування часового плину історії здійснювалося за допомогою міфологічних або теологічних категорій, якими визначалися поняття початку, середини та кінця. Нам відомі також вчення про вічність всесвіту як системи, які передують окремим історичним подіям. Хронологія повсякдення, як і сьогодні, залежить від природних циклів руху Сонця та Місяця навколо Землі. Збагачення історією зумовило появу в ній ритуалів, пов'язаних із певними стабільними датами календаря, чи біологічно зумовленими датами життя правлячих династій та їхніх представників. Подібні часові визначення до певної міри впорядкували усе розмаїття явищ і фактів відповідно до заданих наперед природою реалій, однак у них навіть не робилося спроби вивести часові критерії із перебігу самої історії.

Відкриття епохи середньовіччя стали першим кроком на шляху до моделі історично іманентної класифікації історичних подій, в основу якої не було б покладено особистісні, природні чи міфічні чинники. Проте всім відомо, що знадобилося три, а то й чотири століття, перш ніж середньовіччя як поняття історичної періодизації поступово увійшло у свідомість людей XVIII століття. Наступне за ним поняття Ренесансу лише у XIX столітті стало загальнообов'язковим засобом історичної періодизації. Протягом цих століть, які дали змогу здійснити *ex post* нове членування історії в часі, так само повільно відбувалося й утвердження поняття нового часу. На мою думку, лише воно набуло суто історичного значення і позбулося будь-яких міфічних, теологічних чи природних чинників. Цю думку ще тоді озвучив Кант такими словами: досі історія керувалася хронологією. Тепер хронологія має орієнтуватися на історію. Однією із програмних вимог Просвітництва стало впорядкування історичного часу за критеріями, які можна було логічно вивести із пізнання самої історії. Лише з цього моменту розпочалося членування історії відповідно до глобальних фактичних аспектів політики, згодом – економіки, або ж соціальної історії церков чи етносів, систематизація її з точки зору наукових відкриттів, критичний аналіз із точки зору культурних досягнень, тобто всіх тих

чинників, які у своїй сукупності мали закласти підвалини історично іманентного членування потоку подій. Можна сказати, що у XVIII столітті пожали плоди, посіяні за часів “Ренесансу” та “Реформації”.

Отже, для формування нової позиції знадобилася рефлексія критеріїв історичного часу. Така рефлексія відбулася в просторі історіософії, сформованому теж у XVIII столітті, попри той факт, що окремі змістовні тематичні блоки набули озвучення і протягом більш ранніх епох. Однак нове поняття стало індикатором якісно нового ступеня рефлексії. Цей ступінь можна наочно продемонструвати на вживанні двох центральних категорій часу – понять “нового часу” та “прогресу”. Новий час відрізняється від попередніх учень про віки (aetates) тим, що входить у досвід людини безпосередньо, а не ex post. У цьому й полягає новизна цього поняття епохи. Це не ретроспективне за своїм характером поняття, оскільки воно виростає із нинішнього часу, що відсилає до відкритого майбутнього. Майбутнє нового часу мислиться відкритим і позбавленим меж. Вчення про минуцність всіх речей або їхні регулярні повтори витісняється завдяки тому, що людина наважується на ментальне освоєння нового майбутнього. Нового, – а саме це й означає поняття в емпатичному своєму значенні – тобто такого, що радикально відрізняється від усього, що було досі.

Входження в досвід історичного часу як часу нового створило можливість для багатьох умовиводів. Назвемо деякі з них. Новий час ототожнювали із прогресом. Саме прогрес об'єднав у формі єдиного поняття відмінність між минулим, що було досі, і прийдешнім майбутнім. Таким чином час набув нової історичної якості, якої він був позбавлений раніше, на тлі завжди одного й того ж або повторів того, що слугує взірцем. Можна навіть сказати, що прогрес був першим суто історичним часовим визначенням, котре не черпало свій смисл із інших сфер досвіду, зокрема, теології чи міфічних донукових знань. Натомість прогрес став ще зримішим здобутком людської думки лише після того, як розпочався процес історичної рефлексії. Він є поняттям, що передбачає процес рефлексії. На практиці це означає, що прогрес може відбуватися лише за умови свідомого прагнення до нього і його

свідомого планування з боку людини. Те, що майбутнє пов'язане з перспективним плануванням змін, причому розрахованим не на дні, тижні чи, можливо, й роки, а на тривалішу перспективу, є одним із невід'ємних супутніх явищ історичного часу, який тлумачиться з точки зору прогресу.

Назвемо ще один умовивід: із відкриттям прогресу було пов'язане і відкриття історичного світобачення. Історичне та прогресивне світобачення мають спільні корені. Вони взаємно доповнюють один одного як дволикий Янус. Якщо новий час незмінно несе із собою щось нове, тоді треба відкрити для себе й усвідомити іншоякісність минулого для сучасної свідомості, яке стає дедалі чужішим із плином часу.

Історія як сучасна наука виникає там, де розрив із традицією став причиною якісного розмежування між минулим і майбутнім. Відтоді з'являється необхідність у створенні власних методів, котрі вчать нас пізнанню іншоякісності минулого. Відтоді з'являється можливість зміни історичної правди у міру змін у самій історії, точніше кажучи, приходять усвідомлення того, що час може щоразу оновлювати історичну правду. Відтоді невід'ємним атрибутом історичного методу стає потреба у визначенні тієї позиції чи точки споглядання, з якої можуть виноситися судження про історію. Відтоді найважливішим автентичним свідком якоїсь події стає не її очевидець, а критичний аналіз його свідчень крізь призму поступального розвитку, через яку пропускається минуле. І лише відтоді зрештою стала мислимою аксіома унікальності або разовості будь-якої історії та її індивідуального характеру. Причому сталося це наперекір попередньому історичному досвіду в душі античних часів чи християнства, згідно з яким у майбутньому нас не чекає нічого принципово нового, а лише одне й те ж, чи щось схоже на те, що вже було. Процеси, коротко змальовані мною, слідом за Лавджоем можна назвати темпоралізацією історії.

Досі я керувався методичними критеріями, які демонструють феномен "історичного часу" саме в межах історичної науки. Таким чином я наперед запрограмував деякі імплікації, пов'язані із сутнісними характеристиками історії, на яких я зупинюся наприкінці. Умовиводи для "соціальної історії" тут очевидні для всіх. Якщо історик прагне створити власну чисту

теорію, що відрізняється від загальних соціальних наук, то нею, вочевидь, має стати теорія, яка створює можливість урахування змін, пов'язаних із досвідом часу.

Звісно ж, висновок про темпоралізацію, якщо вдатися до цього сформульованого *ex post* вислову, спочатку був результатом лише процесу рефлексії духовної еліти. Але за ним вже вгадуються контури нових висновків і нових типів поведінки, що переростають рамки станового облаштування світу періоду *Ancien Régime* (Старого Режиму). Характерною ознакою саме досвіду історичного часу стає прискорення темпу зрушень, зумовлених розвитком техніки і промисловості. Перехід від поштової карети, залізниці та автомобіля до надзвукових реактивних літаків радикально змінив просторово-часові співвідношення, а отже, і умови нашої діяльності, соціальну мобільність, воєнну техніку, глобальні комунікаційні мережі – всі ті чинники, що саме і творять історію нашого світу на минушому континенті. Ці рамкові умови дають можливість вдаватися до синхронічних і діахронічних порівнянь, однак вони насамперед спонукають до постановки центрального питання: що з того, що є одночасним (у хронологічному сенсі), відбувалося неодноразово (в сенсі історичному). Досить нагадати у цьому зв'язку лише класичну працю Беррінгтона Мура.

Або ж наведемо лише один приклад із пруської історії: після Французької революції Пруссія постала перед необхідністю реформування свого станового соціального устрою, тобто перед викликом, який був прийнятий нею з метою запровадження конституції. І хоча вона була обіцяна неодноразово, ухвалити її вдалося лише 1848 року. Подивимося на цей процес у часовій перспективі.

Після 1807 року в період реформ спочатку йшлося про лібералізацію економіки з метою створення вільного ринку землі та найманої праці. Отже, йшлося насамперед про створення тих економічних передумов, за яких узагалі було можливим нормальне функціонування ліберальної конституції, і за яких представництво суспільних станів здійснювалося не за успадкованим від народження правом, а за майновими та освітніми ознаками. Отже, економічні реформи мали сутнісний пріоритет, якщо йшлося про запровадження ліберальної конституції. У часовій перспективі це означає:

спочатку – економічні реформи, потім – політичні наслідки. Гарденберг не сумнівався у правильності саме такого розрахунку. Якби в умовах панівного режиму на початку реформаторської ери він негайно скликав би парламентську палату, наслідки для економічних реформ були б катастрофічними. Аристократія першою поставила б вимогу ухвалити конституцію, і її впливу вистачило б для того, щоб приборкати всі реформаторські закони у боротьбі зі слабкою буржуазією та політично незрілим селянством. Одне слово, було б завдано непоправної шкоди економічним передумовам лібералізації. Отже, спроби покликати до життя легалізовану на письмі конституцію в 1815 році були б передчасними. Однак парадоксальним наслідком стало те, що після цього такі спроби неодмінно ставали запізними. Бо чим успішніше проходили реформи, тим більше аристократія усвідомлювала необхідність злиття з “вершками” буржуазії. У 1848 році вже майже половина аристократичних володінь лицарських родів перебувала в руках буржуазії, але результатом цього процесу стало те, що аристократичний стан перетворився у модернізований клас власників і забезпечив собі надійні фінансові гарантії. Аристократія буквально увібрала в себе важливу частку буржуазії, чим створила передумови для краху ліберальних сподівань, що поклалися на революцію 1848 року.

Отже, дещо згустивши фарби, можна сказати, що економічна модернізація за принципами Адама Сміта завадила політичній модернізації в душі західної моделі конституційного устрою. Економічний і політичний часові ряди зумовлюють, так би мовити, протилежні результати, якщо співвіднести їх з початковими задумами. На виході маємо так званий суто пруський варіант вирішення питання, за якого старі, політично реакційні суспільні верстви стали рушійною силою економічної модернізації. Отже, щоб показати специфічний результат пруського розвитку на тлі загальноєвропейського процесу індустріалізації, слід застосувати дві часові шкали для виміру процесу трансформації старого станового суспільства у суспільство класове. Цей абрис у самих загальних рисах демонструє те, як часові індикатори пріоритетності та негативних наслідків можуть стати у пригоді при вивченні питань соціальної історії. Звісно ж, я не стверджую, що

показаний вище часовий пріоритет економічних реформ із його політичними наслідками, тобто зменшенням шансів на ухвалення конституції, може вважатися самодостатньою моделлю інтерпретації довготермінових суспільних зрушень у Пруссії. Однак питання про темпоральні структури різних секторів залишається вочевидь *conditio sine qua non* будь-яких знань у соціальній історії.

2. Події та соціальні структури

Тепер переходимо до розгляду наступного аспекту. Тут ітиметься про відношення між подіями і так званими часовими структурами. Однак насамперед хотів би висловити одне побіжне зауваження. Сортування історичного часу за альтернативою “лінійне” — “циклічне” є хибним спрощеним підходом. Однак цей підхід надто довго тяжів над усіма міркуваннями на історичну тематику, аж доки Бродель не вніс важливу пропозицію про необхідність аналізу множинності пластів історичного часу. Пара протилежних понять “подія-структура” якраз і дає змогу висвітлити таку багат шарову побудову.

Вже такі поняття, як “новий час” і “прогрес”, коротко описані мною на початку розділу, є спрощеннями, зрозумілими на початку XVIII століття, коли відкриття нового часу потребувало втілення нового досвіду в одиничному понятті. Однак ця категорія постійно нового часу, в якому ми за нашими припущеннями живемо, виявляється недостатньою для нашої науки. Прогрес, мислимий лише на лінійній вісі часу, закриває від нашого ока широкий пласт структур, що зберігаються крізь часи і з темпоральної точки зору ґрунтуються на повторі.

Насправді в історичній дійсності звичні події і структури переплітаються між собою. І лише історик змушений здійснювати їхнє розмежування з методичних міркувань, причому слід визнати, що він не може водночас зробити темою свого дослідження і те, й те. Ця ситуація нагадує спробу настроїти об'єктив камери водночас і на фотографування зблизька, і на зйомку здалеку.

То що ж можна назвати темпоральною структурою події? Події можуть сприйматися навіть їхніми сучасниками як щось взаємопов'язане, як смислове ціле. У цьому й полягає таємниця

методичного пріоритету очевидців, свідчення яких аж до XVIII століття вважалися особливо надійним джерелом первинної інформації. У цьому полягає і доволі висока документальна цінність історичних переказів, що оповідають чи переоповідають про незліченну кількість подій.

Втім, рамкою, в межах якої сума окремих фактів чи явищ зливається воедино в подію, є спочатку сама природна хронологія. Лише якийсь певний мінімум того, що було досі і стало потім, створює смислове ціле, що сплавляє окремі факти і явища в подію. Контекст події, те, що передувало їй і трапилося після неї, може розширюватися, однак її цілісне сприйняття можливе лише в часовій послідовності. Досить згадати лише те, як вибухнули війни у 1914 і 1939 роках. Те, що трапилося насправді, що народилося із взаємозв'язку дій і свідомої бездіяльності, показала лише наступна година, наступний день і т.д.

Але й трансформація минулих вчинків і досвіду в історичне пізнання теж зберігає залежність від часової послідовності, що піддається хронологічному виміру. “До” і “потім” творять семантичний горизонт оповіді, найстислішою формулою якого стала знаменита фраза Цезаря “*veni, vidi, vici*” (“прийшов, побачив, переміг”). Будь-яка подія неодмінно “вмонтовується” в часову послідовність. Саме так можна прочитати афоризм Шиллера про те, що всесвітня історія – це Суд над світом. “Згаяне за хвилину, не поверне й вічність”.

Але послідовності подій, як відомо, теж не бувають цілком довільними. Події теж мають діахронічну структуру. “До” і “потім”, а також “заразно” і “запізно” задають, програмуєть перебіг подій, і такі “програми” й можна назвати діахронічними структурами. Лише завдяки цьому існує можливість порівняння на певному рівні абстракції або типологізації певних етапів чи фаз революцій, воєн або історій політичного устрою.

Окрім таких діахронічних структур, притаманних подіям, існують і більш довготермінові структури, характерною темпоральною ознакою яких є повтор. Тоді як конститутивними елементами подій є “до” і “потім”, точність хронологічних визначень, схоже, не відіграє суттєвого значення, коли йдеться про описання відносин, стану чи довгострокових величин. Усі події ґрунтуються на заданих наперед струк-

турних параметрах, які хоча й вливаються в подію, але передують їй зовсім не в сенсі хронологічного “раніше”. Назвемо деякі із цих структур: форми устрою і способи панування, що базуються на повторі усталених правил. Або ж продуктивні сили і виробничі відносини, які змінюються лише в довгостроковій перспективі, інколи у формі поштовхів. Однак їхня дія ґрунтується на повторі певних правил і на раціональній стабільності загальних ринкових умов. Або в цьому ж ряду можна назвати географічні та просторові параметри, котрі сприяють довгостроковій стабільності буденного життя або ж зумовлюють появу конфліктних політичних ситуацій, які в процесі історичного розвитку виявляють схожість між собою і повторюються. Далі можна згадати свідомі, а ще більшою мірою – несвідомі – форми поведінки, що можуть скеровуватися в потрібне русло інституціями або ж формувати свої власні інституції, і відмінною рисою яких є їхня деперсоніфікована та відносна часова стабільність. Сюди ж, звісно, слід віднести і звичаї та правові системи, що, як правило, переживають у часі окремі події і надають їм певного порядку. Зрештою, потрібно назвати і репродуктивну поведінку, котра всупереч усім любовним історіям і трагедіям є індикатором надіндивідуальної сталості та довгострокових зрушень. Цей перелік, звісно ж, можна було б продовжувати, але досить прикладів. Часова специфіка таких структур полягає у повторі одного й того ж навіть попри його зміни у середньо- чи довгостроковій перспективі.

Отже, події і структури в процесі реалізації історичного розвитку мають різний часовий вимір, він повинний окремо досліджуватися історичною наукою. За традицією зображення структур тяжіє до опису, а зображення подій – до оповіді. Але спроба прив'язати історію до того чи іншого способу означала б установлення помилкових преференцій. І рівень подій, і рівень структур залишаються взаємопов'язаними.

На мій погляд, можна стверджувати, що події неможливо пояснити лише постульованими наперед структурами, так само як структури не піддаються поясненню лише за рахунок подій. Між обидвома рівнями існує гносеологічна апорія, внаслідок чого одне неможливо повністю вивести з іншого. “До” і “після” як рамковим категоріям події притаманна власна

часова якість, котру неможливо цілком звести до їхніх довгострокових умов. У результаті кожної події на світ народжується більше і водночас менше, аніж було закладено у їхніх передумовах, що й пояснює несподівану новизну, котра щоразу наявна.

Щоб пояснити цю думку, наведемо один приклад: структурними передумовами битви при Лойтені неможливо вичерпно пояснити, чому Фрідріх Великий виграв її так, як він її виграв. Звісно ж, ця подія теж спирається на існуючі заздалегідь структури: устрій пруського війська, порядок набору до нього, інтегрованість у систему аграрних та соціальних відносин Східного Приельб'я, а також на принципи оподаткування та казну війська, що забезпечили успіх. Усе це зробило можливою перемогу під Лойтеном, але попри це 5 грудня 1757 року залишається унікальним в іманентній хронологічній послідовності.

Або візьмемо інший приклад. Процес у рамках трудового права для причетної до нього особи може як подія стати драматичною історією. Але водночас такий судовий процес може стати індикатором існуючих заздалегідь соціальних, економічних і правових умов довгострокового характеру. Від постановки питання залежатиме місце цієї історії в системі цінностей і відповідно спосіб її передачі. Ця історія може вплітатися в різний часовий контекст. В одному випадку, в центрі уваги опиниться те, що трапилося в полі напруги між “до” і “після” відповідного явища, процесу та його завершення разом із наслідками. В іншому випадку, історія буде розділена на елементи і набуде сигнальної функції щодо тих суспільних умов, що унаочнюють перебіг події з точки зору її “структурних” параметрів. Тоді навіть описання подібних структур може носити драматичніший характер, аніж розповідь про сам судовий процес у рамках трудового права.

Отже, наукове дослідження історії може здійснюватися лише за умови розмежування різних часових вимірів. Ще раз повторю мою тезу: події та структури взаємно перехрещуються, але одне ніколи не можна звести до іншого.

Дозволю собі сформулювати два умовиводи для практики соціальних наукових досліджень. Розмежування різних часових рівнів веде до виявлення умов і меж можливих

прогнозів. Окремі події важко спрогнозувати, бо як такі вони є унікальними. Натомість умови можливого майбутнього набагато краще піддаються передбаченню, бо в рамках існуючих наперед структур певні можливості повторюються. Відтак умови можливих подій піддаються прогностичному обрахунку, чому в історії прогностики існують численні підтвердження.

По-друге, дозволю собі вказати і на своєрідність сучасної соціальної історії. Вона вочевидь характеризується тим, що з часів Французької та промислової революції самі структури починають змінюватися швидше, ніж досі. Структурні зміни набули характеру подій, що стало прикметною ознакою нашого часу. Однак це твердження справедливе стосовно не всіх структур, дослідження різної темпоральної розгорнутості і протяжності яких безперечно входить до кола завдань наукового дослідження.

3. Простір досвіду та горизонт очікувань як часові категорії

У заключній частині я хотів би загострити увагу на тому, яким чином може здійснюватися дослідження історичного часу в життєдіяльності співіснуючих поколінь. Відомо, наскільки важко історичний час піддається унаочненню, оскільки він живиться вторинними значеннями просторових понять і допускає лише метафоричне описання. Втім, існує одна можливість аналізу документальних джерел із точки зору історичного часу. Для цього можна скористатися двома антропологічними категоріями, завдяки яким можна вивести з історичних джерел імпліцитно притаманні їм уявлення про час, а саме категоріями “простору досвіду” і “горизонту очікувань”. Жодна дія в історії не здійснюється без опори на очікування та досвід діючої особи. Звідси й впливає пара запропонованих нами метаісторичних понять, завдяки якій створюються принципово важливі передумови можливої історії. Обидві категорії є чудовим засобом постановки теми історичного часу. Адже теперішнє та майбутнє перехрещуються між собою в існуючих нині досвіді та очікуваннях. Ці категорії дають змогу розкрити феномен історичного часу й у

сфері емпіричних досліджень, бо в результаті змістовного збагачення стають керівництвом до дії для конкретних діючих сил у процесі розгортання політичних і соціальних рухів. Наведемо один простий приклад: досвід страти Карла I через сто років оволодів горизонтом очікувань Тюрго, котрий вимагав від Людовика XVI здійснення реформ, що мали вберегти його від такої ж долі. Тюрго марно застерігав свого короля. Однак часовий зв'язок між минулою Англійською та грядущою Французькою революціями, що перевершував рамки чистої хронології, став не лише підвладним досвіду, а і його надбанням. Тюрго вдався до структурного умовиводу за принципом аналогії, який він перепплавив із досвіду в очікування. Конкретна історія пожинає свої плоди в середовищі певного досвіду і певних очікувань.

В рамках цієї роботи я детально не зупинятимуся на аналізі співвідношення між досвідом та очікуваннями. Скажу лише, що між обома темпоральними вимірами існує взаємозумовленість різних видів. У досвіді акумулюються історичні знання, які не можуть бути втіленими в очікування без жодних відхилень чи зламів. В іншому разі історія в принципі щоразу лише повторювала б саму себе. Отже, ці обидва виміри, як пам'ять і надія, є різними за своїм статусом. У стислому вигляді цю різницю можна показати на прикладі такого російського політичного анекдоту:

В одній зі своїх промов Хрущов заявляє: “На горизонті вже видно комунізм”. Питання одного із слухачів: “Товаришу Хрущов, а що таке горизонт?” “Заирни в енциклопедію”, – відповідає Микита Сергійович. Вдома допитливий слухач в одному із довідників знаходить таке пояснення: “Горизонт – це уявна лінія, що відділяє небо від землі, і віддаляється від спостерігача по мірі наближення до неї”¹.

Схоже, що очікуване в майбутньому має інші межі, аніж те, що стало надбанням досвіду в минулому. Час може вносити свої корективи у сподівання, що плекаються людьми, тоді як надбання досвіду складається в одне ціле. Тому неможливо статично співвіднести між собою простір досвіду та горизонт

¹ Alexander Drozdzyński, *Der politische Witz im Ostblock*, Düsseldorf 1974, с. 80.

очікувань. Вони творять часову відмінність у сьогодні, порізнному схрещуючи в ньому минуле і майбутнє. Це – ознака історичного часу, яка водночас може слугувати й індикатором його змінності.

Тому мою наступну тезу стосовно історії можна сформулювати так: різниця між досвідом та очікуваннями із настанням нової доби дедалі збільшується. Точніше кажучи, нова епоха почала сприйматися як новий час лише зі зростаючим віддаленням усього нагромадженого досі досвіду від очікувань. Я вже зупинявся на тому, яким чином вислів “прогрес” уперше понятійно оформив цю відмінність. Тут я хотів би лише додати, що з XVIII століття відбуваються радикальні зміни і в політичному та соціальному вокабулярі. Існує внутрішня темпоральна структура політичних і соціальних понять, аналіз якої свідчить про значне зміщення ваги у співвідношенні між компонентами, пов’язаними з досвідом, і компонентами, пов’язаними з очікуваннями.

Загальноновизнаною особливістю політичної мови від Аристотеля до Просвітництва було те, що в її теоретичних поняттях насамперед здійснювалася реєстрація і теоретичне осмислення досвіду. Сформульовані колись категорії – монархія, аристократія, демократія та їхні форми занепаду – були достатніми, щоб на основі збагаченого ними досвіду робити висновки на майбутнє. Причому цей принцип діяв незважаючи на зміни, які відбувалися в соціальних структурах. Те, чого слід було очікувати в майбутньому, можна було повністю вивести із попереднього досвіду. Із приходом Просвітництва таке становище докорінно змінюється. Візьмемо старе загальне поняття “res publica”, з яким співвідносилися окремі форми панування. Просвітництво поставило всі типи устрою перед однією неминуchoю альтернативою. Існує лише одна республіка, все інше – деспотія. Вирішальним елементом цієї нової опозиційної пари є її темпоралізація. Всі устрої набувають часовий вектор. Шлях історії пролягає від деспотії минулого до республіки майбутнього. “Республіка” перетворюється із поняття, наповненого досвідом, на поняття, пронизане очікуванням.

Тут ми маємо справу зі зміною перспективи споглядання, яскравим прикладом якої може бути Кант. Республіка уособлю-

вала для нього мету історії, що виводилася із ідеї критичного розуму. Для позначення шляху, що вів у це майбутнє, Кант скористався новим висловом “республіканізм”. Республіканізм став індикатором принципу, за яким рухається історія, а прискорення цього руху – нагальною моральною вимогою будь-яких політичних дій.

Отже, республіканізм став поняттям руху, якому вдалося зробити в аспекті політичних дій те, що мав для всієї історії зробити прогрес. Він послужив випереджальному теоретичному осмисленню прийдешнього історичного руху і справив на нього практичний вплив. Таким чином, у новому понятті втілилася темпоральна відмінність між формами панування, відомими з усього попереднього досвіду, та майбутнім устроєм, якого слід було очікувати і якого треба було прагнути.

Такою є внутрішня структура цього поняття, що зустрічається в багатьох наступних поняттях, які конкурують між собою за пальму першості в сенсі концептуального представлення майбутнього і в намаганнях обігнати свій час. Слідом за республіканізмом з’являються демократизм, лібералізм, комунізм, фашизм. З темпоральної точки зору їх об’єднує одна спільна риса. В момент формування цих понять вони були позбавлені змісту, що опирається на досвід. Тоді як аристотелівські поняття форм устрою були націлені на кінцеві можливості політичної організації, внаслідок чого одне могло виводитися із іншого, нові поняття рухів були покликані освоїти нове майбутнє. Чим меншим було їхнє змістовне наповнення з точки зору досвіду, тим переконливіше вони заявляли своє право на втілення в собі очікувань – такою є скорочена формула часової асиметрії, що стала прикметною ознакою нових понять рухів в історії. Точніше кажучи, ідеться про підходи, що випереджають свій час.

Отже, існує можливість семантичної верифікації нашого відправного антропологічного постулату. Характерною ознакою нового часу стає зростаюча розбіжність і зростаюча напруга між досвідом та очікуваннями. Звичайно питома вага досвіду й очікувань зміщується залежно від реалізації задуманих систем. Але часова напруга, яка виникла колись, ще й сьогодні визначає характер мови у соціальній та політичній сферах. Із прагматичної точки зору нові поняття рухів

слугували впорядкуванню життя мас, що звільнилися з полону станового повсякденного устрою, під новими гаслами. Внаслідок цього вони, звісно ж, перетворилися на слова-гасла із функцією творення партій.

Політичні та соціальні поняття стають інструментами спрямовування руху історії, що зазнає змін, у потрібному напрямку. Вони сигналізують або ж реєструють не лише існуючий заздалегідь комплексний мовний зміст. Вони самі стають факторами формування свідомості та управління поведінкою. Таким чином, ми сягнули точки, в якій мовний аналіз набутоків досвіду, пов'язаних із часом, безпосередньо переростає в соціальну історію. Для глибшого аналізу, звісно ж, потрібне осмислення цих набутоків із точки зору окремих соціальних прошарків та крізь призму мовної прагматики. Але для розгляду питання, сформульованого у вступній частині, досить і цих побіжних міркувань. Виявлення у мові змін у досвіді, пов'язаному з часом, безперечно належить до суто історичних завдань, які повинні стати складовою частиною соціальної історіографії попри усю системну відмінність підходів останньої.

Я спробував розглянути три питання, які стосуються історичних часів і які є викликом для соціальної історії.

По-перше, з історіографічної точки зору я спробував показати, що темпоралізація започаткувала ту диференціацію нашої сучасної історії, адекватне дослідження якої можливе лише в контексті соціальної історії.

По-друге, на прикладі понятійної пари “події – структури” я спробував теоретично обґрунтувати необхідність розмежування різних рівнів часу для реалізації на практиці “соціально-історичного” підходу.

По-третє, за допомогою метаісторичних категорій “досвід – очікування” я зробив спробу продемонструвати те, як на емпіричному рівні можна виявити і довести процес зміни історичних часів.

Історія, право та справедливість

Заявлена тематика: “Історія, право, справедливість” – звучить претензійно і пишномовно. Насправді йдеться про виявлення співвідношень між трьома важливими поняттями, які у процесі т.зв. *історії* (*Geschichte*), що отримала таку назву лише з XVIII століття, означали або позначали досить різний комплексний мовний зміст чи спонукальні мотиви дій. Історичний характер усіх трьох понять не викликає сумнів, інакше вони не стали б предметом і викликом для тих наук, котрі самими їхніми представниками мисляться як історичні науки, зокрема історії права.

Однак у ході наступного викладу я навіть коротко не зупинятимуся на історії цих центральних понять або ж її описанні¹. Питання, яке я ставлю перед собою заздалегідь, націлене на з'ясування співвідношення між загальною історією та історією права. Я спробую розглянути це питання з позиції загального історика, отже, з позиції професійного аматора. Я свідомо омину жваву дискусію, що точилася протягом останніх двох десятиріч у середовищі фахівців з історії права, бо мені бракує знань правової догматики, завдяки якій дискусія до певної міри набула структурованості². Якщо говорити про полеміку, що не виходила за межі загальної теорії історії, то можна констатувати, що сформульовані питання

¹ Поп.: Fritz Loos und Hans-Ludwig Schreiber, "Recht, Gerechtigkeit", in: *Geschichtliche Grundbegriffe*, hg. v. Otto Brunner u. a., Stuttgart 1984, т. 5, с. 231–311.

² З метою уникнення детального переліку окремих назв відсилаю до витриманого в критичному дусі та орієнтованого на соціальну історію огляду полеміки з питань методів у галузі юридичних наук: Marcel Senn, *Rechtshistorisches Selbstverständnis im Wandel. Ein Beitrag zur Wissenschaftstheorie und Wissenschaftsgeschichte der Rechtsgeschichte*, Diss. Zürich 1982, та до праці: Diethelm Klippel, *Juristische Zeitgeschichte. Die Bedeutung der Rechtsgeschichte für die Zivilrechtswissenschaft*, Gießen 1985 (Gießener Rechtswissenschaftliche Abhandlungen, т. 4). В обох працях вміщено ґрунтовний огляд літератури з цього питання.

виявилися аналогічними тим, які протягом останніх двох десятиріч не давали спокою і представникам гільдії загальних істориків. Співвідношення загальної і текстової герменевтики, питання про критерії об'єктивності та пов'язаність позицією, структури та події, процес і розвиток, дефініції шляхом зіставлення із сусідніми науками, особливо соціальною та економічною історією – усе це стало предметом дискусії як загальних істориків, так і фахівців з історії права, втім, останні робили це трохи не так бурхливо, виваженіше та спокійніше, не втрачаючи при цьому здорового глузду. Але неможливо не бачити спільних контурів горизонту проблем, як і взаємопроникності розділених галузевим членуванням таборів. Тому я намагатимуся якомога менше рухатися хисткими пливунами суто методичних дебатів, ризикуючи наразитися на закиди в надмірній абстрактності, але це зрештою залишається єдиним, хоча, можливо, й сумнівним привілеєм, яким може заручитися загальний історик в оточенні спеціалістів, що наперед мають перевагу над ним.

При цьому я вдамся до двох кроків, тобто спробую дотримати мінімальних методичних вимог: по-перше, я розгляну співвідношення між історією та справедливістю. А точніше кажучи, спробую відповісти на питання: які типи співвідношень між історичним досвідом і справедливістю можна виявити? Вочевидь ці дві величини – історія та справедливість – перебувають у відносинах постійної нездоланної напруги, яка щоразу штовхає нас до нових спроб її подолання, що ніколи не можуть мати своїм результатом цілковитий збіг обох понять. Яким же чином наука тлумачить зв'язок між ними?

По-друге, звідси впливає й те, що історія та право, за умови його розуміння як інституціонального механізму реалізації та практичного адміністрування справедливості, яка щоразу підлягає конкретизації, теж є взаємозумовленими та взаємопов'язаними величинами. У другій частині я спеціально запропоную деякі темпоральні визначення, покликані уможливити інтегральний підхід до розгляду загальної історії та історії права попри факт можливості їхньої диференціації на рівні систематики, або, за висловом Луманна, їхньої фактичної диференційованості.

I. Історія та справедливість

Починаючи з Геродота, кожен історик буквально з молоком матері засвоїв істину, що як вчення про історію, так і історіографія у своїх підходах досить щільно пов'язані з уявленнями про справедливість. Попри застереження Цицерона, згідно з якими історик "має діяти без грубої прямоти судового розгляду і дошкульних колючок судових вироків"³, у них і досі побутує метафорика судового процесу. Адже щоб виявити істину, потрібно опитати найважливіших свідків, оцінити їхні свідчення з точки зору вагомості, а також вислухати протилежну сторону. Незважаючи на всі методичні розгалуження, ця настанова залишається чинною й донині. Отже, принцип застосування способів і підходів, виправданих міркуваннями справедливості⁴, є неодмінною передумовою віднаходження істини. Звісно ж, під впливом елліністської та християнської історії він неабияк розширився через усталену думку про те, що історик покликаний не лише з'ясовувати фактичний стан справ, а й засуджувати або схвалювати акторів та їхні вчинки, причому таке розширене трактування, щонайпізніше з часів Ранке, поділяється далеко не усіма. Зрозуміло й те, що критика моралізаторства історика, котрий бере на себе місію судді, є такою ж старою, як і претензії на виконання цієї місії. Традиційною з точки зору риторики стала вимога, згідно з якою історик повинен дати матеріалу, що є предметом його дослідження, можливість говорити самому за себе, а право на остаточне судження залишити читачеві. За цією вимогою криється непряма настанова до формулювання моральних суджень. Таким чином, із перспективи споглядання нами цієї проблеми спостерігається конвергенція обох настанов: не лише наукове дослідження повинне бути адекватним своїй так званій предметній сфері, а й винесення суджень має відбуватися із застосуванням правильних або доречних методів і підходів. Отже, йдеться про звужене і розширене поняття справедливості, яке в одному випадку вістряє на

³ Cicero, *De Oratore* и 15,64, переклад нім.: Raphael Kühner, München o.D., с. 151.

⁴ Lukian, *Wie man Geschichte schreiben soll*, с. 41, у перекладі, за редакцією і з коментарями Г. Гомайера: Н. Homeyer, München 1965, с. 148.

методично виправдані підходи, на збір фактичних обставин, в іншому – на винесення справедливих суджень. Якщо звернутися до сучасної мови, то в полеміці про ціннісні судження застосовуються обидва поняття справедливості. Причому обидва поняття, незалежно від того, із чим вони пов'язуються – з методом чи із ціннісним судженням, – є взаємодоповнюючими. З'ясування фактів і формування суджень невіддільні одне від одного.

Тому я хотів би сформулювати наше питання, адресоване історикові, дещо по-іншому: правильними, а тому справедливими мають бути не лише способи дослідження і не лише судження, тобто ті вимоги, що визнаються нами з давніх-давен. Слід поставити перед собою питання, з яким різновидом справедливості співвідноситься історія у формі викладу або витвору самого історика. Чи не вимагає історик від історії, що є предметом його дослідження, внутрішньо притаманної їй самій справедливості. І яким чином проявляє себе ця справедливість в історії, що набула свого часу конкретної форми: із чого випливають конкретні судження про неї – із її фактичного змісту, чи з її риторичної стилізації або літературної композиції?⁵ Отже, насамперед ідеться про питання, адресоване теорії можливої історії, і лише другорядним залишається питання, адресоване історичній науці та її методам. Можна навести п'ять типових відповідей, на яких я коротко хотів би зупинитися.

По-перше, *геродотівська відповідь*. Хоч би про що йшлося в історіях Геродота, в них неодмінно присутній елемент справедливості⁶, котрий пронизує всі окремо взяті історії. Люди, що піддалися впливу своєї зарозумілості або засліпленості, самі накликають на себе загибель. Вони несуть відповідальність, але це відбувається не самотійно, бо над ними володарюють боги, а над усім цим – фатум, який протягом тривалого часу, або – як записано у Старому Завіті – із покоління в покоління карає зло і несе спокуту за скоєні

---

⁵ Із цього питання див.: Hayden White, *Auch Klio dichtet oder die Fiktion des Faktischen (Tropics of Discourse, Baltimore* ² 1982). Переклад з англійської мови Brigitte Брінкманн-Зіпманн і Томаса Зіпманна: Brigitte Brinkmann-Siepmann und Thomas Siepmann, Stuttgart 1986.

⁶ Детальний аналіз із цього питання в праці: Hermann Strasburger, *Herodot als Geschichtsforscher, Zürich und München* 1980, особл. с. 54.

злочини. Всім історіям іманентно притаманна справедливість, уникнути якої не в змозі жодна людина і яку віднаходить історик у готовому вигляді, щоб отримати змогу переоповісти її. Зворотний зв'язок Геродота з міфічними розповідями про богів та з їхньої волі наперед визначеними правилами, що став продуктом раціональної рефлексії, і донині не позбавив ясності та переконливості застосовані ним схеми тлумачення історичних подій. Той, хто як історик досліджує російські військові кампанії шведського короля Карла XII, Наполеона чи Гітлера, навряд чи зможе уникнути очевидного висновку, що в усіх цих випадках фатальну роль відіграла засліпленість, а тому простежується якась вища справедливість, внутрішньо притаманна самій історії, хоч би якої форми набували наукові пояснення щодо причин і перебігу цих походів.

У виданому Лепеніесом і Густафссоном таємному щоденнику Ліннея⁷ зафіксовано історії із повсякденного життя Північної Європи XVIII століття, схеми розгортання та перебіг яких цілком зівставні зі схемами Геродота. Так, онук зрадника батьківщини, помилуваного волею Петра Великого, вбиває онука цього царя. Наведемо відповідну схему тлумачення: йдеться про справедливість, внутрішньо притаманну сукупності історичних взаємозв'язків. Такі історії мають свій початок і свій кінець, а тому аналогічні тим випадкам, що стають предметом розгляду у кримінальному, цивільному чи адміністративному процесуальному праві. Дослідження заслуговує питання, в чому ж полягають відмінності. Суддя відтворює історію, керуючись при цьому законом та практикою його застосування. З точки зору утвердження справедливості його роль, що полягає в адмініструванні та застосуванні права, слід оцінити вище, ніж роль історика. Останній шляхом власної оповіді теж створює історію, яку він формує як єдине ціле із опитувань свідків та аналізу джерел. (Історії, вміщені у зібранні відомих випадків із кримінальної та суддівської практики, з однаковим успіхом можуть використовуватися як істориками, так і суддями). Однак суддя зобов'язаний довести

⁷ Carl von Linni, *Nemesis Divina* hg. v. Wolf Lepenies und Lars Gustafsson. Aus dem Lateinischen und Schwedischen übers. v. Ruprecht Volz, München und Wien 1981 I. Из цього ж питання пор.: J.H. Franklin, *Jean Bodin and the 16th century Revolution in the methodology of Law and History*, New York, London 1961, ² 1966.

справу до кінця, тоді як історику слід було б розважливо полишити подібні спроби.

Зрештою, справедливість надихає і одну із найстаріших форм в історіографії – мемуари, в яких діяч та оповідач зливаються в одне ціле. Цезар, Фрідріх Великий чи Наполеон, котрі розповідають про історії, творцями яких вони були або перебіг яких вони визначали самі, усі вони – попри відмінність у формах сублімації – не змогли уникнути непереможного прагнення до самовиправдання. Те ж стосується й великої історії воєнних подій Черчілля, в яких він сам відіграв неабияку роль. Будь-яке виправдання передбачає презумпцію справедливості, притаманну будь-якій історії, справедливості, перед лицем якої потрібно утвердити або захистити себе і свою роль.

По-друге, *модель Фукідіда*. Саме Фукідід переконав нас у тому, що інтерпретаційна схема, запропонована Геродотом, неспроможна охопити увесь історичний досвід, якого можуть набувати люди в процесі творення ними своєї історії. Те, що зміг уже побачити й сам Геродот, Фукідиду вдалося наочно продемонструвати. Людина може постати перед вимушеними альтернативами, яких вона не шукала для себе, вона стає відповідальною за ситуацію, що була нав'язана їй. У гру вступає випадок, і людина змушена брати на себе тягар вини за відсутності будь-яких правових способів її легітимації⁸. При цьому Фукідід відмовляється взагалі від будь-якого права, встановленого богами. Він писав свої праці упродовж століття, коли конфлікт між новим і старим правом породив безвихідні ситуації, кінець яких міг бути лише трагічним⁹. Теоретична чи софістична відповідь, запропонована Фукідідом, полягає у необхідності розмежування влади (сили) і права. Таким чином він торкнувся тематики, яка не дає нам спокою ще й сьогодні.

У своєму діалозі з мілосцями афіняни вдаються до аргументу, згідно з яким влада (сила) діє за своїми власними законами, протистояти яким право безсиле. Наполягання на пріоритеті права перед лицем сили може перерости навіть у засліплення,

⁸ Thukydides, *Historiae* m 45, hg. v. C Hude, Leipzig 1910, c. 220.

⁹ Пор.: Wolfgang Schadewaldt, *Die Anfänge der griechischen Geschichtsschreibung*, Frankfurt am Main 1982, та: Christian Meier, *Die Entstehung des Politischen bei den Griechen*, Frankfurt am Main 1980.

що веде до загибелі. Ця думка була по-новому але з аналогічним смислом сформульована під час конфесійної громадянської війни д'Обінье. Той, хто відгукується на поклик совісті, гине, а тому сам винен у цьому¹⁰.

Звісно ж, і Фуکیدід, який після знищення мілосців без жодних коментарів переходить до опису наступного історичного акту: сицилійської експедиції афінян, останні учасники якої, що залишилися в живих, конають у каменоломнях Сиракуз, теж не уникнув впливу Геродота. Але вбиті, поневолені чи продані колись у рабство мілосці залишаються таки вбитими, поневоленими чи проданими у рабство, а їхнє місто знищеним. Фуکیدід ухиляється від встановлення зв'язку між виною та спокутою, для нього завжди вирішальне значення мають лише причини та наслідки, навіть тоді, коли він вміло ховає їх за описанням подій. Кінець афінян краще обґрунтовується браком сили або ж неправильною її оцінкою. Звернення до справедливості, притаманній історії самій по собі, стає зайвим. Таким чином, апеляція мілосців до права і справедливості у стислому історичному викладі стає аргументативним контрастним тлом, аби збагнути істину, що влада з її підйомами та занепадами розвивається за своїми власними законами, які, так би мовити, і є істинною природою будь-якої історії. Дубчек змірився із цією думкою в Москві, коли у 1968 році мілоський діалог на структурному рівні повторився у спілкуванні між чехами і росіянами, перебіг якого нам невідомий. Те ж сто-сується і діалогу Гаші з Гітлером у 1939 році в Берліні.

Так Фуکیدід вивільнив для нас пласт досвіду, обрамлений опозицією між силою та правом, що дає можливість тлумачення історій у всіх варіантах, більше того, схиляє до відповідних дій. "Світова історія як історія влади (сили)" від Фуکیدіда, Макіавеллі та до Картеллієрі, який є, власне, автором цієї назви, залишається доволі консистентною моделлю попри те, що її незмінним супутником є нарікання на брак справедливості.

Хто б узяв на себе сміливість виправдати зникнення багатьох тисяч політ'в'язнів, котрі безслідно гинули впродовж історії, якимись праведними причинами, звершенням вищої

¹⁰ Agrippa d'Aubigne, *La Confession du Sieur de Sieur de Sancy*, in: (*Euvres complètes*, Paris 1877, т. 2, с. 369 і далі. З цього ж приводу: Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise*, Frankfurt am Main 1973, с. 15.

справедливості¹¹? Фукідід навчив нас розумінню того, що саме в історіях властива їм справедливість не знаходить свого втілення. Однак його тлумачення все ж демонструє залежність від негласного визначення відмінності між владою (силою) і правом, до якого звертаються й досі. Одне є німим л'якмусовим папірцем іншого. Неможливо створити концепцію історії міжнародного права без цього теоретичного постулату. Йорг Фіш у своїй праці про європейську експансію та міжнародне право показав, де і яким чином привілеї подаються в обгортці фраз про рівність у контексті природного права, через правову машкару яких щоразу проступають обриси іншої сили та її інтересів¹².

Через 800 років після Фукідіда Августин дійшов висновку, що всі держави по суті своїй є великими розбійниками. Звідси пролягає шлях до третього можливого варіанту інтерпретації, який в теологічному плані компенсує непереборне протиріччя між владою (силою) і правом.

По-третє, *модель Августина*. Августин охоче послуговувався інтерпретаційними схемами, залишеними у спадок елліністсько-римською традицією: як тією, згідно з якою Рука Всевишнього ще на цьому світі карає кричущу несправедливість (перекликається із поглядами Геродота), так і тією, що гласить: несправедливість у здійсненні влади залишається неспокутуваною і завжди породжує нове зло (перегукується із думкою Фукідіда). Втім, власне новою відповіддю отця Церкви на кризове становище, яке склалося на рубежі 400 року, стало твердження про те, що вмістилищем істинної справедливості, до якої прагнуть долучитися християни, уповаючи на милосердя, є сам Бог, однак приходу її цілком вірогідно можна очікувати лише в момент *indictum maximum*, тобто після того, як час зупинить свій біг¹³.

Таким чином, історія позбувається важкого тягаря претензій на генерування та втілення в дійсність справедливості, а люди натомість не постають перед необхідністю відмови від

¹¹ Пор. претензійний військовий пам'ятник Кінгольця: Sammlung Ludwig, Köln.

¹² Jörg Fisch, *Die europäische Expansion und das Völkerrecht*, Stuttgart 1984.

¹³ Пор. історію понять із мови юриспруденції Ганса Гаттенгауера: Hans Hattenhauer, *fax et Justitia*, Hamburg 1983 (Berichte aus den Sitzungen der Joachim-Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften, Jg. 1, H. 3).

існування вищої і незримої справедливості. Суд Божий є по праву таємним, а тому втаємничено праведним¹⁴. Звісно ж, така схема тлумачення ґрунтується на недоказовій вірі у справедливість Господню, причаститися до якої людині судилося лише наприкінці всіх земних історій. Попри потенційну можливість усіх людей скористатися справедливістю Всевишнього, земна справедливість у цілому залишається недосяжною, нездійсненою, а якщо й здійсненою, то недосконалою.

Ця модель Августина, завдяки її послідовному логічному розвитку, дала поштовх двом наступним взаємопов'язаним, але все ж діаметрально протилежним варіантам відповіді.

По-четверте, *абсурдна історія*. Історія, взята сама по собі – ідея, що могла народитися лише в посттеологічному контексті – стає абсурдною, якщо зникає примиряюча справедливість Страшного Суду. Навіть якщо погодитися з тим, що людина покликана шукати справедливості і, по можливості, здійснювати її, все, що трапляється в цьому світі, непідвладне незримій юстиції. Крайня точка зору самого Августина була перенесена на ґрунт середньовічної історії в міру можливості територіальної локалізації його асиметрії двох царств, співвіднесення її з церковними та світськими діючими силами. Історичні події піддавалися обґрунтуванню і схемами тлумачення Геродота і Фукідіда настільки ж, наскільки Церква могла вважатися представницею Царства Божого, а Світське Царство розчинялося у християнській імперії. Однак потенційна абсурдність, непереборна несправедливість того, що

¹⁴ Augustin, *Civ. Dei*, Buch 20, Kap. 19: засуджені будуть спокушені, а спокушені будуть піддані засудженню відповідно до незбагнено справедливих і по праву незбагнених вироків – “*judiciis Dei occulte justis, iuste occultis*”, – через які вічно твориться суд Господній над розумними створіннями з моменту їхнього гріхопадіння. Про неминучий висновок Данте, згідно з яким покарання, наявні на цьому світі, невмолимо і вічно й надалі чинитимуться у потойбічному світі, що в цілому витлумачується як доказ Господньої милості, котра таким чином стає радикальним і неблаганним знаряддям утвердження справедливості, див.: Hugo Friedrich, *Die Rechtsmetaphysik der Göttlichen Komödie, Francesca da Rimini*, Frankfurt am Main 1942 (Das Abendland. Forschungen zur Geschichte europäischen Geisteslebens, hg. v. Herbert Schöffler, Band VI). Навіть без процесуального тлумачення тут окреслюється “проміжна позиція” Данте поміж Августином і Гегелем, котра вимагає подальших історичних розмежувань без необхідності відмови від типологічних намірів.

відбувається в історії, яку Августин свого часу зробив надбанням людської думки, залишається – і тут досить згадати лише *Кандіда* Вольгера – тією можливою смугою досвіду, що не полишає нас і досі.

Коли йдеться про Аушвітц, усі пояснення та виправдання виявляються безсилими, щоб мірками справедливості в будь-яких варіантах її обґрунтування збагнути і “засудити” увесь абсурд і всю неймовірність того, що втілилося у цій події. Навіть той, хто пильно вдивляється в історію у пошуку аналогій, якщо ним і справді рухає бажання збагнути цю історію, не може уникнути відчуття безглуздості справедливості, яка вислизає від людського розуміння. Жодне приписування вини, жодне пояснення неспроможні “впіймати” саму подію. Августин відкрив для нашого досвіду можливість, не завдаючи шкоди його власним теологічно обґрунтованим сподіванням, відправити справедливість у потойбічний світ. Завдяки цьому він і перевершив Фукідіда.

Тому, хто насмілиться взяти на себе завдання витлумачити вигнання східних німців як праведну кару за Аушвітц, а саме Штуттгартська Декларація 1945 року досить близька за духом до такого підходу, можна дати відповідь у дусі Фукідіда: депортація відбулася б і без Аушвітца. Але слідом за Геродотом можна було б сказати і таке: без засліпленості німців не сталося б жодної із цих двох подій. Аушвітц став можливим лише внаслідок війни, розв’язаної колись німцями; в результаті цієї ж війни східні німці змушені були втікати зі своїх земель. І те, й інше можна пояснити спільною причиною без необхідності встановлення каузального зв’язку одного з іншим.

Але жодна наука про історію не в змозі адекватно витлумачити ані моральними, ані раціональними міркуваннями саму подію – винищення мільйонів євреїв та інших етнічних груп. Натомість, за словами Ханни Арендт, щоб винести уроки на майбутнє зі зла у його буденності, потрібно жити із цим тягарем. Адже люди – в нашому випадку німці – повинні брати на себе відповідальність і за той абсурд, який вони створили колись самі.

Негативістський досвід після Августина, шлях до якого було відкрито лише завдяки появі варіанту тлумачення цього отця Церкви, став прикметною ознакою нашого часу. Будь-яка

паралель чи структурна аналогія з іншими формами “викорчовування” як варіант пояснення пробуксовує. Хоч би до яких форм чи засобів пояснення ми вдавалися, елементом нашого досвіду стало усвідомлення того, що існують історії, несумісні з будь-якими уявленнями про справедливість, а тому й абсурдні.

Тепер можна перейти до п'ятого типу відповіді, котра теж немислима без Августина і відштовхується від протилежного: “*Всесвітня історія є судом над світом*”. Цей афоризм Шіллера було сформульовано в одній із численних редакцій любовного вірша до Лаури. Згодом він був систематизований Гегелем і відтоді претендує, в ідеальному варіанті, на примирення двох відмінних схем тлумачення Геродота і Фукідіда, їхнє включення в *ordo temporum* месіанської історії Августина. Наступний вислів Шіллера співзвучний Геродоту: “Згаяне за хвилину, не наздолужити впродовж вічності”. Будь-яка ситуація невловима. Людина повинна нести відповідальність за всі наслідки, спричинені колись нею *nolens volens*. Розплата за помилки і засліпленість – неминуча і невідворотна. Однак справедливість, як внутрішній принцип самої історії, стає рушійною силою не лише окремих історій, а й усієї всесвітньої історії, силою, що діє безпощадно, без огляду на компенсацію у формі Страшного Суду.

На думку Канта, ідея про винагороду чи покарання, на які можна сподіватися лише в потойбічному світі, є глибоко аморальною, бо гетеронімні визначення, якими є надія на винагороду і страх, псуєть моральність у чистому вигляді. Мораль покликана *hic et nunc* доказати свою дієздатність на практиці, не озираючись на потойбіччя. На тлі цієї ригористичної вимоги визначення Фукідіда, побудоване на розходженні влади (сили) і права, лише загострилося – це розходження Канту так і не вдалося подолати. Однак воно розтануло завдяки спрощенню Гегелем. Історія сили, що утверджує себе аморальними чи нелегальними методами, теж набуває ореолу праведності. Страшний Суд відбувається впродовж самої історії: кожен день є останнім* в часовому плині. Гегель скасовує думку

* Тут автор має на увазі повтор слова “jüngste” у назві Страшного Суду (“das jüngste Gericht”) і в значенні “останній, найсвіжіший” – Пер.

про те, що успіх не може бути праведним: відтепер функцію врівноважування та відшкодування несправедливості несе не Останній Суд, а сама історія як процес, а її втілення і є останньою інстанцією. Таким чином, людина постає перед неймовірно непосильною вимогою на межі абсурду.

Розходження між владою (силою) і правом, виявлене Фукідідом, при діяхронному підході виявляється локомотивом універсального розуму і висуває претензії на статус “вищого права”. Та й історія, зведена до історії сили, постає при позитивному її осмисленні як історія права на шляху до свободи. Те, що ситуативно здається аморальним чи протиправним, може з часом виявитися втіленням права. “Тут діє лише право абсолютного розуму, а до уваги беруться лише ті відносини, які є втіленням вищого принципу розуму. Однак послатися на це право не може жодна із держав”, – продовжує свій виклад Гегель, і тут – всупереч суто владним і політичним тлумаченням Гегеля – доводиться констатувати: історія завжди виявляється вищою від діючого індивідуума, можна навіть сказати, що вона є трансцендентною стосовно нього. Таким чином Гегель стає цілком сумісним з Августином. Діючим формаціям чи силам не годиться брати на озброєння вищу правду всесвітньої історії для досягнення своїх власних цілей, зокрема, як засіб легітимації очевидних неправедних діянь. “Ми повинні зважати на право універсального розуму, протиставлене праву держав”. Гегель наполягає на тому, що жоден політичний діяч не може уповноважити сам себе діяти від імені всесвітньої історії. Там, де перепади у співвідношенні сили поміж освіченими народами і варварами, християнами та язичниками, могомеданцями і невірними рядяться в шати права, продовжує Гегель майже в стилі Канта¹⁵, насправді часто може бути ще далеко до “власне правового становища”.

Отже, так можна сформулювати п'яту відповідь, котра була окреслена тут завдяки фрагментарному зверненню до поодиноких джерел німецького ідеалізму. Новизна і спільність полягають у послідовній темпоралізації. Справедливість, хоч би якою вона була, діє впродовж усієї всесвітньої історії,

¹⁵ Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, hg. v. J. Hoffmeister, Hamburg⁵ 1955, с. 147 і далі.

пронизує її. Заповідь “Споконвічного” і “Ще не існуючого” змушує людину, яка пам’ятає та усвідомлює свою минущість, утверджувати справедливість. Тоді й історія при діяхронічному підході може тлумачитися як шлях до правової держави, до союзу народів, як сукупність спрямованих на це дій.

Отже, не якась окрема історія, як це було у Геродота, виявляє властиву їй справедливість, а вся всесвітня історія як відкрите для розвитку ціле опиняється під пресом раціональної необхідності скерувати прогресивне розгортання сил людини в надійно забезпечене правом, більше того, справедливе русло.

Ми знаємо, що такою схемою інтерпретації, яка формує наш досвід нового часу, просякнутий також історизм, вона ж покликала до життя всі ліберальні, демократичні, соціалістичні концепції історії. Однак не менш відомо й те, що наш власний досвід опирається спокусі такого обнадійливого, але утопічного тлумачення історії. І все ж ми не можемо цілком уникнути його впливу, позаяк мінімальною умовою нашого виживання є мінімальний правопорядок попри всю необхідність його щоденного утвердження та відтворення.

При цьому нам може стати у пригоді досвід, нагромаджений і витлумачений історіографією. Звернення до наведених вище трьох досучасних визначень співвідношення між історією та справедливістю засвідчує актуальність цього питання й донині. Досвід, озвучений Геродотом, згідно з яким у розмаїтті конкретних одиничних історій може засягти щось на зразок достойної людини і справедливої долі; досвід, запроваджений Фукідідом, згідно з яким сила або соціальна, політична чи економічна влада не корелюють із поняттям права, ані конвенційного, ані створеного; і, нарешті, досвід, втілений Августином у теологічному понятійному знаменнику, згідно з яким людині не дано утвердити справедливість на цьому світі, – але насамкінець ще й те, що досвід пізнання світу, позбавленого Бога, є абсурдним – до усіх цих схем інтерпретації необхідно звертатися тому, що вони нагадують нам, який тягар лягає на плечі людини, коли вона змушена утверджувати право з метою виживання. При співвіднесенні історії та справедливості нас негайно і неминуче опановує пафос протверезіння.

Втім, будь-який знавець зможе довести, що описані тут п'ять моделей досвіду не охоплюють цілком ані всього Геродота, ані всього Фукідіда, ані всього Августина або Канта чи Гегеля. Можна навести й численні інші варіанти тлумачення, якщо з метою аргументації вдається до текстів інших авторів, або якщо подивитися на праці Августина не з перспективи сприйняття негативної теології, а крізь призму стоїко-християнського вчення про природне право.

Для підтвердження сказаного наведемо тезисно лише один аргумент: існують різновиди історичного досвіду, які з плином часу зазнають збагачення, спростування чи розширення і які в цілому змогли стати його надбанням завдяки тому, що як окремі історії, так і вся історія залишалися просякнутими схемами тлумачення, побудованими на можливості здійснення справедливості. Справедливість, попри всі варіанти свого осмислення в історії, є необхідною, втім, звісно ж, недостатньою умовою для того, щоб довідатися, чим є сама історія.

П'ять варіантів, коротко описані мною, можна представити і як антропологічні можливості, котрі в результаті двох із половиною тисяч років осмислення досвіду історії перегукуються між собою і взаємно доповнюють одна одну. Якщо ж їх по черзі підвести під один понятійний знаменник, то можна говорити про певний сегмент духовної історії. Насправді всі моделі тлумачення можуть використовуватися одночасно, а без них неможлива трансформація історичного досвіду в науку. Інакше кажучи: ці п'ять растрів досвіду передують будь-яким методичним крокам, до яких вдається історик-професіонал із метою дослідження минулої історії.

Якщо ж подивитися ще глибше, то всі гіпотези в сучасній історії, а також наукові описи, спрямовані на отримання результатів і висновків стосовно історії, можна звести до названих растрів досвіду. Прямо чи приховано, але неодмінно в них виявляється справедливий або несправедливий характер історичного становища, відповідних змін чи катастрофи. Це стосується не лише моралізаторської історії, котра розвивається з часів еллінізму, пережила Ранке та Макса Вебера, і не зникла й до сьогодні. Навіть наукові намагання, позбавлені оцінок, не в змозі уникнути тієї категорії справедливості, яка приписується історії, або в якій їй свідомо відмовляють, і яка з

невблаганною логікою вливається у формування суджень. Навіть покірність абсурду продовжує залишатися спадком юдейсько-християнської традиції, що передбачала існування праведного Бога, смерть якого покликала до життя це безглуздя, і була чужою іншим культурам.

Так, терор Французької революції спочатку сприймався як моральний феномен: творцями – як реалізація істинної моралі, жертвами – як крах усталених досі норм суспільної моралі. Але вже наступне покоління дослідників, яке після першої спроби Форстера і щонайпізніше з появою Лоренца фон Штайна піддало цей терор функціональній інтерпретації, як засіб руйнації суспільства, побудованого на нерівності станів, наділило його таким чином функцією вищої справедливості, знярядям якої стали яacobінці як діюча сила всесвітньої історії. Таке “вільне від оцінок” творення смислу живиться ідеєю іманентно властивій історії справедливості, або ж *logificatio ex post*, яку нам, звісно ж, ніколи не буде дано відкрити у феномені Аушвітца. Ніхто не наважиться на тлумачення Аушвітца як необхідного кроку, що повинен був покликати до життя державу Ізраїль чи запровадження у Федеративній Республіці Німеччині конституційного ладу, побудованого на ідеалах свободи, і стати ще одним підтвердженням принципу вищої справедливості всесвітньої історії. Сформулювати таку думку – означало б спотворити озвучені нею висновки. До речі, тут ідеться про те право, на яке – якщо вдатися до слів Гегеля – неправомірно посилялися марксистки в Росії з метою виправдання політики розкуркулення. Отже, тлумачення історії крізь призму критеріїв справедливості є необхідним, але завжди недостатнім. Отже, я спробував обґрунтувати свою першу тезу, яка мала б бути аксіомою для кожного історика права. Тепер перейду до викладу другої частини.

2. Історія та право. Деякі питання до історії права

Спочатку вважалося, що необхідність віднаходження справедливості входить до обов'язкового інтерпретаційного арсеналу професійного історика, згідно з чим він покликаний виявляти сліди справедливості в кожній зображуваній ним історії як неодмінний елемент її тлумачення. При цьому

з'ясувалося, що певні способи інтерпретації є сумісними, інші ж – взаємовиключними. Однак жодна із запропонованих моделей тлумачення не може повністю втратити своєї чинності, виявитися цілковито застарілою з огляду, наприклад, на свій вік або на зміни у співвідношенні сил. Досвід, набутий і підведений одного разу під якийсь поняття, може повторюватися і передаватися. Історія є чимось більшим, ніж сегментом невловимого та неповторного перебігу в часі. Це теж є її неодмінною ознакою, однак не лише це. На прикладі моделей трактування справедливості в загальній історіографії ми змогли пересвідчитися, що історія завжди є водночас продуктом хронологічної послідовності в часі та системної структурованості.

Можна з упевненістю стверджувати, що в межах історичної науки не існує іншої такої ж спеціальної дисципліни, що так переконливо підтверджувала б цей висновок, як історія права, а на додаток до неї у неодмінно хотів би назвати ще й історію суспільного чи державного устрою. Досить нагадати у цьому зв'язку лише дослідження Віаккера, щоб отримати уявлення про системний внесок романської школи юриспруденції в адаптацію цивільного та господарчого права до умов індустріалізації. Певні правові норми та формальні правила стосовно того, що є справедливим, і далі живуть у часі й дають можливість здійснити водночас і зміну, й оновлення матеріального та процесуального права¹⁶.

Альтернатива, сформульована Бетті та Віаккером, чим слід вважати історію права – наукою споглядання і спостереження, спрямованою на виявлення чи реконструкцію певних предметних сфер минулого, чи наукою насамперед прикладного характеру – не може бути закріпленою та узаконеною й донині. Один з цих підходів завжди може практикуватися залежно від прагматики відповідного дослідження. Обидва прийоми взаємозумовлюють один одного настільки ж, наскільки сама історія не розчиняється у своїй діахронічній унікальності, а

¹⁶ Franz Wieacker, *Pandektenwissenschaft und Industrielle Revolution*, in: *Juri-sten-Jahrbuch*, 9 (1968/69), с. 1–2.8; Stephan Buchholz, *Abstraktionsprinzip und Immobilienrecht*, Frankfurt am Main 1978 (Ius Commune, Sonderhefte, Texte und Monographien 8); Heinz Wagner, *Die Politische Pandektistik*, Berlin 1985.

відтворюється на рівні структур, котрі піддаються визначенню. Отже, слід було б поставити питання про те, чи існує – за аналогією із можливістю використання віддавна існуючих моделей тлумачення справедливості для осмислення історії – можливість звернення до старих надбань правової думки чи інституційних урегулювань минулого, які й сьогодні в більш-менш видозміненій чи опосередкованій формі могли б претендувати на чинність, або ж чи не слід вважати їх функціональними еквівалентами, зумовленими одними й тими ж проблемами.

Можливість переносів на структурному рівні, себто повторюваності, легко доводиться на матеріалі історії устроїв. *Політика* Аристотеля включає в себе способи та форми панування, які ще й сьогодні могли б бути сформульованими у вигляді правових норм і не втратили б при цьому своєї дієвості.

Німецька історія, структурні витоки якої віднаходимо у грецьких *Amphiktyonien*, пропонує федеральні схеми устрою та відповідних їм правових урегулювань, які не лише були унікальними, а піддаються трансформації й тепер, більше того, мають перспективу в майбутньому. Я нагадаю у цьому зв'язку лише Ганзу, котра як торговий союз не завжди збігалася із сумою тих міст, де заправляли купці. Говорячи сучасною мовою, держава та суверенність не завжди є поняттями, що відповідають одна одній, у зв'язку з чим актуальними стають федеральні форми врегулювання. І навпаки, пригадаймо досвід Швейцарії або Нідерландів, котрі були першими країнами у просторі німецькомовної правової традиції, яким вдалося добитися суверенності, об'єднавшись у союз. Або ж пригадаймо Митний союз, який із правової точки зору, якщо вдатися до аналогії, мав справу з тими ж проблемами, перед якими сьогодні опинилося Європейське Економічне Співтовариство.

Природно, не можна не погодитися з тим, що названі союзи, об'єднання чи спілки були покликані дати відповідь на унікальні виклики свого часу. Так, наприклад, економічні і політичні проблеми Митного союзу виникли на тлі британського домінування і прагнень до національного єднання, а ті, з якими доводиться мати справу ЄС, є масштабнішими та зорієнтованішими на глобальну розстановку сил у світі,

унікальними в економічному та політичному сенсі з точки зору глобальної системи взаємозалежностей і високорозвинених технологій. Тим дивовижнішою залишається структурна аналогія між організаційними та правовими формами врегулювання в рамках міжстанових і надстанових, міждержавних і наддержавних інституцій на тлі визнання цієї діахронічної неповторності. Якщо й існує якась історична дисципліна, відповідальна за повторне використання, то нею, схоже, є в першу чергу історія державного устрою і права.

Право, щоб називатися таким словом, має характеризуватися повторними можливостями свого використання. Для цього необхідний максимум формалізму, регулярності, що виходить за межі конкретного випадку. Константність, хоч би якою обмеженою в часі вона була в емпіричному сенсі, а отже, відносна константність, що забезпечується правилами процедури, дає можливість підвести все розмаїття одиничних випадків під дію закону і права. Деяко згустивши фарби, можна сказати й так: переговори на рівні комітетів, результатом яких стало ухвалення Цивільного кодексу, як низка подій є частиною політичної історії. Упродовж цього часу велися переговори і досягалися домовленості, щоб через законодавство створити право. Ухвалення та проголошення Цивільного кодексу як правовий акт у своїй діахронічній неповторності теж належить до політичної історії. Але історія права має іншу темпоральну структуру. І ухвалені колись закони, що набули чинності, скажімо, в 1900 році, і правові норми, хоч би якими вони були – традиційними, запозиченими, видозміненими чи сформульованими по-новому, – однаковою мірою претендують на тривалу в часі можливість свого використання.

Звісно ж, ніхто не може позбавити історика, що вивчає право, можливості досліджувати генезу законодавчих актів, але з точки зору теорії історичних часів він таким чином ступає на територію діахронічної історії подій в їхній унікальній часовій послідовності. Натомість часові одиниці виміру історії права, хоч би про яке право йшлося, ґрунтуються на можливості структурних повторів незалежно від того, на що претендують відповідні правові норми – на вічну тривалість у часі, чи на дію протягом певних визначених строків. З досвіду відомо, що

історія права слідує іншим часовим ритмам, аніж політична історія, яка у свою чергу, відрізняється від соціальної чи економічної історії. Цивільний кодекс зберігав свою чинність для корінних мешканців Верхньої Силезії, яких утримували на цій території під виглядом поляків, і після 1945 року, коли окупація давно минула, так само як Code civil залишався чинним в Рейнській області, а ALR (Загальне земельне право) в Альсбаху-Байройті пережило зміну режиму влади.

Отже, з точки зору теорії слід констатувати, що історія права, як і всіх правових положень зокрема, підлягає дії повторів і передбачає можливість свого повторного застосування, а тому охоплює триваліші строки або ж характеризується тривалістю і стосується в першу чергу структур, а не подій. Справа Мюллера Арнольда цікава для нас не як окремо взята історія, хоча і є нею, а лише в ширшому контексті історії права як симптом структурного зрушення, що поклато край можливості повторення владних зазіхань і започаткувало нові закономірні незалежні юридичні процедури та закріпило їх у правовому сенсі.

Цей темпоральний аспект, завдяки якому історія права посідає притаманне лише їй місце у загальній історії, спричиняє наслідки як у плані специфічної екзегези джерел, так і в плані зв'язку із суміжними дисциплінами та їхніми предметними областями. Насамкінець коротко торкнемося цього питання.

1. Тексти юридичних джерел у міру їхніх минулих чи теперішніх претензій на правову чинність орієнтовані на тривалий час, на повторне використання, що докорінно відрізняє їх від епічних текстів, навіть якщо в них порушується юридична тематика. Епічні тексти чи документи стосуються одноразових процесів, свідченням яких вони і є. Правовстановлюючі тексти, документи як результат розгляду та опрацювання справ, вироки судів на підставі визначених наперед процедур і законів чи договорів, укладених у результаті передуючих їм переговорів, є своєрідним карбом у низці подій з метою досягнення тривалості в часі. Щоб добитися довготривалого ефекту, узусне право усталюється в усній чи фіксується у письмовій формі, і саме цій меті й слугують закони: з точки зору свого мовного самовираження всі ці тексти

претендують окрім одноразового застосування в кожному випадку зокрема на можливість повторного використання. Внаслідок цього історія права, за аналогією з Біблією теологів, має справу з різновидами текстів, у котрих можна “впізнати” право. Мовне оформлення змісту, відповідне понятійне наповнення є іншими, аніж те, із чим ми звикли мати справу, слухаючи, скажімо, виступи парламентарів із метою обґрунтування закону та завоювання більшості голосів на свою користь. Один текст має чітко окреслене та усвідомлене темпоральне звучання, інший – орієнтований на тривалість у часі. Тому до історії права однаковим чином належить і догматика, і герменевтика, що намагається збагнути текст як одноразове або унікальне явище. Глибинний часовий вимір, сутністю якого є відносна тривалість у часі, наділяє специфічні правові джерела особливим статусом, який не слід плутати зі статусом політичного, ділового чи епічного джерела.

Отже, існують документальні джерела суто правового характеру, котрі з точки зору змісту мають прикладний характер і смислове призначення яких неможливо вивести з одноразової ситуації їхнього виникнення чи з одноразової історії їхньої дії. Як процедурні врегулювання, так і норми матеріального права мають своєю метою повторне використання, а тому їм властива ітеративна темпоральна структура, відмінна від темпоральної структури тих джерел, котрі належать до документальних свідчень історії подій.

2. Але це лише один аспект, який потребує негайного доповнення. Тепер необхідно розглянути співвідношення між історією права та суміжними з нею історичними дисциплінами. Усі джерела мають одну спільну рису: вони відсилають до позатекстової реальності. Цю особливість тексти юридичних джерел розділяють із текстами всіх історичних наук. Будь-який текст може стати джерелом для постановки будь-якого історичного питання. Так, тексти, що претендують на особливу юридичну чинність, допускають прочитання з точки зору економіки, політики, соціальної історії, теології, історії мови чи ще якоїсь дисципліни, якщо я звертаюся до них із відповідним питанням. Справедливим є і зворотне твердження. Історики-дослідники права доволі інтенсивно використовують можливість такої зміни перспективи споглядання в

інтересах своєї власної історіографії, вони охоче беруть на озброєння методичні здобутки своїх сусідів як корисний допоміжний науковий багаж. Нагадаю лише у цьому зв'язку про такого представника історії літератури, як Фер, а також відповідні праці Ернста Рудольфа Губера з політичної та соціальної історії, Зома – з історії Церкви, Макса Вебера – з економічної історії, Радбруха – з історії мистецтва: усі здобутки в названих мною наукових жанрах разом із відповідними специфічними джерелами використовуються і для тлумачення історії права.

Тому можна виділити два типи розмежування між історією права та суміжними з нею науками. При строгому розмежуванні історія права зосереджується лише на текстах суто правового змістовного спрямування і вдається до послуг сусідів лише в допоміжних цілях. При гнучкому розмежуванні контекст взаємодії стає ширшим. Тут з'ясовується, що історія права взагалі не може обійтись без соціальної, політичної чи економічної історії, без історії релігії, мови, літератури тощо. Таке становище є прикметною ознакою нинішнього стану досліджень. Сьогодні виявляються взаємозалежності, котрі попри всі застереження їхнього можливого перегляду дають можливість здійснити зрозумілі й переконливі тлумачення. Звичайно ж будь-яке право може тлумачитися як засіб, покликаний стояти на сторожі інтересів сильних світу цього, тобто в дусі моделі Фукідіда, хоч би яких змін вона зазнавала з точки зору критики ідеології. Так само право може трактуватися як втілення мовних можливостей певної правової спільноти. Без сумніву, всяке право може розглядатися і як реакція на соціальні негаразди чи економічні виклики, хоч би до яких прикладів ми зверталися у цьому зв'язку: від урегулювань щодо заборони абортів і аж до договірного чи міжнародного права, котре змушене сьогодні вести пошук нового визначення рівня шельфу. Будь-яке право може вважатися реакцією на проблеми, що були досі невідрегульованими чи з'явилися недавно, або ж засобом врегулювання суперечностей, вічно існуючих поза межами самого права. Таким чином історія права виявляється глибоко зануреною в загальну історію, соціально-економічну чи політичну історію, а віднедавна – ще й в історію техніки.

Подібні визначення, побудовані на взаємозалежностях, є не довільними, а неминуче впливають з іманентної в історико-правовому сенсі екзегези текстів. Будь-які суперечливі тлумачення правових норм тривалої дії є сигналом нових викликів пріоритетного чи позаправового гатунку, на які потрібно знайти нові відповіді. Всяка констатація розбіжності між тим, що є, і тим, що має бути, породжує питання про чинники пріоритетного чи позаправового характеру, якими зумовлена ця розбіжність. Або ж якщо те, що колись кваліфікувалося як протизаконне, стає правом, як це в епоху Просвітництва сталося із законодавством про розлучення чи уже в наш час – із правовими нормами щодо абортів, то тут вирішальними є позаправові фактори необхідності адаптації соціального чи політичного характеру, під тиском яких народжується право у своїй новій якості.

Але як і ті правові новації, що стали наслідком тиску, зумовленого процесом індустріалізації, так і ті, що виникнуть у майбутньому, з огляду на зростання глобальної та екологічної взаємозалежності, можуть в якісному відношенні стати правом лише за умови сприяння формуванню структур, здатних до відтворення. У цьому й полягає тест на їхню дієвість. Це рівною мірою стосується і адміністративних актів, і судових рішень, і законів як таких, і міжнародних угод.

Назвемо лише один відомий в історії приклад: реформаторські закони Штайна і Гарденберга були реакцією у середньостроковій перспективі на зрушення в соціальній структурі, а в короткостроковій перспективі – політичною та економічною катастрофою. Їхню новаторську рушійну силу можна оцінювати по-різному; але в будь-якому разі успіх інновацій залежав від репродуктивної здатності запропонованих нових правових систем. Міський громадський правоустрій Штайна був результатом звернення до традиційних схем станового устрою. Йшлося про реформування станового поділу в нових умовах міського життя, що й забезпечило успіх цього починання. Існуючий мінімум у становому розмежуванні було врегульовано по-новому задля забезпечення оптимального фінансового та громадського й міського самоврядування. Без звернення чи відновлення старих станових традицій, звичаїв і правових норм новий

міський громадський устрій, скоріш за все, був би причетний на поразку. На цьому тлі економічні реформи Гарденберга відзначалися більшою інноваційною спрямованістю і саме через цю причину, принаймні частково, закінчилися невдачею. Їхній ефект полягав в одночасній перебудові та руйнації міського громадського правопорядку барона Штайна, бо вони вимагали від усіх мешканців Пруссії готовності жити в умовах єдиного і загальнодержавного економічного устрою. З метою створення економічного простору, функціонування якого регулювалося б спільними правовими нормами, довелося ухвалити численні адміністративні акти та судові рішення, прийняти чимало законів та укласти міждержавні договори.

Цьому заважали старі станові інтереси і права, а тому нові інтереси і правові потреби буржуазної економіки вимагали швидких змін. Суто правова відповідь на виклики, зумовлені такою соціальною мішаниною, полягала в пошуку правових норм, котрі мали виправдати себе на практиці в процесі багаторазового використання, а тому могли вважатися гарантією справедливості. Першочергове завдання історії права, яка, попри всю необхідність звернення до поставлених загальною соціальною історією питань, не має права розчинитися у ній, якраз і полягає у виявленні саме такого розвитку.

За моїми даними, теорія управління Лоренца фон Штайна з її яскраво вираженим соціально-історичним спрямуванням є першою, але й досі останньою, спробою розкрити взаємодію цих залежностей і передумов як у плані систематики, так і шляхом порівняння ситуації в різних країнах. Її варто було б написати по-новому з опорою на диференційовані сучасні методи і нову постановку питань.

Виокремлення історії права, орієнтованої на суто правові джерела, привело нас до усвідомлення необхідності розширення кола досліджень і залучення інших галузей історичної науки. Однак при цьому не слід обмежуватися лише констатацією залежностей чи аналізом факторів, намаганнями пояснити щось чимось, наприклад, право – інтересами чи розкладом сил. Існує щось на зразок мінімальних передумов загальної історії, які можна збагнути і витлумачити лише в опорі на історію права. З точки зору загальної історії звуження

предмета історії права до розгляду мінливих співвідношень і розкладів інтересів чи діяхронічної історії змін у владі є аксіомою, але такий підхід руйнує власний сутнісний зміст тієї історії права, темпоральна структура якої характеризується відтворюваністю, здатністю повторюватися. Тому насамкінець хотів би сформулювати своє питання навпаки: який би вигляд мала загальна історія без постановки питання про те, що взагалі в ній могло б бути наявним з урахуванням її правової зумовленості та структурованості?

Наше відправне історіографічне питання стосовно мислимої, можливої чи неможливої справедливості отримало інституційний вимір. Інакше кажучи: історія права є необхідною, але недостатньою умовою загальної історії. Тому слід було б висунути вимогу про створення інтегральної історії права, і в такому разі ми отримали б підтвердження моєї першої тези суто емпіричного характеру про те, що тлумачення історії, яке оминає питання про справедливість, неможливе.

Реалізація задуму щодо створення такої інтегральної історії права передбачає розгляд темпоральних відмінностей, котрі впливають із претензій будь-якого права на тривалість у часі та повторюваність. Зміни в політичній, соціальній, економічній історії, історії мови та, зрештою, і права, що взаємодіють між собою та зливаються воедино у вчорашньому, нинішньому і завтрашньому досвіді, відбуваються з різною швидкістю. Саме ця різношвидкісність, зумовлена предметною сутністю, породжує ту напругу у відповідний момент часу, розв'язанню якої покликане слугувати право протягом усієї історії свого існування. Можна висловити припущення, що історія права розвивається повільніше, їй притаманний інший темп змін, аніж ланцюгові подій, принаймні в межах політичної історії. Щоб досягнути тривалості та стабільності, потрібен відповідний час. Можливо, саме цим і пояснюється більший консерватизм юристів порівняно з іншими фахівцями: тут відсутні політичні причини, цей консерватизм продиктований слухністю з точки зору суті самого предмета.

Німеччина – запізніла нація?

1.

У 1935 році у Швейцарії з'явилася солідна книга під точною, але – як висловився згодом сам автор – дещо незграбною назвою, що породила певні очікування у читачів: *Доля німецького духу на схилі буржуазної епохи*. У ній були опубліковані лекції Гельмута Плеснера, прочитані ним перед студентами нідерландського міста Гронінген у період еміграції.

Попри появу книги по той бік митного політичного кордону, що на перших порах завадило її розповсюдженню в Німеччині, семантика цього заголовка й справді цілком відповідає мовному вжитку, який практикувався націонал-соціалістами. Тоді було модним говорити про долю Німеччини чи німецький дух, а прощання з буржуазною епохою теж належало до улюблених тем освічених авторів, які хоч і відмежовувалися від марксизму, але вважали, що саме в цьому пункті їхні погляди збігаються з ним.

Відмінною ознакою Плеснера є те, що він абсолютно серйозно ставився до німецької духовної історії, свідомо занурився в її глибини з метою обґрунтованішої критики та висловлення сумнівів щодо доречності багатьох постулатів. Він без будь-яких побоювань постійно вживає слова «ми» і «нас», хоча в нього як біженця для цього навряд чи існували достатні підстави. Але будучи філософом, антропологом і феноменологом, він чітко усвідомлював власну причетність до предмета свого аналізу. Досліджуючи майже чотириста років попередньої в часі історії з метою віднаходження довгострокових причин, що привели німців до засліпленості, він ніколи не стає в позу моралізатора, якому все відомо наперед. Він не апелює до імен, зате описує структури: структури в рамках суспільства та духовних течій, як і відмінність у впливі цих структур одна на одну. Так виникла праця, яку можна поставити в один ряд із ще двома працями того ж часу,

авторами яких були два філософи, теж затавровані німецькими націонал-соціалістами як євреї: *“Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія”* Едмунда Гуссерля, вчителя Плесснера (книга побачила світ у 1936 році у Белграді) та *“Від Гегеля до Ніцше”* Карла Льовіта (книга винесена на суд громадськості у 1939 році в Японії і присвячена Гуссерлю, а через два роки опублікована у Швейцарії). Ці книги на той час були практично недоступні німецькому читачеві.

Усі три автори є майстрами філософської духовної історії. Для Гуссерля характерний підхід із позицій універсальної історії з орієнтацією на власну теорію та використанням телеологічної аргументації. Льовіт концентрує свою увагу на величних постатях німецької духовної історії минулого століття, аналізує їхній вклад із точки зору систематики і на тлі спільного для них неповторного класичного чи християнського минулого. І, нарешті, Плесснер вперше залучає до розгляду всю європейську історію, щоб на її тлі дати окрему оцінку історії Німеччини, але водночас і показати, в чому німецька історія цілком може вважатися типовою для всієї європейської історії. Він теж – причому ще у 1933 році – констатує певну безповоротність, визначену наперед занепадом класичної філософії, що допустила або ж вивільнила блукаючу примару світоглядних претензій біологічних расових учень. Дослідження Плесснера позначене домінуванням історико-соціологічного підходу, він зіставляє і зводить воедино фактори, які, здавалося б, говорять самі за себе і в підсумку виявляються прикметними ознаками глобального політичного розкладу сил, що зазнає драматичних змін. Так, Реформація, на його думку, породила фатальну діалектику у співвідношенні між німецькою внутрішньою сутністю та догматичною церковною організацією державного життя. Німцям забракло тієї Золотої Доби, яка стала в добрій пригоді британцям, французам або голландцям у XVI – XVII століттях і спонукала їх до суспільно свідомої поведінки і яку дедалі більше втрачали німецькі громадяни, хоч би якою чудовою була музика, створена ними, чи хоч би наскільки були вдалимими їхні системи філософських учень. Однак міцний зв'язок із державою та державницькими ідеалами ніколи так і не дав бажаних результатів, внаслідок чого

розрослися і вкорінилися всілякі потуги щодо творення «рейху» на додержавній стадії розвитку чи расова народна ідеологія позадержавницького характеру. Передумовою такого сценарію розвитку стали перманентні відмінності у наддержавному мовному та культурному просторі всіх німців, що оселилися в Європі, як і те, що ідея територіальної державності так і не змогла оволодіти умами всіх німців. Західні нації залишилися для них травмуючими душу взірцями, сягнути їхнього рівня стало неможливо щонайпізніше з часів Тридцятирічної війни. Всі наступні спроби надолуження згаяного, насамперед упродовж періоду бурхливої індустріалізації, виявилися неспроможними дати поштовх розгортанню політичної культури, стрижнем якої є державна нація, а не доволі деполітизоване етнічне утворення. Плесснер не скупиться на доволі прозорі натяки щодо ролі сусідів, зокрема, французів у Версалі в 1919 році, котрі завадили об'єднанню німців та австрійських німців і не дали можливості втілити таку бажану саме в західному сенсі ідею національного суверенітету в межах спільної держави. Утім, вагомішими для нього залишаються триваліші в часі, а тому й глибинніші комплекси, що стали на заваді самовизначенню німців. Брак політичної автономії супроводжувався і неабиякими духовними негараздами. Вчені-природознавці перетворили народ в єдину расу, існування якої нібито можна довести на біологічному рівні, філософи змирилися зі своєю позанауковою допоміжною роллю, займаючись розробленням формальних теорій пізнання або ж проголошуючи «рішення», позбавлені змістовного наповнення, екзистенціально необхідними способами реалізації людського життя.

Нинішній і тодішній читачі певною мірою, звісно ж, можуть сперечатися з Плесснером стосовно того чи іншого пункту, але рушійною силою цієї критики залишається величезна кількість досить виважених, як і однозначних та промовистих думок автора. Особливо важливим є те, що Плесснер послідовно захищає необхідність дослідження всіх дуальних опозицій, наприклад, між економікою та політикою, державою та суспільством, протестантизмом і католицизмом, духом і життям з точки зору іманентно властивих їм ідеологічних структур. Внаслідок цього Плесснер – слідом за Томасом

Манном – не визнає тези про дві Німеччини: добру Ваймарську та погану Потсдамську. Натомість він уміло розпізнає у специфічно позитивних моментах німецької історії все зло, породжене власне цим позитивом.

Сказане може нагадати нам Гете чи Гегеля, але через те відповідна думка не стає хибною. Заслуга Плесснера полягає в тому, що він не стає на шлях дешевої критики ідеології, рух по якому є безкоштовним. Він ні в чому не шукає вибачень, а лише прагне зрозуміти і пояснити, зокрема, і з метою пробудження почуття відповідальності. Надто ж з огляду на ті зміни у досліджуваній ним ситуації, які таким непередбачуваним чином сталися після Другої світової війни навіть попри те, що довготривалі структури та середньострокові конфігурації в німецькій історії залишилися такими ж, як і були. Щоб стимулювати читача до роздумів і загострили пам'ять на основі втраченого пізнання, у 1959 році Плесснер ініціював друге видання своєї книги. Текст – за винятком деяких вставок – залишився таким самим, чим автору по праву можна було б гордитися. Втім, він змінив назву, котра відтоді звучить так: *Запізніла нація: Про нездатність буржуазного духу протистояти спокусі*. Завдяки цьому новому заголовку, в якому на зміну так званій німецькій долі і так званому німецькому духу прийшли слова про запізнілу націю, виклад Плесснера збагачується хоча й невеликим, проте вирішальним нюансом.

Про це й піде мова у наступній частині.

2.

Отже, текст, що вперше з'явився в 1935, а потім і в 1959 роках, тобто через 24 роки, залишився здебільшого незмінним, змін зазнав лише заголовок. Із ним тонкий аналіз німецької історії, котрий незмінно здійснювався на тлі порівняння із сусідніми націями, набув раптом телеологічної перспективи. Запізнитися може лише той, хто відхилився від графіка руху. Але хто вирішує долю графіка руху, якого має дотримувати та чи інша «нація»? Сусідні нації, чи сама нація, котра підкоряється нормам сусідів? А може, нація, що сама ставить перед собою свої цілі? Чи існує взагалі графік руху всесвітньої історії, яким повинні керуватися окремі нації, якщо вважати їх основними дійовими особами?

З моральної та нормативної точок зору формула запізнілої нації є переконливою та дієвою. Але з точки зору теорії історії вона має слабку опору. В ній проголошується виняткова телеологія *ex post*, що допускає лише одну альтернативу: реалізація місії чи невдача. З точки зору аргументації ця вимушена альтернатива має ще й очевидну перевагу: той, хто її дотримується, завжди виявляється правим. Існує лише дві можливості: або ти дотримуєш унормованого розкладу руху, або ж спізнюєшся. *Tertium non datur*. Розважливий текст Плесснера в результаті доданої до нього назви набув гостроти, якої текст сам по собі позбавлений. Але відтоді його дія стала саме такою: нормативною та категоричною. Німці самі винні в тому, що, на відміну від своїх західних сусідів – французів, голландців, британців, – не створили культивовану і засновану на ідеалах гуманізму національну державу. Все ж висловимо деякі сумніви щодо такого моралізаторського судження.

Спочатку дещо послабимо категоричність примусової альтернативи нормативного спрямування. Німці не спізналися, навпаки, вони хоча й пройшли шлях до постановки політичних цілей зі створення національної держави пізніше, ніж французи, голландці чи британці, приблизно одночасно з італійцями, однак зробили це аж ніяк не пізніше, ніж поляки, чехи чи будь-яка інша нація Центральної чи Східної Європи, які лише тепер і з неабиякими жертвами наближаються до втілення ідеї про створення своїх власних гомогенних держав.

Отже, якщо занурити нормативну з темпоральної точки зору категорію запізнення у порівняльну перспективу, тобто поглянути на неї крізь призму того, що відбувалося «раніше ніж», «одночасно із» чи «пізніше ніж», то німецька історія знову набуває європейського контексту.

В такому разі можна сформулювати протилежне за змістом питання: наскільки раніше німецька нація мала б утворити національну державу, щоб відповідати орієнтовному нормативному показнику західного зразка? Згадаймо, що поняття єдиного німецького народу, – якщо відволіктися від попередників цієї ідеї в літературно-гуманістичній традиції на рубежі 1500 року – почало повільно формуватися лише у XVIII столітті, а ще у XIX столітті залишалося поняттям, яке містило головним чином очікування та сподівання, не підкріплені

жодними реаліями політичного устрою аж до моменту заснування так званого «малонімецького» рейху, поза межами якого залишилася приблизно третина німців. З емпіричної точки зору єдиного німецького народу не існувало, завжди йшлося про певну кількість народів, які хоча й розмовляли подібними мовами, підтримували культурну спільність, але в політичному сенсі були розпорошені по численних територіальних державних утвореннях. На рубежі 1800 року побутувало досить коректне позначення «німецька народність». Це поняття увібрало в себе не лише велику кількість окремих етносів – пруссаків, саксонців, баварців, австрійців тощо, – а й їхню мінімальну спільність на родючій ниві культури та спільної літературної мови.

Таке розмаїття сягає своїми коренями епохи пізнього середньовіччя. Вислів «німці» лише на рубежі 1200 року набув статусу автономного позначення. До цього моменту прикметник «німецький» вживався для найменування лише тих людей, котрі не володіли латиною, тобто напівварварів, які до того ж були ще й почасти язичниками і не належали до кліру. Однак навіть будучи неграмотними, вони все ж могли бути носіями високих князівських рангів.

На рубежі 1200 року слово «німці» співвідносилось лише з тими князями, котрі мали право обирати імператора та були зобов'язані здійснити паломництво до Рима. Це був невеликий прошарок вищої аристократії, яка поперемінно правила окремими частинами Священної Римської імперії та розмаїттям народів, що населяли її, відповідно до земель і династій, яким ці народи підпорядковувалися.

Отже, це була правляча еліта, котра тільки у XV столітті приміряла до себе назву німецької нації і до якої, як до аристократичної нації, покликаної пам'ятати про свій християнський обов'язок, звертався і Лютер. При цьому йшлося про німецькі землі, принагідно і про Німеччину, але не про «німецький народ». Такий стан зберігався впродовж існування Священної Римської імперії і навіть після неї, в рамках Німецького Союзу 1815 року, а з точки зору міжнародного права – і за часів Другого німецького рейху, котрий виникнув в результаті договору, укладеного між князями. Навіть у 1914 році, коли вибухнула війна і коли Вільгельм II вирішив

звернутися не до політичних партій, а до німців, він адресував свої слова народам і племенам Німецького рейху. Його колеги-монархи, звісно ж, образилися б на нього, якби своїм зверненням він відірвав би їхніх підданих від них. І лише адміністративне розпорядження, що народилося в надрах гітлерівського міністерства внутрішніх справ, спричинилося до того, що німецькі громадяни у своїх паспортах в першу чергу почали ідентифікувати себе як «німці», і лише в другу чергу – як пруссаки, саксонці, баварці і т.д.

Отже, доводиться констатувати дивовижний феномен, спостерігати який можна, починаючи з епохи пізнього середньовіччя і аж до середини ХХ століття. Він засвідчує наявність структур у німецькій історії, котрі змінюються повільно, але в принципі повторюються на різних етапах її існування: ця історія була і залишається історією багатьох народів, котрі відрізняються між собою з точки зору міждержавних відносин і міжнародного права, з точки зору ленного, міського чи земельного права, зокрема, й з точки зору римського права, як і з точки зору соціальної історії та історії менталітету, попри ті численні спільні риси, що притаманні їм як народності. Вони переважно управлялися німецькою нацією аристократів, присутньою на ринку міжнародних аристократичних шлюбів. У цьому відношенні вища німецька аристократія була схожою на польську, угорську, італійську вищі аристократії, котрі теж правили різними народами, тоді як аристократична верхівка Франції, завдяки зусиллям Рішельє та Мазаріні, змушена була відмовитися від аналогічних панівних позицій ще у XVII столітті. І лише британській аристократичній верхівці, завдяки своїй гнучкості у відносинах з міщанами та буржуазією, вдалося утримати свої привілеї, гарантовані парламентом, до кінця XIX століття – тобто у структурному плані цю ситуацію можна порівняти зі становищем німецьких правлячих станів, що зібралися на засідання Рейхстагу в Регенсбурзі.

Отже, численні німецькі народи переплелися із численними правлячими аристократичними династіями з їхнім міжнародним підґрунтям. Священна Римська імперія аж до свого насильницького повалення була, таким чином, європейським союзом правителів. Свідченням цього є її осмотичні

кордони, котрі взагалі не давали можливості провести чітке розмежування між внутрішнім і зовнішнім: досить пригадати лише союз між Ганновером-Англією (що проіснував до 1837 р.), Данією-Шлезвіг-Гольштайном (до 1866 р.), Нідерландами-Лімбургом-Люксембургом (до 1867 р.) або триваліший союз між Бранденбургом і Пруссією чи конкуруючий із ним союз між Саксонією та Польщею, або ж Австро-Угорський союз, який проіснував декілька століть, не кажучи вже про правління династії Габсбургів в Італії, яке завершилося лише у 1866 році. Всі князі та правлячі стани названих земель були ланками імперського державного устрою, а поза межами рейху – незалежними європейськими можновладцями.

Такому еластичному межуванню кордонів, помітний вплив якого відчувається ще й у період виникнення суверенних держав, і відповідали семантичні позначення тієї «Німеччини», які ймовірно приховано відображали цю ситуацію: назви тут такі ж численні, як і число сусідів, котрі сприймали німців як алеманнів, саксонців, германців, тевтонців, а також і як німців, або ж і надалі просто як носіїв незрозумілої мови. Політична проникність кордонів сягнула навіть семантики. Якщо вести мову про німців, то тут вона перетворилася у політичний калейдоскоп зі строкатою географічною перспективою. В таких умовах було важко сформувати націю, об'єднану кордонами держави, як внутрішньої і зовнішньої цілісності, націю, існування якої виправдане усвідомленням спільності та суверенного місця у міжнародній сім'ї народів. У своєму аналізі Плесснер завжди надавав неабиякої ваги саме цим обставинам і невтомно звертав на них увагу, не оминувши навіть насильницького запобігання об'єднанню німців, нагода для якого вперше з'явилася після поразки у 1919 році, коли «великонімецькі» австрійці і «малонімці» у переважній своїй більшості відчували бажання злитися воедино.

Відтак постає питання, коли ж власне мала сформуватися німецька нація в кордонах єдиної держави, щоб стати дійсністю у потрібний момент часу, а не із запізненням?

У часи Лютера, коли намітився конфесійний розкол? А може, поштовхом до неї мала стати Селянська війна, яка відкрила шлях демократичним устремлінням, але яку в

найкращих традиціях станового ладу було жорстоко придушено швабськими бюргерами та лицарями, насамперед князями, причому сталося це тоді, коли всі військові та економічні чинники вимагали посилення князівської влади?

Або, може, німецька нація повинна була б сформуватися під час захисту від турецької навали зі Сходу, французів – із Заходу, іспанців – з Півдня, а шведів – з Півночі? У 1648 році з превеликими труднощами вдалося стабілізувати територіальні державні утворення в межах імперії та в міжнародних відносинах настільки, щоб нарешті покласти край громадянській війні або просто війні, що тривала тридцять років.

А може, формування національної держави могло б бути успішно здійснене під час Семирічної війни, яка на термін у понад сто років законсервувала австрійсько-прусський дуалізм? Чи, може, німецька нація повинна була утвердити себе з точки зору державного права і постати у процесі протидії хвилям французького вторгнення, що після революції періодично захльостували Європу і постійно змінювали її політичне обличчя? Зрештою прогнати Наполеона вдалося лише в союзі з Росією та Англією, яких аж ніяк не назвеш прихильниками потужного німецького рейху з єдиним національним державницьким стрижнем, хоча зовсім не у захваті від такого рішення були й домінуючі вітчизняні сили – Австрія та Пруссія – попри всі інтелектуальні запевнення та націоналістичні намагання.

Або, може, німецька нація могла б виникнути у 1848 році? Це означало б, що всі тліючі конфлікти з Данією та російською Польщею, у Богемії та Моравії, а також Італії та на Заході раз і назавжди могли б і мусили б знайти своє розв'язання за рахунок великої європейської держави Австро-Угорщини, яка наполовину належала до Німецького союзу, а поза його рамками фактично стала наднаціональною монархією.

Або, може, Пруссія у 1859 році мала завдати удару в спину самій Австрії, коли вона вплуталася у війну за свої італійські володіння із Францією та Савойєю, з однією однісінькою метою: насильницьким способом знищити цю багатонаціональну імперію в ім'я Великої Німеччини, з існуванням якої не змиралася б жодна із великих держав Європи? Ланцюг наших запитань обривається в момент об'єднувчих воєн

Бісмарка, котрі паралельно із об'єднавчими війнами Кавура в Італії наближали найскромніше розв'язання цього питання у формі недосконалої держави, так званої «Малої Німеччини», за відносно мінімально можливих затрат «заліза і крові». При порівнянні цього процесу формування нації із французькими революційними війнами, з американською війною за незалежність від домініону, що відбувалася в один і той же час, або з Кримською чи навіть Першою світовою війною з'ясовується, що всі вони зібрали у стократ більший урожай жертв.

І знову напрошується питання: де ж той зручний момент для утворення німецької нації, якщо у другій половині XIX століття з'ясувалося, що він відбувся надто пізно? Наш екскурс у минуле засвідчує хибність постановки цього питання. Воно пост фактум, послуговуючись телеологією *ex post*, штовхає до формулювання норм творення нації, дотримання яких неправомірно вимагало б написання історії в оптимі. Непорушна реальність минулої історії не дозволяє вести мову про «запізнілу» націю. Натомість цілком правомірно можна говорити про неповний – або, за словами Теодора Шідера, недосконалий – процес формування нації. Тоді до роздумів можна залучити і відкрите колись майбутнє, в якому бажаними, здійсненими чи принаймні мислимыми були і активніший процес парламентаризації, і ширша участь усіх класів, і об'єднання всіх німців-австрійців у спільній державі з метою втілення ідеї національної демократизації єдиного німецького народу. Сьогодні ми знаємо, що всім цим надіям – та утопіям – не судилося збутися після Першої і внаслідок Другої світових воєн.

По суті справи в баченні Плесснера німецька нація в межах єдиної держави існує лише з 1990 року, чому передувало возз'єднання розділеної колись силами держав-переможниць Німеччини, формування з 1955 року в єдиній державі самостійної австрійської нації, переселення всіх німців, що мешкали поза межами нинішньої Федеративної Республіки, до «Німеччини», тобто процес, започаткований у 1919 році, який у 1939 році «розкручувався» СС насильницькими методами та утверджувався засобами терору, а після 1945 року зазнав гіркового відкату у формі вигнання з нажитих місць, і який лише протягом останніх років, після повернення тран-

сильванських і поволзьких німців до Німеччини, яку вони покинули 800 чи 250 років тому, сягнув свого відносного завершення. З огляду на ці часові рамки навіть саме позначення «запізнення» набуває якогось сюрреалістичного виміру.

3.

Поза будь-яким сумнівом шлях німців до творення тієї нації, якою вони стали сьогодні, був шляхом уявних успіхів, гірких катастроф, скоєних ними світських злочинів і, зрештою, примирення із собою, яке дає можливість збагнути, чому поняття німецької нації у складі єдиної держави вживається нині без жодних емоційних утруднень.

Утім, тут постає наступне питання: наскільки правомірним є вживання поняття німецької національної держави, наскільки воно адекватне подіям і структурам тієї історії, яку можна назвати «німецькою»? Досі ми намагалися розкрити всю теоретичну слабкість та емпіричну непридатність тлумачення «німецької» історії поняттям «запізнення». Тепер ми зробимо наступний крок у напрямку зростання скепсису. Принаймні гіпотетично поняття «нація» саме по собі може стати перепорою для неупередженого і вільного погляду на самотність німецької історії.

Поняття «нація» – безвідносно до семантики французького слова – у німецькомовному просторі вживалося скоріш для позначення культурних, географічних чи етнічних особливостей, притаманних, наприклад, сорбам, данцям чи полякам, або й тим же саксонцям чи баварцям у мультидержавному утворенні під назвою «рейх». Натомість поняттям, вищим на порядок, що увібрало в себе як політичні, так і теологічні значення (відволікаючись від питання про його соціальну компоненту), вважався «народ». З одного боку, це була калька поняття «*populus*», що відповідно до традицій природного права було орієнтоване на позначення народу в межах політичної держави (яка могла об'єднувати в собі чимало етнічних націй), з іншого ж боку, слово «народ» містило послання біблійного і теологічного змісту, ідею обраності в контексті Господнього плану спасіння, тому таке поняття народу наближається за своїм змістом до поняття нації XIX століття у свідомості французів, британців, поляків чи

італійців, котрі як нація претендували на свою особливу місію у поступальному розвитку світової історії.

Значення висловів «народ» і «нація» можуть суперечити одне одному в німецькому і західному мовному просторі, але зі структурної точки зору вони в альтернативній формі виражали один і той же комплексний зміст, одні й ті ж претензії на певну роль або місце. Не лише німецький народ у XIX столітті звертався до своєї мовної та культурної самобутності та єдності. Французька нація теж вихваляла мову як мотор цивілізації, якому у Франції мали поступитися місцем діалекти мовних меншин. Опозиція між «мовною» або «культурною нацією» і «державною нацією», котра має своїми витокami як мовні, так і цивілізаційні чинники, заслуговує на серйозне ставлення лише з політично-функціональної точки зору, її не слід вважати засадничим постулатом. Націоналістичні амбіції і по цей, і по той бік кордону збігаються із дзеркальною точністю. Те, що з точки зору політики подій, здавалося б, було взаємовиключним, у структурному відношенні виявлялося однаковим, або ж принаймні схожим, якщо вдатися до обережнішої історичної аргументації.

Отже, наше питання про те, чи має поняття «нація» достатній теоретичний потенціал для аналітичного узагальнення німецької історії, слід поставити по-іншому. І нація, і народ – ці специфічні саме для німецької ідеології поняття – є тими категоріями, які можуть допомогти висвітлити самобутність німецької історії. Давайте згадаємо: німецький народ як поняття, що втілює очікування на реалізацію в майбутньому, існує лише з XVIII століття. З точки ж зору соціальної історії та історії ментальності це поняття, що немов купол покриває собою всю суму народів у межах їхнього територіально-державного членування, побутує лише з моменту появи французького виклику, що дав поштовх до творення нації. А в контексті суто державного чи міжнародного права німецький народ став реальною дійсністю лише як суверенний носій влади у Ваймарській республіці. Державний устрій 1867 і 1871 років був лише результатом союзу князів в інтересах захисту німецького народу, які назвали своє політичне об'єднання «Німецьким рейхом».

Таким чином переходжу до своєї підсумкової тези. Німецька нація, котра вперше боязко і водночас задержувато заявила

про себе ще в 1871 році, з огляду на федеральний, а не національний характер довгострокових структур німецької історії постійно наражалася на труднощі у своєму прагненні стати нацією. Саме федеральні структури нашої історії відрізняють нас від тих сусідніх країн, які раніше від нас пройшли шлях формування нації. І саме федеральні структури протягом декількох століть ставали на заваді тому, що можна було б назвати процесом формування німецької національної держави в сучасному демократичному сенсі цього слова.

З епохи пізнього середньовіччя в Німеччині утвердилася федеральна організація панівних станів – курфюрстів, князів, лицарів, міщан, а також селян. І хоч би з чим доводилося мати справу – зі співіснуванням названих станів чи з їхніми об'єднаннями, німецька історія незмінно розгортається у формі нових федеральних утворень, котрі – попри всі перепади життя в умовах «рейху» – постійно народжуються на паритетних засадах, щоб зберегти свою дієво- і життєздатність. Цей принцип організації мав навіть певний республіканський заряд, який і утвердився на рівні районного устрою в ранній період нової епохи.

Отже, з точки зору з'ясування власне німецької специфіки у порівнянні із сусідніми країнами важко недооцінити роль федеральних структур. Тут справа так ніколи і не дійшла до загальнодержавної монархії, бо представники всіх станів користувалися свободою внутрішніх (у межах стану) і зовнішніх (міжстанових) об'єднань, яка на відміну від ленної ієрархії довела свою ефективність. Поступово окремі стани випадали із цієї обойми: спочатку це сталося із селянами під час так званої Селянської війни, котра відібрала їхню свободу творення союзів, згодом – із лицарями, теж у XVI столітті, за ними та ж доля спіткала і міських громадян, насамперед Ганзу, котрій у період Вестфальського миру так і не вдалося відстояти свій міжнародно-правовий статус. У виграші опинилися іноземні сусіди та князі, котрі й надалі зберегли право на свободу утворення об'єднань у межах рейху: найефективніше вони скористалися нею, уклавши союз князів 1785 року, котрий став вирішальною перешкодою монархістському устрою рейху під егідою Габсбургів.

Свобода об'єднання станів як постійний елемент повтору німецької політики, що з точки зору права самого рейху була напівлегальною, а в політичному відношенні здійснювалася з повним усвідомленням правомірності, зумовила чималі довгострокові наслідки.

1. Рейх в умовах тодішніх можливостей комунікації був занадто великим для держави з твердими інституціями. Через цю ж причину не відбулося і формування політично організованого в межах держави німецького народу. Станові вкраплення та розмежування допускали існування лише народів, організованих у формі територіальних держав, князі-правителі яких могли, максимум, укладати регіональні або надрегіональні союзи чи приєднуватися до них.

2. Ці союзи чи блоки, що створювалися із прагматичних міркувань на певний період часу, могли, так би мовити, набувати статусу впливової та потужної сили. Тоді вони брали на себе функції, які на Заході, зокрема у Франції, сприяли процесу державотворення. Так, наприклад, Швабський Союз був єдиною військовою організацією, створеною на політичних засадах, котра виявилася сильнішою від будь-якого окремо взятого князя в сенсі спроможності бруталного придушення того спалаху, що охопив територію рейху внаслідок селянських повстань на Півдні і в центральній частині Німеччини. У 1525 році він був потугою європейського масштабу.

3. Втім, свобода єднання станів могла прямо зумовити процес державотворення, як це сталося у випадку швейцарських кантонів та нідерландських штатів (= станів), розташованих на периферії рейху, що фактично напівлегально відкололися від союзу під назвою «рейх». Цьому ж посприяло й те, що їхні територіальні правителі належали до династії Габсбургів, що й полегшило відрив від імператорського двору, а отже, й відрив від рейху. Однак схема його устрою й надалі залишилася федеральною, і ця традиція тривала і впродовж усієї подальшої історії.

4. Свобода творення союзів, яка існувала з періоду пізнього середньовіччя, покликала до життя й інші наслідки, що відіграли певну роль у світовій історії. Вона уможливила конфесійні військові союзи на захист Реформації чи Контрреформації в традиційних рамках доконфесійного періоду. Хоч

би якими кривавими були війни між союзами та лігами, конфесійний паритет, досягнутий в підсумку, став можливий лише завдяки здатності станів, існуючих в рамках рейху, до традиційного творення союзів на регіональних засадах – навіть якщо цього разу це й відбувалося в інтересах захисту свого віросповідання. Скріплена офіційно у 1648 році релігійна толерантність – за відсутністю альтернативи – теж стала насамперед результатом існуючої ще до Реформації на структурному рівні свободи творення союзів німецькими станами.

У цьому й полягають відмінності німецької історії на структурному та довгостроковому рівнях від історії країн-сусідів. У Франції шанси на федерацію станів, насамперед аристократів-кальвіністів, неухильно підірвалися аж до повного знищення на користь нетерпимої державної церкви, котра стала однією із передумов радикального Просвітництва та Французької революції.

Громадянська війна у Великій Британії зруйнувала всі можливості федеральних, а отже, й паритетних відносин між Англією, Шотландією, Ірландією та Вельсом. Гору взяла Англіканська церква, котра у спілці із парламентом звела усі інші віросповідання до становища релігійних громад, існування яких доводиться терпіти. Конфесійна, а разом із нею і політична терпимість змогла повільно і з чималими труднощами пустити коріння лише у XIX столітті.

Польська республіка з виборами короля та федераціями в дечому нагадувала німецький державний устрій під назвою «рейх» з його строкатим федеральним профілем. Однак і вона не змогла завадити католицькій церкві утвердити свій винятковий статус державної церкви і таким чином підготувати ґрунт для національної нетерпимості, вплив якої відчувався аж до другої половини нашого століття, після того як польська держава нарешті знову постала до життя.

Розмаїття італійських держав разом з їхніми федеральними свободами, що стало взірцем для німецьких союзних угруповань у період розквіту і на схилі епохи середньовіччя, упродовж раннього періоду нової епохи виявилось неспроможним вберегти свою автономію в межах створених союзів. Династії Бурбонів, Габсбургів, а також Савойських, що

управлялися зовнішніми силами, ревно дотримувалися, зберігаючи вірність папі, католицької політики, котра не допускала проголошення релігійної толерантності критерієм державної політики, за рідкісними винятками на зразок Ливорно.

Тут слід сказати ще й про те, що федеральні структури німецької історії уможливили дивовижну і самобутню європейську особливість: конфесійну толерантність, дотримання і збереження якої вдалося досягнути якщо не на рівні істинних намірів, то принаймні на інституціональному рівні. У цьому відношенні рейх (а не Габсбурзька монархія) у XVIII столітті вважався зразком, і саме в цьому відношенні існувала подібність між Швейцарською Конфедерацією та Союзом нідерландських штатів, де здатність до толерантності була значною мірою зумовлена федеральним чинником.

Якраз ці федеральні структури пережили в часі падіння Римської імперії. Вони з повною силою проявилися лише після 1800 року: і в межах периферійного Рейнського Союзу Наполеона, що скористався федеральною ідеєю в інструментальних та егоїстичних намірах, і в рамках Німецького Союзу 1815 року. Цей Союз був покликаний запобігти формуванню німецької нації, щоб – за словами Вільгельма Гумбольдта – недопустити виникнення у серці Європи сильного державного блоку, але водночас зібрати воедино сили, достатні для протидії загрозам із боку Франції та Росії.

Старим юридичним інструментом рейху було й право на заснування спеціальних союзів у межах загального політичного об'єднання. З точки зору державного та міжнародного права саме на такій старій репродуктивній моделі свободи об'єднань і ґрунтувався Митний союз. У його межах під пруською егідою об'єднувалася дедалі більша кількість німецьких держав, щоб під ширмою спільних митних кордонів забезпечити свободу торгівлі та підняти рівень митних надходжень в інтересах усіх членів. Унаслідок цього Австрія з точки зору економічної політики опинилася на периферії як країна, що розвивається, і яку успішно обійшов у своєму розвитку згаданий вище Митний союз держав. У цьому цілком можна вглядіти і федеральну передумову грядущого другого німецького рейху. Симптоматичним є і той факт, що першим

спільним парламентом майбутнього «малонімецького» рейху став митний парламент 1867 року, який, до речі, з точки зору поведінки при голосуванні аж ніяк не назвеш пропруським.

Утім, таке переплетіння економічних інтересів не дає підстав для надто прямолінійних висновків про німецьке об'єднання в межах «малонімецького» рейху. Але неможливо не бачити того, що федеральний устрій – спільно із неодноразовими спробами впродовж декількох століть – відкривав можливості для освоєння нових шляхів до досягнення мети: німецької єдності.

А тому сам «малонімецький» рейх із точки зору свого правового устрою був насамперед союзом суверенних князів, котрі дали своєму об'єднанню назву «Німецький рейх». Без вгамування устремлінь німецького народу до прямого суверенітету – попри всю спритність Бісмарка, з якою йому вдалося використати ці устремління у своїх цілях – другий німецький рейх ніколи б не відбувся. А без структурних передумов потенційно завжди можливої федералізації територіальних держав, якою також уміло скористався Бісмарк, другий німецький рейх теж напевне не став би дійсністю.

Хто ж у такому разі наслідиться затаврувати такий федеральний проміжковий варіант розв'язання як запізнений або несвоечасний – надто з огляду на катастрофи, що трапилися потім? Якщо до цього моменту федеральне начало віком у декілька століть ставало на заваді створенню інституційної основи для виникнення єдиної німецької нації, то після воєн за об'єднання з'явився унікальний шанс на формування німецької нації в державно-правовому сенсі: в рамках федеративної держави. Специфічний досвід німецької історії, пов'язаний із федеральним устроєм, навчав тому, що лише єднання на паритетних засадах між нерівними може забезпечити рівність у відносинах між ними, що мінімум здатності до компромісу може гарантувати максимум успіху. Ці уроки протягом багатьох поколінь вкарбувалися в пам'ять німецьких князів та міст рейху, і цими уроками зміг так тонко скористатися і Бісмарк, який, долаючи шквал невдоволення з боку лібералів і демократів і взявши на озброєння емоційно вражаючу та націоналістичну за духом ідею, створив єдиний німецький народ у формі спільної держави.

Якщо зосередити свій погляд на цих структурах, котрі повторювалися впродовж декількох століть і пов'язані зі здатністю до організації на федеральних началах, яка чутливо реагувала на зміни в ситуації, але сама змінювалася доволі повільно, тоді питання про запізнілу націю відходить на задній план, або навіть опиняється на заздалегідь підготовленій ідеологічній колії. У своєму дослідженні Плесснер досить чітко усвідомив це. Німецька історія, завдяки своїм федеральним рамковим умовам, завжди була донаціональною і постнаціональною водночас. Вона вимагала, як писав автор, «або розв'язання в душі донаціональної екуменічної ідеї державного устрою у формі рейху, або у душі постнаціональних Сполучених Штатів Європи, в будь-якому разі щось таке, що не вписувалося в теперішній час, бо стосувалося «позавчора» або «післязавтра» (с. 27 першого видання книги, с. 40 другого видання).

Ця думка, сформульована у голландській еміграції, свідчить про надзвичайну далекозорість її автора як у ретроспективному, так і перспективному планах. Отже, як свідчить вражаюча за впливом на свідомість частина другого видання книги, суть проблеми полягає не у «своєчасності» формування нації, а у наддержавних і міждержавних формах організації, що заважають націям залишатися істиною в останній інстанції, позбавленою спільних альтернатив.

У цьому слід вбачати і самотність історії німецької нації, котра набула твердих обрисів як німецька національна історія лише в період війни проти Франції у 1870 році, а також упродовж Першої і Другої світових воєн. Спільний простір досвіду виник лише в результаті цих воєн – так, як для французів підтвердженням законності претензій на особливу історичну місію стали революційні війни, а згодом – Кримська війна проти Росії, війна за Італію проти Австрії та дошкульна поразка у війні проти Пруссії – Німеччини у 1870–1871 рр.

Лише Перша світова війна створила те мінімально достатнє відчуття спільності німецького народу, до якого згодом змушені були звертатися всі політичні партії, щоб зберегти дієздатність і заручитися достатнім рівнем підтримки. Але й Ваймарська держава все ж залишалася федерацією, причому Баварія ще в 1919 році наполягала на тому, щоб не дробити Пруссію на окремі держави, а в 1932 році безуспішно нама-

галася запобігти підпорядкуванню соціал-демократичної Пруссії диктаторській владі рейху. Знищення мінімальної федеральної структури Ваймарської республіки, розгром автономної Пруссії, стали першим актом, що дав можливість націонал-соціалістам у наступному році прийти до влади.

А те, що трапилося потім, здійснювалося нібито в ім'я і за згоди так званого німецького народу: «Один народ, один рейх, один фюрер». Національна травма стала тією силою, що винесла Гітлера нагору і допомогла йому взяти владу у свої руки. Однак плани і цілі, які Гітлер поставив перед собою після 1933 року, перейшли межу всіх правових норм і обґрунтувань, в основу яких у Європі було покладено національний ідеал держави, здатний у принципі примирити всіх, той ідеал, до якого звернувся Плесснер у своєму нідерландському вигнанні. Гітлер і його партія спочатку послуговувалися старими і визнаними національними амбіціями. Але на практиці вони незабаром опинилися за бортом. Відбулася повальна мобілізація мас незалежно від їхньої національної легітимациї. З опорою на міфологізоване поняття раси було створено ієрархічну систему терору, що зруйнувала всі соціальні, етнічні чи національні правові механізми самозбереження. Знищення євреїв та циган, а також мільйонів людей, названих слов'янами, якщо відволіктися від угруповань за іншими категорійними ознаками, хоча й здійснювалося німцями, однак механізм цих дій був позбавлений національного обґрунтування, в його основу були покладені расистські, наднаціональні принципи із претензією на спасіння тих, хто зарахував себе до касти так званих надлюдей.

Саме Плесснер невтомно аналізував цей ідеологічний хибний підхід, що різко виділявся на тлі традиційних національних понять і ставив за мету втілення в дійсність расового біологічного матеріалізму. Думки, покладені ним на папір у 1933 році, розкривали наперед ті риси німецької історії, які після катастрофи він же по праву зміг включити до рубрики під назвою «нездатність буржуазного духу протистояти спокусі». Він невтомно шукав пояснень із точки зору соціології та суспільних наук, не пов'язуючи їх жорстко з жодними національними константами. Таким чином його текст ще в 1933 році був спрямований проти тієї ідеологеми, котра

розквітла особливо буйним цвітом після 1968 року, не наражаючись на критику: ідеологеми про особливий німецький шлях (Sonderweg).

4.

З огляду на масові вбивства, які неможливо було собі уявити до 1940 року, і які з холодним фанатизмом були здійснені адміністративними методами, поставленими на конвеєр, неможливо оминати й питання про причини, якими можна було б пояснити цей комплекс подій в німецькій історії. Посиланнями на особливий німецький шлях робляться спроби каузальним чи генетичним шляхом витлумачити унікальні за своїм масштабом злочини особливостями німецької історії. Але ця теза, як і постулат про запізнілу націю, теж має доволі хитку основу.

Якщо – як було показано вище – у випадку твердження про запізнілу націю маємо справу з безальтернативною телеологією *ex post*, то твердження про особливий німецький шлях породжує каузальний ланцюг *ex ante*, від якого неминуче пролягає шлях до катастрофи. Цей варіант тлумачення не позбавлений численних теоретичних вад, яких намагався уникнути ще Плеснер у процесі свого добре виваженого аналізу.

Гіпотеза про особливий німецький шлях імплікує твердження, згідно з яким німецька історія, як і будь-яка інша національна історія, є не лише одиначною, це – абсолютно особливе, неповторне явище, як і масовий геноцид євреїв, який теж діагностується як унікальний феномен. Так, ніби йдеться про те, щоб каузально обґрунтувати жахливість винищення євреїв жахливою історією. У цих фразах, поданих у вигляді аксіоми, таїться небезпека багатьох хибних логічних умовиводів.

Теза про особливий шлях, притаманний лише німецькій нації, спонукає до висновку, що всі національні історії – *per definitionem* – теж рухалися у своєму розвитку власними та особливими шляхами. На рівні слідування подій у часі всі національні історії є одиначними; в порівняльному плані й справді можна вважати, що кожна з них рухалася своїм особливим шляхом. Тоді французька історія – це свій особ-

ливий шлях, якщо порівнювати її з історією британською, а російська історія теж є особливим шляхом на тлі історії польської, тоді мекленбурзьку історію теж потрібно вважати особливим шляхом при зіставленні з пруською історією і т.д., і т.п. Аксиома одиничності, яка щоразу спрацьовує на рівні певних сегментів подій, не дозволяє проголошувати якийсь один шлях більш особливим, аніж інший.

Якщо ж натомість спрямувати питання на саме порівняння з метою виявлення структурних розбіжностей чи спільностей між різними національними історіями, то результатом такого підходу може стати й справді поява унікального та єдиного в своєму роді особливого шляху. Тоді потрібно припустити існування структурно мінімальних спільностей, щоб отримати змогу розкрити існуючі відмінності. Наша спроба зіставити між собою процес утворення національних держав в Європі та федеральні структури як передумову певних дій привела до виявлення шкали можливостей, діапазон якої сягає від Польщі і Рейху до Швейцарії, Нідерландів і далі до Італії, Франції та Великої Британії. В такому разі на підставі порівняння можна стверджувати, що для німецької історії знаковими є федеральні структури, котрі завадили процесу формування нації, уповільнивши його, що зовсім не означає «запізнілої» появи німецької нації, хоч би про який час ми говорили. Тоді теза про особливий шлях як моральне виправдання з методичної точки зору стає зайвою.

Звідси пролягає шлях до нашого останнього питання, котре мало б викликати у представників теорії про особливий шлях майже невралгічний ефект. Наскільки далеко назад у часі слід вибудувати каузальний ланцюг, щоб розкрити унікальність німецької історії та отримати змогу наполягати на ній? До часів Армінія, Карла Великого, Лютера, Фрідріха II Прусського, а може, Наполеона, Бісмарка, чи лише Гінденбурга та Гітлера, якщо обмежитися тими іменами, що набули символічного звучання і давно використовуються поборниками теорії особливого шляху як позитивний чи негативний аргумент на користь її існування. Обов'язкового з теоретичної точки зору початку причинно-наслідкового ланцюга, який міг би бути побудований *ex ante*, не існує. До аналізу кожної події та кожного сукупного контексту події можна залучити кількість

причин, яка дорівнює кількості тодішніх подій і кількості тодішніх контекстів, що можуть бути вибудовані у зв'язку з цими подіями. Якщо, наприклад, вдатися до пошуку причин антисемітської історії, що передувала масовому знищенню євреїв після 1933 року, то в часовому зрізі 1905 року найблагодатнішим об'єктом для аналізу була б, напевне, Франція, де на той час лютував антидрейфусіанізм, або Росія, де ширилися антиєврейські погроми і ексцеси, тоді як Німецький рейх в цілому справляв враження країни, дружньо налаштованої до євреїв. Для того, щоб із каузально-генетичної точки зору зробити Німеччину 1905 року місцем історії, передуючої наступним акціям нищення євреїв, потрібна більш тонка, психологічно неспростовна аргументація зі стійким імунітетом проти будь-якої критики, щоб узріти витoki жорстокого єврейського геноциду у витісненні відкритої юдофобії на підсвідомий рівень.

Після того, як подія одного разу трапилася, неважко шляхом каузального подвоєння цієї події надати їй ореолу необхідності. Але саме в цьому й криється теоретична неповноцінність таких інтерпретаційних схем. Подія ніколи не трапляється з більшою необхідністю через причину її необхідності. За такими причинно-наслідковими ланцюгами на дослідника чигає небезпека хибних логічних умовиводів і спрощень – *post hoc, ergo propter hoc*. Таким чином можна довести все, що завгодно. Але при застосуванні подібних аксіом за бортом опиняється моральна місія, озвучити яку покликана саме каузально-генетична теза про особливий шлях. Бо тоді свобода відповідальності діючих осіб, тобто справжніх творців подій, розчиняється у всесильній історії, яка нібито безапеляційно визначила наперед особливий шлях німців. Таким чином розвіюється, мов дим на вітрі, той моральний виклик, відповідь на який і має дати теза про особливий шлях розвитку. Це стосується і думки, висловленої Гольдхагеном.

Тут варто прислухатися до слів Плесснера, озвучених ним у 1933 році. Він спробував зробити зримими конфігурації, що обмежували простір дій у нашій німецькій історії, але тією ж мірою не закривали можливість для її розвитку іншими чи новими шляхами. Подібні конфігурації залежать також і від умов сусідніх країн і народів, у зв'язку з чим завжди слід

пам'ятати принаймні про якийсь мінімум взаємодії між ними, аби збагнути неповторність і самотність цієї специфічної ситуації, в якій перебуває національна історія.

Той факт, що саме федеральні структури зумовили до-сучасний, а як нині стало модно говорити – постсучасний – характер німецької історії, вимагає від нас подальших роздумів. Бо в цих структурах дримають варіанти дій, які створені не нами, але можуть покликати нас до практичних справ. Ніде не написано, що нація є метою історії, її досягнення – покликанням часу, а запізниле досягнення цієї мети спричиняє покарання. Але напевне відомо, що політична дієздатність може бути збережена лише за умови здатності до компромісів і що визнання меншин, тобто рівноправності нерівних, є передумовою будь-якої європейської спільноти народів. Ці обидва твердження є старим доробком досвіду історії, побудованої на федеральних засадах.

- Александре 70
 Алеманн 330
 Альбертін, Рудольф фон 82
 Амстерд, Йоганн Габріел 273
 Альф, Вільгельм 169, 197
 Америка, американська
 американський 8, 54, 61, 107,
 108, 174, 256, 347, 398
 Азійський 89
 Англійська перша 405
 Англія, англійці
 англійський, англійська
 революція 8, 47, 53, 60, 73, 92,
 115, 174, 179, 181, 221,
 234, 238, 253, 265, 292, 328,
 361, 368, 395 (далі, 405)
 Англосаксонський 110, 346,
 406
 Ансбах-Байройт 383
 Антверпет 201 (далі, 471)
 Анци, Карл-Отто 138
 Анци, Фрідріх 28
 Апостол, Павло, Карл
 Апостол, Павло 35, 184
 Аргентина, Аргентина де Бодіє,
 д' 235
 Афіни, афіняни
 афінянин 56, 67, 72, 76, 78,
 113, 131, 246, 316, 370
 далі
 Аугсбург 241
 Авербах, Гельмут 273
 Ашштетт 139, 374, 3
 Ашштеттський
 Баварія, баварський 173, 183, 222,
 287, 304 (далі, 306, 406)
 Байройт, Йоганн Людвіг 374
 Бастион 199
 Бауер, Бруно 388
 Баварський Германі 90
 Беау, Жан-П'єр
 Бельгія, бельгійці, 182
 Беде 60, 63, 67
 Бекон, Френсіс 273
 Бейтсрад 390
 Бельгія 256
 Бенетт, Едвард 240 (далі,
 Бенетт, Ернст 201
 Берг, Дітон 8, 215
 Берлін 34, 100 (далі, 162, 371

Показчик географічних назв та імен

- Августин 34, 47, 63, 91, 166,
195, 206, 211, 230, 275, 372 і
далі
Август, августиніанський 52
Австралія 156
Австрія 181, 397, 398, 404, 406
Австро-Угорщина 296, 397
Адамс, Анрі 188
Азія 109
Айбль, Карл 274
Айслер, Рудольф 45
Аларіх 91
Алжир 107
Александрія 167
Алемани 396
Альбертіні, Рудольф фон 92
Альстед, Йоганн Гайнріх 273
Альфф, Вільгельм 69, 197
Америка, американець,
американський 8, 52, 60, 107,
108, 171, 256, 347, 398
Амфіполіс 88
Англійська церква 403
Англія, англійці,
англійський, Англійська
революція 8, 47, 53, 60, 73, 92 і
далі, 115, 174, 179, 181, 221,
234, 238, 253, 265, 292, 323,
361, 368, 396 і далі, 403
Англосаксонський 110, 346 і
далі
Ансбах-Байройт 383
Антихрист 201 і далі, 271
Апель, Карл-Отто 136
Апель, Фрідмар 23
Апостол Павло, в дусі
Апостола Павла 35, 194
Аргенсон, Рене Луї де Вуайе,
д' 235
Арендт, Ханна 129, 290, 374
Аристотель,
аристотелівський 33, 67 і далі,
143 і далі, 213, 235, 331, 362 і
далі, 381
Аристофан 162
Арк де Тріумф (Тріумфальна
арка) 305
Армада 108
Арміній 409
Арон, Раймонд 276, 290
Артемідор 229
Атлантика 154
Аттичний 35
Афіни, афінянин,
афінський 56, 61, 72, 76, 88 і
далі, 113, 131, 246, 316, 370 і
далі
Аугсбург 241
Ауербах, Гельмут 273
Аушвітц 139, 374, 379
Баварія, баварський 175, 185, 222,
287, 394 і далі, 399, 406
Байрон, Джордж Гордон 274
Бастилія 159
Бауер, Бруно 286
Баузіnger, Германн 50
Бача, Цві 94
Бегвелл, Філіпп С. 182
Беда 60, 63, 67
Бекон, Френсис 213
Белград 390
Бельгія 296
Бенеш, Едвард 240 і далі
Бенц, Ернст 201
Бері, Джон Б. 213
Берлін 34, 100 і далі, 182, 371

- Бернгайм, Ернст 101, 112
 Берр, Генрі 106
 Бетховен, Людвіг ван 187
 Бетті, Еміліо 380
 Білефельд 19
 Бірг, Гервіг 83
 Біркен, Сигізмунд фон 277
 Бісмарк, Отто фон 79, 398, 405, 409
 Блай, Франц 164
 Блох, Ернст 153, 154
 Блуменберг, Ганс 218
 Бог 33, 47, 61, 63, 77, 92, 193, 210 і далі, 213 і далі, 220, 275, 341, 368, 370, 372, 379
 Богемія 397
 Боден, Жан 77, 369
 Бойль, Пьер 68
 Бойрманн, Едуард 175
 Бок, Гізела 93
 Бонапартист 174, 238
 Бонгоффер, Дитріх 290
 Бонн 223, 287
 Боннер, Фелікс 189
 Борст, Арно 177
 Бранденбург 396
 Брандт, Самуель 201
 Браун, Рудольф 178
 Брежнев, Леонід 291
 Британія, британи, британський 52, 95, 107–108, 301, 381, 390, 393, 395, 399, 403, 409
 Бріглеб, Клаус 175
 Брінкманн-Зіпманн, Брігітте 368
 Бродвуд 186
 Бродель, Фернан 11, 16, 332, 348, 356
 Брокгауз 176, 184, 187, 199, 218, 220
 Бруннер, Август 327
 Бруннер, Отто 23, 66, 99, 159, 191, 192, 365
 Брюгге 114
 Бурбони 403
 Бургундія 92
 Бурібунки 154, 164 і далі
 Буркгардт, Якоб 63, 148, 192, 287
 Буффон, Жорж Луї ле Клер де' 22
 Бухгольц, Штефан 380
 Буш, Вільгельм 38
 Бюхнер, Георг 119
 Бюш Йоганн Георг 183, 186
 Вагнер, Гайнц 380
 Вагнер, Ріхард 166, 171
 Вагнер, Фрітц 77
 Ваймар 181, 238, 392, 400, 406
 Вайцеккер, Віктор фон 111
 Вайцеккер, Карл Фрідріх фон 99
 Вайшедель, Вільгельм 23, 45, 217, 230
 Валла, Лауренцо 65, 73, 79
 Вальмі 175
 Ванітас 180
 Варвари 125, 193, 376, 394
 Вебер, Макс 11 і далі, 47, 68, 97, 140, 378, 385
 Вегеле, Франц Кс. фон 95
 Веймар, Ернст 274
 Векрлін, Вільгельм Людвіг 216
 Велика Британія 95, 108, 301, 403, 409
 Веллінгтон, Артур Веллеслі Герцог фон 183
 Вельс 403
 Венеція 117
 Верден 304
 Вернер, Карл Фердинанд 54
 Версаль 87, 159, 161, 391
 Верхня Силезія 383
 Вестфалія, вестфальський 205, 401

- Віаккер, Франц 380
Відаль де ля Блаш, Поль 106
Відень 212
Віко, Джамбаттіста 280
Віланд, Крістоф Мартін 164, 217, 222, 238 і далі, 241
Вільсон, Вудроу 171
Вільгельм II, імператор Німеччини 164, 287, 394
Вільгельм Оранський 108
Вінсан 264
Віттенберг 251
Віттрам, Райнгард 276
Вітгольтер, Вальтрауд 189
Волерс, Гюнтер 198
Вольтер 63, 68, 82, 162, 240, 261, 374
Вольф, Гюнтер Г. 92, 274, 369
Вольф, Кріста 81
Вольц, Густав Бертольд 237
Вормс 211
В'єтнам 306
- Габермас, Юрген 136
Габсбурги, габсбурзький 396, 401 і далі
Гайдеггер, Мартін 24, 111, 119, 122 і далі, 129, 132 і далі, 141, 146, 276, 317
Гаймпель, Германн 317
Гайне, Моріц 286
Галеві, Даниель 201
Гальський 278
Гаманн, Йоганн Георг 228 і далі
Гамблех, Германн 104, 226
Гамбург 183
Гаммерштайн, Ноткер 79
Ганза 381, 401
Ганновер 396
Гарденберг, Карл Аугуст фон 128, 355, 386 і далі
Гарнак, Адольф фон 201
- Гассінгер, Еріх 77
Гаттенгауер, Ганс 372
Гаша, Еміль 246, 291, 371
Гвічардіні 77, 92
Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх; гегельянський 58, 171, 192 і далі, 207, 283, 286, 373, 375 і далі, 378, 390, 392
Гегнер, Якоб 164
Геєрен, Арнольд Г. 66
Гейл, Джон Р. 117
Гейне, Гайнріх 175, 184
Гекатей 279
Гекель, Ернст 171
Гекель, Мартін 206
Гельмольт, Ганс Фердінанд 102
Гемпель, Карл Густав 347
Гердер, Йоганн Готтфрід 29, 34, 63, 100
Германія, германський 10, 54, 107, 219, 396
Геродот 44 і далі, 47, 52, 58 і далі, 66, 67, 71 і далі, 78, 88, 109, 237, 278 і далі, 281, 289, 316, 348, 367 і далі, 370, 372 і далі
Гергер, Ганс 73, 74
Герцог, Райнгарт 58
Гінденбург, Пауль фон 409
Гінтергойзер, Ганс 264
Гіоб 217
Гіперборейці 216
Гіппарх 73
Гітлер, Адольф 108, 110, 138 і далі, 241, 243, 246, 291, 310, 323, 335, 369, 371, 395, 407, 410
Гітлерюгенд 310
Гоббс, Томас 73, 231
Гобсбом, Ерік 348
Гойсс, Альфред 95
Голландія 67, 115, 390, 393, 406
Голь, Шарль де 107, 311
Гольбах, Поль Анрі Тірі д' 237
Гомайєр, Гелене 367

- Гонеггер, Клаудія 177
 Готика, готський 257
 Гофер, Андреас 183
 Гоффмайстер, Йоганнес 192,
 193, 376
 Гохгут, Рольф 291
 Греція, греки, грецький 33, 34,
 43, 45, 56, 61, 64, 72, 75, 87, 108,
 125, 137, 144, 201, 210, 219, 281,
 318
 Губер, Ернст Рудольф 385
 Гуде, Карл 370
 Гумбольдт, Александер фон 63
 Гумбольдт, Вільгельм фон 95,
 101, 289, 404,
 Гуссерль, Едмунд 390
 Гюм, Дейвід 94
 Гюбнер, Рудольф 100
 Гюбшер Артур 201
 Гонс, Г. 53
- Гадамер, Ганс-Георг 27, 119 і
 далі, 133, 135, 137, 140, 141 і далі
 Гарве, Христіан 185
 Гелен, Арнольд 111
 Гете, Йоганн Вольфганг 188, 274,
 282, 289, 323, 392
 Гізо, Франсуа 86, 96
 Гіль, Клаус 289
 Гільсон, Етьєн 206
 Гобле д'Альвіль, Ойжен
 граф 107
 Гольдгаген, Даніель 410 (в т. –
 Гольдхаген ?!)
 Грауль Ганс 100
 Гриванк, Карл 181
 Грімм, Вільгельм 43, 283
 Грімм, Фредерік-Мельхіор,
 барон 261 і далі
 Грімм, Якоб 42 і далі
 Грох, Рут 263
 Гронінген 389
- Гроссер, Альфред 278
 Густафссон, Ларс 369
 Густав III, король Швеції 261 і
 далі
 Гьоррес, Йозеф 190, 198, 222
 Гьотц фон Берліхінген 282
 Гюнтер, Горст 34
- Данія 396, 397
 Данте (Аліг'єрі) 373
 Данциг 114, 242
 Дебус, Дж. 99
 Декарт, Рене 171
 Дионісій Екзігій 67
 Дідро, Дені 154, 167, 236 і далі,
 240, 259 і далі, 263 і далі, 266
 Дікманн, Герберт 260
 Діле, Альбрехт 90
 Дільгей, Вільгельм 133, 146, 207
 Діснер, Ганс Юрген 74
 Домарус, Макс 241
 Доміціан 90
 Дон Жуан 166 і далі
 Дорн-ван Россум, Гергард 177
 Драйтцель, Горст 83
 Дрейфус, Альфред 410
 Дроздзинські, Александер 361
 Дройзен, Йоганн Густав 10, 13,
 86, 100, 146, 287 і далі, 340
 Дубчек, Александер 131, 245, 291,
 371
- Егейське море 108
 Едуард 188
 Ейнштейн, Альберт 103
 Ектон, Джон, лорд 63
 Елліні, еллінізм, еллінський 56,
 72, 367, 378
 Елінсько-римський 372
 Емз 205
 Ернст, Фрітц 58, 274

- Етруссько-римський 204
Еш, Арнольд 317
- Європа, європейський 13, 37, 54, 66, 79, 92, 98, 101 і далі, 107, 109, 111, 114, 184, 236, 238, 241, 252 і далі, 266, 305, 318, 369, 381, 391, 397, 404, 406 і далі, 409
- Єгипет, єгиптянин, єгипетський 61
- Єкель, Ебергард 274, 282
- Єлена 61
- Єрусалим 218
- Жак Фаталіст (Jacques le Fataliste) 167
- Жан Поль 28
- Женева 125, 260
- Зайферт, Арно 45, 98
- Захід, західний 38, 128, 173, 206, 302, 310 і далі, 321, 329, 337, 341, 355, 391, 393
- Зеєдорф, Генрі 283
- Зенн Марсель 365
- Зібель, Гайнріх фон 79, 287є
- Зіммель, Георг 111
- Зімрок, Карл 50, 258
- Зіпманн, Томас 368
- Зіферле, Рольф Петер 186
- Зом, Рудольф 385
- Зьоммерінг, Самуель Томас фон 182
- Зюдо, Макс 173
- Зюсмільх, Йоганн Петер 83
- Ібн Халдун 87
- Іггерс, Георг Г. 59
- Ізраїль 116, 125, 379
- Іліон 61
- Імперія – Священна Римська імперія німецької нації 47, 394 і далі
- Індія 117, 252, 236
- Інокентій III, папа Римський 122
- Іоанн 194, 212
- Іриней 211, 217
- Ірландія 403
- Іслам, ісламський 87
- Іспанія, іспанці, іспанський 92, 183
- Італія, італійці, італійський 92, 301, 396 і далі, 406, 409
- Йоахім фон Фіоре 56
- Йоахімсен, Пауль 78
- Йозеф II, імператор Священної Римської імперії німецької нації 205
- Кавказ 109
- Кавур, Камілло, граф 398
- Кальвіністи 80, 403
- Кампе, Йоахім Гайнріх 282, 290
- Кандіда 374
- Кант, Іммануель, кантіанський 22, 34, 44 і далі, 100, 128, 197, 207, 216, 218 і далі, 228, 230, 283, 326, 351, 362, 375 і далі, 378
- Капп, Ернст 101
- Карл Великий 409
- Карл I, король Англії 52, 361
- Карл XII, король Швеції 369
- Картеллієрі, Александер 371
- Карус, Карл Густав 23
- Католицька церква 80, 205, 211, 309, 323, 403 і далі
- Кейнз, Джон М. 290
- Кеймз, Генрі Гоум 94

- Келер, Зігфрід Г. 95
Келленбенц, Германн 182
Китай 114
Кіган, Джон 292
Кінгольц, Едвард 372
Кіттштайнер, Гайнц Д. 67
Клавдій 266
Кларендон, Едвард 53
Кліо 89
Кліппель, Дітгельм 365
Клуге, Александер 81
Кляйст, Гайнріх фон 119
Кока, Юрген 348
Колі, Джорджіо 221
Колумб 319
Кольбе, Петер Максиміліан 290
Коменський, Ян Амос 180
Комміні, Філіпп де 92, 278
Комте, Огюст 198
Комуністична партія 171
Кон, Норман 211
Кондесюр-Л'Еско 183
Кондорсе, Жан Антуан
Ніколя де Карітат де 69, 197 і
далі, 200
Конце, Вернер 11, 66, 204
Копенгаген 95
Коринф'яни 210, 217
Корнманн, Руперт 222
Константин 201
Крамер, Фрідріх 41
Кріст, Карл 34
Кремль 245
Крим, Кримська війна 109, 398,
406
Кройцер, Гельмут 240
Кромвель, Олівер 235, 263
Крузіус, Ірене 204
Кук, Джеймс 156
Курфесс, Альфонс 201, 210
Кельн 178, 182, 198, 205, 340, 372
Кельн-Фліттард 182
Кьостер, В. 99
Кьостер, Гайнріх М.Г. 253
Кюнер, Рафаель 367
Кюнтцель, Георг 78
Ла-Манш 108
Лавджой, Артур Онкен 353
Ламмерс, Вальгер 80
Лампрехт, Карл 11, 101 і далі,
167, 171
Ланг, А. 99
Ландманн, Георг Петер 246
Латинський 35, 144, 201, 234
Лаура 375
Ле Верье, Шарль 198
Ле Гоффе, Жак 12, 177
Ленін, Володимир Ілліч 171
Лепенієс, Вольф 99, 369
Лепорелло 166 і далі
Лессінг, Готтольд Ефраїм 197,
215
Ливорно 404
Лі, Гомер 107
Лібер, Франц 95
Ліван 125
Лівій 47, 76, 289
Лігдам, тиран 88
Ліль 183
Лімбург 396
Лінней, Карл фон 369
Ліппергайде, Франц
Фрайгерр фон 274
Ліпсіус, Юстус 91
Ліст, Фрідріх 200
Літцманн, Ганс 204
Лоенштайн, Даніель Гаспер
фон 278
Лойтен 359
Лок, Джон 94
Лондон 59, 186, 240
Лоос, Фрітц 365
Лудц, Петер Крістіан 276
Лукіан 89

- Лукманн, Томас 49
Луманн, Ніклас 226, 276
Льовіт, Карл 218, 390
Люббе, Германн 204
Любек 109
Людвіг, Еміль 240
Людвіг I, король Баварії 175
Людвик XI, король Франції 92
Людвик XIV, король Франції 161, 180
Людвик XVI, король Франції 361
Люксембург 396
Лютер, Мартін 79, 82, 195, 210 і далі, 251, 286, 319, 322, 394, 396, 409
Лейбніц, Готтфрід Вільгельм 103
Лейпціг 200
- Маган, Альфред 107
Магас, Вальтер 219
Мадагаскар 178
Мазаріні, Жюль, кардинал 395
Майер, Крістіан 88
Майнгольд, Петер 282
Майнц 201
Майнцер, Міхаель 189, 268 і далі
Макіавеллі, Нікколо, макіавельянський 47, 63, 82, 86, 92, 125, 153, 289, 371
Манн, Томас 392
Манфред (фон Байрон) 274
Мао Цзе Дун 200
Марія Антуанетта, королева Франції 155
Марк 193, 202, 210
Марк Аврелій 166
Маркс, Карл, марксизм, марксистський 8, 13, 47, 63, 67, 80, 96, 134, 153, 171, 181, 207, 279, 286, 341 і далі, 379, 389
- Маррамао, Джакомо 204
Матвій 193, 210
Маттіас, імператор Священної Римської імперії німецької нації 278
Матцнеттер, Йозеф 107
Машке, Еріх 176
Медік, Ганс 94
Медічі 92
Меккіндер, Гольфорд Дж. 107, 109
Мекленбург, мекленбурзький 409
Меланчтон, Філіпп 211
Мельвіль, Герт 63
Мілос 131, 246, 291, 370 і далі
Мерлен, д-р. 285
Мерсьє, Луї-Себастьян 153 і далі, 171 і далі
Мис Горн 182
Митний парламент 405
Митний союз 381, 404
Міллер, Джон 94
Міньє, Жак Поль 122
Мірбт, Карл 205
Мішеле, Жюль 286
Могамеданці 376
Момільяно, Арнальдо 34
Монголія 113
Монтеск'є 61, 162
Монтінарі, Маззіно 220
Мор, Томас 153
Моріс, Клаус 180
Москва 131, 371
Моцарт, Вольфганг Амадей 187
Мур, Беррінгтон 354
Мюллер, Арнольд 383
Мюнстер 205
- Нагель, Іван 155
Наполеон Бонапарт 164, 173, 183, 221, 235, 238, 253, 260 і далі, 291, 304, 369 і далі, 397, 404, 409

- Нарр, Карл Дж. 112, 226
Нащадки Песистрата
(Песистратиди) 74
НДР 37, 310–312
Нейджон 266
Немезида 369
Нерон 245, 264, 266
Нібур, Бартольд Георг 47 і далі,
76 і далі, 95, 181, 222, 287
Нідерланди, нідерландці 19, 52,
381, 389, 396, 402, 404, 407, 409,
Ніл 61
Німецька імперія 79, 205
Німецький Союз 394 і далі, 400 і
далі
Німеччина, німці, німецький
29, 34, 44, 46, 79, 95, 106, 108,
110 і далі, 173, 178, 185, 202, 205,
216, 221, 241, 273, 283 і далі, 287,
308, 310, 340, 376, 381, 389 і далі,
392 і далі, 402 і далі
Німці-австрійці 391, 394, 396,
398
Ніппердей, Томас 328
Ніцше, Фрідріх 137, 171, 220, 390
Нью-Йорк 154, 182
Ньютон, Ісаак 103, 203
Нюрнберг 173, 278, 280
- Обіньє, Агріппа, д' 371
Овербек, Германн 100
Овербек, Франц 207
Ольснер, Конрад 222
ООН 127
Орден космополітів 239
Орлеан 175, 261
Орозій 54
Оснабрюк 205
Оствальд, Вільгельм 171
Остін, Брайан 182
Отто-Петерс, Луї 174
Отто фон Фрайзінг 63, 80, 211
- Палата Общин 242
Палестина, палестинці 116
Париж 114, 115, 155, 157 і далі,
159, 161, 175, 183, 243, 261, 278,
305
Пелопоннес, Пелопоннеські
війни 52, 62, 72, 75, 88, 281
Перикл 76
Персія, перси, перський 56, 61,
72, 75, 278, 281
Пертез, Клеменс Теодор 189
Пертез, Фрідріх 189, 286
Петен, Анрі Філіп 311
Петрі, Людвіг 101
Петро 194, 215
Петро Великий, цар Росії 369
Петроній 162
Південна Африка 107
Північна Африка 91
Північна Європа 369
Північний Полюс 108
Піетисти 213
Піпер Ганс 182
Платон 33, 67, 131, 135
Планк, Готтліб Якоб 282
Плат, Карл Гайнріх Крістіан 219
Плесснер, Гельмут 111, 389 і далі,
396, 398, 406 і далі, 410
Пліній Старший 166
Плутарх 89, 289
Поберен, Жан 217
Повольські німці 399
Полібій 63, 65 і далі, 77, 89, 191,
221, 235, 237 і далі, 265, 278
Польща, польський 43, 109, 154,
242, 395 і далі, 403, 409
Поппер, Карл 326, 347
Португалія, португальський 115,
117
Посейдон 66
Пот, Йоганн Гендрік Якоб ван
дер 202, 215
Потсдам 392

- Прага 131
Пруст, Антуан 306
Пруссія, прусський 79, 86, 109,
175, 179, 182, 261, 338, 354, 356,
387, 396 і далі, 406 і далі
Прюфенінг 222
Пуфендорф, Самуель 94
Пфайфер, Готфрід 100
Пьошль, Віктор 90
- Радбрух, Густав 385
Радянський Союз,
радянський 245, 254, 311
Райхгардт, Рольф 268
Рамус, Петрус 213
Ранке, Леопольд фон 11, 13, 60,
63, 78 і далі, 109, 287, 315, 367, 378
Ратцель, Фрітц 101, 104, 106, 108,
110
Ребманн, Андреас Георг
Фрідріх 190, 222, 265
Регенсбург 395
Резистанс (Рух Опору у
Франції) 290, 298, 303, 305, 311
Рейн 217
Рейналь, Гільйом Т.Ф. 236
Рейнська область 383
Рейнський Союз 404
Репен, Конрад 60
Ретц, Жан Франсуа Поль де 278
Рим, римляни, римський
Римська імперія 52, 54, 81, 91,
201, 404
Римська республіка 52, 56
Римський клуб 225, 229
Рідель, Манфред 174 і далі
Ріс, Людвіг 102
Ріттер, Карл 101
Рішельє, Арман Жан дю Плессі
де 395
Робесп'єр, Максимільєн 197, 217,
235, 270
- Робертсон, Вільям 59, 94
Росія, росіяни, російський 52,
101, 107 і далі, 219, 262, 296, 301,
347, 361, 369, 371, 379, 397, 404,
410
Ротшільд 174
Рошер, Вільгельм 67
Руан 175
Рубікон 257
Руссо, Жан-Жак
Рюзен, Йорн 11
- Савл 35
Савоя, савойці 397, 403
Саксонія 396
Сакур, Ернст 201
Саллюст 90
Сан-Франциско 182
Св. Єлена 173
Сенека 245, 264, 266
Сен-Евреман, Шарль де 77
Сен-П'єр, Аббе Шарль Ірене
де 159
Сен-Сімон, Клод Анрі, Комте
де 198
Сивілла 201 і далі, 209
Сиракузи 371
Сицилія, сицилійський 371
Сіменс, Вернер фон 202
Сімон, Ріхард 80
Скалігер, Йозеф Юстус 67
Слов'яни, слов'янський 407
Сміт, Адам 63, 94, 171, 185, 355
Сократ, сократівський 128
Сом 304
Сорби 399
Спарта, спартанці,
спартанський 72, 316
Сталін, Йосип 245
Стокгольм 260
Стюарт 93 і далі, 181
Сувенір-Франсе 310

- Судан 124
 Східна Європа 109, 301 і далі, 393
 Східне Приельб'я 359
 Східна Пруссія 109
 Східні німці 38, 374
 США 153, 219, 254, 301, 320, 337
- Тацит 56, 63, 68, 77, 81, 90 і далі,
 95, 237, 245, 263 і далі, 278 і далі,
 292
 Тевтонці 396
 Тен, Іпполіт 87
 Тененті, Альберто 117
 Тернер, Фредерік Джексон 106
 Тимай 71
 Тихий Океан 47, 106, 114, 116,
 219, 252
 Тібо, К. 95
 Тойхерт, Германн 283
 Токвіль, Алексіс де 96
 Томпсон, Е.П. 178
 Топольські, Єжи 43
 Трайчке, Гайнріх фон 338 і далі
 Трансильванія, трансильванці
 398 і далі
 Трієст 109
 Трір 205
 Трісмерістос, Гермес 210
 Троцький, Лев 245
 Труассо, Раймонд 153 і далі,
 157, 160 і далі, 164
 Трьольгч, Ернст 207
 Туреччина, турки, турецький
 212, 397
 Турау 88
 Тюрго, Анн Робер Жак 159, 361
- Уайт, Гейден 8, 64
 Уайт, Джеймс Бойд 75
 Угорщина, угорський 296, 395 і
 далі
- Фабер, Карл-Георг 101, 106
 Фаге, Анрі 61
 Федеративна республіка 37, 273,
 305, 379, 398, 405
 Фельбаум, Рольф Петер 198
 Фер, Ганс 385
 Фергюсон, Адам 94
 Феркер 167 і далі
 Філіст Сиракузький 89
 Фіргаус, Рудольф 216
 Фіхте, Іммануель Германн 140
 Фіхте, Йоганн Готтліб 140
 Фіш, Йорг 72
 Фландрія 304
 Флітнер, Андреас 289
 Флоренція 92
 Фогель, Роберт Вільям 337
 Фолкнер, Вільям 81
 Форд, Генрі 179
 Формі, Жан Анрі Семьюел 181
 Форстер, Георг 379
 Фортуна 63, 231
 Фоскамп, Вільгельм 278
 Франклін, Джуліан 77, 369
 Франція, французи,
 французький 47, 52, 87, 92, 95 і
 далі, 107, 154, 164, 175, 182 і
 далі, 196 і далі, 204 і далі, 207,
 221 і далі, 234 і далі, 237 і далі,
 253, 256, 259 і далі, 268, 271, 277,
 283, 285, 288 і далі, 291, 296, 301,
 303 і далі, 319, 349, 354, 360, 379,
 390 і далі, 393, 395, 397, 399 і
 далі, 402 і далі, 406, 408 і далі
 Французька революція 95, 164,
 182, 184, 196, 198, 205, 207, 213,
 221 і далі, 234 і далі, 237 і далі,
 253, 256, 259 і далі, 265 і далі,
 268, 271, 277, 283, 285, 288 і
 далі, 291, 303, 319, 349, 354, 360,
 379, 403
 Франческа да Ріміні 373
 Фрід, Панкрац 100

- Фрідріх Великий, король Пруссії 68, 237, 261, 278, 316, 359, 370
Фрідріх, Гуго 373
Фрювальд Вольфганг 24, 176
Фуєтер, Едуард 42
Фукідід 47, 56, 58 і далі, 67, 70 і далі, 81, 83, 85, 88 і далі, 131, 148, 191, 245 і далі, 278 і далі, 281, 291, 316, 370 і далі, 373, 375, 377
Фуре, Мішель 94
Фурманн Горст 261
Фюрт 173
- Хладеніус, Йоганн Мартін 230, 317, 340
Християни, християнство, християнський 28, 33–34, 54 і далі, 63, 67, 77, 82, 125, 176, 193, 195, 203 і далі, 207 і далі, 213, 215, 218 і далі, 225, 227, 252, 269, 271, 284, 286, 291, 303, 309, 311, 318 і далі, 321, 328, 372, 376, 378 і далі, 390, 394,
Християнізація 54, 91
Христос 34, 193 і далі, 200 і далі, 210, 271, 318 і далі, 361
Хрущов, Нікіта 200, 361
- Цабель, Германн 204
Цвель, Конрад фон 185
Цезар 90, 238, 257, 278, 316, 357, 370
Цигани 407
Цицерон 113, 178, 213, 367
Центрально- і східноєвропейський 393
Цорн, Вольфганг 114, 182, 224
Цьопфель, Ренате 89
- Чарльз, принц Шотландський 181
Черчілль, Вінстон С. 124, 242 і далі, 278, 370
Чехи 246, 393
Чехословаччина 240
Чилі 116
Чингіз-Хан 113
Чорнобиль 117
- Шадевальдт, Вольфганг 370
Шаміссо, Адельберт фон 173 і далі, 200
Шваби, швабський 397
Швабський Союз 402
Швайгер-Лерхенфельд, Аманд фон 115
Шван, Крістіан Фрідріх 281
Швейцарія 153, 381, 389, 390, 409
Швейцарська Конфедерація 402, 404
Швеція, шведський 237, 261 і далі, 369
Шеллберг, Вільгельм 198
Шеллінг, Фрідріх Вільгельм Йозеф 283
Шідер, Теодор 398
Шіллер, Фрідріх 119, 198, 375
Шлезвіг-Гольштайн 396
Шленке, Манфред 59
Шляйермахер, Фрідріх 146
Шмітт, Ебергард 268
Шмітт, Карл 135, 154, 164 і далі, 171 і далі
Шнекке 168 і далі
Шотландія, шотландці, шотландський 59, 93 і далі, 181, 403
Шпейер 212
Шпітглер, Людвіг Тімотеус фон 66
Шрайбер, Ганс-Людвіг 365

Штайн, Карл Фрайгерр фон 128
 Штайн, Лоренц фон 286, 379,
 386 і далі
 Штефан, Гайнріх фон 115
 Штілер, Каспар 280
 Штральгайм, Карл 285
 Штрасбургер, Германн 66, 73, 368
 Штретц, Ганс-Вольфганг 204
 Штрьокер, Елізабет 99
 Штуттгарт 374
 Шульц, Вільгельм 198
 Шумпетер, Йозеф 290, 337
 Шюллер, Петер 170
 Шьоффлер, Герберт 373

Юдейсько-християнський 28,
 193, 209, 379
 Юдеї 318
 Юнгер, Ернст 292
 Юстиніан 116
 Юстиція 373

Язичник, язичницький 54 і далі,
 77, 81, 125, 376, 394
 Якобі, Йоганн 189
 Якобіти 93
 Якобінці 160, 238, 265, 379
 Яммер Макс 99
 Японія, японці, японський 99,
 301, 390

Предметний і понятійний показник

- Автономія, політична 391
Автор, авторська функція 156,
160, 164 і далі
Аналіз 135, 209, 218, 228
Аналогія 361, 373
Анархія 259
Антихрист 201
Антропологія 229, 243, 329, 377 і
далі
Апокаліпсис 161, 194 і далі, 211 і
далі
Аристократія, дворянство 235,
265, 355, 362, 395, 403
Археологія 348
Архів 60, 80, 286 і далі
Атомна війна 229
Аушвітц 139, 374, 379
Ахронія 157
- Варварство 125, 193, 376, 394
Вгорі і Внизу 29, 216, 318 і далі
Верстви 7, 52, 84, 256, 322, 346,
355
Вибір 101, 188
Вживання 124, 233, 305, 312, 377
Влада 261, 370 і далі
Враження 140, 167, 207, 219, 264–
265, 293–294, 297, 300, 342, 410
Всередині і Ззовні 29, 132, 213,
241, 298, 345
- Генеративність 129, 131, 134
Географія 65 і далі, 100
Геополітика 106–111
Герменевтика 230
Гіпотези 55 і далі, 61 і далі, 330 і
далі, 339, 341 і далі
- Громадянська війна 252, 260
Гуманісти 319
- Демографія 72, 83, 229, 347
Демократи 405
Демократизація 218, 256, 321,
324, 398,
Демократія, монархістська 235
Денатуралізація 115, 176 і далі,
331 і далі
Держава 115 і далі, 379 і далі, 390 і
далі, 400 і далі
Деспотія 131, 265, 362
Джерела 60, 136 і далі, 279
Джерелознавство 78
Дидактика 344 і далі
Диктатура 164, 221, 235, 237 і
далі, 263 і далі
Диференціальне
визначення 66, 70, 112, 123,
125, 128 і далі, 237, 280, 293,
295–296, 301–302, 364, 366, 387
Діючі спільноти 126
Дії 127 і далі, 232–233, 243, 245,
284, 293 і далі, 336, 341 і далі
Догляд за військовими
похованнями 302 і далі
Досвід 24, 28, 42 і далі, 129, 230,
240 і далі, 251 і далі, 267, 293 і
далі, 354, 360 і далі
- простір досвіду 29, 42 і далі,
111, 251 і далі, 267, 360 і далі
- зміна досвіду 28, 42, 46 і далі,
119 і далі, 129 і далі, 230, 243,
293 і далі, 361 і далі
Досконалість, вдосконалюва-
ність 159 і далі 183

- Друг і Ворог 34, 91, 161, 176, 207, 214 і далі, 327
 Духовна історія 176, 241, 378, 389 і далі
- Екологія 99, 105, 110, 127, 255, 386
 Економіка 349 і далі
 Елементи 116
 Еліти 159, 221, 234, 262, 291, 296, 354, 394
 Емансипація 51, 130, 207, 256
 Епоха 321 і далі
 Есхатологія 34, 91, 161, 176, 207, 214–215, 327
- Єресь 211
- Закони 26, 110, 355, 382–383, 386
 Записувати, продовжувати
 опис, переписувати 57 і далі, 89, 289
 - фігуральна 68
 Зарано і Запізно 29, 50, 357
 Звір і людина 105, 144, 174
 Зміна 188
 Зміна устроїв 67, 70, 75, 95, 160, 191, 321, 381
- Ідеологія 295 і далі
 Індивідуальний і Загальний 81, 98, 100–102, 110, 162, 171, 181, 184, 197, 210, 267, 318, 346–347
 Індустріалізація 83, 253, 320
 Інтелектуал, інтелектуальний 155
 Інформація 224 і далі
 Іншість 25, 48, 54, 82, 84, 87, 138, 157, 193, 207, 311, 346
 Історизація 98
 Історизм 377
 Історика (Historik) 121–133, 134
- Історична оповідь 315 і далі
 Історичність 227, 327
 Історіософія 161
 Історіографія 316 і далі
 Історія (Geschichte) 47 і далі
 - стародавня 56 і далі
 - середніх віків 56 і далі
 - нова 252 і далі
 - новітня 252 і далі
 - сучасна 252 і далі
 Історія в цілому 373 і далі
 - абсурдна 373 і далі
 - істинна, правдива 315 і далі
 - всеохоплююча 375 і далі
 Історія і утопія 167 і далі
 Історія (Historie), політична
 функція 344 і далі
 - політичні імплікації 345
 Історія ментальності 48, 81, 167, 400
 Історія природи
 (Historia naturalis) 94
 Історія природи 320
 Історія сама по собі 327, 373 і далі
 Історія понять 330
 Історія часу 103, 123
 Історія як така 327
- Казка 315 і далі
 Категорії 360 і далі
 - історичні 328 і далі
 Каузальність 28, 62, 139, 336, 339, 341 і далі, 374, 408 і далі
 Класи, розшарування 170, 186, 256, 324, 337, 349 і далі
 Колонії 66, 75, 88, 154, 236, 252
 Комунікація 36, 115, 171, 219, 347, 354, 402
 Контрреформація 402
 Конфлікти 335
 Кордони 88, 109 і далі, 117, 125,

- 127 і далі, 295, 305, 389, 396, 400
- осмотичні (проникні) 127
Крива експонента часу 114, 224, 226 і далі, 254
Криза 35, 92, 110, 190 і далі, 244, 255, 296, 327, 372, 390
Критика ідеології 73, 78, 86, 89, 106, 110, 122, 137, 208, 339
Кругообіг 33 і далі
Кульг мертвих 302 і далі
- Ліберали 337
Лінгвістика 329, 346
Любов 125, 166, 171, 358, 375
- Марення, сон 153, 161
Марксизм 389
Мемуари 92, 278, 292, 370
Ментальність 233, 293, 300, 308
Метаісторія 327
Метафора 176, 215, 228, 270, 295, 322, 360
Метафори́ка 271 і далі, 295, 333 і далі, 360, 367
Мину́щість 131 і далі
Мир і Війна 124, 240, 300–301, 307, 309, 401
Мистецтво, види мистецтва 254 і далі
Міленаристи 213, 215
Міленаризм 214, 220
Міфи 56
Мова 74 і далі, 81 і далі
Мова і мовлення 27 і далі, 121, 133, 148, 295
Можливість 61 і далі
Монархія 159
- Націоналізм 303, 338
Нація, державна нація 389 і далі, 395 і далі, 403 і далі
- Необхідність 341 і далі, 410
Несподіванка 38, 50, 87, 260
Нова економічна історія 337 і далі
- Одноразовість 23, 26–27, 35 і далі, 52, 57 і далі, 61 і далі, 67, 81–82, 85, 211, 232 і далі, 258, 264, 266, 286, 336, 383 і далі
Одночасність
неодночасного 21, 123, 190, 200, 320, 335
Оповідь 281, 357 і далі
Опозиції 127–128, 177, 206, 208
Особливий шлях 408–410
Очікування 193 і далі, 199 і далі, 228, 230, 360 і далі, 389, 393, 400
- Пан і Слуга 134
Пам'ятники 302–312, 372
Пам'ять 230 і далі
Паралелі 26 і далі, 54, 69, 82, 234, 238, 252, 264, 272
Переможець і Переможений 52, 87–89, 91, 93, 97, 279, 301
Періоди 24, 46, 51, 111 і далі, 191, 202 і далі, 211, 285, 305 і далі, 318, 321 і далі
Перспектива,
перспективістика 322 і далі
Перехідний час 324 і далі
Повільність 36–37, 192 і далі
Повсякденний досвід 269
Події 224, 356 і далі
Покарання, карне право 163
Покоління 51 і далі, 129 і далі, 222, 296, 299
Поняття 362 і далі
- руху 363
див. протилежні поняття
Поняття перспективи 189

- Поріг (рубіж) епох 65, 169, 289, 300, 303
 Потреба, зростання потреб 223
 Пояснення 359 і далі
 Право 370 і далі
 Правові джерела 384–388
 Природа 98
   - і історія 225
 Природний час 22, 176, 180, 202, 209, 214, 267 і далі
 Прискорення 112, 115, 220, 254, 265, 324, 336, 354
   - його межі 224 і далі
   - у вченнях про епохи 284 і далі
 Природні передумови (задані наперед параметри) 106 і далі, 112, 168
 Природознавство 33, 98, 100
 Провина 87, 122, 261, 328
 Прогноз, прогностика 229 і далі, 231 і далі, 359 і далі
   - критерії 231 і далі, 239 і далі, 246
   - умови 260 і далі
   - застережувальна 260 і далі
 Прогрес, поступ 93, 159, 187, 196, 202, 207
   - науково-технічний 283, 333
 Продуктивність 219, 223
 Пророкування 239
 Просвітництво 154, 214, 261
   - християнське 77
   - грецьке 72
 Простір 98 і далі, 126
   - утопії 156
 Процес 229, 324 і далі, 243, 369 і далі
 Публічність і
   Втаємниченість 111, 127–128, 147, 162, 168, 344, 373
   Рай 158, 162, 318
   Районний устрій 169, 401
   Раніше і Пізніше 29, 393
   Расове вчення 390, 407
   Реакція 334
   Регрес 193
   Революція 234, 266, 277, 334
     - (у метафоричному сенсі) 270–271
     - промислова 265
   Республіка 319, 362–363
   Республіканство 362 і далі
   Реформа 128, 267, 270–271
   Реформація 52, 390
   Реформи (Штайна Гарденберга) 128, 354, 386–387
   Риторика 64 і далі, 91, 242, 245, 367 і далі
   Розвиток 98
   Самозвинувачення 162
   Свобода 259
   Секуляризація 196, 201, 203–209, 214, 218, 220, 222, 225, 276,
   Семантика 27, 43, 389
   Синхронізація 66, 81, 346
   Система, системні зрушення 54, 66, 81
   Слово і Діло 78
   Слухи, чутки 77, 280
   Смерть 24, 34, 36, 163, 171, 190, 244, 274, 304–305, 309, 379
     - і вбивство 24, 302–304
   Смисл 149
     - формування смислу 46, 294 і далі
     - відсутність смислу, безглузддя 379
     - смислотворення 379
   Соціальна історія 349
   Спільноти поколінь 316

- Справедливість 62, 365 і далі
Справедливість, історично
іманентна 370
СС-еліта 296
Стан/клас 297, 357
Статевість 24, 129, 163, 296
Страшний Суд 34, 195, 210, 375
Структура 113, 228, 247, 265,
356 і далі
- діахронічна 356 і далі
- історія структур 323
- структурна зміна 265
Структура подій 294
- історія подій 102
Суб'єкт, історичний 335
Суверен, суверенітет 161, 381
Суд 359, 383
- Телеологія 72, 86, 214, 338 і далі,
390, 392, 408
Темп 388
Теологи-федералісти 213
Теологія, негативістська 207
Теорія і практика 342
Теорії історії 121 і далі, 133 і
далі, 346 і далі
Теорія пізнання 347
Терор 163
Терпимість, толерантність 169,
403
Техніка 173, 220, 223, 355
Тиранія 264
Тривалість 276
- Устрій, лад, порядок 357, 362
- історія устроїв 357, 321
Утопія, негативна 161 і далі
- Фальсифікація 261 і далі
Федералізм, федеральні
структури 381, 401
Федерація, федеративна
держава, єднання 402 і далі
Фіктивність 344
Формування нації 392, 397 і далі
- Хронологія 67, 100, 102
- лінійна 268, 356
- природна 357
- Церква 80, 205 і далі, 211, 309,
323, 335, 373, 403 і далі
- Час передачі повідомлень 117 і
далі
Чередування поколінь 40, 81,
129, 132, 147
Чужий досвід 49–57
- Швидкість 115, 224, 254, 266, 388
Шлюб, шлюбне право 163, 395

Видавництво

«ДУХ І ЛІТЕРА»

пропонує твори гуманітарної класики

Райнгарт Козеллек

Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу
/ Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.

Райнгарт Козеллек на сьогодні є одним з провідних німецьких істориків, головним теоретиком особливого напрямку німецької історіографії, що має назву *Історія понять* (*Begriffsgeschichte*). У роботі «Минуле майбутнє» Козеллек крізь призму різних підходів досліджує досвід історичного часу та часові поняття. При цьому він насамперед звертається до нашого нового часу, але щоразу вдається до порівнянь із попередніми періодами. У методичному відношенні він послуговується даними соціальної історії, однак перш за все аналізуються мовні пам'ятники з метою виявлення та взаємного порівняння закодованого в них досвіду історичного часу та часових понять. Семантика озброює дослідника надійними індикаторами, котрі допомагають йому відкрити сліди зрушень в історії, а з ними – і зміни історичного часу. Козеллек творить елементи теорії історичного часу.

Видання цієї праці українською мовою – важлива подія як для українських істориків, так і для представників інших галузей гуманітарного знання.

Пєр Манан

Інтелектуальна історія лібералізму

/ Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2005. – 206 с.

У цій роботі автор поставив перед собою завдання представити головні напрямки та вирішальні моменти історії лібералізму, який уже близько трьох століть є першою й головною течією і, так би мовити, постійною основою сучасної політики Європи та Заходу. Читач знайде на цих сторінках, звісно, не політичну історію Європи, а, скоріше, макет цієї історії, перелік її ключових елементів. Дорого-вказами на цьому шляху автором обрано кілька основних творів

політичної філософії, від Макіавеллі до Токвіля. Адже історія політичної філософії найкраще пояснює розвиток європейської історії.

Ханна Арендт

Між минулим і майбутнім

/ Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 321 с.

У світі західної політичної філософії ім'я видатного німецько-американського філософа Ханни Арендт (1906–1975) зажило великої слави. Для політичного мислення другої половини ХХ століття особливе значення мала її капітальна праця «Джерела тоталітаризму» (1951), завдяки якій, власне, й саме поняття тоталітаризму увійшло до активної частини сучасного політичного лексикону. Широко знані у світі і її праці «Становище людини» (1958), «Про насильство» (1970), «Життя Духу» (1971).

Нині до українського читача вперше йде збірка політичних есеїв Арендт «Між минулим і майбутнім». Людина – лише настільки, наскільки вона мислить, – живе в розламі між минулим і майбутнім. Цей вузький міжчасовий прохід, у самому серці часу, на відміну від світу й культури, в середовищі яких ми народилися, не може бути успадкований. Кожна нова генерація, буквально кожна жива людина, якщо вона опинилася між нескінченним минулим та нескінченним майбутнім, повинна заново відкривати й невпинно торувати цей шлях. Подані тут есеї – це спроба передати досвід того, яким чином людині мислити в тому часовому розламі – спроба без претензій на те, щоб зв'язати розірвану нитку традиції або винайти якісь новітні сурогати для заповнення цього неминучого розламу.

Ханна Арендт

Джерела тоталітаризму. – 2-е вид.

/ Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 584 с.

Увазі читачів пропонується фундаментальна праця видатного американського вченого Ханни Арендт, яка доклала великих і плідних зусиль до глибокого вивчення тоталітаризму в історії людства. Розуміючи тоталітаризм як систему масового терору, що забезпечує в країні атмосферу загального страху, авторка досліджує умови його виникнення. Вона послідовно зіставляє дві форми тоталітаризму – націонал-соціалістську та інтернаціонал-більшовицьку, визначає роль, що їй в тоталітарних системах відіграє ідеологія.

Поєднуючи теоретико-структурний підхід з історико-генетичним, Х.Арендт ґрунтовно розглядає головні джерела тоталітаризму – анти-семітизм, що пройшов численні стадії розвитку, та імперіалізм, який

виготовив інший специфічний феномен ХХ ст. – натовп. У книзі досліджено особливості масового терору, питання про конкретно-історичну “частку історичної відповідальності” різних складників суспільства, метаморфози принципу класовості й партійності, специфічну роль бюрократії та партійної еліти.

Усе наведене надає праці Х.Арендт неабиякої злободенності як філософськи аргументованої перестороги для сучасного суспільства. Книгу адресовано широким колам читачів – історикам, політологам, студентам і викладачам, науковим працівникам, а також усім, кому небайдужий напрямок громадянського розвитку сьогодення і хто волів би брати в ньому справді свідому участь.

Поль Рікер

Ідеологія та утопія

/ Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 386 с.

У праці Поля Рікера «Ідеологія і утопія», що є курсом лекцій, прочитаних відомим філософом у Сполучених Штатах, розглядається ідеологія та утопія як культурні феномени та їхня співвіднесеність у сфері суспільної уяви. Автор простежує еволюцію цих понять в історії сучасної думки, приділяючи багато уваги їхньому вжитку й трансформації у текстах таких авторів як Маркс, Вебер, Альтюсер, Габермас, Гірц. Рікер виходить із того, що ідеологія та утопія суттєвим чином пов'язані між собою, а відтак і розглядати їх слід, спираючись на факт їхньої невинної взаємодії. До того ж, усупереч поширеним поглядам, автор твердить, що годі й думати про те, що колись люди зможуть позбутися необхідності створювати ідеології та утопії, оскільки як одне, так і інше є неодмінною функціональною частиною механізмів смислотворення в культурі.

Книга призначена всім, хто цікавиться питаннями сучасної філософії та культурології.

Поль Рікер

Право і справедливість

/ Пер. із фр. – К.: Дух і літера, 2002. – 216 с.

Нова книга Поля Рікера, одного з найвидатніших філософів сучасності, присвячена питанням філософії права, взаємозв'язку моралі, права і політики, які розглядаються на тлі класичної філософської традиції від Платона й Арістотеля до Лейбніца, Канта і Гегеля. Серед мислителів нашої межі епох філософ аналізує тези Х.Арендт, Д.Роулза і Ч.Тейлора. Своєю метою Поль Рікер проголошує виведення правової проблематики із затінення, зумовленого політизацією теми насильства в ХХ столітті.

Генезу уявлень про справедливе й несправедливе Поль Рікер визначає через первинне входження людини у сферу права з вигуком обурення: “Це несправедливо!”... Поль Рікер розвиває “філософію, в якій право могло б бути визначеним у своїй ненасильницькій специфічності, коли сторони судового процесу зазнають впливу взаєморозуміння, що може призвести до їхнього замирення”.

«Право і справедливість» – ґрунтовний внесок у сучасну правову науку і, водночас, блискучий взірець практичної філософії, адресованої науковцям правничого профілю та всім, кому не байдужа актуальна дискусія про беззаконня і закон, про реальні підвалини громадянського суспільства та правової держави.

Поль Рікер

Сам як інший

/ Пер. із фр. – Вид. 2-е. – К.: Дух і літера, 2002. – 458 с.

Практична філософія Поля Рікера – вершина переосмислення проблем людської ідентичності в контексті трагічного досвіду ХХ століття. «Сам як інший» – головний твір (opus magnum) П. Рікера про філософію людини, про здатність людини на вчинок, слово та відповідь на запитання “хто я є?” Рікер б’ється на два фронти: супроти екзальтації “Я” (ego) у послідовників Декарта і супроти приниження та нівелювання особистості в сучасному нігілізмі. Трагедія і самогубство цілих держав (Європа-ХХ) та окремих особистостей (зокрема й сина філософа) – не тема, а мовчазне скорботне тло, канва аскетичного сувою цієї праці. Синтез нової філософії людини у Рікера майстерно поєднує конструктивні лінії етики, герменевтики, феноменології, аналітичної філософії, антропології, філософії релігії, історії та права.

Суд про людину, згідно з Рікером, – це перехресне опитування таких свідків, як Арістотель і Августин, Ніцше і Гайдеггер, Левінас і Тейлор. Стратегія Рікера – це фундаментальна філософія свідчення супроти “школи підозр”, з якої вийшли ідеології нелюдскості ХХ ст.

Монографія адресована всім, кого цікавить сучасний філософський синтез наук про людину.

Поль Рікер

Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість.

/ Пер. із фр. – К.: Дух і літера, 2002. – 114 с.

Увазі читачів пропонується книга живого класика французької філософії Поля Рікера. Видання містить дві праці, вперше перекладені українською мовою: «Інтелектуальна автобіографія» та «Любов і справедливість».

«Інтелектуальна автобіографія» – це реконструкція інтелектуального розвитку філософа, здійснена ним самим. Вона знайомить із етапами наукового і духовного становлення мислителя. У новій філософії людини Рікера майстерно поєднано конструктивні лінії етики, герменевтики, феноменології, аналітичної філософії, антропології, філософії релігії, історії та права.

В есе «Любов і справедливість» автор розкриває діалектику цих двох понять, а також розмірковує про їх диспропорцію, далі зосереджується на протистоянні дискурсу справедливості та дискурсу любові, нарешті, намагається “перекинути місток між поетикою любові і прозою справедливості”.

Книгу адресовано усім, хто не байдужий до інтелектуального життя сучасної Європи.

Святе Письмо у європейській культурі.

Біблійний словник

А. Ланглау, А. Ле Муане, Ф. Спіс, М. Тібо, Р. Требюшон, Д. Фуйу
/ Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2004. – 320 с.

Цей словник стане у пригоді учням та студентам, а також усім тим, хто хоче краще познайомитися з єврейсько-християнськими витокami нашої культури. Понад 600 статей дають ключ до розуміння основних аспектів історії, літератури та мистецтва минулого й теперішнього.

Кожна словникова стаття містить інформацію про персоналії, місця, події або про біблійні поняття, точні посилання на текст Біблії, вислови та художні твори, пов'язані із певним терміном, посилання на твори живопису, музики та кіно.

Чарльз Тейлор

Джерела себе

/ Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 696 с.

“Джерела себе” – це підсумок багаторічних роздумів одного з найвидатніших філософів сучасності над становленням модерних уявлень про людську індивідуальність, її витокi, виміри та способи артикуляції у просторі культурних смислів. Тейлор простежує еволюцію поглядів на природу морального блага в їхньому співвідношенні з нашим усвідомленням себе як істоти з внутрішнім виміром. Перед читачем постає панорамна картина еволюції історичних форм такої артикуляції, змальована яскраво, переконливо, змістовно і напрощуд прозора – від Платона й Августина через Декарта, Лока і Канта до Ніцше і Фуко.

Але головне спрямування книги пов'язане з нашою сьогодишньою екзистенційною ситуацією. Тейлор бачить центральну проблему нашого сучасного морального становища в тому, що ми втрачаємо горизонти культурних смислів, які завжди спонукали людей до пошуків блага. Обговорення цієї проблеми в "Джерелах себе" природним чином долає міждисциплінарні розподіли, від теології та філософії до методології науки й сучасної літератури та мистецтва, скрізь зберігаючи притаманні Тейлору глибину аналізу та внутрішню напругу думки.

"Джерела себе" – це, без сумніву, один із найзначніших творів з моральної філософії та інтелектуальної історії, які з'явилися протягом останніх десятиліть. Ця книга буде незамінним джерелом ідей та аргументів для всіх тих, хто замислюється над проблемами сучасної цивілізації.

Френсіс Дворнік

Слов'яни в Європейській історії та цивілізації
/ Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 512 с.

Фундаментальна праця відомого американського історика чеського походження, який багато років працював у наукових інституціях Європи та Америки. Книга присвячена основним подіям і явищам в історії та культурі слов'янських народів протягом найскладнішого періоду Центральної та Східної Європи з XIII до XVIII ст. Детально розглянуто політичні та релігійні чинники історії слов'янства, культурні імпульси, що надходили з візантійського Сходу та латинського Заходу.

Книга покликана сприяти з'ясуванню внеску слов'ян у політичний та культурний розвиток світу, реального історичного сенсу "слов'янської єдності" і водночас розумінню історії слов'ян як частини історії Європи загалом. Книга є одним з основних посібників, на яких виховуються численні покоління західних славистів.

Монографію адресовано студентам і викладачам вузів гуманітарних напрямків освіти, науковим працівникам, а також усім читачам, що їх цікавить роль і місце слов'ян в історії європейської цивілізації.

**З питань замовлення та придбання
літератури звертатися:**

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

04070, Київ, вул. Волоська, 8/5

Національний університет

“Києво-Могилянська академія”

корпус 5, кім. 210

тел./факс: (38-044) 425 60 20

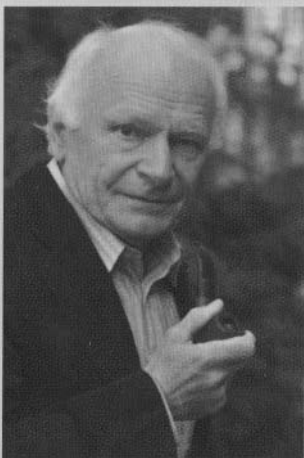
E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ збуту

franc@roller.ukma.kiev.ua – видавництво

www.duh-i-litera.kiev.ua

Надаємо послуги «Книга – поштою»

Видатний німецький історик Райнгард Козеллек є лідером одного з найвпливовіших напрямків досліджень фундаментальних історичних понять, широко визнаного науковцями Європи і світу. Зміни смислу ключових понять історії та права, філософії людини та соціальної теорії глибоко проаналізовано у міждисциплінарному синтезі Р.Козеллека. Книга “Часові пласти” відкриває нові обрії досліджень європейської історії, з якими почали

знайомити читача українські переклади праць Козеллека “Історичні пошуки ідентичності” (2004) та “Минуле майбутнє” (2005).

Дослідження Р.Козеллека є надзвичайно конструктивними для сучасних дискусій гуманітаріїв, оскільки пропонують теоретичні засади розгляду минулого на основі категорій теорії історичного часу.

“Історія завжди має справу з різновидами часу, які пов’язані на емпіричному рівні з просторовими параметрами, а отже може уявлятися як поєднання різних часових пластів. Вони відсилають нашу свідомість до багатьох рівнів з різною тривалістю в часі та розвитком, які, однак, існують та діють одночасно. Крізь призму теорії часу всі конфлікти, компроміси та консенсуси в минулому та сучасному можна звести до тертя, напруги і ліній розламів, що дримають в різних часових пластах і можуть ними ж пробуджуватися до життя.”

Р.Козеллек